

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

**ДУХОВНО-МОРАЛЬНІСНІ ОСНОВИ
ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ
У ДОЛІ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ**

Збірник наукових праць

За матеріалами
Міжнародної науково-практичної конференції
5–6 листопада 2014 року

У двох частинах

Частина 2

За редакцією доктора педагогічних наук, професора *Романовського О.Г.*,
кандидата психологічних наук, доцента *Панфілова Ю.І.*

Харків
НТУ «ХПІ»
2015

УДК 37.035:133.2

ББК 74.58

Д 85

Рецензенти:

О.А. Ігнатюк, доктор педагогічних наук, професор,

С.О. Заветний, доктор філософських наук, професор

Друкується за рішенням Вченої ради Національного технічного
університету «Харківський політехнічний інститут»
(протокол № 2 від 24.02.2015 р.)

Розглянуто питання ролі соціальної відповідальності та духовності управлінців у системі цінностей сучасного суспільства, розвитку технічного і соціального прогресу, а також психолого-педагогічні аспекти формування духовно-моральнісних основ і відповідальності національної гуманітарно-технічної еліти.

Адресовано науковим співробітникам, педагогам, аспірантам, усім тим, хто займається дослідженням педагогіки еліти та механізмів підвищення рівня професійної і соціальної відповідальності.

Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості
Д 85 у долі людської цивілізації: зб. наук. праць: за матер. Міжнарод.
наук.-практ. конф. 5–6 листопада 2014 р. – У 2 ч. : Ч. 2 / під ред.
О.Г. Романовського, Ю.І. Панфілова. – Харків: НТУ «ХПІ», 2015. – 432 с.

ISBN

Рассмотрены вопросы роли социальной ответственности и духовности управленцев в системе ценностей современного общества, развития технического и социального прогресса, а также психолого-педагогические аспекты формирования духовно-нравственных основ и ответственности национальной гуманитарно-технической элиты.

Адресовано научным сотрудникам, педагогам, аспирантам, всем тем, кто занимается исследованием педагогики элиты и механизмов повышения уровня профессиональной и социальной ответственности.

УДК 37.035:133.2

ББК 74.58

ISSN 2411-1082

© НТУ «ХПИ», 2015

РОЗДІЛ 5

МЕХАНІЗМИ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ЧИННИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄЗДАТНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

*Аврамова О.Є.
м. Харків, Україна*

ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Розвиток системи житлово-комунальних послуг в Україні на сучасному етапі переживає перехідний період та потребує вдосконалення правового регулювання з урахуванням потреб реального часу. Основними нормативними актами в сфері захисту прав споживача житлово-комунальних послуг є Закони України «Про захист прав споживачів», «Про житлово-комунальні послуги». Вказані нормативні акти визначають зміст правовідносин в сфері надання житлово-комунальних послуг. Проблемам наукового дослідження захисту прав споживачів присвячено наукові праці Ю.В. Білоусова, М.О. Герасимчука, С.А. Косінова, Т.О. Кагал, О.М. Коршаковою, О.П. Письменної, О.Ю. Черняка та інші. Незважаючи на розробленість концепцій стосовно захисту прав споживачів, окремого дослідження правової природи житлово-комунальної послуги, захисту прав споживача житлово-комунальної послуги не проводилось. Тому, виникає потреба визначати засади захисту прав споживачів при отриманні житлово-комунальної послуги.

Для визначення системи захисту прав споживачів в сфері житлово-комунальних послуг, по-перш, звернемось до їх визначення. Житлово-комунальні послуги, відповідно до ст. 1 Закону України «Про житлово-комунальні послуги», – результат господарської діяльності, спрямованої на забезпечення умов проживання та перебування осіб у жилих і приміщеннях, будинках і спорудах, комплексах будинків і споруд відповідно до нормативів, норм, стандартів, порядків і правил. Залежно від функціонального призначення житлово-комунальні послуги поділяються на:

1) комунальні послуги (централізоване постачання холодної та гарячої води, водовідведення, газо- та електропостачання, централізоване опалення, а також вивезення побутових відходів, тощо);

2) послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій (прибирання внутрішньобудинкових приміщень та прибудинкової те-

риторії, санітарно-технічне обслуговування, обслуговування внутрішньо-будинкових мереж, утримання ліфтів, освітлення місць загального користування, поточний ремонт, вивезення побутових відходів тощо);

3) послуги з управління будинком, спорудою або групою будинків (балансоутримання, укладання договорів на виконання послуг, контроль виконання умов договору тощо);

4) послуги з ремонту приміщень, будинків, споруд (заміна та підсилення елементів конструкцій та мереж, їх реконструкція, відновлення несучої спроможності несучих елементів конструкцій тощо).

Вказані послуги об'єднуються наступним функціональним призначенням: забезпечити споживача відповідною послугою та зберегти належний санітарно-технічний стан житлового будинку, квартири, кімнати. Останнє пов'язано з тим, що житло повинно відповідати певним стандартам. Технічні вимоги до нього закріплені у додатку Б «Терміни та визначення понять» ДБН В.2.2-15-2005 «Житлові будинки. Основні положення»: житлове приміщення – опалюване приміщення, розташоване у наземному поверсі, призначене для цілорічного проживання і яке відповідає санітарно-гігієнічним вимогам щодо мікроклімату і повітряного середовища, природного освітлення, допустимих рівнів нормованих параметрів відносно шуму, вібрації, ультразвуку та інфразвуку, електричних та електромагнітних полів та іонізованого випромінювання. З цього трактування житла можна відокремити обов'язки елементи придатності, за будівельними стандартами. До них можна віднести: наявність опалення (якщо приміщення не опалюються, то існує загроза його руйнування та пошкодження сусідських квартир); розташоване у наземному поверсі; відповідність санітарно-гігієнічним вимогам. Отже, житло, яке забезпечує здорове середовище для проживання людини повинно в своїй структурі мати елементи обладнання для споживання житлово-комунальних послуг та використовуватися при наявності комунальних послуг. Наприклад, використання житла у багатоквартирному будинку без наявності опалення, водовідведення, перш за все, може привести к порушенню законних прав на безпечне проживання у житлі інших мешканців будинку. З цього випливає, що житлово-комунальні послуги не можуть розглядатися, як універсальні послуги, які характеризуються цивільним законодавством, та отримуються при згоді споживача на їх отримання, з можливості припиняти, змінювати правовідносини в сфері надання житлово-комунальних послуг.

Житлово-комунальні послуги мають змішану правову природу, можна стверджувати у цій правовій дефініції має прояв елементи публічного та приватного права. Ця послуга має обов'язків характер, оскільки її функціональне призначення є збереження житлового фонду.

Тому, при розгляді питання про захист прав споживачів в сфері житлово-комунальних послуг необхідно враховувати те, що застосовувати до цих правовідносин будь-які способи цивільно-правового захисту прав та інтересів споживачів, зокрема визначені ст. 16 ЦК України, розділом II Законом України «Про захист прав споживачів» не можливо. Справа в тому, що застосовувати такий спосіб захисту прав, як відмова від комунальної послуги не завжди можливо. Оскільки, законодавством встановлена низька вимог до житла, які і формують придатність житла для проживання, така послуга як опалення є необхідною умовою для визнання житла придатним для проживання. Ще одна проблема виникає, коли споживач бажає змінити договірні правовідносини з виконавцем житлово-комунальної послуги. У такому випадку, теж здійснити це права споживача дуже складно, тому що в Україні житлово-комунальні послуги надаються підприємствами монополістами, які укладають з споживачами лише типовий договір про надання житлово-комунальних послуг. Все це вказує на особливість захисту прав споживачів житлово-комунальних послуг.

На підставі вищевикладеного можна запропонувати наступні висновки, захист прав споживачів житлово-комунальних послуг – це система дій суб'єктів-споживачів із захисту своїх прав та інтересів, які мають спеціальну форму реалізації.

*Анучина Л.В., Стасевська О.А., Уманець О.В.
м. Харків, Україна*

ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ СТУДЕНТСТВА ЯК ОДНА З ПІДВАЛИН ДІЄВОСТІ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СУСПІЛЬСТВІ

Сучасні реалії буття українського суспільства актуалізують проблему створення механізмів правової відповідальності. Їх функціонування є іманентним й атрибутивним чинником життєздатності громадянського суспільства, формування якого сьогодні постає на рівні мети нової національної ідеї українства.

Складність шляхів створення таких механізмів детермінує не тільки необхідність активної правотворчої діяльності. Громадянське суспільство, відзначене досягненням суспільних норм буття як атрибутивних і іманентних, потребує формування активної громадянської позиції індивіда на ґрунті їх інтеріоризації, визнання верховенства Закону. У контексті сучасної вітчизняної культури закон набуває статусу не тільки метакатегорії юридичної науки, а й статусу Закону як архетипу, який

посідає найвище місце в системі цінностей соціуму. Проте забезпечення дієвості механізмів правової відповідальності (в такому аксіологічному ракурсі осмислення) неможливе поза свідомим піднесенням Закону як визначальної цінності у системі ціннісних орієнтацій особистості.

З огляду на це особливою актуальністю сьогодні відзначено загальносоціальне завдання формування правової культури особистості як чинника побудування нового українського соціуму. Визначаючи рівень усвідомлення необхідності права в суспільстві, знання права, змісту власного правового статусу та рівень уміння користуватися правовим інструментарієм, закріпленням державою, правова культура особистості тісно пов'язана із вирішенням низки важливих особистісних та професійних завдань та є невід'ємною від проблеми визначення індивідом власної громадянської позиції.

Фундаментом такої громадянської позиції є моральна культура особистості, що її, перефразуючи вислів дослідників, можна визначити як систему перекладу одвічних цінностей спільноти в сьогодення, в буття людини, у зміст її життєдіяльності [див. 4, 14].

Такий аксіологічний «переклад» постає в нерозривному єднанні «доцентрових» і «відцентрових» начал. «Доцентрове» – культура моральної свідомості індивіда, репрезентуючи міру його моральної соціалізації, виявляється у ступені та мірі досягнення, засвоєння ним моральних норм, принципів, ідеалів, здатності до моральних суджень, до морального резонансу тощо. «Відцентрове», таке, що адекватно вписує індивіда у вир соціального буття – виявляється в практичній реалізації, власне здійсненні тих цінностей, що є визначальними для спільноти в цілому та індивіда зокрема.

Хрестоматійного значення набула думка щодо універсальності та всезагальності тріади базових цінностей – Істина – Добро – Краса та водночас їх варіативного інтерпретування, конкретного втілення в контексті різних історико-культурних епох і «світів» особистостей. Проте перманентний процес прилучення індивіда до наскрізних, стрижньових цінностей людства, у тому числі й таких, як Бог, Правда, Доля, Закон [4, 65], є складним і неоднозначним, оскільки постає як перманентна кореляція особистісного та суспільного, загальнолюдського модусів досягнення цих одвічних орієнтирів духовного буття людства. За умов сучасної соціокультурної ситуації, позначеної радикальним переглядом системи загальнолюдських цінностей та існуванням плюралістичної мозаїки особистісних аксіологічних ієрархій, цей процес значною мірою проблематизується.

Особливої актуальності проблема співвідношення особистісного та загальнолюдського, соціального варіантів аксіологічних ієрархій

набуває у контексті формування моральної культури юриста. Субкультура юристів, які репрезентують національну еліту, своїм необхідним підґрунтям має високий рівень осягнення та неухильного діяльнісного втілення закону, що слугує обов'язковим чинником дієвості механізмів правового регулювання в суспільстві. Притаманний їй високий рівень корпоративності, певна закритість, нормативність суджень, дотримання букви та духу закону, глибоко вкорінені відчуття істини і справедливості, осмислення власної значущості як представника держави є, безумовно, її вагомими ознаками. Покликана виконувати місію забезпечення верховенства закону, субкультура юристів підносить на вершину ціннісної ієрархії особистості такі сутнісні для української спільноти архетипи як Справедливість, Правда і Свобода.

Водночас субкультура юристів відзначена й такою специфічною ознакою, як осягнення неможливості абсолютного знищення негативних явищ у соціумі. Реалізуючись у тому числі й як забезпечення або обмеження атрибутивно значущих для людини благ – таких, як життя, свобода, особиста недоторканність, тощо, субкультура юриста містить у собі значну потенційну загрозу професійної деформації.

Як підстава для формування альтернативної системи цінностей, професійна деформація постає як чинник, деструктивний за своєю сутністю. За відсутності механізмів стримання та протистояння професійна деформація руйнує не тільки світ особистості. Її особлива негативна значущість полягає в тому, що вона руйнує осмислення Закону як однієї з вищих цінностей у соціумі, деформує правопорядок і правовідносини, ускладнює осмислення особистістю власного правового статусу.

Вагому роль у формуванні громадянської позиції, що унеможливорює (суттєво зменшує) ризики професійної деформації відіграє опанування майбутнім фахівцем професійної етики, спрямованої на конкретизацію моральних аспектів професійної діяльності, розкриття сутності та специфіки моральної цінності певної професії, визначення їх моральної відповідальності перед суспільством.

Діяльнісне підґрунтя процесу формування громадянської позиції студента-юриста забезпечується його активною участю в соціальному житті. Йдеться не тільки про активність студентської молоді в набутті знань, а про активну спрямованість на практичне їх застосування – в юридичних клініках зокрема.

Проте апробація набутих знань за умов сьогодення – один із можливих шляхів соціальної активізації студентів. Специфічні риси субкультури юристів багаторазово актуалізують проблему формування морального резонансу, почуття емпатії, прилучення до одвічних духовних цінностей. Традиція патронату студентами дитячих будинків, зокрема,

яка багато років існує в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого, свідчить про високий рівень осмислення соціальних і духовних проблем української спільноти, глибину гуманістичних настанов, які є запорукою формування громадянської позиції індивіда.

Українське суспільство сьогодні потребує формування нової генерації юристів – не тільки високопрофесійної, а й соціально активної, такої, що досягає свою діяльність як покликання, як моральний обов'язок.

Виховання такої генерації, яка своїми духовними імперативами визнає одвічні моральні цінності українства та громадянську активність, є нагальним завданням громадянського суспільства України, сутнісним чинником забезпечення дієвості механізмів правової відповідальності у суспільстві.

Список літератури: 1. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К. : Либідь, 2001. – 334 с. 2. Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис) / В.О. Лозовой, В.О. Рум'янцев, Л.В. Анучина та ін.; за ред. В.О. Лозового та В.О. Рум'янцева. – Х. : Право, 2011. – 264 с. 3. Уманець О.В., Ценко М.Б. Етикет у просторі спілкування та професійній діяльності юриста. – Харків: Колегіум, 2011. – 148 с. 4. Культура України: тезаурус і персоналії / Л.В. Анучина, О.А. Стасевська, О.В. Уманець та ін.; за ред. Л.В. Анучиної, О.А. Стасевської, О.В. Уманець; наук. ред. В.О. Лозовой. – Х. : Право, 2014. – 276 с. 5. Кримський С.Б., Павленко Ю.В. Цивілізаційний розвиток людства. – К.: Вид-во «Фенікс», 2007. – 316 с. 6. Морфологія культури: тезаурус / За ред. проф. В.О. Лозового. – Х. : Право, 2007. – 384 с.

*Балюк В.М.
м. Харків, Україна*

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ РЕНТНИХ ВІДНОСИН

В умовах адаптації національного законодавства до стандартів ЄС особливої актуальності набуває питання вдосконалення інституту захисту суб'єктивних прав та інтересів фізичної особи, в тому числі й зобов'язального характеру. Значення захисту цивільних прав пояснюється тим, що суб'єктивне право лише тоді може бути визнано мірою можливої поведінки уповноваженої особи, коли воно забезпечене (гарантовано) від неправомірного впливу зовнішніх чинників. Така гарантія найбільш ефективно втілюється у можливості вимагати захисту цивіль-

них прав та інтересів [1]. Проблематика захисту прав та інтересів осіб актуальна і стосовно рентних правовідносин, оскільки інтенсивний розвиток відносин в сфері укладання договорів з метою отримання майна у власність природно призвів до розширення застосування договору ренти. У зв'язку з цим поряд з позитивним досвідом використання рентних відносин, виникло чимало судових справ з приводу цього договору. Це вказує на необхідність дослідження правового механізму захисту рентних відносин.

У юридичній науці проблемам договору ренти присвячені праці М.П. Апанасюка, М.І. Бару, О.Г. Бикова, О.А. Вороніна, Л.А. Лунця, В.Г. Олюхи, В.Ф. Маслова, К.Г. Токаревої та інших науковців. Незважаючи на досягнення вказаних вчених в сфері дослідження договору ренти, все ще залишається дискусійним питання щодо правового механізму захисту рентних відносин, що і потребує окремого розгляду.

Метою тез – є встановлення особливостей цивільно-правового механізму захисту рентних відносин. Для визначення цієї складної правової дефініції необхідно встановити поняття «рентних відносин», «цивільно-правового механізму захисту», оскільки виділення будь-якої категорії, в тому числі й цивілістичної, вимагає з'ясування її спеціального змісту і призначення, що дозволяє достатньою мірою охарактеризувати досліджуване явище суспільного життя й розкрити особливості захисту рентних правовідносин.

Рента (від лат. *reddita* – віддіна назад) може розглядатися у двох значеннях: по-перше, це регулярно одержуваний дохід на капітал, який вкладено у цінні папери, нерухомість тощо, та не пов'язаний зі здійсненням одержувачем ренти підприємницької діяльності; по-друге, цивільне законодавство виділяє три види договору ренти [2, с. 624]. Згідно ст. 731 ЦК України за договором ренти одна сторона (одержувач ренти) передає другій стороні (платникові ренти) у власність майно, а платник ренти взамін цього зобов'язується періодично виплачувати одержувачеві ренту у формі певної грошової суми або в іншій формі. Договором ренти може бути встановлений обов'язок виплачувати ренту безстроково (безстрокова рента) або протягом певного строку. Дане зобов'язання є триваючим, оскільки не передбачає одноразової дії для свого виконання. Для договору ренти характерним є: відсутність еквівалентної ціни, фідучіарність, тривалість і алеаторність відносин [3].

За договором ренти виникають рентні правовідносини. Рентні правовідносини – це відносини, які виникають з договору ренти та діють на протязі виконання платником ренти свого зобов'язання. Моментом виникнення рентних правовідносин слід вважати: момент нотаріального посвідчення договору ренти (при відчуженні рухомого майна

під виплату ренти, коли майно вже фактично передано); момент фактичного вручення рухомого майна (якщо вручення відбулося після нотаріального посвідчення договору ренти); момент державної реєстрації права власності платника ренти на нерухоме майно в органах юстиції, які здійснюють таку реєстрацію (при відчуженні за договором ренти рухомого майна) [4]. Припиняються рентні відносини з моменту повного виконання сторонами, прийнятих на себе зобов'язань за договором.

Можливість виконувати рентне зобов'язання на протязі певного часу має не тільки позитивні властивості для сторін договору, але і певні ризики, оскільки зміни у доходах населення, збільшення курсу іноземної валюти, кризи фінансової системи держави можуть об'єктивно призвести до неможливості виконувати прийняти на себе зобов'язання за договором ренти.

Судова практика України свідчить, що договір ренти може порушуватися, як діями одержувача ренти, так і платника ренти. Наприклад, 14.04.2007 року між особами було укладено договір ренти, згідно з умовами якого одна сторона зобов'язалась в повному обсязі погасити зобов'язання другої сторони по кредитному договору № 532 від 06.02.2007 року укладеного з ВАТ «Державний ощадний банк України», а після повного погашення кредиту друга особа зобов'язалась зняти автобус з реєстрації для оформлення. Позивач за справою в повному обсязі виконав умови договору ренти, що підтверджується довідкою ПАТ «Державний ощадний банк України» за № 11–2/937 від 10.02.2012 року, однак до теперішнього часу відповідачка ухиляється від виконання договору, а тому суд вважає, що право позивача порушено та за ним необхідно визнати право власності на вищевказаний автобус [5]. Цей приклад ще раз підкреслює, що у разі порушення стороною договору ренти виникає необхідність застосувати правові механізми захисту цивільних прав.

В контексті цього слід звернути увагу на те, що поняття «механізм» використовується не лише стосовно питання про захист прав людини, а й стосовно інших правових явищ. У зв'язку з цим, заслуговують уваги доводи О.В. Сосніної, яка вважає, що категорія «механізм» дозволяє охопити весь процес захисту прав людини, подати його в системно-динамічному вигляді, розкрити структуру, взаємозв'язок і взаємодію елементів і стадій захисту, виявити його спеціальні юридичні функції, ефективно розв'язувати питання процедур і порядок такого захисту [6, с. 41, 42]. Враховуючи висловлювання Є.В. Вавіліна, що мета механізму захисту цивільних прав – забезпечити за допомогою послідовно організованих юридичних засобів реальний гарантований захист суб'єктивних прав і інтересів [7, с. 183]. Отже, визначаючи поняття «механізм захисту рентних відносин», слід звернути увагу на те,

що саме поняття «механізм захисту суб'єктивних цивільних прав» трактується по-різному. В.В. Бутнєв механізм захисту суб'єктивних цивільних прав визначає як взяті цілісно систему правових способів, за допомогою яких здійснюється захист охоронюваних законом інтересів, розв'язання правових колізій та усуваються інші перешкоди в реалізації суб'єктивних прав [8, с. 6]. О.В. Сосніна розкриває його у вигляді сукупності інституціонально-інструментальних правових способів, на підставі та в межах яких людина може здійснити захист для відновлення свого порушеного права [6, с. 41]. Не заперечуючи проти такого підходу, не можливо погодитися з тим, що це – сукупність інституціонально-інструментальних правових способів, скоріше – система. У зв'язку з цим, імпонує думка Є.В. Вавіліна, який вважає, що механізм захисту суб'єктивних цивільних прав – це індивідуально вибудована система правових засобів та умов, яка спрямована на досягнення кінцевої мети щодо юридичного і фактичного відновлення порушених прав або припинення їх порушення [7, с. 179].

Для визначення «механізму захисту рентних відносин» важливе значення має питання про його складові. У юридичній доктрині як основні елементи механізму захисту суб'єктивних цивільних прав виділяють: 1) юридичні норми, які регулюють суспільні відносини в розв'язанні конфлікту; 2) правовідносини, в межах яких здійснюються способи захисту суб'єктивних прав; 3) акти реалізації прав і обов'язків у розв'язанні конфлікту [9, с. 9].

На думку О.В. Сосніної, до основних складових механізму захисту слід віднести: нормативно-правові акти, тобто систему законодавства з цього питання; інституційну частину – органи і організації, до компетенції і задач яких входить захист прав людини; інструментальну частину – необхідні для ефективного застосування засоби захисту прав людини [6, с. 41]. Є.В. Вавілін, не оспорюючи вищевказані елементи, вважає, що одним із суттєвих факторів оптимізації всього механізму захисту цивільних прав є наявність юридичної доктрини, яка найбільш повно й адекватно відображає сучасні суспільні відносини, та вважає, що вона також є елементом механізму захисту [7, с. 181]. Аналіз наведених положень свідчить про те, що всі вони мають право на існування.

На підставі проведеного дослідження можна запропонувати наступні висновки. Цивільно-правовим механізмом захисту рентних відносин – є система правозахисного регулювання та захисту, що спрямована на відновлення порушених рентних правовідносин або припинення їх порушення. Елементами цього механізму захисту є: сукупність регулятивних та охоронних норм позитивного (цивільного) права; на-

явність рентних правовідносин, які виникають з договору ренти; виконання фактичних та юридичних дій щодо самозахисту і захисту порушених (оспорюваних) прав; комплекс реально діючих адекватних цивільно-правових способів, засобів (інструментів, форм), організаційних, процесуальних (процедурних) норм, прийомів і технологій захисту рентних правовідносин. Метою цивільно-правового захисту рентних відносин є: 1) захист прав та інтересів сторін договору ренти, які бажають отримати позитивний ефект від укладання договору, зокрема отримання майна, грошей, майнових прав інше; 2) попередження можливих правопорушень в сфері рентних правовідносин; 3) усунення перешкод у здійсненні суб'єктивних цивільних прав, які виникають з договору ренти; 4) відновлення порушених суб'єктивних цивільних прав і законних інтересів суб'єктів рентних правовідносин.

Список літератури: 1. Стефанчук Р.О. Цивільне право: навчальний посібник. – К. : Прецедент, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/law/stefanchuk_tsivpu/part3/302.htm
2. Популярный юридический энциклопедический словарь / Редкол. : О.Е. Кутафин, В.А. Туманов, И.В. Шмаров и др. – М. : Большая российская Энциклопедия, изд. «Риспол Классик», 2001. – 800 с.
3. Апанасюк М.П. Договір ренти: Лекція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravoznavec.com.ua/period/chapter/3/9/1552#_ftn1
4. Воронин А.А. Понятие и содержание рентных правоотношений по Гражданскому кодексу Российской Федерации: Теоретические проблемы : диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.03. – Москва, 2001. – 164 с.
5. Рішення Біляївського районного суду Одеської області Справа № 1506/457/2012 від 18.04.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22636107>
6. Сосніна О.В. Удосконалення юридичного механізму захисту прав людини Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали IV регіональної наукової конференції. – Львів, 2006. – С. 41–43.
7. Вавилин Е.В. Некоторые проблемы механизма защиты субъективных гражданских прав // Правоведение. – 2002. – № 3. – С. 78–185.
8. Бутнев В.В. Понятие механизма защиты субъективных гражданских прав: Сб. научн. тр. – Ярославль: Типография Ярославского политехнического института, 1990. – С. 5–17.
9. Бутнев В.В. К понятию механизма защиты субъективных прав // Субъективное право: Проблемы осуществления и защиты. Владивосток, 1989. – С. 9–25.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Право громадян на туризм є одним з конституційних прав людини і громадянина, що передбачає свободу пересування, охорону здоров'я, безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб при здійсненні туристичних подорожей[3]. Більш того, держава визначає туризм одним з пріоритетних напрямів розвитку економіки та культури.

Однак невиконання або неналежне виконання своїх професійних зобов'язань суб'єктами туристичної діяльності та відсутність чіткого визначення підстав, форм та розмежування відповідальності туроператора та турагента викликає необхідність більш повного та дієвого правового регулювання цієї галузі економіки.

Правовою основою застосування відповідальності суб'єктів туристичної діяльності є загальні положення Господарського, Цивільно-го та Кримінального кодексів України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також інших законів України щодо окремих аспектів такої діяльності (оподаткування, сертифікація, ціноутворення, забезпечення якості тощо).

У науковій літературі дослідженню проблем відповідальності надавачів туристичних послуг присвячені праці А. Бобкової, М. Гудими, М. Єрмоліної, В. Манзюк, Л. Руденко, Н. Федорченко, Д. Корнілової та ін., проте комплексного дослідження відповідальності суб'єктів туристичної діяльності не проводилось.

Наведене свідчить про безумовну актуальність обраної теми дослідження, метою якого є визначення особливостей відповідальності суб'єктів туристичної діяльності за неналежну організацію та здійснення туристичної діяльності відповідно до чинного законодавства та обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення цієї відповідальності.

Згідно із Законом України «Про туризм» від 15 вересня 1995 року, відповідальність суб'єктів туристичної діяльності настає за вчинення наступних порушень: провадження туроператорської діяльності без отримання відповідної ліцензії або недодержання ліцензійних умов; залучення до надання туристичних послуг осіб, які не відповідають встановленим законодавством відповідним кваліфікаційним вимогам; надання туристичних послуг, що підлягають обов'язковій сертифікації, без проведення такої сертифікації в установленому порядку; ненадання, несвоєчасне надання або надання туристові інформації, що не відповідає

дійсності; порушення вимог стандартів, норм і правил у галузі туризму; незаконне використання категорії об'єкта туристичної інфраструктури; порушення умов договору між туристом і суб'єктом туристичної діяльності з надання туристичних послуг; невиконання розпоряджень уповноважених органів та осіб про усунення порушень ліцензійних умов; порушення правил щодо охорони чи використання об'єктів туристичної інфраструктури, знищення або пошкодження об'єктів відвідування; створення перешкод уповноваженій на те законом посадовій чи службовій особі у здійсненні контролю за туристичною діяльністю, у проведенні перевірки якості надаваних (наданих) туристичних послуг або додержанні ліцензійних умов, стандартів, норм і правил щодо здійснення туристичної діяльності; незаконне втручання у здійснення туристичної діяльності; розголошення відомостей, що становлять конфіденційну або іншу охоронювану законом інформацію [6]. Як бачимо, зазначені вище підстави відповідальності мають загальний характер, що викликає необхідність додаткової конкретизації для застосування відповідальності за них.

Аналіз загальних положень щодо відповідальності дозволяє узагальнити види відповідальності суб'єктів туристичної діяльності таким чином; 1) за галузевою приналежністю: господарсько-правова (при організації та здійсненні туристичної діяльності), цивільно-правова (при наданні туристичних послуг), адміністративно-правова, кримінально-правова (при здійсненні туристичної діяльності та наданні туристичних послуг фізичними особами-підприємцями та іншими суб'єктами туристичної діяльності, які не мають ознак юридичної особи); 2) за кількістю суб'єктів та обсягом відповідальності: одноособова туроператора чи турагента, спільна чи солідарна і туроператора, і турагента; 3) за правовими підставами: передбачена законом та визначена сторонами у агентському чи іншому договорі [7, с. 668–674].

Варто детальніше розглянути підстави та форми зазначених вище видів відповідальності. Так, цивільно-правова відповідальність суб'єктів туристичної діяльності настає за невиконання або неналежне виконання договору на туристичне обслуговування за умови, що однією із сторін таких зобов'язань є турист. Однак ця теза потребує уточнення, адже питання визначення належного відповідача у спорах щодо надання туристичної послуги є досить проблемним. Відповідно до статті 32 Закону України «Про туризм» [6] за неналежне виконання своїх зобов'язань туроператор, турагент, інші суб'єкти туристичної діяльності несуть майнову та іншу відповідальність, визначену в договорі відповідно до чинного законодавства. Як бачимо, у чинному законодавстві відсутній чіткий розподіл відповідальності туроператора та турагента за невиконання або неналежне виконання послуг за договором з туристом.

У доктрині питання розподілу зобов'язань та відповідальності між туроператором та турагентом перед замовником туристичних послуг також не отримало однозначного визначення. Так, одні автори вважають, що оскільки формуванням туристичного продукту займається туроператор, а не турагент, саме туроператор є виконавцем за договором, а отже, і відповідальною перед туристом особою за якість послуг, що входять до туристичного продукту.

Інші автори стверджують, що за участю турагента в договірних відносинах зі споживачами турагент повинен визнаватися стороною договору туристичного обслуговування з покладанням на нього відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань перед споживачами.

Враховуючи викладене вище, вважаємо доречною необхідність встановлення солідарної відповідальності туроператора та турагента перед споживачем туристичних послуг за невиконання або неналежне виконання ними договірних зобов'язань, що дасть можливість споживачу туристичного продукту пред'явити вимоги на власним розсуд: до туроператора або турагента, чи до них обох.

Цивільним кодексом України встановлено правові наслідки порушення зобов'язання, серед яких є наступні: припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; зміна умов зобов'язання; сплата неустойки; відшкодування збитків та моральної шкоди [8].

Адміністративна відповідальність являє собою регламентовані нормами адміністративного права відносини між порушником адміністративно-правової норми та уповноваженим державним органом з приводу скоєного адміністративного правопорушення.

Фактичною підставою адміністративної відповідальності суб'єктів туристичної діяльності є вчинення адміністративного проступку, передбаченого Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КупАП). Так, адміністративно-правова відповідальність фізичних осіб-підприємців та посадових осіб суб'єктів туристичної діяльності може наступити у разі виконання робіт, надання послуг громадянам-споживачам, що не відповідають вимогам стандарту, норм і правил (ст.168-1 КупАП); фіктивного банкрутства (ст.166-17 КупАП); порушення законодавства про захист прав споживачів(ст.156-1 КупАП); недобросовісної конкуренції (ст.164-3 КупАП), порушення правил торгівлі і надання послуг працівниками, торгівлі, громадського харчування та сфери послуг, громадянами, які займаються підприємницькою діяльністю (ст. 155 КупАП) і т.д. При цьому варто враховувати, що, як зазначає законодавець у ч. 2 ст. 9 КупАП, «адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим кодексом, настає,

якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності» [2].

Кримінально-правова відповідальність може настати для фізичних осіб-підприємців та посадових осіб суб'єктів туристичної діяльності за такі злочини, як: шахрайство (ст. 190 ККУ), привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 ККУ), ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (ст. 212 ККУ), незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару (ст. 229 ККУ), незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю (ст. 231 ККУ), розголошення комерційної таємниці (ст. 232 ККУ) тощо[4].

Отже, як бачимо, підставою відповідальності є правопорушення, види яких відрізняються залежно від багатьох чинників. Загальновизнаними ознаками правопорушення є: наявність діяння, що виражається у діяльності чи бездіяльності особи; протиправність, тобто порушення прямо встановленої в законі заборони, чи невиконання обов'язку, що встановлений у законі чи договорі; наявність вини, тобто розуміння чи усвідомлення протиправності власної поведінки і наслідків, що настають; деліктоздатність особи; наявність шкоди чи можливості її заподіяння і причинного зв'язку між протиправним діянням та заподіяною шкодою [5, с. 420].

Отже, підсумовуючи викладене вище, можна констатувати, що правове регулювання відповідальності суб'єктів туристичної діяльності здійснюється Законом України «Про туризм», а також загальними положеннями Цивільного, Господарського та Кримінального кодексів, Кодексу України про адміністративні правопорушення. Проте загальний характер підстав та форм відповідальності суб'єктів туристичної діяльності, а також відсутність розмежування відповідальності туроператора та турагента перешкоджає чіткому визначенню суб'єкта відповідальності за ненадання або неналежне надання туристичних послуг у процесі реалізації туристичного продукту. Враховуючи це, вважаємо за необхідне узагальнити види відповідальності та закріпити на законодавчому рівні солідарну відповідальність зазначених вище професійних суб'єктів, що сприятиме підвищенню прав і законних інтересів споживачів туристичного продукту.

Список літератури: 1. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15> 2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 р. зі змінами та доповненнями станом на 18.05.2013 р. [Електронний ресурс].– Режим до-

ступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>. 3. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. 4. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. зі змінами та доповненнями станом на 18.05.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> 5. Общая теория государства и права. Академический курс : в 2-х т. Т. 2. Теория права / под ред. проф. Марченко Н.М. – М., 1998. – 640 с. 6. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80> 7. Руденко Л.Д. Щодо відповідальності суб'єктів туристичної діяльності / Л.Д. Руденко, В.В. Манзюк // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 668–674 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11rldctd.pdf> 8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. зі змінами та доповненнями станом на 13.03.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435-15>

*Вергун В.Г.
г. Харьков, Украина*

РЕАЛИЗАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРАВ ГРАЖДАН УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ СТАНОВЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Политические права гражданина в Украине составляют один из важнейших элементов правового статуса личности. Базовые политические права закреплены в Конституции Украины. Реализация этих прав регулируется целым рядом законов Украины, таких как Закон Украины «О выборах народных депутатов», «О гражданстве Украины» и т.д., а так же целым рядом подзаконных актов.

Переходя к выяснению трудностей реализации политических прав в становлении гражданского общества отметим, что значение политических прав личности определяется тем, что благодаря им все другие факторы формирования и развития гражданского общества приобретают более действенный характер. Из истории известно, что именно кардинальные изменения в политической сфере привели к раскрепощению индивидов, превращению их из подданных феодально-абсолютистского государства в свободных и ответственных граждан. Взаимосвязь между демократическими преобразованиями и формированием гражданского общества является настолько существенной, что последнее Р. Дарендорф считает неким «общим знаменателем подлинной демократии и эффективной рыночной экономики».

К числу важнейших проблем реализации политических прав, влияющих на становление гражданского общества в Украине, следует отнести отсутствие демократического механизма между государством и возникающим гражданским обществом. Проблема усугубляется тем, что процесс формирования украинской государственности протекает медленно, противоречиво, болезненно, он далек от завершения. Можно говорить, что безгосударственный период в истории украинского народа еще не закончился, существует лишь формальная псевдогосударственность. Наблюдается сильное влияние крупного капитала на государство и общество. Кланово–олигархическая украинская политическая элита, а также бюрократические структуры не готовы и не способны к цивилизованным отношениям с гражданским обществом. Их отношениям к общественным организациям свойственны своеволие и правовой нигилизм, коррупция. Многие вопросы «решаются» только за деньги.

Среди правящего класса, а также среди интеллектуалов пока не достигнуто согласие о предпочтительной модели взаимодействия государства и гражданского общества. Реальная общественно-политическая практика показывает, что гражданское общество и государство в нашей стране – это не партнеры и даже не оппоненты, а скорее – антиподы.

Это связано с тем, что только таким образом можно обеспечить реальную возможность граждан и их объединений контролировать и влиять на власть. Оппонирование, как показывает опыт западных стран, может быть деструктивным – в виде конфронтации; нейтральным – в виде игнорирования; позитивным – в виде партнерства и сотрудничества. Глубинная проблема состоит в том, что трудно на практике найти оптимальный баланс между силой общества, общественной инициативой и силой суверенной власти государства. Важно, чтобы деятельность государственных органов всегда была в поле зрения организаций гражданского общества с целью недопущения ими поправок существующего многообразия в обществе интересов. В то же время, необходимо, чтобы частные интересы не разорвали живую ткань общества, находили путь к согласию, соотнося свою деятельность с законом и учитывая насущные потребности государства.

Составляющей трудностей политического характера является также то, что украинские политические партии, в т. ч. и парламентские, не выполняют функции артикуляции и агрегирования интересов больших социальных групп. Партийная элита оторвана от своих избирателей и их потребностей. Лидеры и актив партий широко используют популизм, манипулятивные политические технологии как способы влияния на электорат.

Партии не имеют своего идеологического лица, потому что нельзя считать идеологией риторику кучки «штатных» партийных ораторов,

которые регулярно чернят друг друга перед массовой аудиторией СМИ и идут на выборы, представляя не свои политические программы, а мало реалистичные, но привлекательные для электората лозунги.

Наш средний класс нуждается в своих политических организациях, которые бы и защищали его интересы. Без этого не помогут никакие протесты, майданы и митинги. Такой партии или нескольких партий на сегодняшний день в Украине нет. Ее нужно создавать. Она должна иметь четкую идеологию. Именно из-за отсутствия таковой нынешние партии и дошли до такого состояния, потеряли доверие общества. Необходимо также преодолевать кризис левых партий.

Серьезной проблемой является несовершенство нормативно-правового обеспечения реализации политических прав гражданами Украины. Анализ данного аспекта показывает, что законодательство Украины о гражданском обществе является устаревшим (многие нормативные акты приняты еще в начале 1990-х гг.), непрозрачным и несогласованным. Следствием этого возникают многие трудноразрешимые или же не разрешимые сегодня противоречия, связанные с реализацией прав и свобод граждан. Так, украинским объединениям граждан запрещается защищать права не членов своих организаций; отсутствует правовая регуляция возможности создавать объединения совместно физическим и юридическим лицам, что не отвечает международной практике; существует ограничение деятельности объединений за территорией (например, запрещена деятельность в другом городе или области, где организация не зарегистрирована); объединения граждан не могут осуществлять экономическую деятельность прямо, без создания отдельного юридического лица; процедура регистрации общественных объединений остается сложной.

Эти проблемы не способствуют развитию политических прав и могут быть разрешены на законодательном уровне. Для этого необходима, прежде всего, готовность народных депутатов Украины, других субъектов законодательной инициативы разрешать их. Способствовать разрешению перечисленных выше проблем могут различные формы давления структур гражданского общества на государство, а также участие общественности в законодательном процессе.

Духовный фактор в Украине, как показывают социологические исследования, соединяет в себе противоречивые составляющие. Так, в общественном сознании уживаются ориентации как на новые, так и на ценности прежней, советской системы. Причем, превалируют ориентации авторитарно-патерналистского типа. Относительно государства преобладают ожидательные настроения, вместо активной позиции индивида – надежды на помощь, на защиту сверху. По данным социологи-

ческих опросов, 80 % украинцев ориентированы на «сильную руку» и из них треть готовы поступиться своими правами и свободами. Значительная часть населения – обыватели, жизненное пространство и повестка дня которых – дорога от дома на работу и в супермаркет. Не может расти гражданское общество в стране, где обыватель не проявляет устремленности быть гражданином, «вливать» в себя не утилитарные, а глубокие ценности, формирующие идентичность, общественную активность, ориентации как на отстаивание прав и свобод, так и на готовность выполнять конституционные обязанности.

Большинство украинских граждан не принимают участия в каких-либо общественных организациях.

Социальная солидарность в нашей стране отсутствует. По данным исследований, большинство украинцев в тяжелые времена ориентированы на собственные силы и помощь близких. Только 3 % готовы отстаивать свои политические права и решать проблемы, объединяясь с другими. Социальная солидарность наличествует, разве что, в виде взаимных услуг.

Повышению уровня реализации политических прав в Украине будет способствовать: осознание человеком себя в качестве самостоятельного субъекта деятельности, свободного и ответственного гражданина; формирование рациональной модели социального поведения и рациональной оценки возможных последствий; осознание ценности объединенных усилий, общественной солидарности; развитие группового, профессионального, других форм надындивидуального сознания; осознание необходимости борьбы за реализацию конституционных прав и свобод, демократических преобразований политической власти.

Суммируя, можно сказать, что дальнейшее становление и развитие политических прав граждан в Украине зависит, с одной стороны, от повышения социально-политической и социокультурной зрелости граждан, развития потребности и интереса участвовать в общественно-политической жизни, управленческом процессе, контроле политико-властных структур. С другой стороны, необходимо приспособить управленческий механизм государства к сдвигам в гражданском обществе, чтобы суметь более адекватно учесть плюрализм социальных групп и их социокультурных, национальных предпочтений в конституционном законодательстве Украины, в части регулирования политических прав человека.

*Вікторчук М.В.
м. Харків, Україна*

ДЕЯКІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРУВАННЯ МІСЦЕВИХ ПОДАТКІВ ТА ЗБОРІВ В УКРАЇНІ

Процес адміністрування місцевих податків і зборів являє собою управлінську діяльність органів Державної фіскальної служби України (далі – ДФС України) щодо організації процесу оподаткування юридичних та фізичних осіб, яка заснована на Податковому кодексі України, що регламентує правовідносини між податковими органами та платниками місцевих податків і зборів стосовно погашення податкових зобов'язань перед бюджетами. Адміністрування місцевих податків і зборів можна розглядати як сукупність відносин між органами ДФС України та платниками щодо забезпечення їх своєчасної та повної сплати до бюджетів.

Функціонування ефективної системи місцевого оподаткування в Україні неможливе без надійної системи адміністрування місцевих податків і зборів. Незважаючи на суттєві зміни в місцевій системі оподаткування, у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України, питома вага місцевих податків і зборів у загальній структурі надходжень до місцевих бюджетів все ще є незначною. Наприклад, у Мукачівському районі Закарпатської області питома вага податків і зборів в загальному обсязі надходжень до загального фонду районного бюджету (без урахування міжбюджетних трансфертів) за січень–червень 2014 року становила 54 % [1]. Це обумовлено недосконалим механізмом адміністрування місцевих податків і зборів, що зумовлює актуальність дослідження цієї проблеми і пошуку шляхів удосконалення механізму адміністрування місцевих податків і зборів.

Одним з недоліків адміністрування місцевих податків і зборів є недосконалість процесу обміну інформацією між контролюючими органами, органами місцевого самоврядування та платниками податків. Відсутність системності в обліку нерухомості, несвоєчасне внесення змін у документацію єдиного Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та відсутність правових документів на нерухомість сприяють безконтрольності при використанні нерухомості, що призводить до реальних втрат місцевих бюджетів через несплату податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки. Крім того, виникає проблема при визначенні об'єкта оподаткування податком на нерухоме майно відмінне від земельної ділянки. Оскільки Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо переведення садових і дачних

будинків у жилі будинки та реєстрації в них місця проживання» від 02.09.2014 р № 1673–VII були внесені зміни до Житлового кодексу України, відповідно до яких громадяни мають право на переведення дачних і садових будинків, що відповідають державним будівельним нормам, у жилі будинки в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України [2]. Тоді виникає питання: чи можна вважати в такому випадку жилі будинки житловими будинками в розумінні ст. 4 Податкового кодексу України, що визначає житловий будинок як будівлю капітального типу, споруджену з дотриманням вимог, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами, і призначену для постійного у ній проживання [3]? Жилі ж будинки, відповідно до Житлового кодексу Української РСР, призначаються не тільки для постійного, а й для тимчасового проживання громадян. Так, виникає ситуація коли перевівши у жилий будинок садовий чи дачний, платник податків може не сплачувати податок на цей об'єкт оподаткування, оскільки фактично він може й не бути житловим будинком в розумінні Податкового кодексу України. Слід зазначити, що рішення про переведення дачних і садових будинків у жилі будинки приймається відповідними органами місцевого самоврядування [4]. Відповідно до Податкового кодексу України органи місцевого самоврядування зобов'язані щомісяця протягом 10 календарних днів місяця, що настає за звітним, надавати контролюючим органам інформацію про об'єкти оподаткування, що надаються та (або) реєструються такими органами, проте в даному випадку вносяться лише зміни в призначення будівлі. Тому для правильного розуміння норм Податкового кодексу України, доцільно внести зміни в деякі його положення, зокрема до інформації, що періодично надається органами місцевого самоврядування контролюючим органам, слід віднести не лише інформацію про об'єкти оподаткування, що надаються та (або) реєструються такими органами, а й іншу інформацію, що стосується змін у використанні об'єкта оподаткування. Крім того, законодавцю необхідно внести зміни до Податкового кодексу України, визначивши поняття житлового будинку таким чином: «житловий будинок – будівля капітального типу, споруджена з дотриманням вимог, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами, і призначена для постійного або тимчасового проживання у ній».

Варто зазначити, що для якісної роботи працівників органів місцевого самоврядування й органів виконавчої влади необхідно створити єдину інформаційну централізовану базу даних, яка б дозволила оперативно обмінюватись інформацією. Необхідність запровадження такої системи обумовлена і тим, що платники податків – фізичні та юридичні особи – вимушені неодноразово надавати одну й ту ж інфор-

мацію різним органам державної влади та органам місцевого самоврядування, що призводить до невиправданих затрат ресурсів для кожного із суб'єктів взаємодії.

В умовах становлення інституту місцевого самоврядування особливого значення набуває питання про права органів місцевого самоврядування у сфері місцевого оподаткування.

У вітчизняній літературі неодноразово висловлювалися пропозиції щодо надання органам місцевого самоврядування права запроваджувати на своїй території власні податки і збори. Так, О.М. Піхоцька аргументує таку позицію тим, що на місцях завжди є свої особливі об'єкти оподаткування, які можуть відчутно поповнити доходи місцевих бюджетів, отже дадуть змогу спрямувати додаткові кошти на вирішення економічних і соціальних проблем регіонів [5, с. 47]. Проте, Т.В. Белінська вважає, що за умов значного податкового тягара й, відповідно, гострого дефіциту фінансових ресурсів надання місцевій владі повної самостійності у сфері місцевого оподаткування може мати непередбачувані наслідки [6]. Це питання можливо вирішити надавши органам місцевого самоврядування можливість встановлювати власні податки та збори, за погодженням із вищими державними органами влади, відповідно до особливостей регіону. Саме такий порядок забезпечить контроль з боку держави за ефективністю та доцільністю введення тих чи інших податків і зборів. Крім того, введений Податковим кодексом України туристичний збір не доцільно застосовувати у всіх регіонах України, оскільки значна частина територій нашої держави не користуються попитом серед туристів, а тому з урахуванням витрат на адміністрування цього збору формування доходної бази місцевих бюджетів в деяких районах України за рахунок туристичного збору є не ефективним.

Доцільно було б також віднести плату за землю до переліку місцевих податків. Це дозволить місцевим органам впливати на формування бази таких податків й облік об'єктів оподаткування, посилити контроль за надходженнями від використання земель.

Таким чином, збільшення дохідних джерел місцевих бюджетів за рахунок розширення переліку об'єктів оподаткування та збільшення бази оподаткування, а відтак зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування, потребує внесення змін до Податкового кодексу України. Запропоновані заходи удосконалення адміністрування податків і зборів на місцевому рівні сприятимуть підвищенню ефективності збору податків, забезпеченню найбільш повного обліку об'єктів оподаткування, своєчасному виконанню вимог законодавства по сплаті конкретних податків і зборів.

Список літератури: 1. Відомості про надходження податків, зборів (обов'язкових платежів) до місцевих бюджетів Мукачівського району за січень–серпень 2014 року [Електронний ресурс] // Офіційний інтернет-сайт / Мукачівська районна державна адміністрація. – 2014. – Режим доступу: <http://www.mukrayon.gov.ua/main/282.htm>. 2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо переведення садових і дачних будинків у жилі будинки та реєстрації в них місця проживання: Закон України: від 02 вересня 2010 р., № 1673–VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1673-vii>. 3. Податковий кодекс України: від 02 грудня 2010 р., № 2755–VI : із змінами та доповненнями : станом на 01.10.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>. 4. Житловий кодекс Української РСР: від 30 червня 1983 р., № 5464-X : із змінами та доповненнями: станом на 27.09.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>. 5. Піхоцька О.М. Місцеві податки і збори в Україні / О.М. Піхоцька // Фінанси України. – 2003. – № 5. – С. 46–49. 6. Белінська Т.В. Перспективи оподаткування місцевими податками та зборами в Україні [Електронний ресурс] / Т.В. Белінська, Г.М. Мензак, Т.М. Стужук // Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету. – Режим доступу: <http://intkonf.org/belinska-tv-menzak-gm-stuzhuk-tm-problemi-ta-perspektivi-opodatкування-mistsevimi-podatkami-ta-zborami-v-ukrayini>.

*Вусатий Д.Ю.
м. Харків, Україна*

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ДОГОВОРУ ПОДАРУНКОВОГО СЕРТИФІКАТУ

У договірному праві чіткість формулювання визначення договору має важливе практичне і теоретичне значення. Зокрема, у правильно складеному договорі виявляється закріпленим справжнє волевиявлення його сторін. Його належна фіксація в договорі-документі надає договірним відносинам правової визначеності, стабільності й прогнозованості. Крім того, визначає якою є юридична специфіка договору, адже в кожному договорі вказується на що він спрямований, якими є основні права та обов'язки його сторін, містяться відомості про характер і спосіб його виконання, припинення та розірвання тощо.

Якщо проаналізувати наявну юридичну практику укладання договору подарункового сертифікату, можна помітити, що однієї правової

моделі цього договору на практиці не зустрічається. Розмаїття представлених договірних конструкцій договору подарункового сертифікату свідчить, що він «переживає» період свого становлення і розвитку. А це, в свою чергу, позначається на різноманітності практичних підходів його правового моделювання, в конкретних договірних відносинах.

Так, в одному випадку договір подарункового сертифікату визначається як різновид договору купівлі-продажу самого подарункового сертифікату. Наприклад, за договором подарункового сертифікату продавець зобов'язується продати покупцю, а покупець зобов'язується купити в продавця подарунковий сертифікат, що посвідчує право на придбання туристичних послуг на протязі дванадцяти місяців з дня укладення договору, на суму вартості подарункового сертифікату.

Очевидним недоліком такої моделі договору подарункового сертифікату вбачається відсутність погодження істотної умови про його предмет. Ним не може бути сам подарунковий сертифікат, бо він лише посвідчує право на придбання туристичних послуг. У тому разі, якщо предметом вважати туристичні послуги, то їх конкретний перелік є невизначеним. Які саме туристичні послуги мають бути надані, у такому договорі конкретно не вказується. Оскільки не має можливості встановити, яким конкретно є предмет даного договору, його слід визнавати неукладеним.

У другому випадку – як договір купівлі продажу майнових прав, що впливають з подарункового сертифікату. Наприклад, відповідно до умов договору продавець зобов'язується передати подарунковий сертифікат, який підтверджує право пред'явника на набуття товару, а покупець сертифікату зобов'язується оплатити його вартість. Як і в першому випадку, предмет цього договору також є невизначеним.

Крім того, якщо припустити, що предметом договору подарункового сертифікату може бути майнове право, то воно має існувати на момент його укладення. У даному випадку, ми цього не спостерігаємо. Вступаючи в договір продавець подарункового сертифікату ще не має такого права. Та його і не може бути, оскільки б довелося визнати, що він володіє правом вимоги до самого себе. Право вимоги на товари, виникає в момент або в обмін на придбання подарункового сертифікату. А тому, нормативні положення Глави 54 (Купівля-продаж), відносно купівлі-продажу майнових прав, в даному випадку застосовуватися не можуть, бо це суперечить змісту і характеру цих прав.

У третьому випадку – як попередній договір. Наприклад, сторони укладають попередній договір про реалізацію продавцем товарів власнику, за яким останній зобов'язується протягом терміну дії даного договору реалізувати своє право на укладення з продавцем основного договору, предметом якого є придбання товару. На підтвердження укладен-

ня попереднього договору продавець передає власнику подарунковий сертифікат, який дає право власнику протягом терміну дії подарункового сертифіката укласти основний договір.

Відповідно до ч. 1 ст. 635 ЦК України за попереднім договором сторони зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором. Тобто при укладанні попереднього договору виникає зобов'язання у встановлений термін укласти певний основний договір. При цьому попередній договір повинен містити всі істотні умови основного договору.

Згідно умов договору подарункового сертифікату, що аналізується, в ньому не передбачається зобов'язання держателя сертифіката укласти договір купівлі-продажу. Більш того, у власника сертифіката не виникає жодних зобов'язань перед організацією-емітентом даного сертифікату. Подарунковий сертифікат лише надає право представити в якості оплати не кошти, а сертифікат певного номіналу. Таким чином, можна зробити висновок про те, що договір подарункового сертифікату не є попереднім договором.

У четвертому випадку, – як змішаний договір з елементами купівлі-продажу та дарування. Наприклад, покупець вносить продавцю, кошти, що зараховуються в якості плати за товари (роботи, послуги), які ним реалізуються на вимогу будь-якого пред'явника подарункового сертифікату, а продавець приймає грошові кошти та передає покупцю подарунковий сертифікат.

В якості елементів договору дарування в ньому передбачається можливість передачі подарункового сертифіката третій особі (його держателю), котра може скористатися правом, що випливає з його пред'явлення продавцю товарів. Якщо держатель подарункового сертифікату не реалізує своє право на придбання товарів, протягом строку дії договору, це його право припиняється. Тоді внесені за сертифікат кошти залишаються у продавця. Крім того, згода покупця подарункового сертифіката, відносно його дійсності тільки протягом певного строку, також трактується як обіцянка дарування дару в майбутньому.

Варто зазначити, що така модель договору подарункового сертифікату можлива, але вона теж має певні вади. Зокрема, в момент «купівлі» подарункового сертифіката його набувач жодного наміру подарувати кошти продавцю не має. Він розраховує зробити дарунок зовсім іншій особі, і мета його – оплатити цей подарунок.

З огляду на цей, далеко не повний, юридичний аналіз формулювань договору подарункового сертифікату, найбільш привабливою для нього правовою моделлю, може бути модель договору на користь третьої особи (ст. 636 ЦК України). У такому випадку, договір подарун-

кового сертифікату варто формулювати як домовленість за якою одна сторона (покупець) оплачує номінальну вартість подарункового сертифіката, а друга сторона (продавець) взамін зобов'язується передати покупцю подарунковий сертифікат, що підтверджує право третьої особи (пред'явника сертифіката), на користь якої укладено договір, вимагати від продавця передання права власності на товар, на грошову суму визначену в сертифікаті.

*Гаевая А.В.
г. Харьков, Украина*

О СТАНОВЛЕНИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Понятие «гражданское общество» – одно из ключевых понятий современности. Актуальность теоретических и практических аспектов этого понятия обусловлена очевидным повышением роли рядовых граждан и их добровольных объединений во всех сферах жизнедеятельности человеческого общества – экономической, политической, социальной, духовной.

Становление гражданского общества является актуальной проблемой для Украины, так как в данный момент деятельность нашего государства направлена на построение демократии, а, как известно, без гражданского общества ни одно государство не может быть названо демократическим.

Сегодня остро встала теоретическая и практическая проблема выработки перспективного подхода к оценке украинской истории и независимой, самостоятельной идеологической и политической позиции относительно оценки путей и средств развития Украины. Демократизация создает возможности для прогрессивного развития Украины [1, с. 213].

Особенностью и противоречивостью переходного общества, которым является современная Украина, является то, что сложности переходных процессов, с одной стороны, предопределяют укрепление регуливающей роли государства, то есть самого государства, а с другой – перестройка гражданского общества предусматривает разгосударствление общественных институтов, уменьшение государственного влияния на них. Это обстоятельство и подчеркивает необходимость научных разработок роли государства в переходном обществе, разработки механизмов ее влияния на социальные процессы.

Следует отметить, что в нынешней Конституции и упоминания нет о гражданском обществе, на формирование которого в конечном итоге должен быть направлен весь государственно-правовой механизм.

Провозглашая свое стремление достичь идеалов правового государства, не связав это на конституционном уровне с формированием гражданского общества, это является просто нелогичным и стратегически недопустимым. Ведь невозможно донести людям сущность преимуществ правового государства, не связывая это с гражданским обществом, которое является гарантом защиты его членов от вмешательства государственных институтов в их частную и личную жизнь. Одним из первых изменений к Конституции Украины должно быть ее дополнение новым разделом о гражданском обществе.

Идея гражданского общества основана на необходимости эффективного регулирования взаимоотношений человека с политической властью, общества с государством. Любая политическая власть, особенно государственная, какими бы ни были ее социальная природа и мотивация действий, имеет тенденцию к расширению своих полномочий и установлению тотального контроля над обществом. С целью противостоять этой тенденции и для ограничения государственного произвола человечество выработало ряд теоретических и практических средств, к которым относятся, в частности, идеи правового государства и гражданского общества. Смысл идеи правового государства состоит в том, чтобы связать политическую власть, государство правом, подчинить ее действия закону. Смысл идеи гражданского общества – подчинить государство обществу, ограничить произвол государственной власти. Обе эти идеи и обозначаемые ими общественные феномены тесно связаны между собой – правовое государство и гражданское общество взаимно предусматривают друг друга. Однако, в отличие от попыток создать правовое государство в Украине, формирование в ней гражданского общества пока не стало даже предметом серьезных научных исследований.

В наиболее общей форме гражданское общество зачастую определяется как общество, отделенное от государства (как политического института), сфера негосударственных общественных институтов и отношений. Обособленность гражданского общества от государства вовсе не означает, что оно находится вне сферы государственного влияния. В современном обществе вряд ли найдется такая сфера общественной или частной жизни, которая не подвергалась воздействию со стороны государства. Так или иначе, государство регулирует все общественные отношения – от семейных до политических. Однако это регулирование может осуществляться, как на основе закона, что в демократических государствах является результатом общественного консенсуса, так и путем произвольной регламентации со стороны различных государственных структур и должностных лиц, нередко вопреки общественным интересам. Идея гражданского общества как раз и призвана ограничить

такую произвольную регламентацию [2]. Она позволяет рассматривать общество и государство как партнеров, признает в этом партнерстве приоритет общества, служит утверждению в общественном сознании мысли о том, что государство существует для общества, а не наоборот. Проблема становления гражданского общества особенно актуальна для бывших социалистических стран, ставших на путь демократического развития. При социализме имело место огосударствление всех сфер общественной жизни. Государство фактически была владельцем всех средств производства, а огосударствленная правящая партия монополизировала политическую власть в обществе, навязывала ему единственную идеологию, направляла деятельность общественных организаций, вмешивалась в семейные отношения и т.д. Фактически государство поглотило гражданское общество.

Неразвитость гражданского общества является одной из основных причин кризисного состояния, в котором оказались граждане Украины, главным образом по вине собственного же государства. В Украине общество в целом и каждый гражданин в частности, пока зависят от государства во всех отношениях, не имея на него действенных средств воздействия, что позволяет последнему прибегать к произвольным социально-экономическим экспериментам и не нести ответственности за пагубные последствия. Становление гражданского общества как раз и имеет целью поставить государство под контроль общества, свести к минимуму вред от него, ограничить произвол государственной власти.

Контроль над государством гражданское общество осуществляет в различных формах и с помощью различных средств. Основой отграничения и независимости гражданского общества от государства и ограничение произвола последнего является конституционное провозглашение прав и свобод личности. По своей сути конституция является системой ограничений государственной власти путем провозглашения и законодательного обеспечения прав и свобод человека и гражданина.

Отношения власти и общества имеют свою историю – в Европе и у нас разную. На Западе гражданское общество сформировано в процессе исторического развития европейской цивилизации как независимая от государства форма самостоятельности граждан. Это – «общество граждан», то есть лиц, наделенных широким кругом прав, которые они используют добровольно, активно и ответственно как индивидуально, так и коллективно. При этом отношения между властью, гражданами и их объединениями основаны на общепринятой системе ценностей.

Современная европейская демократия, безусловно, поддерживает идею развитого гражданского общества как гаранта демократии. Выдающийся немецкий социолог, социал-демократ Юрген Хабермас совер-

шенно справедливо утверждает, что «общественность, создавая новые структуры гражданского общества, тем самым противостоит посягательствам государства, деспотизма, абсолютизма, авторитаризма на права человека и выдвигает на первый план гуманистические мотивы и ценности, немеркантильное, высокодуховное, нравственное поведение, самосознание, самоопределение, свободу и достоинство отдельной личности». Причем все общественные структуры, считает Хабермас, должны быть автономными, объединяя людей по интересам, которые у разных структур различны.

Советское государство, подобно феодалу, выступало собственником основных средств производства и частично рабочей силы граждан, законодателем и судьей, контролером, патроном-распределителем основных благ и гарантом безопасности. Коммунистическая партия обеспечивала идеологическое и политическое руководство советской государственной машиной. Существенно, что партийные органы давали указания, но не несли ответственность за результат (вечная мечта руководителей!).

И.А. Ильин – выдающийся философ, теоретик религии и культуры, политический мыслитель, говорил так: «Свободный народ сам знает свои права, сам держит себя в пределах чести, закона и правопорядка. Он знает, для чего ему даётся свобода, он, зная ей истинную цену, дорожит ею, ответственно относится к пользованию ею, наполняя её разумной творческой инициативой, в самоуправлении, в хозяйственных делах, в коммерческом общении, науке, в искусстве, в простом житейском общении, в религии. Всё это предполагает высокий уровень нравственного сознания, чуткую совесть, а это в свою очередь в определённой степени гарантирует, что человек не пойдёт за негодами, соблазняющими всякого рода «вседозволенностями». Напротив, он заставит их замолчать; он не позволит различного рода экстремистам и авантюристам отнять у него свободу и закабалить его, набросить на него цепи тоталитаризма: он сумеет должным образом отстоять свою свободу. Народ, лишённый искусства свободы, будет настигнут двумя классическими опасностями: анархией и деспотией [3].

Гражданское общество не создается в один день и даже в один год. Оно не создается по указке сверху. Необходимо понимать, что даже самая активная поддержка этого процесса со стороны и государства, и общества не гарантирует успеха. Но надо верить, что современная демократия немыслима без развитого гражданского общества. Государство, которое в силу своей слабости допускает, чтобы народ оставался безграмотным, чтобы росла преступность, люди умирали от болезней, теряет причину своего бытия.

Список літератури: 1. Кириченко С.О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. /С.О. Кириченко. – Київ.; Логос, 2004. – 286 с. 2. Виктор Медведчук О проблемах развития гражданского общества в Украине / Медведчук В. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/o_perspektivah_razvitiya_grazhdanskogo_obschestva_v_ukraine.html 3. Ильин И.А. Наши задачи. / И.А. Ильин. – Париж; М., 1992. Т. 2., С. 5.

*Киян М.Ш., Окладна М.Г.
м. Харків, Україна*

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ ТА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Вступ. Одним із напрямків розбудови нової соціальної, демократичної та суверенної України є утвердження цілісної системи надійного державного захисту прав і свобод людини, загальногромадянських та загальнодержавних інтересів, належно місце в якій займає судова система. В наш надскладний для держави час реформування судової системи вимагає як системних змін Конституції України так і відповідного законодавства, для здійснення яких правовий аналіз впровадження судової реформи 1864 р. залишається корисним.

Метою даної статті є узагальнення та аналіз досвіду реформування судової системи другої половини ХІХ ст. корисно для створення належного функціонування дійсно незалежної судової системи України, її наукових основ, фінансування і кадрового забезпечення, діяльності громадянського суспільства.

Основні результати дослідження. В дореформений період судова влада перебувала в залежності від адміністративної системи, що призводило до втручання державних органів в судові справи, та обумовлювало проблему корупції в судових установах. Суд мав становий характер, ґрунтувався на засадах феодального права; слідство здійснювала поліція. В ці часи судовій системі була притаманна чисельність різностанових судових органів, множинність процесуальних умов; важкість оперативно визначувати коло справ, підсудних тим або іншим судовим органом; тривалий розгляд справ нерідко затягувався на десятиріччя; відсутність принципів гласності та змагальності судового процесу.

У січні 1862 р. імператор Олександр ІІ наказав створити комісію з видатних юристів для розробки основних положень судової реформи відповідно вказівкам «науки та досвіду європейських держав» [1]. До

складу комісії ввійшли однодумці, прихильники загальної теорії буржуазного права в галузі судоустрою й судочинства, практики європейського законодавства, державні посадовці, які добре знали російську дійсність. Це сприяло узгодженню європейських інститутів з російськими традиціями і порядками. Комісію очолив український дворянин, випускник Харківського університету 1842 року, статс – секретар Державної Ради С.І. Зарудний, який заснував зразкову школу практичної юриспруденції й сформував перші російські юридичні доктрини [2]. Прихильник прогресивних ідей буржуазного судоустрою та судочинства, він застерігав проти сліпого копіювання французького або іншого законодавства.

«Положення про введення в дію судових статутів» Олександр II затвердив 19 жовтня 1865 р. [3]. Однак введення судових статутів всіляко відкладалося під приводом так званих «фінансових труднощів». У 1866 р. міністр фінансів Грот виділив на проведення судової реформи 648000 крб. 60 коп. Державній Раді вдалося переконати міністра фінансів «пожертвувати» ще 400 тисяч крб. для того, щоб виплату повної суми, призначеної на введення судових статутів у 10 губерніях, почали з 1867 року. У цей же час на збільшення бюджету військового міністерства було виділено понад 40 млн. крб. [4], складні підготовчі роботи з відкриття нових судів тривали до квітня 1866 року [5].

Для введення в дію Судових статутів на місцях теж належало провести велику підготовчу роботу: скласти по кожному повіту окремо списки осіб, які мали право бути обраними в мирові судді та у тримісячний строк обнародувати їх; скласти списки присяжних засідателів, що ставилося в обов'язок тимчасовим комісіям, які обиралися повітовими земськими зборами одночасно з вибором мирових суддів; визначити їх кількість по кожному повіту і межі їхніх ділянок. Треба було підібрати приміщення суддям для роботи, а також для з'їздів мирових суддів і окружних судів. На ці цілі Харківська судова палата виділила 20 тис. крб. [6]. Для функціонування самої судової палати потрібно було мати інформацію про губернських і повітових предводителів дворянства, міських голів і повітових старшин. Вся ця підготовча робота, проводилася апаратом Харківського губернатора через земські управи та інші місцеві установи.

На Україні серед перших десяти губерній, де вводилися в дію Судові статuti, увійшла Харківська губернія. 10 січня 1867 року був підписаний указ Олександра II про введення в дію судових статутів 20 листопада 1864 року в окрузі Харківської судової палати. На виконання «Монаршої волі» 16 листопада 1867 р. у Харкові відбулося відкриття Окружного суду. Через три тижні були відкриті Окружні суди в інших містах округу Харківської Судової Палати: в Курську, в Орлі, в Єльці, у Воронежі, в Острогозі, в Сумах і в Ізюмі. Таким чином реформа була

проведена в усьому окрузі і 7 млн. жителів отримали можливість користуватися захистом нового, гласного суду [7].

Відповідно до «Расписания окладов содержания, классовых должностей, разрядов по пенсии и шитью на мундир членов судебного ведомства» заробітна плата голови окружного суду встановлювалася у розмірі 2500 крб., помічника голови окружного суду в 2000 крб., члена окружного суду в 1200 крб., судового слідчого – 1000 крб., прокурора окружного суду 2000 крб., товариша прокурора окружного суду 1000 крб., секретаря окружного суду 600 крб., помічника секретаря окружного суду 300 крб. [8]. Незалежно від окладів судовим слідчим «призначалися квартири і коні для роз'їздів» або, у разі неможливості надання квартири, «відпускалися квартирні гроші». На утримання канцелярії окружного суду виділялося 2,5 тис. крб.; канцелярії судової палати, до складу якої входив 1 департамент – 3 тис. крб., два – 2,5 тис. крб. [9]. Крім вищевказаних сум, за взаємною згодою Міністерства юстиції і міністерства фінансів виділялися особливі суми на опалення, початковий устрій приміщень і придбання меблів, або на оренду приміщень. На будівництво та обладнання споруди Харківського окружного суду, у якому повинні були влаштуватись усі судові установи: Судова Палата, Окружний Суд, З'їзд Мирових Суддів, камери Судових Слідчих, Нотаріальний Архів та Загальний Архів скасованих судових місць, Міністерством юстиції була асигнована сума близько 500.000 рублів. Порівнявши ці витрати з фінансуванням державою сучасних судів, яким практично не виділяються кошти навіть для утримання канцелярії та ведення судового листування, ми бачимо, що судова реформа 1864 року створила судам фінансову незалежність.

У наступні після реформи роки самодержавство постійно зміцнювало судові органи. Якщо в 1895 р. штат судових палат та окружних судів Європейської Росії складався з 2593 чоловік, то в 1903 р. він налічував 3159 осіб. У Харківському судовому окрузі кількість членів палати до 1903 року збільшилося з 9 до 23, Членів Суду з 81 до 107, присяжних повірених з 36 до 241, тобто майже в 7 разів [10]. Наприкінці 1905 р., сталося нове значне збільшення штатів цих же судових органів. Зростали постійно і витрати скарбниці на утримання судових чиновників. Так, з 1 листопада 1908 на ці цілі було додатково відпущено з бюджету 821 721 крб.

Реформа проголосила незалежний суд. Найважливішою умовою, що гарантувала незалежність судів (принаймні ця незалежність не була проведена послідовно і до кінця), була та обставина, що окружний суд створювався в судовому окрузі і не збігався територіально з повітом. Округ суду охоплював зазвичай 2–3 повіти. Лише округ Сімферопольського окружного суду становив виняток: до його юрисдикції входили фактично весь півострів Крим.

Як друга інстанція для окружних судів засновувалась Судова Палата. Територія, на яку поширювалася дія палати, охоплювала кілька губерній. У 1867 році, коли відкрилась Харківська судова палата, її юрисдикції підлягали чотири губернії: Харківська, Курська, Орловська і Воронежська; Бахмутський і Слав'яногірський повіти Катеринославської губернії, а також Липецький, Лебединський, Усманський повіти Тамбовської губернії [6, арк.6]. Залежно від того, як Судові Статути вводилися в дію, територія підсудності Харківської Судової Палати змінювалася. В остаточному варіанті округ Харківської Судової Палати охоплював: Харківську, Курську, Воронежську, Полтавську, Катеринославську, Орловську (за винятком Єлецького і Ливенського повітів) губернії, Землі Війська Донського, Бердянський та Усманський уїзди Таврійської та Тамбовської губерній, тобто 434.453 кв. км з населенням 16.930.657 жителів [10, с. 9]. Таким чином втілювався принцип, коли друга судова інстанція за своєю підсудністю поширювалася на кілька губерній (областей). В наслідок цього адміністрація губерній не мала засобів впливу на рішення суддів. Якщо судова одиниця збігається з адміністративною, адміністративна влада відчуває себе панівною над судовою. На жаль, в Україні на сьогодні це питання на рівні місцевих районних судів остаточно не вирішено і не враховано досвід проведення судової реформи 1864 р.

Висновки. Досвід впровадження судової реформи 1864 р., яка проводилась в умовах глибокої кризи (соціальної, економічної, політичної), підказує підходи до реформування системи юстиції сучасної України. Розробку реформи треба довірити високо компетентним спеціалістам. Принаймні, творці судових статутів (С.І. Зарудний, Н.О. Буцьковський, Д.А. Ровинський та інші) були одностудіями, добре освіченими в теорії та практиці західноєвропейського законодавства та російського судочинства. Приймалися до уваги пропозиції професорів, губернських прокурорів, слідчих [11].

Реформування повинно бути комплексним: суди, прокуратура, слідство, нотаріат, виконавча служба мають спиратися на правові норми, які чітко визначають їх роль і місце, узгодять їх діяльність. Законодавчого врегулювання вимагає реалізація судової реформи. Досвід введення в дію судових статутів 1864 р. в окрузі Харківської судової палати доводить, що саме такі підходи були запорукою успіху реформ в нашому регіоні. Нарешті, не слід відмовлятися від такого демократичного інституту як суд присяжних засідателів. Півсторічний досвід його дії в Україні довів дієвість і значимість цього інституту, особливо в боротьбі з хабарництвом в судах. В більшості європейських країн, в США наявність суду присяжних закріплено конституційно. Конституція України 1996 р.

визначила суд присяжних, та поки ця конституційна норма не втілена в життя. Сподіваємось, що в Україні забезпечення життєздатності громадянського суспільства буде здійснено шляхом проведення демократичної судової реформи, а не через революційний вибух.

Список літератури: 1. Долженко А.Н. Суд присяжних: історичний досвід і реформа судової системи в сучасній Україні // Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні. Матеріали науково-практичної конференції. – Харків. – 2005 р. – С. 224–226. 2. Джаншиев. С.И. Зарудный и судебная реформа // Историко-биографический эскиз. – М. – 1889. – с. 13. 3. Российское законодательство Х–ХХ веков. – Т. 8: Судебная реформа. – М.: Юридическая литература, 1991. – с 496. 4. Гессен И.В. Судебная реформа // Великие реформы 60-х гг. в их прошлом и настоящем. – С-Петербург. – 1905 – С. 125–127. 5. Замятнин Д.Н. Страница из истории судебной реформы. – М.: Типо-Литография Н.И. Кушнарева и К. – 1883. – 155 с. 6. Державний архів Харківської області – ДАХО, ф. 3. оп.230, д.627, арк.32. 7. Акт 16 Ноября 1867 г. об открытии Харьковской Судебной Палаты и Окружного Суда (Дело С. П.) // Харьковския Губернские Ведомости 1867 г. № 90. 8. Судебные уставы 22 ноября 1864 г. С изложением рассуждений, на коих они основаны, изданные государственной канцеляриею // Второе дополненное издание. Часть 3. – С.– Петербург, 1867. – 567 с. 9. Замечания сенаторов и обер-прокуроров на соображения комиссии, Высочайше утвержденной для окончания работ по судебной части А) о слиянии мировых крестьянских учреждений с мировыми судебными установлениями и Б) о порядке введения в действие судебных уставов 20 ноября 1864 года. – 92 с. 10. Очерк деятельности судебных учреждений Харьковского округа за истекшее тридцатипятилетие 1867 – 1902 гг. – Харьков: Типография и Литография М. Зирберберг. 1903. – с. 18, 49. 11. Ярмиш О.Н. Судові органи царської Росії в період імперіалізму (1900–1917). – К.: УМКВО. – 1991. – 88 с.

*Кузьменко О.В.
м. Харків, Україна*

ПРАВОВА ОСВІТА ДІТЕЙ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ США

Вчителями США накопичено корисний досвід вивчення конституційних прав молодшими школярами на уроках громадянознавства. Ця публікація має на меті ознайомити педагогів України з основними положеннями фрагменту підручника, що використовується в сучасному навчально-виховному процесі американської початкової школи [2].

РОЗДІЛ 4 (уроки 16,17). Тема: *Як Конституція забезпечує твої основоположні права?* Школярам кажуть, що матеріал цього розділу дозволить їм ознайомитися з основними правами громадян США, гарантованими Конституцією, Біллем про права, пізнішими поправками. Звертається увага на те, що вивчатися будуть такі права: на свободу вираження; на свободу віросповідання; на рівність; на справедливість; на участь у виборах. Урок 16. Тема: *Як Конституція забезпечує твоє право вільно висловлюватися?* Мета: зрозуміти важливість свободи слова; пояснювати, в яких випадках можуть встановлюватися обмеження щодо цієї свободи. • Питання 1 уроку. *Що значить свобода виражати себе?* Школярам пропонують скласти перелік найважливіших свобод. Вказується, що більшість американців в цей перелік включили би свободи: слова, друку, зібрання, звернення. Пояснюється зміст кожної з цих свобод. Зауважується, що згадані свободи є з точки зору американської Конституції складовими більш широкого поняття – свободи виражати себе. Нагадується, що свобода виражати себе сформульована в першій поправці до Конституції. • Питання 2. *В чому полягає значення свободи виражати себе?* Учням наводять такі доводи: ця свобода є важливою складовою демократії; вона сприяє розвитку особистості; розширяє наші знання; зменшує конфлікти в суспільстві. Кожен з цих доводів стисло пояснюється. Наприклад, в першому випадку звертається увага дітей на необхідність для виборця отримувати різноманітну інформацію для порівняння поглядів політиків. • Питання 3. *Чому свобода виражати себе потребує захисту?* Школярам кажуть, що в історії їх країни було чимало випадків, коли влада перешкоджала громадянам поширювати нові ідеї, переслідувала їх за критику дій уряду. Наводиться приклад, як в колонії Массачусетс в 1660 р. жінка Мері Дайер була страчена пуританами за критику рабства, війн та смертної кари. • Питання 4. *Чи доцільно в деяких випадках обмежувати свободу виражати себе?* Учнів запитують, чи можна жартома кричати «пожежа» в переповненому театрі? Чи можна повідомляти представникам інших держав військову таємницю? Пропонується навести власні приклади ситуацій, коли необхідно обмежити свободу, про яку йдеться. Школярам пропонується проблемне завдання на тему: *В яких випадках доцільно обмежити свободу виражати себе?* Викладається історія про групу чорношкірих учнів, які в 1961 р. вирішили провести в штаті Південна Кароліна демонстрацію проти сегрегації в школах. Повідомляється, що чимало перехожих зупинилося подивитися на демонстрантів, дехто виражав невдоволення їх діями. Поліція, побоюючись масового порушення громадського порядку, вимагала від учасників акції протесту розійтися. Демонстранти не підкорилися, за що були ув'язнені та оштрафовані.

Вони вважали, що таким чином влада порушила їх право на свободу слова та зібрання. Демонстранти та їх батьки апелювали до Верховного суду, звертаючи увагу на те, що під час акції вони не перешкоджали руху транспорту та пішоходів. Після ознайомлення з цією історією школярам пропонується відповісти, попрацювавши в групах по 3–5 людей, на такі запитання: *чи слід громадянам мати право робити те, що робили учасники демонстрації? Чи є різниця між висловлюванням думок та оприлюдненням їх за допомогою транспарантів, плакатів з точки зору сприйняття цієї інформації оточуючими? Чи може поліція перешкоджати громадянам висловлювати свої погляди або оприлюднювати їх за допомогою транспарантів на тій підставі, що це дратує оточуючих? Припустимо, що невеличка група учасників мітингу виражає незгоду із промовцем, спробує завадити йому. Чиї права в цій ситуації повинна захищати поліція?* Після обговорення перелічених запитань кожна група доповідає класу свої відповіді. Вимагається, щоб відповіді були аргументованими. Запитання та завдання для закріплення матеріалу уроку: *які свободи входять до складу права виражати себе, гарантованого першою поправкою до Конституції? Наведіть приклади використання громадянами кожної такої свободи. Який з наведених вище доводів на користь значення свободи виражати себе уявляється вам найважливішим? Чому? В яких життєвих ситуаціях, на ваш погляд, доцільно обмежити свободу виражати себе? Наведіть приклади. У чому полягають позитивні та негативні сторони права людини вільно висловлюватися або письмово викладати свої думки? Поясніть терміни: свобода виражати себе, смертна кара, сегрегація.*

Урок 17. Тема: *Як Конституція гарантує твоє право на свободу віросповідання?* Мета: зрозуміти важливість свободи релігії; пояснювати, як саме Конституція забезпечує право на свободу совісті; усвідомлювати, за яких обставин і чому це право може обмежуватися владою.

- Питання 1: *Перша поправка до Конституції гарантує свободу релігії.* Школярам цитують фрагмент згаданої поправки, відповідно до якої Конгрес не може вводити офіційну релігію. Звертається увага на те, що на думку батьків-засновників людина може сповідувати будь-яку релігію або не бути віруючою взагалі. Головне, щоб її поведінка не спричиняла шкоди оточуючим.
- Питання 2. *Чому релігійна свобода здавалася батькам-засновникам дуже важливою?* Вказується, що більшість населення в перших американських колоніях були протестантами. Непоодинокими були випадки переслідування людей, які сповідували іншу релігію. Інколи представників іншої віри страчували. Учням наводять історичні приклади. Зауважується, що за часів війни за незалежність в Північній Америці вже проживали люди з різноманітними

релігійними поглядами. Поступово в американському суспільстві сформувалося толерантне ставлення до іншої позиції в згаданій сфері. Звертається увага на те, що релігійний примус зазіхає на право людини та загрожує суспільному благу. Школярам кажуть, що на думку Д. Вашингтона релігійні переконання позитивно впливають на особистість. Водночас він заперечував проти того, щоб релігійне навчання та виховання учнів в школах здійснювалося за державний кошт.

- Питання 3. *Що таке свобода релігії?* Повідомляється, що в США існують різні тлумачення цього поняття. Ставиться запитання: чи означає свобода релігійних переконань те, що в державних школах не повинна промовлятися молитва? Школярам пропонується проблемне завдання на тему: *Молитва в державних школах*. Для його виконання слід розділитися на групи по 3–5 людей та ознайомитися із наступною історією. В 1958 р. одна з рад з питань освіти штату Нью-Йорк постановила, щоб учні середніх шкіл під керівництвом вчителів щоденно вголос промовляли молитву. Тим учням, які цього не бажали, дозволялося вийти з класу або тихо сидіти. Батьки кількох школярів оскаржили це рішення в суді. На їх думку така практика в державних школах порушує право дітей на свободу релігійних переконань. Батьки доводили, що молитися слід вдома і в церкві. Шкільна молитва, вважали вони, буде породжувати певний тиск на їх дітей, бо відмова брати участь в цьому заході могла негативно сприйматися однокласниками. Учням пропонується для обговорення в групах такі запитання: *Припустимо, що ваш вчитель вважає за доцільне щоденно під його керівництвом вголос промовляти певну молитву. Чи буде це порушенням вашої релігійної свободи? Чи завадить така практика вам сповідувати іншу релігію або не сповідувати жодної? Вчителі отримують в державних школах заробітну плату з державного бюджету. Чи означає згадане рішення ради з освіти, що держава фактично підтримала певну релігійну конфесію? Чи вважаєте ви правильним, якщо держава буде фінансово підтримувати церкву? Якщо така підтримка буде однаковою для усіх релігійних конфесій? Чи порушила рада з освіти Конституцію США?* Після обговорення запитань групи повідомляють класу свої аргументовані відповіді.
- Питання 4. *Чи має право держава обмежувати вашу свободу віросповідання?* Зазначається, що уряд не має права нав'язувати громадянину певну релігію, в тому числі змушувати школярів промовляти молитву.
- Питання 5. *Чи може уряд обмежувати вашу релігійну діяльність?* Учням кажуть, що таке можливо, якщо ця діяльність загрожує здоров'ю людей або їх спільному благу. Наприклад, школярі зобов'язані зробити щеплення, незважаючи на ставлення до цього релігійного віровчення. Також влада може заборонити обряди, пов'язані з використанням смер-

тельно небезпечних змій. Повідомляється, що в американському суспільстві існують як схвальне, так і негативне ставлення до таких обмежень. Підкреслюється, що в США громадяни можуть сприяти ухваленню законів, які гарантують свободу релігійної діяльності. Також американці мають можливість захищати право на релігійну діяльність в суді. Запитання та завдання для закріплення матеріалу уроку: *чому батьки-засновники вважали за необхідне закріпити в Конституції право на свободу віросповідання? Що означає формулювання: «Конгрес не може ухвалювати законів, які запроваджують певну релігію або перешкоджають свободі віросповідання?» Припустимо, існує релігійна громада, яка практикує людські жертвоприношення. Чи слід заборонити таку релігійну діяльність? Чи може людина, яка не вірить в бога, мати рівні права з віруючими громадянами? Чи слід дозволяти невіруючим посідати посади в органах влади нарівні з віруючими? Припустимо, певна релігійна громада застосовує гучне промовляння молитов вночі на вулицях. Чи доцільно заарештувати таких громадян за порушення тиші? Чи може держава за кошт платників податків фінансово підтримувати певні релігійні конфесії? Чи слід дозволяти релігійним громадам використовувати помешкання державних шкіл для релігійного навчання після закінчення уроків? Поясніть терміни: переслідування за віру, свобода віросповідання.*

Список літератури: 1. Jack R. Fraenkel, Frank T. Kane. Civics. Government and citizenship. – Needham, 2013 – 554 p. 2. We the people. Student text. Level I. Center for civic education. Eleventh printing. Calabasas, 2008. – 184 p. 3. We the people. Student text. Level II Center for civic education. Eleventh printing. Calabasas, 2008. – 168 p. 4. We the people. Student text. Level III Center for civic education. Eleventh printing. Calabasas, 2008. – 283 p.

*Мовчан О.В.
м. Харків, Україна*

ЗАХИСТ ПРАВА ДИТИНИ НА ЖИТЛО

В Україні кожна дитина з моменту народження має конституційне право на житло. Відповідно до ст. 55 Конституції України кожний має право будь-якими, не забороненими законом засобами захищати свої права й свободи від порушення та протиправних посягань [1]. Право на захист свого цивільного права кожній особі у випадку його порушення, невизнання або оспорювання, закріплюється і в ст. 15 ЦК України, що є

свого роду однією з юридичних гарантій реалізації вищенаведених конституційних положень. Отже, дитина має право на захист своїх конституційних, цивільних, житлових прав. Незважаючи, на велику кількість нормативних актів, зокрема Законів України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про охорону дитинства», кількість судових справ щодо захисту права дитини на житло лише збільшується. Варто підкреслити і те, що в умовах реформування законодавства України на основі концепції адаптації національного законодавства до вимог ЄС особливої актуальності набуває питання вдосконалення інституту захисту суб'єктивних прав та інтересів фізичної особи, особливо дітей. Тому, цілком актуально виникає потреба дослідити захист права на житло дитини.

Забезпечення державою прав людини повинно розпочинатись із дотримання прав дитини. У сучасних умовах надзвичайно важливим елементом державної системи забезпечення майнових прав дітей є наявність ефективного організаційно-правового механізму, зокрема у сфері актуальних на сьогодні майнових прав: житлових, спадкових, земельних, права на майно селянського двору тощо. Без належного забезпечення дитини житлом і необхідним майновим мінімумом неможливий її повноцінний та самодостатній розвиток [2, с. 1]. Закон України «Про охорону дитинства» в ч. 1 ст. 18 закріплює, що держава забезпечує права дитині на проживання в таких санітарно-гігієнічних і побутових умовах, що не завдають шкоди її фізичному та розумовому розвитку [3]. Забезпеченість житлом дитини передбачено і у сімейному законодавстві.

Право дитини на житло має певну специфіку. Звернемо увагу, що ст. 47 Конституції України гарантує кожному право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Ця конституційна норма поширюється на усіх дітей з моменту народження, але здійснити це право дитина може лише при досягненні нею повноліття. Малолітні та неповнолітні особи не є суб'єктами житлового права, тобто самостійно від свого імені вони не мають права укласти угоди щодо відчуження чи придбання житла, найму чи піднайму житлового приміщення. Законними представниками своїх малолітніх та неповнолітніх дітей є батьки. Це положення закріплене не лише у ЦК (ст. 242), але й у СК (ст. 14). Право батьків представляти свої малолітніх та неповнолітніх дітей ґрунтується на такій складній юридичній сукупності, як норма закону і подія (народження дитини), а для представництва батька до того

ж потрібна також наявність акта цивільного стану (шлюбу з матір'ю дитини) або рішення суду про визнання батьком дитини. Законними представниками малолітніх та неповнолітніх дітей є також усиновлювачі, які за своїм правовим становищем прирівнюються до батьків. Тому, для реалізації законних прав та інтересів дитини її права представляють батьки та особи, які мають право представляти права та інтереси дитини.

Отже, право дитини на житло – це загальна можливість кожної дитини на володіння та користування житлом, яке відповідає державним санітарно-гігієнічним умовам, на підставі власності, договору або сервітуту. Це право підлягає цивільно-правовому захисту нарівні з іншими цивільними правами, але має власну специфіку. Тому звернемось до визначення категорії «право на захист».

О.Ф. Скаун розглядає «право на захист» у вигляді можливості звертатися за підтримкою й захистом до держави у випадках порушення суб'єктивного права з боку правозобов'язаної особи [4, с. 382–383]. І.Я. Дюрягіним відзначає, що воно є самостійним універсальним правом на отримання правового захисту від можливих посягань на будь-які права й законні інтереси, що означає можливість громадянина використовувати передбачувані законом правові засоби для захисту честі й гідності, життя й здоров'я, особистої свободи та майна від будь-яких посягань, тобто використовувати певні правоохоронні засоби [5, с. 56–57]. С.Н. Братусь визначає право на захист як обов'язковий елемент самого суб'єктивного права, забезпечення якого можливістю державного примусу – це його невід'ємна якість, й така можливість існує не паралельно з іншими, закріпленими суб'єктивним правом можливостями, а властива їм самим, адже без цього вони не були б юридичними можливостями [6, с. 73–74]. При розгляді дефініції «захисту», слід звернути увагу на те, що дитина смостійно не може звернутися за захистом своїх прав або здійснити їх самозахист. Так, відповідно до ст. 39 ЦПК права, свободи та інтереси малолітніх осіб віком до 14 років, а також недієздатних фізичних осіб, неповнолітніх осіб віком від 14 до 18 років, а також осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, захищають у суді відповідно їхні батьки, усиновлювачі, опікуни чи інші особи, визначені законом. У захисті прав дитини специфічним є становище представника: діяльність на захист прав та інтересів осіб, яких він представляє, не є його право, а це його обов'язок, відмовитися від якого він не може. Законні представники здійснюють від імені особи, яку представляють, усі процесуальні дії, право здійснення яких належить особі, яку представляють, з деякими обмеженнями, передбаченими законом.

Вказані визначення носять універсальний характер, тому з вищевикладених позицій можна сформулювати і визначення захисту права

дитини на житло, зокрема; захист права дитини на житло – це суб'єктивне право дитини на захист, яке реалізується його батьками або законними представниками, з метою усунення перешкод у здійсненні права на житло або відновлення його попереднього стану.

Підсумовуючи вищевикладене слід визначити, що захист права дитини на житло в найбільш загальному вигляді можна уявити як гарантовану правову можливість особи – представника захищати суб'єктивне право дитини на житло від протиправних посягань інших осіб, скориставшись системою встановлених державою засобів, спрямованих на його відновлення. Право на захист житлових прав не може здійснюватися дитиною самотійно.

Список літератури: 1. Конституція України : від 08.12.2004 р., № 2222-IV. – Х. : Парус, 2005. – 56 с. 2. Батенчук М.М. Державний організаційно-правовий механізм забезпечення майнових прав дітей : автореф. дис.... канд. наук з держ. управління. – Львів, 2013. – 20 с. 3. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III (Редакція станом на 08.06.2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>. 4. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Х.: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с. 5. Дюрятин И.Я. Гражданин и закон. (О защите прав и законных интересов граждан). (Право для всех). – М.: Юрид. лит., 1989. – 384 с. 6. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории). – М.: Юрид. лит., 1976. – 216 с.

*Муренко Е.Л., Гаряева А.М.
г. Харьков, Украина*

ПРАВА И СВОБОДЫ ЧЕЛОВЕКА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Основные права и свободы человека – это определенные возможности, которые необходимы для существования и развития человека в конкретных исторических условиях. Они объективно определяются достигнутым уровнем развития человечества и являются законными и равными для всех людей.

Учения и идеи о правах и свободах человека прошли длинный и извилистый путь, зародившись в виде представлений общего характера о надлежащих правилах поведения и достигнув современного уровня.

Так, в индусской цивилизации религиозно-кастовый уклад жизни определил градацию прав и социального статуса людей. Человек был

обезличен, аморфен, испытывая безусловную власть общины, касты [1]. Предубеждения о месте человека в обществе, согласно его варне, были незыблемы и гарантировали ему лишь маленькую толику прав, которых было бы достаточно для выполнения его общественных обязанностей. И, конечно же, иерархичность кастовой системы предполагала с ростом положения в обществе увеличение объема прав и свобод личности.

Мусульманская религия дала толчок и материал для возникновения ближневосточной (арабо-ирано-турецкой цивилизации). Мусульманское право носило религиозный характер и поэтому осуществление его норм становилось в глазах «правоверных» религиозной обязанностью. Причем регулировалось не только внешнее поведение мусульман, но и лежащая в основе постулатов права внутренняя мотивация [2]. Поэтому о правах в рамках данной системы сложно было вести речь, здесь намного более четко и детально регламентировались обязанности.

Цивилизация Китая покоилась на буддизме и конфуцианстве, с вкраплениями даосизма и большой долей синтоизма. Высокий ранг главы семьи, поселения, территориальной общины и, конечно же, главы государства – императора – не вызывал никаких сомнений. Непререкаемость их власти нивелировала те немногочисленные права, которые предоставлялись людям.

С небольшими оговорками то же можно сказать и про ситуацию, существовавшую в феодальной Японии. В этой стране человек, стоявший, в самом низу пирамиды власти был практически так же бесправен, как и раб в рабовладельческом обществе. А вот феодалы в зависимости от происхождения, регалий, размеров земельных наделов обладали довольно обширным объемом прав в отношении своих подданных, вплоть до решения об отобрании всего имущества или даже жизни. Однако в отличие от индийского строя происхождение не определяло статус человека на сто процентов, при хорошей службе хозяину, своему дайме, человек мог рассчитывать на определенное повышение своего положения в обществе, вплоть до получения званий и приличных ежегодных доходов.

Большое внимание в рамках данной темы привлекает к себе европейская цивилизация, основанная на христианской религии. Вполне возможно, что именно христианству мы обязаны теми правами, которые сейчас имеем. Ведь именно христианство дает человеку право выбирать (добро и зло, труд и духовная деятельность), совершенствоваться, повышая свой умственный, духовный, финансовый потенциал. Если ты родился крестьянином, ты можешь стать художником, священником, при удачном раскладе и по милости Божьей – феодалом. Однако теологическое мировоззрение средневековья сковывало инициативу человека, церковные догмы утверждали феодальное сословное деление, суще-

ствовало несоответствие прав и свобод различных сословий, хотя провозглашалось, что все люди равны пред ликом Божиим.

Неудовлетворенность таким положением вещей, как обычного человека, так и мелких феодалов, представителей зарождающихся новых классов (джентри) привела к радикальным действиям – прессингу на власть имущих и, в конце концов, к революциям. Буржуазные революции произвели коренную ломку сложившихся устоев, сформировалось «юридическое мировоззрение» буржуазии, где место догмы, божественного права заняло право человека, а место церкви – государство [3]. Деятелям революционного движения и реформаторских течений необходимо было выдвинуть идею прав человека как его притязаний на свободу, чтобы порвать путы, закрепощавшие члена общества, разбить оковы пренебрежения личностью и миф о высшей ценности государства. Идеологи новой волны призывали к разрыву с теологическим мировоззрением и к утверждению принципов равенства, братства и справедливости (не божественной, а человеческой).

Таковы были основные причины и предпосылки, обусловившие появление института прав человека. Тот уровень развития общества, который наблюдался в Англии, Франции, Голландии и других европейских государствах предопределил наступление таких радикальных последствий. На смену одной эпохе пришла другая, идеи, предложенные еще в античности развивались, видоизменялись и воплощались в жизнь. Наступило время прав человека, вознесшегося над бесправием.

Европейская цивилизация, покоящаяся на идеях античности, Возрождения, Реформации проявила способность к пространственному развитию. Возникший в центре Европы тип цивилизации со всеми присущими ему чертами постоянно расширялся, охватывая Скандинавский регион, Юго-Восточную и Восточную Европу. Он оказался способным распространить свои ценности на США, Канаду, Австралию. Во второй половине XX века осуществлялась постепенная адаптация к ценностям европейской цивилизации традиционных восточных обществ (Японии, Южной Кореи, Индии Китая). Приемлемость основных принципов и правил, выработанных европейской правовой мыслью и их высокий уровень универсальности позволили общим положениям о правах и свободах человека закрепиться во внутреннем законодательстве большинства стран земного шара и, безусловно, в нормах международного права, которые являются всеобщим регулятором деятельности мирового сообщества.

В современном обществе достаточно широко и всеобъемлюще рассматривается вопрос о правах и свободах человека, как основополагающем факторе демократического, правового и гуманного обще-

ства. Правозащитная проблематика давно и намеренно превращена в западной цивилизации едва ли не в основной аспект жизни общества.

За последнее столетие было принято множество документов касательно этого вопроса. Среди них: Конвенция о защите прав человека и основных свобод, Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации и др. были ратифицированы ВРУ [4]. Кроме того международные органы по обеспечению и защите прав человека (Бюро по демократическим институтам и правам человека, Европейский суд по правам человека и ООН) созданные в соответствии с положениями соответствующих вышеперечисленных конвенций играют важную роль в решении вопросов по правам человека в нашем государстве [5].

В Украине так же как и во все мире идет активная борьба за права и свободы человека и гражданина. Им посвящен целый раздел конституции, который так и называется «Права, свободы и обязанности человека и гражданина». В частности ст. 21 КУ гласит: «Все люди свободны и равны в своем достоинстве и правах. Права и свободы человека неотчуждаемы и нерушимы»[6]. Институт прав человека и предотвращения экстремизма и ксенофобии (ИПЛЕКС) совместно с Киевским международным институтом социологии (КМИС) провели исследование касательно отношения населения к нарушению прав человека в Украине. Результаты исследования свидетельствуют, что, в 2010 году, для большинства жителей Украины (56 %) наиболее значимым является право на бесплатную медицинскую помощь. Среди других важных прав необходимо отметить право на труд (41 %) и право на социальную защиту (37 %). В пятерку важнейших прав также входят права потребителей (26 %), а также право на справедливый и доступный суд (20 %). Причем важность прав потребителей возросла по сравнению с ситуацией четырехлетней давности – тогда она составляла 16 %, а важность права на справедливый и доступный суд осталась такой же. Результаты исследования показали, что наиболее нарушаемыми, по мнению жителей, является право на бесплатную медицинскую помощь, право на труд, право на справедливый и доступный суд, права потребителей. Наименее нарушаемыми являются право на свободу вероисповедания, право на объединение, право на мирные собрания» [7].

Но на сегодняшний день одним из основных факторов негативно-го воздействия являются злоупотребление законом и низкий уровень правовой культуры как самих носителей прав человека, так и защитников этих прав. Органы уголовной юстиции могут использовать Уголовный кодекс как инструмент расправы над теми, кто активно защищает свои права и свободы человека и гражданина, а относительно уровня правовой культуры и правового воспитания носителей прав человека и

защитников этих прав может говорить такой факт: почти 95 % всех обращений в Европейский суд по правам человека, в которых указывалось на нарушения прав человека в Украине, были отклонены. И здесь главной причиной можно назвать элементарное незнание положений Европейской конвенции прав человека и основных свобод [8].

Сегодня в Украине нет практически ни одного права человека, которое бы не нарушалось. При этом имеется в виду не совершение преступлений против граждан со стороны криминалитета, а именно государственная политика по обеспечению реализации прав и свобод.

Под угрозой остаются права национальных и языковых меньшинств Украины, что недопустимо в демократичном обществе, поскольку главный принцип демократии можно выразить в словах «правление большинства при сохранении прав меньшинства». Также наблюдается жесткая позиция государства относительно прекращения или уменьшения социальных выплат, пенсий.

Наше государство занимает четвертое место по количеству обращений граждан в Европейский Суд по правам человека. Фактически, каждая десятая жалоба в Страсбург поступает именно от гражданина Украины: сейчас на рассмотрении находятся 8 тысяч заявлений от украинцев. Также Украина лидирует в рейтинге по количеству осужденных на тысячу человек и по продолжительности досудебного заключения [9].

Из вышеуказанного можно сделать вывод, что права человека в Украине будут реализованы только при условии коренного изменения отношения руководства государства к своему главному конституционному долгу – утверждения и защиты прав человека [10]. Следует еще раз отметить, что соблюдение и реализация прав человека является ключевой национальной идеей всех демократических стран мира. Независимо от выбранной формулы национальной идеи, в ее центре должен находиться человек, его интересы, соблюдение прав и свобод.

Список літератури: 1. Крашенникова Н. Индусское право: история и современность. – М., 1983. – с. 43. 1986. 2. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. – М., – С. 47. 3. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е издание. Т. 21. – М., 1981. С. 491, 498. 5. Конвенция о защите прав человека и основных свобод (Рим, 4 ноября 1950 г.) (с изменениями от 21 сентября 1970 г., 20 декабря 1971 г., 1 января, 6 ноября 1990 г., 11 мая 1994 г.). 6. Гниденко В.И., Жданов С.А. Права и свободы человека в Украине и мире // Сборник научных трудов SWorld. По материалам международной научно-практической конференции «Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития 2011». Том 8. Юридические и политические науки. – Одесса: Черноморье,

2011. – 34 с. 7. Конституція України . – Х.; Одиссей, 2011.–56 с. 8. «Отчет по теме «Права человека в Украине, уровень ксенофобии, отношение к мигрантам и беженцам, отношение к проявлениям экстремизма», 12 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.ihrpex.org/upl/doc/otchet1_1_8.pdf. 9. Меркулова Н.В., Кондрачев В.А. Проблемы реализации прав человека в Украине, 2013. 10. Колесніченко В. Захист прав людини – найголовніша національна ідея України/ В. Колесніченко //Українська правда, 2012. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kolesnichenko/4f3365b572044>. 11. Захаров Е. Права человека в Украине – 2011: нарушений все больше... / Е. Захаров //Украинская правда, 2011. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2011/12/10/6824555>.

*Одерій О.М.
м. Харків, Україна*

ОСОБЛИВИЙ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ НЕЖИТЛОВИХ ПРИМІЩЕНЬ У БАГАТОКВАРТИРНИХ БУДИНКАХ

У житловій сфері виникає чимало правових проблем, котрі пов'язані із правовим режимом приміщень у багатоквартирному житловому будинку, які не знаходять свого остаточного вирішення у чинному законодавстві України. Ця проблематика обумовлена і тим, що питання експлуатації та управління багатоквартирним будинком не розв'язується на рівні законодавства. Наприклад, для вирішення задач стосовно використання підвалів, горищ, прибудинкової території будинку необхідно використовувати не лише законодавство, рішення органів місцевого самоврядування, а і рішення балансоутримувача будинку. Комплекс нормативних та локальних актів складає правовий режим нежитлових приміщень багатоквартирного будинку. На теоретичному рівні особливості правового режиму нежитлових приміщень багатоквартирного будинку потребує окремого дослідження. Все це і обумовлює мету цих тез – виявити визначення правового режиму нежитлових приміщень у багатоквартирному будинку.

Щоб вірно визначити особливість правового режиму нежитлових приміщень у багатоквартирних будинках, по-перш, слід звернутися до самого поняття «правового режиму». Цей термін ми зустрічаємо в науковій, навчальній літературі, а також у законодавчих актах. Незважаючи на активне його використання, що ж таке «правовий режим» на сьогодні залишається питанням. У науковій літературі тривають дискусії з приводу визначення правового режиму, так Ісаков В.Б., Алексєєв С.С., Морозо-

ва Л.А., Матузов Н.І., Малько А.В. – всі вони визначають правовий режим по-різному, а легальне визначення відсутнє. Тому, виникає необхідність визначення особливостей поняття правового режиму, його ознаки [9].

До загальноприйнятих ознак правових режимів ми можемо віднести такі як: правовий режим має за мету специфічним чином регламентувати конкретні галузі суспільних відносин, виділяючи у часових та просторових межах ті чи інші суб'єкти і об'єкти права; встановлюються в законодавстві і забезпечуються державою; являють собою особливий порядок правового регулювання, що складається з юридичних засобів і характеризується певним їх поєднанням; створюють конкретну ступінь сприятливості або несприятливості для задоволення інтересів окремих суб'єктів права.

Вказані ознаки правового режиму цілком можна застосовувати і до правового режиму нежитлових приміщень багатоквартирного будинку. Так, якщо звернутися до статті 2–4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» [5], ст. ст. 177–190 Цивільного кодексу України (далі – ЦК), то можна зробити висновок, що житлові і нежитлові приміщення є самостійною різновидністю нерухомого майна і об'єктів цивільних прав. При цьому, специфіка цієї різновидності речей не знайшла повного відображення при встановленні особливостей їх правового режиму [1].

Правовий режим – це сукупність всіх позитивно-правових приписів, що містяться в імперативних і диспозитивних норм, і заснованих на них (або їм не суперечать) суб'єктивно-правових домагань, існуючих і дійсних з точки зору права і у відповідних випадках визначають права, обов'язки, дозволу, заборони та приписи абсолютно всіх осіб (або щодо абсолютно всіх осіб) з приводу того предмету (явища), у відношенні якого вони встановлені. Правовий режим – це правова характеристика явища об'єктивно і дійсності [8].

Особливості правового режиму нежитлових приміщень багатоквартирного будинку пов'язано з суб'єктами правовідносин, які виникають в сфері використання цих приміщень, та особливостями об'єкту.

Вагомою рисою правового режиму жилих та нежилых приміщень можуть бути визначені самостійними об'єктами цивільного обороту в якості неподільних речей при умові, що право власності на них вже зареєстровано. З вище зазначеного можна зробити висновок, котрий випливає з положень ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» [5], ст. 182 Цивільного Кодексу України [1]. Для визначення жилих і нежилых приміщень як самостійного об'єкту нерухомості, є визначення меж таких об'єктів в просторі, що необхідно для класифікації їх в якості речей. Відповідно до статті 178 ЦК передбачає можливість зробити висновок, що основним

юридичним принципом, який використовується при визначенні меж об'єкту нерухомості в просторі, є принцип самостійної цивільної оборотоздатності такого об'єкту. Визначення терміна «приміщення» знаходиться поза сферою регулювання цивільного законодавства [1]. Відсутність у ЦК норм, які детально регламентують правовий режим нежитлих приміщень, вже зараз є причиною виникнення судових справ і загрожує виникненням їх значної кількості в майбутньому.

Особливий правовий режим загального майна будівлі повинен забезпечувати для всіх без виключення власників приміщень (які є нерухомістю) абсолютну можливість користуватися ними без будь-яких обмежень, перешкод, відповідно до їх призначення, а з іншої сторони – це безумовний тягар утримання їх в стані, який забезпечував би можливість їх використання, відповідно до призначення. Таким чином, мовайде про режим спільної часткової власності. Для встановлення власників окремих приміщень режиму спільної часткової власності відносно загального майна в будівлі має ряд особливостей, а саме: – частка в правівласності на спільне майно в будівлі невід'ємно пов'язана з правом власності на приміщення в будівлі і може бути відчужена чи придбана тільки разом з приміщенням. Така частка не має самостійного обороту, власник позбавлений відносно такого спільного майна права вимагати виділу його в натурі; – частка в праві спільної власності на спільне майно ніяким чином не зв'язує власника приміщення при розпорядженні належним йому приміщенням, оскільки не створює режиму переважної купівлі іншими співвласниками; – тягар і ризики, пов'язані з утриманням будівлі (спільного майна будівлі), його випадкове пошкодження чи випадкова загибель несуть всі співвласники. Хочеться зазначити, що все спільне майно, включаючи і приміщення загального користування, не повинно розглядатися в якості самостійних речей, так як повністю позбавлено оборотоздатності. Вище зазначене означає, що неможливо встановити відносно такого майна сервітути, неможлива ситуація, при якій деякі елементи (приміщення) належать на праві спільної власності деяким (не всім) власникам приміщень в будівлі. Звичайно, на рівні цієї публікації неможливо охопити всі проблемні сторони правового режиму жилих і нежитлих приміщень з акцентом іпотечного кредитування [2].

Таким чином, правовий режим нежитлового приміщення – це особливий порядок правового регулювання, який встановлює принципи використання, управління нежитловим приміщенням, що закріплюється в законодавстві, в рішеннях органів місцевого самоврядування та рішеннях балансоутримувачів будинку.

Правовому режиму нежитлового приміщення притаманні такі основні ознаки:

- він встановлюються в законодавстві, рішеннях органів місцевого самоврядування, балансоутримувача багатоквартирного будинку;
- забезпечується балансоутримувачем будинку;
- являє собою особливий порядок правового регулювання правовідносин в сфері використання та управління нежитловими приміщеннями.

Слід розкрити поняття, а що ж таке балансоутримувач багатоквартирного будинку. Так відповідно до ст.1 Закону України «Про житлово-комунальні послуги» балансоутримувач – це власник або юридична особа, яка за договором з власником утримує на балансі відповідне майно, а також веде бухгалтерську, статистичну та іншу передбачену законодавством звітність, здійснює розрахунки коштів, необхідних для своєчасного проведення капітального і поточного ремонтів та утримання, а також забезпечує управління цим майном і несе відповідальність за його експлуатацію згідно з законом [4]. А також можемо звернутися до пункту 12 Постанови Кабінету Міністрів України, що балансоутримувач житлового будинку або уповноважена ним особа несе відповідальність перед власником, наймачем (орендарем) приміщення житлового будинку в разі: ненадання або надання не в повному обсязі послуг, що призвело до збитків, завданих його майну та/або приміщенню, шкоди, заподіяної його життю чи здоров'ю, – шляхом відшкодування збитків; зниження якісних показників послуг, порушення встановлених договором строків усунення несправностей або перевищення допустимих перерв у наданні послуг – шляхом зменшення розміру плати та виплати споживачеві компенсації в розмірі, встановленому законодавством [6].

Список літератури: 1. Цивільний кодекс України. 2. Стаття юридичного вісника «Правовий режим жилих і нежилих приміщень у будівлях» Видавництво «Юрінком Інтер» [Електронний ресурс]. 3. Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» : від 29.11.2001 р., № 2866-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 10. [Електронний ресурс]. 4. Закону України «Про житлово-комунальні послуги» Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 47, ст. 514). 5. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» від 01.07.2004 № 1952-IV [Електронний ресурс]. 6. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 січня 2006 р. N 45. 7. Алексеев С.С. Теория права. /С.С. Алексеев.– М., 2000. – С.– 243. 8. Чубаров В.В. Правовой режим нежилого помещения как самостоятельного объекта недвижимости / В.В. Чубаров // Право и экономика, – март 2003, № 3. 9. Матузов Н.И., Малько А.В. Правовые режимы: Вопросы теории и практики./ Н.И Матузов, А.В. Малько // Правоведение, 1996 № 1. –С. 42.

РОЗВИТОК ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТ.

Розвиток трудових відносин у вивчаємий період знаходився, безумовно, у стадії формування. Саме поняття «праця» з'явилася ще при появі перших державних утворень. Але регламентація відносин між трудом та капіталом відбулось при формування капіталістичної формації, тобто починаючи з XVI–XVII ст. в провідних країнах Європи, до яких ми можемо віднести перш за все Англію, Францію та ще не сформовані в єдину державу Італію та Німеччину.

Якщо розглядати досвід генези трудових відносин в Україні у досліджуваній період, то для аналізу складністю є те, що вона на той час не була єдиною та незалежною державою, а її землі знаходились у складі низки держав, перш за все: Речі Посполитої та Московської держави (пізніше Російської імперії з 1721 р.). Але не зважаючи на це, можна чітко простежити розвиток вітчизняного законодавства про працю на прикладі Московського царства та Російської імперії.

Про певні зачатки правового регулювання праці можна стверджувати, напевно, починаючи ще з Розширеної редакції Руської правди, яка регулювала право ще починаючи з часів Київської Русі і продовжувала діяти на українських землях у складі Великого Литовського князівства. Так, ст. 60 цієї визначної правової пам'ятки визначала: «Якщо пан віддасть свого найманця в заробіток іншому хазяїнові за взятю в останнього вперед плату, цю плату він також повинен віддати назад, і за образу заплатити 3 гривні продажу». У ст. 111 вказувалось, що терміновий працівник не холоп, і не повинне перетворювати на холопство ні за прокорм, ні за додане. Далі в статті вказувалося, що якщо працівник не дослужить до строку, він зобов'язан винагородити хазяїна за те, чому той позичив його; якщо ж він дослужить до строку, то нічого не платить [1].

Договір особистого найму в Київській Русі оформлявся шляхом «запису». Якщо письмового договору не було, закон дозволяв найманим робітникам вимагати свій заробіток шляхом так званого «закличу», тобто публічного оголошення своїх вимог на торгу. Найманий робітник, уклавши договір з хазяїном на відомий строк, міг піти від нього й раніше витікання строку. У цьому випадку він одержував плату відповідно до проробленого часу. Позовна давність по цих справах була встановлена в один рік. Після закінчення року працівник втрачав право на пред'явлення позову до хазяїна [2, с. 4].

Згадку про винагороду за працю згідно з договором позики або договором найму праці можна знайти в діючих на українських землях Статутах Великого князівства Литовського в редакції 1529 та 1566 рр. Зокрема, відповідно до ст. 7 розділу 11 Статуту 1529 р., що має назву «Про зарахування закупам суми в рахунок боргу за відпрацьованих час», якщо хто-небудь узяв у закуп селянина або селянку і не домовився з ними про розмір присівку (прибавка до грошової плати селянину у вигляді врожаю, який він збирав) або про те, за яку суму буде зараховуватись кожен рік роботи, то з належної суми грошей має бути вираховано селянину 15 грошей за рік, а жінці – 10 грошей» [3, с. 60–83].

Деякі норми особистого найму й відповідно трудових відносин містилися і в «Соборному Уложеніі» 1649 р., прийнятому в Московській державі [4, с. 45].

З ім'ям Петра I історія пов'язує появу в Росії великого промислового виробництва. По початкові цей процес супроводжувався розвитком кріпосного права в його антилюдських проявах, у тому числі й у зв'язку з оплатою праці.

Основною проблемою Російської імперії часів Петра I та його наступників була проблема забезпечення нових підприємств працівниками. Для цього використовувалися як державні селяни, тобто ті, які були в кріпосній залежності від держави, так й вільнонайомні працівники. Вже в цей період поступово стало зрозуміло, що кріпосна праця вкрай не ефективна, але політика та ідеологія тогочасної Російської імперії не дозволяла відміни кріпосних феодальних відносин, навпаки все 18 століття було подальше закріпачення селян, яке перш за все відбувалось в нових провінціях імперії, до яких відносились й українські землі.

Однак Петро I з іншого боку вводить своїм Указом від 13 січня 1724 р. «достатній» рівень заробітної платні для всіх селян, приписаних до заводів всієї Російської імперії. Її величина залежала від пори року: влітку – 5 коп. за день праці, а взимку – 4 коп. Про те, що встановлені розміри винагороди за працю не задовольняли навіть мінімальні потреби «приписаних селян», свідчить хоча б той факт, що ще в першій половині XVII ст. щоденна звична оплата праці ремісника або вільного заводського робітника була не менш ніж 4–5 коп. за робочий день [4, с. 53]. За сто років, безумовно, істотно зросли ціни на продукти харчування, що й призвело до значного зниження рівня життя таких селян.

В цей же час приймається Указ Петра I згідно з яким «усіх, уже прийнятих працівників посесійних фабрик, необхідно залишити працювати, зі всіма членами їхніх родин, на цих фабриках довічно».

Отже для працівників часів першого російського імператора були створені наступні умови:

- чотирнадцятигодинний робочий день;
- жалування одержували в основному вільні громадяни, яких було незначна кількість. Іншим платили їжею й одягом.
- заробітна платня на казенних підприємствах була вище, ніж на приватних.

Безумовно такий мізерний рівень оплати праці робітників на підприємствах змусив їх приймати участь у масових протестах проти тодішньої влади, наприклад, у селянському повстанні на чолі з Ємельяном Пугачовим в 1773–1775 рр.

Саме під впливом цього повстання Катерина II була змушена видати у 1779 р. царський маніфест відповідно до якого норму оплати праці було збільшено в два рази – до 8 коп. взимку та 10 коп. влітку за кожен робочий день «приписного» селянина [5].

Але і це підвищення не задовольняла мізерні потреби працівників. Такий рівень оплати праці навіть царські чиновники визнавали надто низьким [6, с. 60].

Деякі властивості цивілізації, по суті, з'явилися тільки після 24 травня 1835 г., коли було прийняте Положення «Про відносини між хазяїнами фабричних закладів і робочими людьми, що надходять на відповідні по найманню». У даному акті, наприклад, оговорювалася необхідність ведення хазяїнами книги «для записування розрахунків з робітниками» [7, с. 2].

У зв'язку з розвитком капіталістичних відносин у Росії в XVIII в. значний розвиток одержують договори особистого наймання. Наймання робочої сили проводилося як для домашніх послуг, так і для роботи в ремісничих майстерень і торгівлі. Як правило, розмір плати за їх роботу встановлювався за згодою сторін, але в окремих випадках вона визначалася законом. Так, учні одержували плату, розмір якої щорічно встановлювався ремісничим сходом. Підприємці, які керували промисловими й торговельними закладами могли за згодою хазяїв одержувати відомий відсоток із прибутку або з обороту [2, с. 179].

Аналіз вищевказаних актів свідчить, що метою реформ Великого Литовського князівства та Російської імперії було сприяння розвитку промислового виробництва, в том числі й шляхом забезпечення підприємств (мануфактур та перших заводів й фабрик) працівниками за будь-яку ціну за допомогою феодалських методів (довічне укріплення до фабрик кріпосних селян, спрямування на заводи, рудники бродяг, незаможних, злочинців, законодавче встановлення максима-

льної заробітної плати і мінімальної тривалості робочого часу тощо). Тобто ці нормативні акти значно більше були пронизані піклуванням про фінансові аспекти діяльності підприємців, аніж соціальними мотивами покращення життя робітників та членів їх сімей.

Тогочасне законодавство мало яскраво виражений централізований або публічно-правовий характер і було складовою частиною не цивільного права (як у другій половині XIX ст.), а адміністративного (поліцейського) права. Трудові відносини регулювались переважно імперативним методом, а не диспозитивним (методом юридичної рівності). Розмір оплати праці визначався роботодавцем самостійно, іноді з залученням держави, причому її розмір не залежав від продуктивності праці та ринкової кон'юнктури.

Таким чином трудове законодавство XVII–XVIII ст. в Україні містилось не на пустому місці, а й ґрунтувалось на попереднє регулювання праці, починаючи з часів ще Київської Русі. Найбільш значний вплив на розвиток подальшого регулювання трудових відносин, на нашу думку, мали нормативні акти Російської імперії, а саме Укази та Маніфести Петра I та Катерини II, як найбільш видатних імператорів Росії XVIII ст. Але ці акти гальмували розвиток трудових відносин на українських землях на капіталістичних засадах.

Список літератури: 1. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды / М.Н. Тихомиров. – М., 1953. – С. 87–112. 2. История государства и права СССР. Ч. I // Под ред. О.И. Чистякова, И.Д. Мартысевича. – М., 1985. – 280 с. 3. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб.: у 2-х т.; за ред. В.Д. Гончаренка; [уклад.: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький]. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 1997. – Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. – 464 с. 4. Божко В.М. Генеза правового регулювання оплати праці / В.М. Божко. – Полтава: Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, 2010. – 400 с. 5. Всемирная история. Энциклопедия. Том 5 / автор-составитель: А.С. Злыгостев. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000034/st025.shtml>. 6. Струмилин Г.С. Очерки экономической истории России и СССР / Г.С. Струмилин. – М.: Наука, 1966. – 614 с. 7. Кисилев И.Я. Трудовое право России: историко-правовое исследование / И.Я. Кисилев. – М.: Норма., 2001. – 372 с.

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПА ВЗАИМНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ И ГОСУДАРСТВА В УСЛОВИЯХ СТАНОВЛЕНИЯ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Вступление. Конституция Украины провозгласила Украину суверенным и независимым, демократическим, правовым государством. Однако такое провозглашение не означает, что это действительно так. Формирование правового государства длительный и сложный процесс, который включает в себя не только формирование органов государственной власти, способных обеспечить соблюдение законности, прав и свобод граждан, но и наличие различных политических партий, общественных организаций, ассоциаций, добровольных объединений граждан, способных обеспечить действительную защиту прав, свобод и интересов различных слоев населения. Украина сегодня столкнулась с серьезными проблемами, вызванными экономическим, политическим, социальным кризисом, охватившим все сферы общественной жизни. И то, насколько быстро она решит эти проблемы, настолько можно будет говорить о перспективах формирования правового государства и гражданского общества. В связи с этим актуализируется необходимость определения реального состояния этого процесса и перспектив его дальнейшего развития в Украине.

Целью данной статьи является анализ принципов правового государства, которые являются основами организации и функционирования такого государства, раскрывают его сущность.

Основные результаты исследования. Правовое государство можно определить как государство, в котором создаются условия для полного обеспечения прав и свобод человека и гражданина, а также для наиболее последовательного связывания с помощью права политической власти в целях недопущения злоупотреблений [1]. Правовое государство – это новый этап в становлении и развитии государственности, результат реформ экономических, политических, государственных и правовых институтов, реального изменения характера взаимоотношений между государством, гражданским обществом и личностью [2].

Демократическое правовое государство характеризуется, с одной стороны, наиболее полным обеспечением прав и свобод человека и гражданина, а с другой – последовательным связыванием с помощью права государственной власти, формирование для государственных структур режима правового ограничения [1].

Всеобщая декларация прав человека, принятая ООН 10 декабря 1948 года определила, что «Каждый человек имеет обязанности перед обществом, в котором только и возможно свободное и полное развитие его личности.

При осуществлении своих прав и свобод каждый человек должен подвергаться только таким ограничениям, какие установлены законом исключительно с целью обеспечения должного признания и уважения прав и свобод других и удовлетворения справедливых требований морали, общественного порядка и общего благосостояния в демократическом обществе» [3].

Реальная свобода личности становится возможной в обществе подлинной демократии, где не государство, политическая власть господствует над обществом и его членами, а общество имеет безусловное первенство по отношению к государству. Переход к такому обществу – исторически длительный процесс, и он связан с формированием правового государства и гражданского общества.

Развитое гражданское общество выступает исторической предпосылкой становления правового государства. Без зрелого гражданского общества невозможно построение демократической политической системы. Только сознательные, свободные и политически активные граждане способны создавать наиболее рациональные формы коллективной жизни. С другой стороны, государство призвано обеспечивать условия для реализации прав и свобод личностей и их групп. Как свидетельствует опыт цивилизованных стран, только в правовом государстве может существовать более или менее развитое гражданское общество, где признаются, обеспечиваются и защищаются права и свободы человека и гражданина.

На каких же принципах базируется правовое государство?

Одним из основополагающих принципов правового государства является *принцип народного суверенитета*. В Конституции Украины этот принцип изложен следующим образом: «Носителем суверенитета и единственным источником власти в Украине является народ. Народ осуществляет власть непосредственно и через органы государственной власти и органы местного самоуправления. Право определять и изменять конституционный строй в Украине принадлежит исключительно народу и не может быть узурпировано государством, его органами или должностными лицами. Никто не может узурпировать государственную власть» (ст. 5 Конституции Украины).

При соблюдении этого принципа невозможна ни узурпация власти, ни установление тиранических форм правления, ни принятие не правовых законов, ни подавление гражданских свобод или инициатив, ни нарушение прав человека. Если власть в государстве на самом деле

принадлежит народу, она никоим образом не может быть направлена против его интересов, его прав и свобод.

Украина как суверенное, независимое, демократическое, социальное и правовое государство обязано не только признавать, но и гарантировать право украинского народа принимать решения по наиболее важным вопросам общественной и государственной жизни. Прежде всего, это касается права народа на принятие важнейших решений общегосударственного и местного значения на референдумах. Однако в течение всех лет независимости в Украине не было проведено ни одного всеукраинского референдума (исключение составляет референдум 1 декабря 1991 года о признании независимости Украинского государства). До сих пор в Украине не принят закон, который бы регулировал проведение местных референдумов.

Одним из самых определяющих и, возможно самых сложных способов реализации права народа на осуществление власти в государстве является принятие им законов. В соответствии с Конституцией Украины народ не является субъектом законодательной инициативы. Право законодательной инициативы в Верховном Совете Украины принадлежит Президенту Украины, народным депутатам и Кабинету Министров. Таким образом, нерешенными остаются проблемы практической реализации права Украинского народа на законотворческую деятельность в государстве.

Для действительной реализации права народа Украины быть единственным источником власти необходимо внести соответствующие изменения в действующее законодательство: уточнить положения разделов III и IV-го Конституции, закрепив право граждан на законодательную инициативу, как через всеукраинский референдум, так и через Верховный Совет Украины. Для этого необходимо внести соответствующее положение в перечень субъектов законодательной инициативы, в соответствии с которым право законодательной инициативы будет принадлежать Украинскому народу, Президенту Украины, народным депутатам и Кабинету Министров Украины. Это позволит гражданам Украины влиять на формирование государственной воли в процессе регулирования общественных отношений.

Характеризуя принцип народного суверенитета нельзя не остановиться на таком важном принципе, как *принцип всеобщего избирательного права*, который означает, что честный и справедливый выбор должны быть направлены на выявление подлинного волеизъявления граждан и стать способом замены неэффективной власти. Это предполагает не только соблюдение формальных правил организации выборов, но и недопущения фальсификации и обмана, справедливое и честное соперничество, справедливый подсчет голосов. Только в этом

случае значение приобретают такие формы прямой демократии как выборы и референдум.

Принцип легитимности власти покоится на осознании людьми законности притязаний правительства на их добровольное подчинение. Совершенно очевидно, что власть, рассматриваемая гражданами как незаконная, не может рассчитывать на бытие в правовом государстве, ибо уже сама не согласуется с правом. Современная теория правового государства провозглашает, что престиж конституционной государственной власти должен базироваться на доверии народа, на его поддержке, что опора на народ является основной задачей и целью власти, так как сила, прочность и устойчивость ее заключается в народной поддержке.

Принцип приоритета права над властью, в результате чего всегда торжествуют права личности, рассмотрение всех проблем ведется с позиций интересов гражданина, на страже которых стоит государство. При этом государственная власть имеет отработанный механизм защиты прав человека, а граждане в защите своих прав и интересов не выступают просителями.

Принцип равноправия государства и личности, являющийся еще одним основополагающим принципом правового государства, совершенно четко изложен И.Кантом: «Гражданин должен обладать той же возможностью принуждения властвующих к точному и безусловному исполнению закона, которой обладает властвующий в отношении к гражданину. Государство создано всеми вместе и каждым в отдельности путем делегирования ему части своей свободы для правомерного решения своих проблем».

Статья 3. Конституции Украины провозглашает, что *«Человек, его жизнь и здоровье, честь и достоинство, неприкосновенность и безопасность признаются в Украине наивысшей социальной ценностью. Права и свободы человека и их гарантии определяют содержание и направленность деятельности государства. Государство отвечает перед человеком за свою деятельность. Утверждение и обеспечение прав и свобод человека является главной обязанностью государства»*.

Правам гражданина в правовом государстве должна корреспондировать обязанность государственных органов; так же как и полномочиям государственных структур – обязанности граждан.

Напрямую затрагивает важнейшую сторону жизни человека и его прав еще один принцип правового государства – *неприкосновенность личности*. Сюда относится презумпция невиновности человека, по которой каждый обвиняемый в совершении преступления считается невиновным, пока его виновность не будет доказана в предусмотренном законом порядке и установлена вступившим в законную силу приговором

суда. Из этого определения видно, что человек может быть признан преступником только по приговору суда. Никто не может называть человека преступником, как это часто делают журналисты или политические противники в отношении своих соперников.

Принцип верховенства права означает, что нормативные акты, разрабатываемые и принимаемые представительным органом власти, должны максимально соответствовать естественным правам человека, ст. 22 Конституции гласит: «При принятии новых законов или внесении изменений в действующие законы не допускается сужение содержания и объема существующих прав и свобод».

В иерархии нормативно-правовых актов закон занимает верховное положение и никакой другой нормативный акт, ни Указ Президента, ни постановление правительства, ни какая-либо ведомственная инструкция не должны противоречить закону, отменять или изменять его. Основным законом государства является Конституция. Все законы, другие нормативные акты должны приниматься на основе Конституции, соответствовать ей и ни в коем случае ей не противоречить. Это конституционная обязанность Президента Украины, как гаранта Конституции и Конституционного Суда Украины, который является единственным органом конституционной юрисдикции.

Принцип верховенства закона несовместим с «телефонным правом», а вернее с «бесправием», или с политической целесообразностью. Правосудие правового государства исповедует только приверженность закону и не подчиняется никакому давлению или диктату, от кого бы то они не исходили.

Принцип разделения властей остается актуальным даже в самых развитых демократических государствах. Его главное требование заключается в том, что для утверждения политической свободы, обеспечения законности и устранения злоупотреблений властью со стороны государственных органов, должностных лиц либо отдельной социальной группы необходимо разделить власть на законодательную, исполнительную, судебную. Каждая из ветвей власти должна быть самостоятельной, взаимосдерживающей друг друга, осуществлять свои функции в рамках, предусмотренных законом [4]. Однако во взаимоотношениях ветвей власти наблюдаются внутренние противоречия, которые не устраняются даже условным разделением их функций. Законодательная власть всегда имеет свое видение того, как должна действовать исполнительная, а исполнительная власть, в свою очередь, что объективно и обоснованно, имеет свое видение недостатков законотворческой деятельности. Такое противостояние может наблюдаться в любом государстве, и существуют цивилизованные способы и методы решения подобных конфликтов.

В Украине, несмотря на системный кризис, продолжается противостояние между законодательной и исполнительной властью. Руководство государством не имеет четкого, целостного представления о путях выхода из кризиса, поскольку каждое правительство, каждый президент имеет собственную программу действий, но самое главное никто из них не несет ответственность за их последствия перед обществом.

Принцип независимости судебной ветви власти, как от законодательной, так и от исполнительной, позволяет этому органу исполнять свою основную функцию – правосудие. Ни пресловутая «целесообразность», «месть», или расправа за инакомыслие не могут быть основанием преследования, кроме того судебная власть должна быть независимым и беспристрастным арбитром между соперничающими властями и не подпадать ни под какое влияние. Только в этом случае судебная власть обеспечит истинное свое предназначение и защиту прав граждан и их свобод.

Принцип политического равноправия граждан и запрет дискриминации означает, что в правовом государстве отношение к гражданам государственных органов или межличностные отношения не могут зависеть ни от служебного или имущественного положения, ни от расы или национальности, ни от классовой или религиозной принадлежности, ни от языка, ни по каким-либо иным не правовым признакам. Гражданское состояние людей в правовом государстве равноправное, а это как раз и соответствует основополагающим понятиям прав человека и справедливости.

Выводы. Таким образом, можно утверждать, что Украине, как государству необходимо решить насущные задачи, связанные в первую очередь с ликвидацией последствий кризиса, охватившего все сферы общественной жизни. Без кардинального решения этих проблем невозможно добиться от государства и его органов соблюдения прав и свобод граждан, защиты их законных интересов. Обязанностям граждан должны корреспондироваться обязанности государства. Совершенно очевидно, что «... государственная власть в демократической стране – это не только реализация правомочностей, обязывающих граждан, а и исполнение государственными органами четко определенных обязанностей перед гражданами, за что эти органы и их должностные лица должны нести четко определенную юридическую ответственность» [5]. Целью государства, претендующего на роль демократического и правового, должна стать выработка общегосударственной политики, ориентированной на человека. Переход к правовому государству предусматривает реализацию системы мер, среди которых, по мнению многих авторов, важнейшее место занимает формирование политической культуры населения, означающей гражданскую зрелость людей, их ориентацию

на демократические ценности, умения отстаивать и пользоваться своими правами и свободами, достойно выполнять свои обязанности перед государством и обществом [6].

Список литературы: 1. Теория государства и права. Курс лекций/ под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ. – 1997. – С. 182. 2. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> 205. 3. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года. 4. Барнашов А.М. Теория разделения властей: становление, развитие, применение. Томск.– 1988.– С. 6. 5. Авер'янов В. Державне управління у змісті предмета адміністративного права // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 2. – С. 139–149. 6. Бакуменко В., Сурмін Ю. Реформа політичної системи України: необхідність та основні напрямки реалізації // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – 2002. – № 4. – С. 208–218.

*Семко М.А.
г. Харьков, Украина*

САНКЦИИ КАК ФАКТОРЫ ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Обычно под санкцией понимают определенные юридические последствия, наступающие при нарушении или несоблюдении диспозиции данной правовой нормы. Причем характер таких последствий определяется по-разному. Для одних это указание на меры государственного принуждения. Другие, помимо государственного принуждения, включают в понятие санкции иные способы реализации правовой нормы. Вопрос о санкциях, как структурном элементе правовых норм нередко подменяется вопросом о средствах, способах их охраны, защиты со стороны государства. Поэтому в литературе представляются две возможные интерпретации санкции. В узком значении – это предусмотренные непосредственно в правовой норме юридические последствия (по общему правилу – меры государственного принуждения), применяемые только в случае ее нарушения. Следовательно, только при условии, что санкция закреплена в конституционной норме, она становится ее структурным элементом. Во всех остальных случаях можно говорить о санкциях лишь в широком смысле этого слова, имея в виду тот бесспорный факт, что государство всегда оставляет за собой возможность добиться в принудительном порядке осуществления правовой нормы.

Зражевская Т.Д., Умнова И.А., Лучин В.О., Шон Д.Т. представляли конституционную ответственность в виде принудительной реализации санкции правовой нормы как последствия совершенного конституционного правонарушения [1].

Для того чтобы быть обеспеченной принудительной силой государства, каждой конституционной норме вовсе не обязательно иметь в качестве своего структурного элемента санкцию. Отсутствие санкции во многих конституционных нормах не означает, что отвергается сама возможность государственного принуждения в случае их нарушения. Это свидетельствует лишь о специфике методов, форм использования государственного принуждения в случае их нарушения посредством иных правовых норм, норм других отраслей права. Однако в данном случае не должно складываться впечатление, что для эффективной защиты норм конституционного права достаточно обеспечение их отраслевыми санкциями. Поскольку конституционное право охраняет наивысшие социальные ценности, оно само нуждается в адекватной системе средств защиты его предписаний, причем не только в отраслевых, но и в своих собственных санкциях. В противном случае, незащищенность конституционно-правовых норм, безусловно, создало бы широкий простор для произвола со стороны государственных органов и их должностных лиц.

Известно, что норма без санкции перестает быть мерой, масштабом поведения, поскольку нарушение этой меры, выход за указанные рамки не повлечет за собой надлежащую реакцию, государственное осуждение и государственное принуждение, обеспечивающие в порядке «обратной связи» регулирование нарушенных общественных отношений. Опыт показывает, что отсутствие собственных санкций порой не может быть компенсировано санкциями уголовного, административного, трудового и иных отраслей права без опасения, что соответствующие нормы конституционного права останутся без действенной защиты [2].

Вопрос ставится о собственных, конституционных санкциях, иначе говоря, о том, что любое нарушение конституционных правоотношений порождало бы конституционные санкции. Иными словами, выполнение конституционных обязанностей и соблюдение конституционных прав должны быть защищены специфическими санкциями. Может быть, чрезмерно утверждать, что каждая норма конституционного права должна быть снабжена собственной санкцией. Однако нельзя согласиться и с тем, что ответственность подменяется неопределенными отсылками к законодательству, в котором не всегда устанавливается эта ответственность.

Конституционная санкция – это возможность наступления неблагоприятных последствий через законодательное принуждение по отношению к субъекту права в случае неисполнения им конституционных

обязанностей или в случае злоупотребления своими правами. Строгость санкций за нарушение правовых норм в значительной мере отражает социальную ценность охраняемых этими нормами отношений.

Конституционные санкции связаны с ретроспективной ответственностью и заключается главным образом в отрицательной государственно-правовой оценке отклоняющегося поведения и наступлении неблагоприятных последствий для соответствующих субъектов. Это, например, смещение с должности Президента Украины (импичмент); при наличии определенных условий и оснований – роспуск Верховной Рады; отставка Правительства в случаях выражения ему недоверия либо отказа в доверии; освобождение (отстранение) от занимаемой должности высокого должностного лица (оно может быть и не санкцией); роспуск местного органа самоуправления, например, за систематическое или грубое нарушение требований законодательства; лишение депутатского мандата; запрет партии; лишение гражданства; запрет занимать определенные должности в государственном аппарате; лишение орденов, медалей и почетных званий за «недостойное поведение»; отзыв дипломатических представителей работающих в международных организациях и зарубежных странах, за действия, «несовместимые с их статусом» и другие запреты и ограничения аналогичного характера. Перечень подобных санкций может дополняться или сокращаться вместе с изменением Конституции и иных законодательных актов [3].

Конституционные санкции могут состоять в устранении конституционных нарушений: отмена актов, приостановление действия актов, запрещение применения актов при определенных условиях, лишение силы актов или их отдельных положений, признанных неконституционными, а также недопустимость введения в действие и применение международных договоров Украины, признанных несоответствующими Конституции Украины.

Список літератури: 1. Авакьян С.А. Методы конституционно-правового регулирования и их специфика / // Конституционное право. – 2005. – № 1. С. 2–6. 2. Богданова Н.А. Система науки конституционного права / Н.А. Богданова. – М.: Юрист, 2007. – 400 с. 3. Лучин В.О. Конституционные нормы и правоотношения. – М., 2007. – 224 с.

*Ткачев М.М.
г. Харьков. Украина.*

МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ НА ОБЪЕКТЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

Защита результатов интеллектуальной собственности является важным элементом инновационной деятельности. Охрана объектов интеллектуальной собственности непосредственно влияют на развитие общественных отношений и обеспечение экономического развития государства выступая его движущей силой для повышения духовного и культурного уровня общества. Существует неразрывная связь между уровнем интеллектуального потенциала общества и процессами его развития. Однако развитие науки и культуры требует наличия соответствующих благоприятных условий и механизма защиты прав интеллектуальной собственности. Указанное обеспечивается путем предоставления участникам отношений свободы в осуществлении своих прав и государственной помощи лицам со стороны уполномоченных государственных органов. Охрана интеллектуальной собственности является ключевым моментом инновационной деятельности. Само состояние патентной системы может стимулировать или сдерживать инновационную деятельность компаний. Ввиду особой нематериальной природы объектов интеллектуальной собственности отсутствие или лишение патентных прав означает утрату самой собственности. Патентная система в настоящее время охватывает все стадии разработки нового продукта, идущие вслед за фундаментальными исследованиями, включая маркетинг. Поэтому ее охрана, а также пресечение недобросовестной конкуренции входят в число стратегических целей как компаний, так и государства.

Согласно Законодательству Украины право интеллектуальной собственности включает неимущественные и имущественные права. Объем прав на объект интеллектуальной собственности определен в Гражданском кодексе и соответствующих законах.

Безусловно, для защиты интеллектуальной собственности и авторского права, прежде всего, необходимо этими правами обладать, а также иметь документальное подтверждение своих прав (свидетельство на товарный знак (торговую марку), патент на изобретение, патент на полезную модель, патент на промышленный образец, лицензионный договор, договор передачи прав патент, свидетельство и др.). Прежде чем начать процедуру защиты прав интеллектуальной собственности нужно разработать определенный механизм.

На данный момент существуют такие наиболее эффективные механизмы защиты прав на результаты интеллектуальной деятельности (рис. 1):

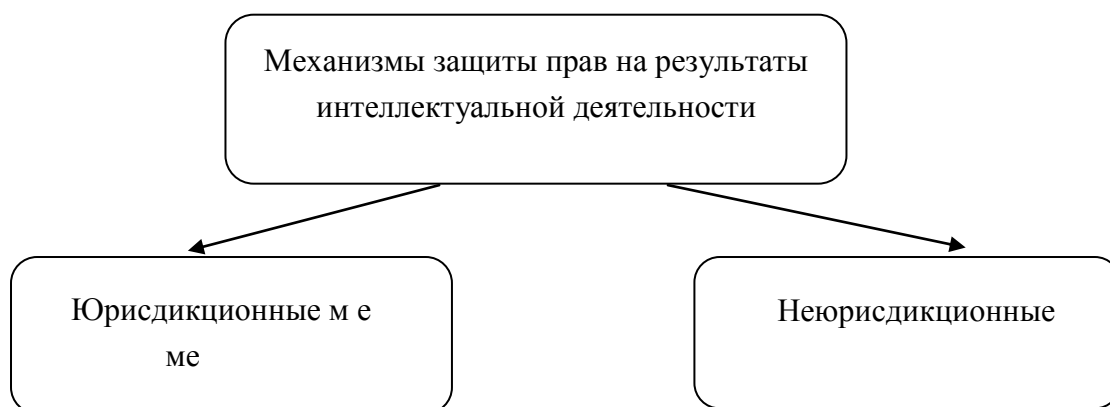

Рис. 1. – Механизмы защиты прав на результаты интеллектуальной деятельности

Юрисдикционная форма защиты – это защита гражданских прав государственными или уполномоченными государством органами, обладающими правоприменительными полномочиями. В соответствии с действующим законодательством допускает возможность защиты гражданских прав в судебном или административном порядке. Юрисдикционная форма защиты права интеллектуальной собственности, особенно защита права интеллектуальной собственности в суде, – наиболее острое и эффективное оружие защиты. Но одновременно и недешевое и достаточно продолжительное действие в силу особенностей нашей сегодняшней судебной системы.

Защита гражданских прав в административном порядке возможна только в случаях, предусмотренных законом, и означает:

а) принятие государственным органом, наделенным правоприменительными полномочиями, решения о применении определенной меры защиты гражданского права с соблюдением установленной законом и иными правовыми актами процедуры;

б) возможность обжалования действий должностных лиц и актов государственных органов в вышестоящий по отношению к ним орган исполнительной власти или вышестоящему должностному лицу.

Неюрисдикционная форма защиты охватывает собой действия граждан и организаций по защите гражданских прав и охраняемых законом интересов, которые совершаются ими самостоятельно, без обращения за помощью к государственным и иным компетентным органам. В гражданском кодексе Украины указано что субъект гражданских отношений имеет право на самозащиту своего нарушенного гражданского

права и права другого лица от нарушений и противоправных действий. Понятие самозащита гражданских прав рассматриваются в качестве одного из способов защиты гражданских прав (ст. 19 ГК). Самозащита – это применение лицом способов противодействия, которые не запрещены законом и не противоречат моральным устоям общества, здесь также можно добавить что данные действия не должны нарушать права и свободы других участников гражданско-правовых отношений. Лицо свободно в выборе способов защиты нарушенного права.

Самозащита гражданских прав в теории – это форма их защиты, допускаемая тогда, когда потерпевший располагает возможностями правомерного воздействия на нарушителя, не прибегая к помощи судебных или иных правоохранительных органов. В рамках этой формы защиты обладатель нарушенного или оспариваемого права может использовать различные способы самозащиты, которые должны быть соразмерны нарушению и не выходит за пределы действий.

В большинстве случаев неюрисдикционная форма защиты является менее эффективной, чем юрисдикционная, поскольку часто вслед за уведомлением нарушителя о правонарушении правообладатель, права которого нарушаются, вынужден подавать иск в суд по причине игнорирования правонарушителем требования прекратить нарушение прав.

Подводя итоги хотелось бы обратить внимание на отсутствие эффективного механизма привлечения к уголовной ответственности за нарушение прав на использование объектов интеллектуальной собственности. Причинами такой неэффективности является, в частности, наличие сложной законодательно регламентированной процессуальной процедуры доказывания в уголовном производстве. Некоторые ученые настаивают на необходимости усиление уголовной ответственности за нарушение прав на использование объектов интеллектуальной собственности, однако на мой взгляд воплощение указанного деяния не найдет своей эффективной реализации на практике, поскольку нарушители прав интеллектуальной собственности не чувствуют реальной угрозы ответственности за свои общественно опасные деяния. Разработка новых технологий доказывания, упрощение его процессуального порядка реально усилит охрану на использование интеллектуальной собственности, а также будет способствовать предотвращению совершения преступлений в этой сфере.

Список литературы: 1. Конституция Украины от 28.06.1996 № 254к / 96-ВР – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96>. 2. Уголовный кодекс Украины (в ред. От 11.07.2014) – [Электронный ресурс] – Режим доступа:

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. 3. Гражданский кодекс Украины (в ред. От 27.09.2014) – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. 4. Гражданский процессуальный кодекс Украины (в ред. От 04.06.2014) – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/...> 5. Хозяйственный кодекс Украины (в ред. От 24.07.2014) – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>. 6. Об авторском праве и смежных правах: Закон Украины в ред. от 05.12.2012 – [Электронный ресурс] – Режим доступа: : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/...> 7. Бондаренко С.В. Авторское право и смежные права. – К .: Ин-т интел. собств. и права, 2008 – 288 с. 8. Мельников М. Пиратство как преступление в области авторского права и смежных прав: взгляд на проблему // Право Украины. – 2003. – № 4. – С. 72–75.

*Хомов С.М.
м. Харків, Україна*

ФОРМИ ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДЕРЖАВНОЮ ФІСКАЛЬНОЮ СЛУЖБОЮ УКРАЇНИ

Одним із видів контролю за діяльністю Державної фіскальної служби України (далі – ДФС України) є громадський контроль. Згідно зі ст. 38 Конституції України «громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [1]. Таке конституційне положення передбачає наявність громадського контролю, як одного із видів соціального контролю, що здійснюється як об'єднаннями громадян, так і самими громадянами за діяльністю органів публічної влади. Він виступає важливою формою залучення населення до управління суспільством і державою, тим самим сприяючи розвитку демократії в нашій країні.

Громадський контроль як засіб забезпечення законності в діяльності органів публічної влади суттєво відрізняється від усіх інших видів контролю. Ця відмінність полягає насамперед у тому, що всі суб'єкти громадського контролю виступають від імені громадськості, а не держави. Тому їх контрольні повноваження, як правило, не мають юридично-владного змісту. Тому рішення громадських організацій за результатами перевірок мають, як правило, рекомендаційний характер. Крім того, для громадського контролю характерною рисою є попередження порушень у сфері виконавчої влади за допомогою засобів суспільного впливу [2, с. 228].

Серед найпоширеніших форм здійснення громадського контролю за діяльністю органів публічної влади, у тому числі й ДФС України, спеціалісти називають соціологічні та статистичні дослідження, громадські слухання, громадську експертизу актів органів публічної влади та їх проектів, публікації в пресі, випуски на радіо, телебачення, оприлюднення в мережі Інтернет; громадську експертизу, участь громадськості в роботі колегіальних органів влади, перевірку діяльності будь-якої організації або відповідальної особи, аналіз звернень громадян, результатів діяльності тощо [3, с. 114]. Важливість у реалізації громадського контролю також довели такі форми співробітництва органів публічної влади й громадськості як громадські ради, які існують у вигляді публічного органу представництва громадськості, експертно-консультативного органу або сполучають представницькі та експертні функції [4, с. 276]. Наприклад, при Головних управліннях ДФС України в областях, функціонують громадські ради, які здійснюють широке коло заходів, спрямованих на реалізацію експертно-консультативних та представницьких функцій (опрацьовують проекти законодавчих актів з питань митної, податкової справи, розроблених ДФС України, готують пропозиції щодо їх удосконалення; готують пропозиції щодо удосконалення норм Митного й Податкового кодексів України, а також інших нормативно-правових актів з питань митної і податкової справи; аналізують реалізацію пілотних проектів та ініціатив ДФС України, спрямованих на спрощення митних, податкових процедур; приймають участь у вивченні громадської думки щодо стану дотримання законності працівниками ДФС України під час здійснення митних, податкових процедур; приймають участь у проведенні опитувань користувачів єдиного веб-порталу ДФС України та аналізі їх результатів з метою вивчення громадської думки щодо ефективності надання ДФС України інформаційних послуг через офіційний веб-портал тощо).

Серед інших форм громадського контролю слід назвати з'їзди та конференції громадських організацій, громадські форуми та зльоти, в яких поєднуються риси безпосередньої і представницької демократії. Проте виключно на громадський контроль орієнтований інший різновид зборів громадян – збори, мітинги, демонстрації, пікетування, які використовуються або як засоби підтримки, або як засоби тиску на органи влади, з метою примусити їх прийняти певні рішення [5, с. 271]. Також структурними елементами громадянського контролю виступають дорадчі комітети, консультаційні чи координаційні ради при органах влади. Порядок їх створення та функціонування регламентований спеціальними нормативно-правовими актами [6, с. 104].

Слід відзначити, що ДФС України з метою забезпечення участі громадськості у прийнятті найактуальніших питань у митній і подат-

ковій сфері, використовує таку форму громадського контролю, як громадське обговорення. На офіційному веб-порталі ДФС України розміщено рубрику «Громадське обговорення» де на обговорення громадськості з метою отримання коментарів, зауважень, пропозицій виносяться найважливіші питання діяльності ДФС України (наприклад, реформування вітчизняної податкової системи, спрощення процедур податкового адміністрування та відповідного підвищення його загальної ефективності тощо).

Особливим видом здійснення громадського контролю за діяльністю ДФС України є проведення громадської експертизи. Як відзначає О. Шаповалов, громадська експертиза діяльності органу виконавчої влади – це оцінка прийнятих ним нормативно-правових актів, його рішень, дій чи бездіяльності з метою визначення відповідності діючому законодавству, правам та інтересам населення в цілому або окремих його груп, яке проводиться невідповідними товариствами й установами (громадськими організаціями, благодійними і релігійними організаціями, професійними та творчими спілками, органами самоорганізації населення та іншими об'єднаннями громадян, окрім політичних партій, а також недержавними ЗМІ) [7].

Порядок проведення громадської експертизи регламентовано Порядком сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади (далі – Порядок), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 [8]. Відповідно до п. 2 Порядку громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади є складовою механізму демократичного управління державою, який передбачає проведення інститутами громадянського суспільства оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі.

Право здійснення громадської експертизи належить інститутам громадянського суспільства, під якими слід розуміти громадські організації, професійні й творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідповідні товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства (пп. 2 п. 2 Порядку).

Окремі напрями діяльності ДФС України також підлягали громадській експертизі. Так, 6 серпня 2014 р. до ДФС України з офіційним запитом звернулася Дніпропетровська обласна громадська організація «Дніпропетровський координаційно-експертний центр з питань регуляторної політики» щодо проведення громадської експертизи діяльності

органу виконавчої влади [9]. Метою громадської експертизи було проведення незалежної громадської оцінки регуляторної діяльності колишнього Міністерства доходів і зборів України у 2012, 2013 рр. та I півріччі 2014 р., а також розробка експертних пропозицій з удосконалення регуляторної діяльності цього відомства. На підставі цього запиту ДФС України було видано наказ від 18 серпня 2014 р. № 49 «Про проведення громадської експертизи» і призначено відповідальну особу ДФС України за забезпечення взаємодії з Дніпропетровською обласною громадською організацією «Дніпропетровський координаційно-експертний центр з питань регуляторної політики» [10].

Отже, підсумовуючи наведене відзначимо, що громадський контроль, як вид соціального контролю, виступає дієвим механізмом залучення громадськості до діяльності ДФС України. Такі форми громадського контролю, як громадська експертиза, громадські слухання, громадське обговорення, соціологічні та статистичні дослідження, участь громадськості у роботі колегіальних, експертних та консультативно-дорадчих органів є потужним засобом впливу громадськості на діяльність ДФС України. Тому необхідно приділяти більше уваги правовому удосконаленню, впровадженню форм громадського контролю не тільки в діяльність ДФС України, а й усіх органів публічної влади, тим самим сприяючи розвитку демократичного суспільства в нашій державі.

Список літератури: 1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96–ВР // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – зі змін. та допов. 2. Малиновський В.Я. Державне управління : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.Я. Малиновський. – Луцьк: Вежа, 2000. – 558 с. 3. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / наук.-ред. колегія : В.М. Князєв (спів. голова), І.В. Розпутенко (спів. голова) та ін. – 2011. – 748 с. 4. Панченко Т.В. Громадський контроль і його вплив на формування ефективності роботи місцевого врядування / Т.В. Панченко // Зарубіжний досвід організації та роботи місцевої влади [монографія] / О.В. Власенко, П.В. Ворона, М.О. Пухтинський та ін. – Полтава, 2009. – 288 с. – С. 261–276. 5. Муниципальное право Российской Федерации : Учебник / Борисова Н.Е., Дмитриев Ю.А., Комарова В.В., Пылин В.В., Шапкин М.А., Шевелева Н.А. / под ред. Ю.А. Дмитриева. – М. : Изд-во МЦУПЛ, 1999. – 512 с. 6. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики / Уклад. : Е.А. Афонін, Л.В. Гонюкова, Р.В. Войтович. – К.,

2005. – 250 с. 7. Шаповалов О. Громадський контроль влади. Міф поступово втілюється у реальність? / Олександр Шаповалов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://justus.com.ua/ua/articles/2008/11/12/880/>. 8. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 5 лист. 2008 р. № 976 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 86. – Ст. 2889. – зі змін. та допов. 9. Запит щодо проведення громадської експертизи діяльності органу виконавчої влади (відповідно до Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sfs.gov.ua/data/material/000/108/160359/gromadska_ekspertuza.PDF. 10. Про проведення громадської експертизи : наказ ДФС України від 18 серп. 2014 р. № 49 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sfs.gov.ua/diyalnist-/dpra-i-gromadskist/gromadska-ekspertiza/160361.html>.

*Ценко М.Б.
г. Харьков, Украина*

ПРАВСТВЕННЫЙ ДОЛГ И ЧЕСТЬ КАК НЕОБХОДИМЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЮРИСТОВ

Украинское общество, в котором сегодня происходят сложные процессы политических, экономических, культурных трансформаций, ощутило изменилось в своих духовно – ценностных ориентациях и требованиях к государству, властным структурам, касающихся качества выполнения ими своих обязанностей по обеспечению достойного существования граждан. В поле зрения общественности все чаще попадают представители юридических профессий. Качество выполнения ими своих профессиональных обязанностей вызывает не просто неудовлетворенность решением отдельных вопросов. В общественном сознании формируется все более стойкое негативное отношение и недоверие к юристам разных специализаций. Сущностной основой такого отношения являются нравственные претензии общества к выполнению юристами своего профессионального долга. Поэтому целью нашей работы является рассмотрение сущности и сути профессионального долга и его соотношение с честью юриста.

Профессиональная деятельность юристов является одной из наиболее сложных и ответственных профессий в обществе и в государ-

стве. Причем, сложность и ответственность в данной профессии взаимообусловлены, взаимозависимы, прежде всего, с точки зрения моральной рефлексии и этического осмысления. Наибольшая сложность профессии состоит в нравственном характере ее выполнения и нравственной ответственности, которую она предполагает.

Профессиональные обязанности юриста, вытекающие из различных нормативно-правовых актов, предусматривают выполнение таких видов деятельности, суть которых состоит в регуляции общественных отношений. Государство наделяет юриста обязанностями и полномочиями от своего имени обеспечивать решение общественно значимых вопросов общества, социальных групп, институтов, ведомств, отдельных граждан. Выдвигая юристам определенные профессиональные требования, государство, наряду с этим, своими санкциями обеспечивает их выполнение в необходимом объеме. Таким образом, профессиональные, служебные обязанности юриста представляют собой содержание его профессионального долга, выполнение которого обеспечивает существование и действенность правовой системы государства.

В реализации этого важного задания есть одна специфическая особенность: выполнение юристом профессиональных задач всегда связано с потребностями, интересами конкретных людей. Именно люди выступают в деятельности юриста моральной «сверхзадачей», практическая осуществимость которой должна быть гарантирована людьми данной профессии. «Защита прав и свобод граждан», «обеспечение их законных интересов» – эти и подобные цитаты из Законов Украины приобретают нравственный смысл тогда, когда юрист для себя и на практике руководствуется «сверхзадачей», ориентируется не только на правильное выполнение своих профессиональных обязанностей, а, прежде всего, на человека, его проблемы и цели, действительно озабочен судьбой каждого гражданина, чье дело рассматривается, принимает решения ответственно, предвидя последствия каждого. В данном случае речь идет о выполнении юристом морального долга перед гражданами, что означает принятие и осознание специалистом требований государства и общества к своей профессиональной деятельности как своих обязанностей, и выполнение которых становится его внутренней моральной потребностью.

Моральные требования и нормы, составляющие содержание нравственного долга юриста, частично закреплены юридически. Следовательно, профессиональный долг включает в себя и моральные компоненты. С точки зрения идеала, юрист, выполняя свои профессиональные обязанности, должен обязательно реализоваться как высоко-нравственная личность, как человек долга. Объективно для этого существуют все основания и предпосылки.

Вся проблематичность вопроса о сложности и ответственности рассматриваемой профессии заключается в реализации субъективной стороны морального долга. Если выполнение служебных обязанностей является необходимым условием профессии, а их невыполнение влечет за собой соответствующие правовые санкции, то невыполнение моральных обязанностей, даже в той мере, которая закреплена законодательно, сложно поддается правовому регулированию и всегда есть возможность нивелировать нравственный аспект действий, переквалифицировав их

Заставить юриста выполнять свой профессиональный долг как нравственный невозможно. Тем более, что нравственный долг теряет свою ценность и статус, если выбор нравственного качества действия осуществлен вынужденно. Только нравственные обязанности, выполняемые добровольно, по собственному глубокому убеждению, целевой установкой которых является конкретный субъект каждой правовой задачи, как личность, придают профессиональным обязанностям статус нравственного долга.

Нравственный аспект профессионального долга – ключевой элемент профессионализма юриста, его достоинства и чести. Профессионализм юриста складывается из многих компонентов практического и духовного характера. Это и хорошая юридическая образованность, и наличие аналитического и прагматического мышления, и способность к активной и конструктивной коммуникации, и умение составлять документы и работать с ними, и умение осознавать риск и конфликтность своей деятельности, а также вырабатывать здравый иммунитет к ним и т.п. Наряду с этим, профессионализм предполагает наличие у специалиста таких личностных свойств и качеств, которые характеризуют его нравственную культуру, прежде всего, как юриста: уважение закона, законопослушность, вера в справедливость своего дела, уважение достоинства любого человека, способность придерживаться позиции приоритетности прав человека, моральная устойчивость, принципиальность, ответственность.

Но, в конечном итоге, настоящий профессионализм отличается от номинально деонтологически декларируемого тем, что он признан другими: коллегами, руководством, а главное – обществом, в котором работает юрист. В реальности общественное признание юриста высокопрофессиональным может быть разным. Существует немало путей и способов в юридической практике достижения необходимых результатов, преступая закон и безнравственными средствами. Подлинное же признание профессионализма юриста неотъемлемо от оценки гуманистической, нравственной составляющей его деятельности.

В этическом ракурсе, феномен общественного признания достижений, нравственных заслуг и достоинств личности обозначается как

честь. Для юриста честь – быть профессионалом и, исполняя профессиональный долг, в том числе и моральный, поддерживать честь юриста. В субъективном плане переживание юристом общественного признания и уважения, то есть чувство чести, является сильным моральным и психологическим стимулом к дальнейшему совершенствованию и продуктивной деятельности, поскольку честь проявляется в виде доверия людей, уважения, благодарности, что заслужить весьма непросто. Таким образом, качественное выполнение профессионально-морального долга является условием чести юриста. А воздавание общественностью чести сподвигает к необходимой реализации долга.

Из такого соотношения вытекает понимание сложности и ответственности деятельности юриста. Выполнение долга и поддержание чести требует от специалиста больших моральных усилий, духовного напряжения, на которые способен не каждый человек. Значительно проще формально выполнять профессиональные обязанности, не тратя духовных сил, не вкладывая душу. Получая образование, будущий юрист приобретает, в том числе, и знания о должном поведении и отношении к делу, к профессии. Но знание может стать нормой в деятельности при условии активного самовоспитания: самоанализа, самопринуждения, сознательного формирования своего поведения и принятия на себя последствий, результатов своих действий.

В современной юридической среде присутствует понятие «профессионального долга». Но узко трактуется моральная его составляющая. И, благодаря активизации общественного мнения, все больше возрастает потребность в возрождении и культивировании понятия «честь юриста». На наш взгляд, качество профессиональной деятельности юристов в нашем обществе может позитивно измениться не только благодаря материальной и правовой мотивации, но и общественно и государственно санкционированной морально-ценностной регуляции.

РОЗДІЛ 6

ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ФАХІВЦЯ

*Лапузина Е.Н.
г. Харьков, Украина*

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В СИСТЕМЕ ИНЖЕНЕРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В современном мире эффективная инженерная деятельность была и остается одним из ключевых условий развития общества, что обусловлено глобализацией экономики, высоким уровнем информатизации общества и другими требованиями времени. Исключительно важной проблемой, от решения и поддержки которой в значительной мере зависит развитие различных областей экономики, образования, профессиональной культуры и этики, является модернизация и совершенствование подготовки высококвалифицированных инженеров. Наряду с получением фундаментальных знаний в области будущей профессии, следует изучать этику инженера. Совокупность этих знаний обеспечивает подготовку специалистов с высоким уровнем социальной ответственности, способностью к постоянному самосовершенствованию, решению морально-этических проблем, связанных с инженерной деятельностью.

В современных условиях происходит становление нового компонента профессиональной этики инженера – техноэтики, основным содержанием которой есть осуществление процесса технической деятельности согласно моральным принципам, с учетом оценки последствий использования технических разработок.

Особого внимания и осмысления заслуживают философские идеи Владимира Ивановича Вернадского – организатора и первого президента Украинской Академии наук. Ученый последовательно выступал против злоупотреблений научными открытиями, и призывал к социальной ответственности ученых, инженеров за результаты своих исследований, а также использование научно обоснованных рекомендаций в разных сферах жизнедеятельности человека [1, с. 98].

Слова Т.В. Адорно, известного немецкого философа, социолога, произнесенные еще в середине 20 столетия, о том, что «техника и общество одновременно и совпадают, и будто пропастью разделены друг от друга», не утратили актуальности и сегодня [2, с. 123]. В работе «Техника и общество» Жака Эллюля, выдающегося французского философа, социолога и юриста, высказывается мысль о том, что материализация

человеческой сознательности в технике и уверенность в достижениях научно-технической революции, содержит в себе огромные трагические последствия, созданные человеком в результате нарушения равновесных взаимодействий с природой. Он утверждал, что «необходимо связывать технику со всеобщей рационализацией мира и выдвинуть требование контроля над техническим развитием» [3].

Отсутствие регламентации поведения технических специалистов порождает все новые и новые конфликты. Представляется особенно важным формирование профессиональных этических принципов, которые регулируют отношение инженера к новым техническим устройствам. В мировом сообществе ученые на протяжении длительного времени занимаются этой проблемой. Так, в 20-е годы 20-го столетия в США был принят Кодекс этики инженера, целью которого было направить инженерно-техническую деятельность на обеспечение всеобщего благоденствия [4, с. 72]. Несколькими десятилетиями позже (1976г.) в Академии наук США был создан Комитет по науке и политике, главной целью которого было техническое оценивание, т.е. определение и оценка развития со всеми его последствиями: первичными, вторичными и т.д.

Обобщая слова немецкого биофизика, философа Ф. Дессауэра, которые отображают стремление человечества закрепить позитивные попытки взаимного проникновения этических и технических идей, можно утверждать, что без техники не было бы человечества на земле, однако этика является также и плодом техники [5]. Ученые разных стран пришли к выводу о том, что решение профессиональных этических проблем сегодня должно быть на первом плане перед решением технических проблем или они должны решаться одновременно в диалектической связи. Как провозглашается в правилах, принятых Обществом немецких инженеров: «Техника не должна рассматриваться как самоцель, а всего лишь как гуманный способ для достижения цели» [6].

В связи с вышесказанным, можно заключить, что формирования основ профессиональной этики у студентов инженерных специальностей, обучающихся в технических вузах Украины является исключительно важной проблемой и отвечает требованиям современности. Однако, следует отметить, что результаты анализа психолого-педагогических исследований и практики подготовки инженеров в технических университетах Украины свидетельствует о том, что традиционные разъяснительно-информационные методы не обеспечивают создания необходимого уровня знаний и приобретения осознанных навыков в области профессиональной этики у значительной части студентов. Решение этой проблемы требует поиска новых подходов к организации учебного процесса и обоснования

педагогических условий формирования профессиональной этики как важного профессионального качества будущего инженера.

По мнению многих исследователей данной проблемы педагогическими условиями формирования профессиональной этики у будущих инженеров являются: 1) обеспечение профессиональной направленности обучения путем моделирования в нем предметного и социального содержания будущей деятельности инженера; 2) организация учебного взаимодействия студентов и преподавателей на основе деятельностного и личностно-ориентированного подхода; 3) целенаправленное формирование у студентов обобщенных учебных умений и навыков профессии технического специалиста с использованием ситуационной методики обучения.

С позиций такого подхода подготовка студентов не может быть сведена к передаче суммы сведений от преподавателя к студентам, т.к. доминирующим фактором, определяющим суть процесса обучения, является деятельность самих студентов, которые имеют личностно значащие цели и обладают способностью к их реализации. Следует вовлекать каждого учащегося в процесс направленной активной познавательной деятельности для последующего применения приобретенных знаний на практике и прививать (вырабатывать) навыки совместной работы в сотрудничестве.

Как уже упоминалось, в рамках такой подготовки эффективно использование ситуационного обучения (кейс-технологии или кейс-метода) – инновационной технологии обучения, которая позволяет развивать познавательные интересы обучающихся путем непосредственного вовлечения каждого участника в анализ и решение ситуационных заданий, представляющих собой реальные производственные ситуации и отражающие профессиональные этические проблемы из практики технического специалиста [7].

Комплексная деловая проблема, внутренняя перспектива и детализированная реальная ситуация – это три ключевых элемента, которые превращают ситуационную модель в результативный способ обучения студентов профессиональной этике инженера. Процесс обучения в этом случае осуществляется при помощи коллективного анализа, принятия решений и предвидения их последствий. Ситуационное задание по профессиональной этике инженера освещает определенную проблему, связанную с деятельностью технического специалиста: что произошло, кто был причастен к ситуации, в некоторых случаях – каковы последствия этих действий. Такое задание описывает деловой конфликт, его участников и события достаточно детально, что помогает смоделировать контекст реальной деятельности современного инженера для осуществления анализа ситуации и выработки решений на базе теоретических знаний по профессиональной этике инженера. Ситуационное задание – это

не просто грамотное описание ситуации, и не просто описание определенных событий, а, в первую очередь, педагогический инструмент, который используется для достижения определенных учебных целей.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что важной составляющей в концепции формирования национальной гуманитарно-технической элиты в Украине, начало которой было положено именно в нашем университете на кафедре педагогики и психологии управления социальными системами, является использование компетентностного подхода в системе технического вузовского образования, что предусматривает формирование у будущих инженеров необходимых знаний и навыков для осуществления дальнейшей деятельности на базе профессиональной этики и обеспечивается внедрением инновационных методик преподавания, а именно кейс-технологий и информационно-коммуникативных технологий. Для повышения современного уровня университетского образования в НТУ «ХПИ» разработана методика ситуационного обучения профессиональной этике инженера, основу которой составляет алгоритм, по которому обучение проводится в три этапа: мотивационно-ориентационный (ознакомление с основными теоретическими положениями профессиональной этики инженера, методами морально-этического анализа деловых ситуаций при помощи блочно-модульного изложения проблемных лекций); операционно-деятельностный (активное использование полученных теоретических сведений путем анализа ситуационных заданий, разработанных на основе реально существующих проблем, возникающих в процессе инженерной деятельности на предприятиях и в организациях Украины и других стран); итогово-практический (использование знаний, умений и навыков во время производственной практики, инженерной деятельности, создание новых ситуационных заданий, кодексов этики инженера самими студентами в процессе обучения в вузе).

В соответствие с предложенной методикой было издано учебное пособие «Деловая этика» [8], сборник ситуационных заданий по профессиональной этике инженера для студентов высших учебных заведений Украины [9]; учебное пособие «Деловая этика специалиста» для иностранных студентов, обучающихся в вузах Украины [10]; методические рекомендации для преподавателей по организации обучения студентов профессиональной этике инженера [11].

Список литературы: 1. Видатні діячі України минулих століть: Меморіальний альманах: Outstanding Ukrainian personalities of the past: Memorial anthology. – Євроімідж. – 2001. – С. 98–99. 2. Адорно Т.В. О технике и гуманизме // Философия техники в ФРГ. – М. Высшая шко-

ла. – 989. № 3. – С. 123. 3. Ellul J. Le system technician. – Paris, 1977. 4. Граупнер Р., Граупнер Э. Человек между современной техникой и моралью: права человека, мораль и профессия инженера // Вестн. Моск. Ун-та – 1995. – № 6. 5. Dessauer F. Streit um die Technik //Frankfurt. Technik und Wirtschaft. – 1996. – № 8. – P. 131–137. 6. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества: Монография. – М.: Информационный центр «Маркетинг», 2002. – 150 с. 7. Канищенко Г.Л. Методика ситуаційного навчання: Монографія. – Одеса: Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні, 1999. – 110 с. 8. Романовський О.Г., Пономарьов О.С., Лапузіна О.М. Ділова етика: Навчальний посібник. – Харків: НТУ «ХПІ», 2006. – 364 с. 9. Основы деловой этики инженера: Сборник ситуационных заданий / А.Г. Романовский, Е.Н. Лапузина. – Харьков: НТУ «ХПИ», 2006. – 192 с. 10. Ділова етика фахівця: Навч. посібник / О.М. Лапузіна. – Харків: НТУ «ХПІ», 2007. – 248 с. 11. Методические рекомендации к курсу «Основы профессиональной этики инженера» / А.Г. Романовский, Е.Н. Лапузина. – Харьков: НТУ «ХПИ», 2006. – 52 с.

*Шумейко О.А.
м. Харків. Україна*

КУЛЬТУРА МОВИ І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ ЯК ВИЯВ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВДОСКОНАЛЕННЯ

Успіх людини в професійному становленні, її взаємини з іншими членами суспільства залежить від уміння спілкуватися. Щоб досягти успіху в спілкуванні, потрібно мати значний словниковий запас і належним чином вміти володіти мовленням. Мовлення – це спілкування членів суспільства між собою за допомогою мови, тобто процес реалізації мовної діяльності. Мовець використовує засоби мови з метою передання конкретного змісту, до якого можуть входити, крім думок, почуття та волевиявлення. Мова і мовлення взаємопов'язані. Мовлення неможливе без мови, а мова створена для того, щоб здійснювати процес мовлення.

Мова – це досить давнє і складне суспільне явище, могутній засіб вираження багатогранної діяльності особистості, яка за допомогою мови виражає свою сутність, спілкується в колективі, висловлює і передає своє розуміння і сприйняття навколишнього світу, виявляє свою волю, свій розум, свої почуття та емоції. Мова є своєрідним наслідком матеріальної і духовної діяльності особистості і суспільства. Кожне слово – це матеріальна складова вираження думки людини. Мова – це складна система, яка об'єднує слова, словосполучення, речення за допомогою яких створюється

текст: це тисячі слів з їх лексичними значеннями, що є засобом формування думки, тобто власне процес реалізації мовленнєвої діяльності.

Мова – це сукупність правил, за якими будується мовне повідомлення і відбувається власне мовлення. Мова – це основа мислительної діяльності людини. Вивчаючи мову, людина оволодіває й основними формами та законами побудови словосполучень, речень та вираження думки, у цілому, а загалом – законами мислення. Якщо ж людина погано володіє мовою, то будь-яке спілкування навряд чи буде успішним. Адже помилки відвертають увагу співрозмовника від головної думки.

Насамперед, мова дістає своє вираження в мовленні, без нього вона не може існувати і виконувати свою комунікативну функцію. Мовлення – це форма існування живої мови. Мовлення – це спілкування людей між собою за допомогою мови; це процес практичного застосування мови в різних ситуаціях залежно від обставин спілкування, це своєрідна діяльність за допомогою мови, що використовується державою, народом і кожною окремою особою.

Мова – це сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок [2].

Мова – це своєрідна візитна картка кожної людини, саме мова дає змогу говорити про освіченість, ерудицію, культуру, вихованість конкретного фахівця тощо.

З культурою мови перш за все пов'язують уміння правильно (з дотриманням сучасних норм літературної мови) говорити і писати, добирати мовні засоби відповідно до мети та обставин спілкування, чітко і виразно передавати свої думки за допомогою різноманітних засобів мови. Однією з найважливіших умов вільного володіння мовою є не лише знання її мовних одиниць та правил побудови словосполучень, а й уміння користуватися цими одиницями і правилами під час спілкування.

Культура мови – одна з найважливіших рис і особливостей кожної людини, яка починається із самоусвідомлення мовної особистості, приналежності її до певної культури. Культура мови зароджується і розвивається там, де носіям національної літературної мови не байдуже як вони говорять і пишуть, як сприймають їхню мову у суспільстві. Культура мови – це досконале володіння літературними нормами на всіх рівнях мовної системи в її усному та писемному мовленні, вміння користуватися мовними засобами, ясно, чітко, логічно і переконливо висловлювати свою думку.

Мовлення – це застосування мови в практичній діяльності людини, яке функціонально поділяється на дві форми: усну та писемну. Усне мов-

лення виражається за допомогою звуків та звукосполук, писемне мовлення – це мовлення, яке зафіксоване на папері за допомогою графічних знаків.

Культура мовлення – це система вимог, щодо вживання мови у повсякденній мовленнєвій діяльності [1]. Належна культура мовлення – це свідчення розвинутого інтелекту і високої загальної культури особистості.

Культура мовлення – це вміння правильно говорити, писати, добирати мовні засоби відповідно до мети та обставин спілкування. Основним критерієм культури мовлення є нормативність, а саме – точність, ясність і чистота мовлення. Для багатьох категорій мовців мовленнєва культура входить до професійних обов'язків, є складовою професійної діяльності. Перш за все це стосується працівників освіти, культури, державного апарату та засобів масової інформації. Їхнє слово повинно бути прикладом для громадян України. Особлива відповідальність покладається на працівників радіо і телебачення, мовлення яких часто не відповідає нормам сучасної української літературної мови, зокрема – нормам орфоепії. Щоб мовлення було зразковим, потрібно дотримуватися основних ознак, якими є: правильність, змістовність, послідовність, багатство словникового запасу, точність, виразність, доречність та доцільність. Високу культуру мовлення визначає досконале володіння сучасною літературною мовою, її нормами під час мовленнєвої діяльності. Носіями сучасної літературної мови повинні стати державні діячі, адже вони постійно спілкуються з людьми, виступають перед аудиторією як під час індивідуальних зустрічей, так і через засоби масової інформації.

Культура мовлення – це й загальноприйнятий мовний етикет: типові формули вітання, прощання, подяки тощо. Велике значення має й тон розмови, вміння слухати і почути співрозмовника. Уважність, чемність і ввічливість – основні вимоги мовного етикету [3].

Культура мовлення – неодмінна складова загальної професійної культури, суттєва ознака моральних, ділових якостей і характеру працівника.

На сьогодні рівень культури мови особи залежить від її обізнаності з історією культури народу, історією його мови, з національним мистецтвом, історичними взаємозв'язками з іншими народами. Культура мовлення формує запас знань, любов до рідної мови, прагнення до самовдосконалення, бажання зберегти те, що віками напрацювало суспільство.

Список літератури: 1. Морфологія культури: тезаурус / За ред. проф. В.О. Лозового. – Х.: Право, 2007. – 384 с. 2. Культура України: тезаурус і персоналії / Л.В. Анучина, О.А. Стасевська, О.В. Уманець та ін.; за ред. Л.В. Анучиної, О.А. Стасевської, О.В. Уманець; наук. кер. В.О. Лозовой. – Х.: Право, 2014. – 276 с. 3. Шевчук С.В. Ділове мовлення для державних службовців: Навч. посібник. – К.: Літера ЛТД, 2004. – 400 с.

*Щербаков В.И., Колмогорцева Н.Ю.
г. Харьков, Украина*

К ПРОБЛЕМЕ МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Будущее рождается сегодня. Мир XXI столетия становится таким, каким он формируется в столкновении различных тенденций. Основным источником конфликтов становятся не экономика или идеология, а цивилизационные различия.

Старая европейская парадигма – деление на национальные государства ещё далеко не преодолена. А в Восточной и Центральной Европе после распада СССР она обрела второе дыхание.

Союз Независимых Государств (СНГ) не стал для неё большим препятствием. СНГ должен был помочь сохранить экономические связи и удержать бывшие союзные республики, по крайней мере большинство из них, в парадигме взаимосвязанной общественно-политической модернизации, но этих надежд он не оправдал.

Во всех конфликтах на постсоветском пространстве, хорошо видна этническая и конфессиональная составляющие, и главной движущей силой в них были всё же не этнические или религиозные противоречия, а соперничество местных элит.

В 1991 году Украина, наконец, обрела государственную независимость. И уже в 2004 году стала пограничным государством между расширившимся Европейским Союзом и Российской Федерацией, а с марта 2009 года наряду с Беларусью, Молдовой, Грузией, Арменией и Азербайджаном – частью так называемого «Восточного партнёрства».

Процесс формирования национальной территории Украины завершился по европейским меркам с большим опозданием – по существу, в 1997 г., с заключением Договора о дружбе, сотрудничестве и партнёрстве между Украиной и Российской Федерацией. Признание Российской Федерацией, согласно этому Договору, украинской принадлежности Крыма, завершило политико-правовое оформление национальной территории нового украинского государства.

Не разделяя в принципе популярные сегодня суждения о некоей беспрецедентной жертвенности украинской истории, отметим, что процесс обретения национальной территории и государственности в Украине действительно был долгим и мучительным. Достаточно вспомнить масштабы и обстоятельства голода 1932-1933 гг. Но возможно и другое измерение украинской истории. Украина провозгласила свою национальную государственность на территории, которую

никогда не рассчитывали получить самые восторженные и преданные её адепты и поборники [1].

Большая густозаселённая территория – это большое, очень большое приобретение Украины. Но одновременно это и большая проблема. Процесс формирования украинской нации не завершён. Спор о том, какую нацию следует формировать в Украине – политическую или этническую продолжается. Современное украинское общество в этническом и конфессиональных отношениях плюралистично. Это, как и большая территория, – большое преимущество, если уметь этим воспользоваться. Но, с другой стороны, постоянно присутствует угроза конфликтов на национальной или религиозной почве.

Категорическим политическим императивом в такой ситуации выступает взвешенная, сугубо осторожная государственная политика как в отношении национальных или религиозных меньшинств внутри страны, так и в отношении соседних государств, где некоторые из этих меньшинств являются большинством – Польши, Венгрии, Румынии, Турции и, конечно, Российской Федерации. Понимание этого в украинской политике присутствует, но выработать её пока что не удалось ни одной из четырёх украинских администраций – Л. Кравчука, Л. Кучмы, В. Ющенко, В. Януковича.

Сегодня в Украине проживают представители более 130 наций и народностей. С принятием в 1989 г. Закона о языках украинский язык приобрел статус государственного.

Забота о национальных меньшинствах стала одной из основных проблем национальной политики. В принятой 1 ноября 1991 г. Верховной Радой Декларации прав национальностей Украины подчеркивалось, что Украина гарантирует всем народам, национальным группам, гражданам, проживающим на ее территории, равные экономические, политические, социальные и культурные права.

Следующим важным шагом в этом направлении стал Закон «О национальных меньшинствах в Украине». Он закрепил право каждого народа на культурно-национальное развитие, создание собственной национальной культуры, соблюдение историко-культурных традиций, использование национальной символики, возрождение национальных праздников, исповедание своей религии, развитие литературы, искусства, средств массовой информации, создание национальных культурных и учебных заведений.

В 2000 г. в Украине действовало 450 национально-культурных обществ, 25 из которых имели статус всеукраинских. Они представляли интересы почти 40 из 130 проживающих в Украине этнических групп. Таким образом, государство заботилось о том, чтобы для всех

национальных меньшинств были созданы равные условия развития с коренной нацией – украинцами.

Вместе с тем, в нашей стране существуют некоторые проблемы в сфере межнациональных отношений. Прежде всего, можно выделить две: сепаратизм и проблема русского языка. Они во многом взаимосвязаны.

Одним из показателей нарастающих трудностей в решении задачи формирования здоровой политической нации является понижение толерантности и рост недоверия в отношениях между этническими группами в стране. Об этом свидетельствуют результаты ряда исследований по динамике ксенофобии и антисемитизма в Украине [3]. Устойчивое противостояние между регионами страны по принципиальным, стратегическим вопросам внешней политики также свидетельствуют о серьёзных проблемах в формировании национального единства.

Не отвечающая интересам развития страны, ошибочная государственная политика в Украине имела свои предпосылки и факторы. Некоторые важные из них не получают должного внимания учёных и политиков. К специфическим факторам кризисных явлений в Украине следует отнести:

- стратегические ошибки в выборе целей и методов реформ, в разработке и осуществлении экономической, социальной, внутренней и внешней политики;
- ложный или ограниченный патриотизм доминирующей части украинской элиты, компрадорский характер доминирующей части элиты;
- доминирующий статус этой элиты предопределён внешним воздействием [2].

Одной из важнейших причин наших потерь является резкое ухудшение отношений с Россией, вместе с которой Украина относится к одной цивилизации. Ухудшение отношений происходит в разных сферах и имеет разнообразные проявления. Среди них резкое сокращение сотрудничества в области науки и высокотехнологичных производств. Экономические, торговые, газовые войны, взаимные резкие обвинения представителей политических элит, должностных лиц по поводу интерпретаций общей истории.

Большое количество жителей Украины сегодня рассматривают позиции российского правительства и россиян как враждебные и агрессивные. А в России всё больше граждан в большей мере думают об украинцах как о предателях общих интересов.

Действительно сегодня украинцы во всех бедах винят россиян и русских. Это не только неправильно, когда два народа, объединённые общей историей, ненавидят друг друга, но это и несправедливо. Вся ответственность за раскол Украины, её разорение, доведение до нищеты народа и его оглушение лежит на руководстве страны и том курсе, ко-

торый оно проводило все годы независимости. Это надо понять прежде всего самим гражданам Украины.

Действительно, Украина – не Россия. Образно говоря, российское государство создавало себе народ, а в Украине наоборот народ в силу определённых исторических обстоятельств пытался создать для себя государство. Это два принципиально разных подхода.

Нужно также отметить, что Россия, начиная с 1991 года, при всех администрациях, – и Ельцина, и Путина, – последовательно утрачивала и потеряла своё политическое влияние в Украине.

Россия давила авторитетом, давила своими ресурсами, давила своей мощью. И тем самым постепенно потеряла это влияние. Сейчас, за исключением региона, условно говоря, Луганска, Донецка, где происходят нынешние события, частично Юга – Николаева, Херсона, немножко Одессы и Крыма, – всё-таки в континентальной Украине влияние России на сознание людей, на политическую элиту минимально.

Выбор украинцев основывается не только на чистой экономике, а на своих представлениях о своём будущем, о том, как они хотят жить.

Мы считаем, что важнейшим, абсолютным признаком патриотизма, отличающим его от деструктивного национализма, является не отстаивание приоритетов титульного и уже доминирующего этноса (это превращает страну в новую империю), а ориентация на экономическое развитие и духовное благополучие всего народа как на важнейшую ценность. Именно на этой основе зиждется реальный суверенитет.

В октябре 2014 года украинцам предстоит сделать правильный выбор в пользу действительно патриотической и демократически настроенной элиты, которая бы цивилизованно решала все межнациональные вопросы в Украине.

Список литературы: 1. Мироненко В.И. Россия и Украина. Потенциал конфликта // журнал «Вестник Европы» № 26-27, 2009. 2. Щербаков В.И. Межнациональные отношения в Украине // Русский язык вне России: инновации и традиции в преподавании. / Сб. науч. трудов по материалам VIII международной научно-практической конференции. – Харьков, 2013. – с. 423–425. 3. Паниотто В. Динамика ксенофобии и антисемитизма в Украине (1994-2007) // Социология: теория, методы, маркетинг, 2008, № 1. – с. 197–214.

РОЗДІЛ 7

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

*Байдак Т.М., Болотова В.О.
м. Харків, Україна*

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК СИСТЕМА РЕГУЛЯТОРІВ ПОВЕДІНКИ ІНДИВІДА В СУСПІЛЬСТВІ

Сьогодні наше суспільство знаходиться у стані нестабільності та характеризується різкими соціальними зрушеннями, дезорієнтацією і маргіналізацією особистості. В такі перехідні моменти суспільного життя проблема цінностей завжди виходить на перше місце, відбувається процес переоцінки цінностей. Всі сфери життя українського суспільства від економіки, політики до культури зараз зазнають суттєвих змін, які можливо осмислити, зрозуміти, і, як наслідок, пом'якшити їх негативний вплив на суспільство, тільки, якщо ретельно проаналізувати феномен ціннісних орієнтацій.

Кожна людина живе в певній системі цінностей, предмети і явища яких покликані задовольнити її потреби. У відомому сенсі можна сказати, що цінність виражає спосіб існування особистості. Причому різні цінності мають для неї різне значення і з цим пов'язана ієрархія цінностей. Як і самі цінності, їх ієрархічна структура носить конкретно-історичний і особовий характер. Одні і ті ж предмети і явища для різних людей можуть представляти неоднакову цінність, так само як і в різний час у однієї і тієї ж людини [1].

Цінності особистості утворюють систему її ціннісних орієнтацій, під якими мається на увазі сукупність найважливіших якостей внутрішньої структури особи, що являються для неї особливо значимими. Ці ціннісні орієнтації і утворюють деяку основу свідомості і поведінки особи і безпосередньо впливають на її розвиток. Ціннісні орієнтації – це відносно стійке, виборче відношення людини до сукупності матеріальних і духовних благ і ідеалів, які розглядаються як предмети, цілі або засоби для задоволення потреб життєдіяльності особи. У цьому визначенні відзначається найважливіша роль ціннісних орієнтацій людини в якості одного з регуляторів його поведінки і діяльності.

Ціннісні орієнтації внутрішньо обумовлені, вони формуються на базі співвідношення особистого досвіду з тими, що існують в суспільстві.

ві зразками культури і виражають власне уявлення про належне, характеризують життєві домагання.

Існують різні підходи до розуміння природи ціннісних орієнтацій, але усі дослідники визнають, що особливості будови і їх змісту обумовлюють спрямованість і визначають позицію людини по відношенню до тих або інших явищ дійсності.

На ціннісне сприйняття і процес формування ціннісних орієнтацій впливають різні чинники. Значну роль в формуванні ціннісних орієнтацій відіграють політичні, економічні, соціальні зміни. Сучасні складні суспільні явища, неоднорідність політичних і економічних процесів впливає на зміни соціальних ідеалів і цінностей. Простежується прямий зв'язок між змінами, що відбуваються в суспільстві і в системі ціннісних орієнтацій.

Як правило, сформувавши свою ціннісну картину світу, людина зберігає її незмінною практично впродовж усього життя. Така картина формується переважно на тому етапі соціалізації індивідів, який безпосередньо передуює періоду зрілості.

А далі система цінностей людини міняється зазвичай тільки в кризові періоди, до того ж ці зміни торкаються в основному структури цінностей і відбивають зміни пріоритетів, внаслідок чого одні цінності стають значимішими, інші відходять на задній план в розвитку і становленні особистості [2].

Залежно від того, які конкретні цінності входять в структуру ціннісних орієнтацій особи, які поєднання цих цінностей і міра більшої або меншої переваги їх відносно інших і тому подібне, можна визначити, на які цілі життя спрямована діяльність людини, або групи. Аналіз змістовної сторони ієрархічної структури ціннісних орієнтацій може також показати, в якому ступені виявлені ціннісні орієнтації відповідають громадському еталону.

Соціологічне дослідження, яке проводило кафедра соціології та політології НТУ «ХПІ» за проблемою ціннісних орієнтацій показало, що тільки 17 % харків'ян не змінювали свої ціннісні орієнтири на протязі свого життя. 81 % вказали, щона протязі життєвого шляху їх цінності зазнавали певних змін.

Виявилося, що найбільш важливе значення серед всіх запропонованих цінностей для будь-якого віку має здоров'я. Але ця цінність є більш значущою для людей старшого віку, ніж для молодшого. Після здоров'я найбільш важливими для молоді виявились такі цінності як «наявність гарних і вірних друзів», «впевненість в собі» і «активне діяльне життя». Для людей зрілих – «життєва мудрість» (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом) і «цікава робота». Зірнув увагу на себе

той факт, що люди похилого віку вказали, що для них важлива цікава робота. Вірогідно, це пояснюється тим, що вони хочуть продовжувати працювати і знаходячись на заслуженому відпочинку, оскільки прожити лише на одну пенсію важко. Але зміст і умови самого процесу праці мають для них важливе значення. Крім того, «старики» з врахуванням нашого менталітету завжди намагається матеріально допомогти дітям і внукам.

Дослідження показало, що сім'я має більш велике значення, ніж дружба в ціннісній ієрархії людей старшого віку, а цінність дружби переважає над сімейними цінностями для молоді.

Цінність «свобода» більш значима для людей молодшого віку. Вони прагнуть свободи дій і самостійності від старших, тому ця цінність входить в десятку їх найважливіших цінностей.

Найменш значимими для зрілих людей виявилися розваги. Розваги для молоді більш значимі. Це можна пояснити тим, що вона має більше вільного часу і взагалі в цьому віці налаштована на розваги, приємне проведення часу, має менше обов'язків і справ. Але розваги для молоді не займають провідних позицій, оскільки це покоління в більшій мірі налаштоване на особистий розвиток, роботу над собою, духовне і фізичне самовдосконалення, ніж ті, хто старші їх за віком.

Серед інструментальних цінностей «чесність» займає провідне місце у відповідях респондентів. Чесність – це певна норма, яка цінується в нашому суспільстві, але той факт, що майже всі високо оцінили цю цінність, свідчить про її непоширеність. З віком вимоги до чесності збільшуються. Можливо, старше покоління дещо відчуває себе обманутими після розвалу Радянського Союзу і політичних обіцянок. Люди намагаються бути правдивими та щирими і цього ж прагнуть від оточуючих. Для старших вікових категорій важливими є «ефективність в справах» та «відповідальність».

Серед найголовніших цінностей люди похилого віку виділили чуйність, турботливість. Для решти опитаних ці цінності не займають скільки небудь значущого місця. Старші більш налаштовані на повагу і допомогу людям, чого прагне і по відношенню до себе.

«Терпимість», «непримиренність до недоліків в собі й інших» та «високі запити» (високі вимоги до життя) опинились у всіх опитаних на останній позиції в ціннісній ієрархії. Перші дві цінності свідчать про поширеність індивідуалістичних настроїв в суспільстві. Занижене увага до поглядів і думок інших, невміння пробачати іншим їх помилки – результат прояви свого індивідуалізму. Щодо «високих запитів», то жителі Харкова, принаймні більшість, не ставлять масштабних цілей щодо свого життя, не прагнуть і не вимагають від нього більшого, а навпаки, намагаються бути більш скромними.

«Вихованість» молодь ставить вище «освіченості». Люди старшого віку вважають навпаки – набагато важливіше освіченість, ніж вихованість. Також вони з більшою увагою відносяться до такої цінності, як «щастя інших» – добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, народу і людства в цілому.

Підводячи підсумки, можна сказати, що проблематика цінностей та ціннісних орієнтацій широко вивчена, але мінливість соціальних процесів підштовхує до дослідження цінностей в нових соціальних умовах. Які ціннісні орієнтації особистості таке і суспільство.

Список літератури: 1. Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании [Електронний ресурс] / Д.А. Леонтьев Режим доступу: <http://www.portalus.ru/modules/psychology>. 2. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія особистості і спілкування [Електронний ресурс]: навч. посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик – Режим доступу: <http://readbookz.com>.

*Балабай Я.В.
м. Харків, Україна.*

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У сучасній соціальній філософії значної актуальності набуває проблема соціальної відповідальності. Її розглядають як один із найважливіших засобів соціалізації індивіда. Соціалізованість індивіда тісно пов'язана з його здатністю бути відповідальним за всі процеси, що відбуваються в оточуючій дійсності в цілому, та у найближчому соціумі зокрема. За твердженням Ж.П. Сартра, існувати – це брати на себе своє буття і завжди бути відповідальним за нього. В сучасних умовах глобалізації на зміну «людині розумній» має прийти «людина відповідальна» [5, с. 127]. Толерантність як найважливіший компонент свідомості сучасної людини набуває актуальності передусім у сфері соціальної відповідальності. Поняття толерантності у даній площині тісно пов'язане як з правовою сферою (толерантність-як-право, або формальна толерантність) [7, с. 16], так і зі сферою морально-етичних цінностей (толерантність-як-милість, або справжня толерантність) [7, с. 16]. Поняття соціальної відповідальності, так само, як і толерантність виступає з правової точки зору (відповідальність як ставлення до політичної влади), та з морально-етичної позиції (добро і зло, мораль, обов'язок, свобода). Соціальна відповідальність є регулятором суспільних відносин, що передба-

чає обов'язковість урахування і реалізації у процесі колективної життєдіяльності соціально-значущих принципів та норм [2, с. 75]. Толерантність у даному контексті є однією з найважливіших складових компонентів соціальної відповідальності. В контексті морально-етичних цінностей толерантність виступає як терпіння – здатність визнавати відмінність чужих ідей, вольовий і відповідальний прояв милосердя. Отже, толерантність – це не тільки зовнішньо спокійне і стійке визнання інакшої позиції, а й глибоке внутрішнє порозуміння з іншою, навіть протилежною позицією. З огляду на факт існування зворотного боку толерантності – негативної толерантності як несупротиву, неперешкоджання злу, байдужості [7, с. 11], вона може виступати як компроміс – партнерство, прагнення до гармонізації відмінностей в соціумі [7, с. 12]. Толерантність не зобов'язує приймати інше, вона, скоріше, виступає інструментом пристосування до розмаїття навколишнього світу [7, с. 29].

Одним з перших світських діячів, який розробляв основи толерантної поведінки у соціумі є французький політичний діяч доби Нового часу Мішель Монтень. Толерантність у нього – це віротерпимість [4, с. 123]. Представник німецької класичної філософії І. Кант розглядав толерантність як допускання існування меншого зла у вигляді окремих людських недоліків заради збереження більшого блага – спокою соціуму [7, с. 52]. Подібних поглядів дотримувався німецький філософ Гегель, який переніс дану властивість толерантності у політичну площину [7, с. 53]. На сучасному етапі толерантність виступає найважливішим інструментом для забезпечення умов розвитку гармонійного і збалансованого соціуму.

Толерантність – це поняття, в основі якого знаходяться християнські чесноти терпіння та смирення, а також милосердя (любов до ближнього). Перепоною на шляху формування толерантності виступає гордіня. За думкою англійського філософа К.С. Л'юїса [6, с. 117], гордіня – це вада, від якої не вільна жодна людина у світі. Протилежною є чеснота смирення. Гордіня, за християнським віровченням, є найбільшим гріхом, вона призводить до решти гріхів та вад, це абсолютно ворожий Богові стан духу. Гордині органічно притаманний дух суперництва. Суперництво ніколи не задовольниться частковим володінням. Цей стан існував в історичній ретроспективі та існує у сучасному світі на мікро- та макрорівні. Починаючи від простої людини і закінчуючи могутніми політичними лідерами дух суперництва завжди стимулював прагнення до нових успіхів та досягнень. Головні нещастя кожного народу протягом всієї історії людства, за думкою К.С. Л'юїса, були породжені гординою їхніх лідерів [6, с. 117]. Масові приклади з історії – наслідки світових воєн, збройних конфліктів, соціальних катастроф підкреслюють миротворчу, дипломатичну роль толерантності. Толерантність фо-

рмує урівноважену, миролюбну атмосферу, закликає до рівноправного діалогу зі збереженням індивідуальності. У толерантному просторі кожен вільний дотримуватися своїх переконань та визнає таке ж право за іншим. Люди за своєю природою розрізняються за зовнішнім виглядом, станом, мовленням, поведінкою й цінностями, але разом з тим, у рівній мірі володіють правом жити у мирі і зберігати свою індивідуальність. Отже, толерантність – це світська оболонка найважливіших християнських чеснот, які функціонують у соціумі і виступають основою для формування соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність, в свою чергу, є потужним інструментом недопущення негативної толерантності у вигляді мовчазного несупротиву злу та насиллю.

З іншого боку, принципи толерантності можуть містити негативний момент у системі міжкультурної комунікації. Акультурація як процес долучення до певної системи культурних цінностей передбачає збереження національної ідентичності. Однак, крайній варіант акультурації – асиміляція виступає як процес повного прийняття іншої культури та цінностей. Таким чином, толерантність у даному випадку виступає чинником руйнації національної ідентичності. З позиції соціальної відповідальності чи не найкращою формою толерантності у системі міжкультурної комунікації може бути толерантність як мирне співіснування груп людей з різною історією, культурою та індивідуальністю [8, с. 15]. Соціальна відповідальність в умовах міжкультурної комунікації перетворює толерантність на інструмент взаємозбагачення, взаємного доповнення, подолання негативних моментів та забезпечення вільного розвитку представників різних культур.

Таким чином, в умовах побудови соціально відповідального простору принципи толерантності повинні стати основою взаємовідносин у політичному, соціальному та культурному середовищі. Згідно з основними положеннями Декларації принципів толерантності, підписаної державами-членами ООН у Парижі у 1995 р. [7, с. 324] толерантність, на відміну від поблажливості або потурання, виступає як активна позиція на основі визнання універсальних прав та свобод людини. Толерантність як складова соціальної відповідальності обмежує появу і стримує розвиток асоціального елементу в суспільстві, формує навички солідарності і відчуття єдності. Найважливішу роль у формуванні толерантного середовища відіграє виховання у дусі толерантності. Виховання у дусі толерантності починається з прищеплення людям знань про основні права та свободи. Формування навичок толерантності повинно здійснюватися на систематичній та раціональній основі, паралельно з розкриттям негативних наслідків політичної, економічної, соціальної, культурної та релігійної нетерпимості. Толерантність як складова соціальної ві-

дповідальності виступає найважливішим інструментом згладжування протиріч, є шляхом побудови мирних та гармонійних відносин, основою для переходу від «культури війни» до «культури миру» [7, с. 326].

Список літератури: 1. Галицький І.В. Толерантність у правовому житті сучасної України / І.В. Галицький. – Одеса: Фенікс, 2012. – 142 с. 2. Грищук В.К. Соціальна відповідальність: навчальний посібник / В.К. Грищук. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 152 с. 3. Гюлен Ф. Діалог і толерантність: пер. с тур. / Фетхуллах Гюлен. – Пер. Зубань О.М., Підвойний В.М. – Київ: Вид-во Жупанського, 2012. – 372 с. 4. Золотухина-Аболина Е.В. Современная этика: учебное пособие для вузов / Е.В. Золотухина-Аболина. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва; Ростов-н.-Д: Март, 2005. – 413 с. 5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації: пер. з нім. / Ганс Йонас. – Пер. А. Єрмоленко, В. Єрмоленко. – Київ: Лібра, 2001. – 399 с. 6. Льюис К.С. Просто християнство. Любов: Собр. Соч. в 8 т. Т. 1 / К.С. Льюис. – Пер. с англ.: И. Череватая, Н. Трауберг. – Москва: «Виноград», 1998. – 304 с. 7. Толерантність як соціокультурний феномен: світоглядно-методологічний аспект / Мельник В.П.; Бацевич Ф.С., Грабовська С.Л., Дарморіз О.В., Брильов Д.В. – Львів: Вид-во Львівського університету ім. І. Франка, 2012. – 329 с. 8. Уолцер М. Про толерантність: пер. з англ. / Майкл Уолцер. – Пер. Лупішко М.; Наук. ред. Новіков Б.В., Попов А.А. – Харків: Каравелла-РА, 2003. – 147 с.

*Бірюкова М.В.
м. Харків, Україна*

ПРАКСІОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ПРИРОДИ СОЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Стрімкий розвиток сучасного суспільства і пошук стратегій його модернізації буквально зіштовхують соціологію з проблемою формування і концептуалізації більш чутливих і таких, що відповідають «духу часу», методів пізнання соціальної реальності. Як писав ще С. Булгаков, «соціальна наука, як і всяка наука взагалі, корениться в практичній нужді, в потребі орієнтування з метою практичної дії» [2]. Говорячи про сьогоденний етап розвитку суспільства можна загубитися у визначеннях його значимих характеристик. Наше суспільство, суспільство ХХІ століття, називають інформаційним, постіндустріальним, постмодерністським, суспільством знань, глобальним та ін., фіксуючи цим увагу суспільних наук на сучасних нюансах об'єктів, що вивчаються.

Як би ми не називали наше суспільство, особливе місце а часом і вирішальну роль в ньому займають соціальні суб'єкти, які здійснюють відкриття, піднімають і беруть участь в громадських рухах, вибирають, купують, вивчають, – діють.

Сучасність, на думку Л. Бевзенко, характеризується людиномірністю, що передбачає використання принципів рефлексивності, інтерсуб'єктивності, діалогічності в якості актуальних для постнекласичного формату науковості [1].

Мета нашої статті розкрити особливий праксіологічний погляд на природу сучасного соціального суб'єкта і тим самим визначити його функціональні навантаження і поле відповідальності.

Згідно праксіології, соціолог займає зацікавлену, включену особову позицію. Його професійна майстерність полягає не в тому, щоб, об'єктивності ради, усувати або ігнорувати особистісний характер цієї позиції, а в тому, щоб максимально об'єктивно і чесно її усвідомлювати саме як особистісну і визначати її межі відповідно до обраних граничних цінностей.

Крім того, спираючись на праксіологічні принципи соціолог є не єдиним, що пізнає; його клієнти виступають як цілком рівнозначні й незамінні партнери в процесі пізнання. Тобто творчі моменти просування до істини виникають саме тоді, коли утворюється діалогічний «сукупний суб'єкт» пізнання.

З праксіологічних позицій відношення між суб'єктами і об'єктами діяльності є динамічною структурою. У сучасній соціологічній теорії є цілий ряд категорій, що виходять на розуміння дефініції «суб'єкт» як носія соціальної дії. Найпоширеніше з них – «актор» (to act); власне, це і є діяч. Важливою характеристикою праксіологічного підходу є так званий методологічний суб'єктивізм. У відповідності з ним при аналізі тієї або іншої соціальної дії слід виходити з того, як сама діюча людина бачить свої цілі, засоби, обставини, які знання про світ і про себе він вважає істинними, як він сам інтерпретує сигнали, що поступають, і так далі. Неможливо зрозуміти людську дію, якщо виходити з цілей, знань, інтерпретацій і так далі, які належать не акторові, а, наприклад, «суспільству» або самому дослідникові. У реальності ж люди здійснюють вибір між конкретними альтернативами в конкретних ситуаціях і дуже рідко уявляють собі ці альтернативи у вигляді простої дихотомії і тому подібне. Альтернативи можуть бути влаштовані дуже складно, і зовнішній спостерігач, навіть озброївшись примітивними харрисоновськими дихотоміями, не завжди зможе сказати, що людина віддала перевагу «усьому хорошому» над «усім поганим».

Сучасна соціологічна практика, що активно розвивається, яка на відміну від теорії претендує не скільки на істинність, скільки на ефекти-

вність, задає нові вектори соціологічного теоретизування, що забезпечують спрямованість на зміну соціальної реальності. Власне з точки зору постнеокласичної раціональності результати дослідницької діяльності соціолога незалежно від їх об'єктивності і адекватності впливають на напрям розвитку об'єкту і на процеси його життєдіяльності.

В той же час, як нам представляється, предметом соціологічної рефлексії ще не став праксіологічний вектор вивчення феномену суб'єктності. З праксіологічних позицій, мета повноцінних і коректних соціологічних досліджень на теоретичному і емпіричних рівнях полягає не стільки в констатації існуючого стану справ, скільки в обґрунтуванні можливості і корисності певних змін. Таким чином, праксис як основа соціологічного теоретизування обґрунтовує можливість зміни онтології практики.

Праксіологія розглядає як саму діяльність (у тому числі і розумову), так і способи її організації і проектування з точки зору ефективності. Фактично, основними критеріями практичної «успішності» діяльності виступають її доцільність, збереження динамічної рівноваги і гармонійності.

Таке трактування суті праксіології, дозволяє нам услід за Т. Котарбинским [5] позиціонувати її в якості однієї із загальнонаукових теорій організації, що реалізує холістичне бачення предмета дослідження як комплексного системного проекту, що виходить за межі конкретної дисципліни. Імперативом цієї загальної теорії є діяльність як універсальний спосіб модернізації соціальних систем і одночасно метод пізнання. Мета будь-якої діяльності, заснованої на практикорієнтованих позиціях, – не стільки в організації процесу взаємодії, скільки в створенні полісуб'єктного телеологічного проекту, сприяючого формуванню принципово нових підходів до аналізу цього процесу, прогнозування реакцій у відповідь, вивчення учасників соціального процесу і можливості позитивної дії на них.

Головним предметом діяльності, визначальною метою якої являється досягнення ефективного результату, може служити контекст дії на соціальні процеси з урахуванням культурних традицій, що історично склалися, а також сучасної системи ціннісних орієнтирів, інтенцій, символів, соціальних переваг, що багато в чому визначають перспективу соціального розвитку. На наш погляд, ініціація соціальної діяльності можлива лише у напрямі внутрішніх прагнень суб'єкта діяльності, на підставі вивчення і формування його уявлень про майбутнє як деяку цілісну область соціального простору.

Слід зазначити, що дискусія про суть суб'єктності, про природу соціального суб'єкта і його призначення ведеться досить давно, а проблема суб'єкта є актуальною упродовж усієї історії практично усіх громадських і гуманітарних наук, у тому числі і філософії, і психології, і соціології і інших.

У класичному соціологічному трактуванні соціальний суб'єкт – це особа, соціальна група або ціле суспільство, що ініціюють і здійснюють соціальні дії, діяльність, поведінку і так далі.

Разом з цим, філософсько-соціологічна думка останньої чверті XX – початку XXI ст. (постмодерністський період) рясніє констатаціями «смерті суб'єкта». Полеміка про «наповнюваність» поняття суб'єктності і про саме існування соціального суб'єкта була ініційована М. Фуко в його тезі про «смерть суб'єкта» [6] і була підтримана М. Кастельсом [4] в його тезі про зникнення соціального актора. З ідеями М. Фуко і М. Кастельса, на наш погляд, можна погодитися лише з обмовкою, що йдеться про традиційного і модерного суб'єкта дюркгеймівського типу. Сучасний постмодерний, турбулентний світ дає основу проголосити «суб'єкт помер, та є здоровим суб'єкт». Іншими словами, сьогодні виникає новий суб'єкт, якого можна назвати «Homo practicing in late, – modernity», тобто людина, яка практикує в епоху пізнього модерну, тобто діючий раціонально або спонтанно (обирає, купує, самоорганізує, споживає, проектує, організовує і т. інш.) у просторі невизначеності, нелінійності, підвищеного ризику, обмеження ресурсів, неоднозначності технологій досягнення мети і володіє, по суті справи, полісуб'єктністю.

З праксіологічних позицій особа, що наділена суб'єктністю, не лише діє зараз, але і готова проектувати бажане майбутнє, технологізувати можливі алгоритми досягнення цього майбутнього і може, усвідомивши і вибравши найбільш ефективно і бажане, діяти в певному напрямі. У такому разі соціальний суб'єкт бере на себе відповідальність за вибір мети і способів її досягнення, що дозволяє йому реалізовувати свою проектну роль.

В той же час, практикоорієнтований суб'єкт, виступаючи стратегом і тактиком діяльності, має простір представлень і переваг бажаного майбутнього, що дозволяє йому в процесі діяльності варіювати і коригувати цілі, шляхи їх досягнення, взаємодіяти з конкурентами, партнерами і іншими суб'єктами. Окрім здатності встановлювати правила і по них організовувати взаємодію з партнерами і контрагентами, важлива власна здатність соціального суб'єкта наслідувати заявлені правила. І в такому контексті ми згодні з Д. Івановим, що «суб'єктність формується у боротьбі за отримання і підтримку свого статусу. Там, де суб'єкти вступають у конкурентні відносини, опоненти стараються, передусім, поставити під сумнів здатність контрагента приймати самостійні, відповідальні і компетентні рішення, тобто його суб'єктність» [3]. Отже, з праксіологічних позицій дослідження соціального суб'єкта дозволяє оцінювати його як особу, здатну до досягнення як внутрішньої згоди, кооперації і консенсусу, так і вибудовуванню партнерства в соціальному середовищі, в якому вона діє.

У такому контексті ми можемо говорити про суб'єктність як феномен, який підтверджений ресурсами дії для досягнення власних цілей, що співвідноситься при цьому з вимогами і намірами інших учасників взаємодії.

Список літератури: 1. Бевзенко Л. Социальные интересы: объект и субъект исследования в контексте актуальной социокультурной ситуации / Л. Бевзенко // Социология: теория, методы, маркетинг: К. – 2011. – № 1. – с. 3; 2. Булгаков С. Философия хозяйства (мир как хозяйство) http://society.polbu.ru/bulgakov_economyphilo/ch27_i.html; 3. Иванов Д. В. К теории потоковых структур / Д. В. Иванов // Социс. – 2012. – № 4. – С. 8–16.; 4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс / пер. с англ.; науч. ред. О. И. Шкаратан. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.; 5. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе/ Т. Котарбінський // . – М.: «Економика», 1975. –271 с.; 6. Фуко М. Субъект и власть / М. Фуко. // Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Ч. 3., Пер. с франц. Б. М. Скуратова под общей ред. В. П. Большакова М.: Праксис, 2006. – С. 161 –191.

*Бобро М.С., Фінін Г.І.
м. Харків, Україна*

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

В умовах розбудови незалежної України, коли відбуваються радикальні перетворення у всіх сферах життя, перед сучасною загальноосвітньою школою постає завдання формування різнобічно та духовно розвиненої, активної особистості – громадянина, котрому притаманні передусім висока свідомість та відповідальність. Об'єктивна потреба у вихованні відповідальності, насамперед у шкільному віці зумовлюється підвищенням персональної відповідальності кожної конкретної людини за свій особистий внесок у процес суспільних перетворень.

Разом з тим, як свідчить соціально-педагогічна практика, в сучасних школярів часто знижується інтерес до навчання, виявляється тенденція до девіантної поведінки. Все це, природно, позбавляє їх можливості виявлення соціальної відповідальності, зокрема у старшому шкільному віці, коли виникає потреба у самоствердженні та професійному самовизначенні. Тим самим із загальноосвітньої школи в життя виходять молоді люди, котрі часто з надто великими складнощами здатні продовжувати навчання в освітньо-професійних закладах або долучатися до активної участі у про-

фесійно-трудо́вй діяльності в умовах народжуваного ринкового середовища.

Шляхи формування відповідальності учнів загальноосвітніх закладів та студентів вищої школи знайшли своє відображення й у педагогіці (А. Бойко, В. Горовенко, М. Левківський, А. Макаренко, Н. Огренич, В. Оржеховська, О. Сухомлинська та ін.). Проте, проблема соціальної відповідальності підлітків не була ще предметом спеціального педагогічного дослідження, зокрема, й щодо учнів школи.

Метою статті є висвітлення поглядів науковців і практиків вітчизняної педагогіки на розуміння сутності соціальної відповідальності особистості та шляхи її формування у дітей та молоді.

В українській педагогіці епохи Відродження (XVI–XVII ст.) достатня увага приділялася відповідальності як стрижневій якості майбутніх козаків. Зокрема, у козацьких школах молоді люди виховувались на демократичних засадах. Найвищими якостями при цьому вважались патріотизм, відповідальність за долю Батьківщини і готовність віддати за неї життя. Існувало побратимство. Юнаки, що браталися, клялися у вірності до кінця життя підтримувати один одного. Тобто, відбувався процес формування відповідальності не тільки за себе, а й за іншого. Важливо, що у системі виховання лицаря-козака саме на поєднання цих видів відповідальності спрямовувався сам процес підготовки. При цьому на етапі ініціації юнак мав виявити знання християнських чеснот, загальноосвітнього досвіду та досвіду життя нашого народу, а також вміння фізичної витривалості, спритності, сміливості, особливої сили волі для імітації майбутньої бойової мужності, героїзму та здатності до ствердження у бою, захисту не лише себе, а командира і товариша [3, с. 12].

У XVIII столітті український мислитель Г. Сковорода підкреслював, що успіх у діяльності людини залежить не лише від її здібностей (хоч немає нічого важливішого й кориснішого, вважав він, як пізнати себе, свої сильні і слабкі, позитивні і негативні якості), а й від ставлення до неї людини, від працьовитості, доброчесності, сумлінності, відповідальності та інших моральних якостей. З погляду педагога, кожна людина має займати певне місце в суспільстві не за багатством чи здатністю, а за «сродностью», тобто відповідно до своїх природних задатків, що виявляються і розвиваються в процесі діяльності [3, с. 33].

Сам процес формування відповідальності, за Г. Сковородою, пов'язаний з утвердженням її як звички особистості, оскільки «она не в знании живет, а в делании» [3, с. 34]. Загалом, за Сковородою, виконання особистістю громадського обов'язку можливе у служінні людям. Проте, для цього людина має не лише займатися спорідненою працею, а й щоденно працювати над своїм інтелектуальним зростанням, читаючи книги, і тим самим пізнаючи саму себе.

Один із засновників української національної виховної ідеї, С. Русова закликала нову школу «обгорнути» дитину ласкою, викликати усі її активні творчі сили, розвинути етичну й громадську свідомість, щоб вихованці зробились би, дійшовши зросту, добрими, корисними, а отже, і відповідальними громадянами своєї батьківщини [3, с. 50]. Її виховним ідеалом була всебічно розвинена особистість, яка зможе приносити якомога більше користі суспільству і забезпечить на цій основі повну соціальну гармонію, особисте щастя. На думку педагога, саме національне виховання, яке гармонійно вписується у життєдіяльність рідного народу, поступово формує у підростаючих поколінь всі складники духовності, яка передається дітям від батьків, прадідів, збагачується в умовах сучасного буття націй.

Г. Ващенко у своїй книзі «Виховний ідеал» також розкриває проблему виховання ідеальної людини, українця, відповідального громадянина своєї країни з добре розвиненими моральними якостями, а саме волюву, відповідальну, духовно і фізично досконалу особистість. Головною метою життя такої людини є служіння Богу й Україні. Загалом, вищим мірилом відповідальної людини, за Ващенко, є щоденне, щомиттєве зв'язання людиною своїх помислів, вчинків і дій з верховним божеством – християнським Богом. Саме такий не дозволяє людині «виходити» за межі християнських чеснотностей і, тим самим, є стратегічним мотивом у її життєдіяльності [3, с. 65].

Наше розуміння відповідальності як педагогічної категорії розширюється завдяки творчій спадщині А.С. Макаренка. Зокрема, він одним із перших розкриває відповідальність як соціальну якість, яка ґрунтується на відносинах відповідальної залежності, що характеризується її виявленням вихованцями у процесі навчання та позанавчальної діяльності.

У його працях ми зустрічаємося з такими поняттями, як «відповідальна залежність», «загальна відповідальність», «сувора відповідальність», «принцип відповідальності», «відповідальна людина», «переживання відповідальності», «почуття відповідальності перед колективом», тощо. Педагог підходив до аналізу відповідальності з різних сторін, розглядаючи її як почуття, як переживання і як властивості та характеристики суб'єкта діяльності, а також як функції органів управління та характеристики організованого колективу [2, С. 125–128].

Формування світогляду, відповідальності у юнацькому віці він бачив у правильному поєднанні того, що вчений називав близькою і далекою перспективами або розширенням тимчасової перспективи «вглибину» (охоплення більш далеких відрізків часу) і «в ширину» (включення свого особистого майбутнього у коло соціальних змін, які характеризують ставлення до суспільства загалом). Також

А. Макаренко вперше у радянській педагогіці зробив спробу розгляду всіх ланок соціальної відповідальності особистості.

При цьому вчений трактував відповідальність як головну якість особистості. «Це дуже важливо, – писав він, – набагато важливіше всього іншого... Почуття відповідальності службової, ділової, юридичної є поки що головною спонукою праці та ініціативи» [2, с. 126].

Розвиваючи ідеї А. Макаренка, В. Сухомлинський у своїй педагогічній системі розглядав відповідальність у тісному взаємозв'язку з громадянськістю та совістю. Він трактував її як особисту, персональну проблему. «Людина повинна відповідати передусім перед власною совістю. Така відповідальність характеризує здатність молодих людей самостійно формувати обов'язки, вимагати від себе їх виконання, здійснювати самооцінку та самоконтроль, допомагає значно розширити сферу втручання особистості у навколишній світ і стверджувати ідею особистої відповідальності за все створене нашим народом» [3, с. 167].

Незаперечним є те, що соціальна відповідальність формується у процесі діяльності. У Павлівській школі формування майбутнього відповідального громадянина досягалося за допомогою включення вихованців у різноманітні учнівські об'єднання. Кожен учень при цьому брав участь у благоустрої селища, деревонасадженнях, догляді за рослинами, акціях допомоги старшим, немічним. Саме завдяки цьому зміцнювалось почуття індивідуальної відповідальності дитини перед однолітками, іншими людьми.

Педагогічна система В. Сухомлинського передбачала формування з раннього віку здатності до співпереживання, чутливості до чужого болю, милосердя і доброти щодо однолітків, молодших, старших, а також активну допомогу і підтримку слабкішим.

Проте, розвиток відповідальності учнів, за Сухомлинським, успішно формується за умови поєднання виховання з самовихованням, яке є досить актуальним у юнацькому віці. Тому він зазначає, що виховна сила колективу, цілюща сила праці – це азбучні істини виховання, але вони не піднімаються вище за азбуку, якщо немає внутрішньої індивідуальної духовної діяльності, в якій формуються ідеали.

Отже, за Сухомлинським, відповідальність особистості трансформується у духовній сфері людини. Очевидно, без утвердження духовності сформувати відповідальність у дітей та юнацтва надто складно. Саме перша дозволяє зміцнювати почуття відповідальності, забезпечуючи тим самим її дієвість та розвиток.

А. Бойко розкриває питання формування самоконтролю у спільній трудовій діяльності. За таких умов для дитини набуває особистісно значущого смислу вчинок, що відповідає нормам життя у колективі, мотивом, що спонукає дитину до самоконтролю стає уявленням про себе, як

члена невеликого колективу, а також про особливу діяльність, спрямовану на оцінку виконання свого завдання і усунення недоліків з тим, щоб виправдати довіру партнерів, разом з якими вона прагне отримати спільний, якісний результат [1, С. 26–29].

М. Левківський розглядає відповідальність як інтегральне особистісне новоутворення підліткового та юнацького віку. Саме завдяки інтеріоризації (присвоєнню) відповідальність стає визначальним регулятором життєдіяльності особистості. При цьому він виділяє чотири групи відповідальності особистості і класифікує їх як за формою виявлення, так і за змістом. За формою виявлення він поділяє відповідальність школярів на зовнішню та виконавську, а за змістом – на відповідальність за себе та за інших. Загалом, регулятивні механізми відповідальності за інших є похідними від відповідальності за себе [4, С. 35–37].

Виходячи з вищевикресленого ретроспективного аналізу, слід визначити, що проблема відповідальності зростаючої особистості, хоча й поставлена у педагогічній науці давно, проте інтенсивного розкриття зазнала протягом ХХ століття. Але до найточнішого її розуміння підійшов великий гуманіст В. Сухомлинський. Саме включення обов'язку особистості, її відповідальності до складу духовності та виявлення такої важливої детермінанти для регуляції дій і вчинків школяра, як совісність (сумління) і є значним внеском до педагогічної скарбниці і доповнює наше розуміння природи та механізмів розвитку соціальної відповідальності, зокрема підлітків.

Список літератури: 1. Бойко А.М. Від педагогічної теорії до масової шкільної практики / А. М. Бойко – Полтава, 2003. – 93 с. 2. Хрестоматія по истории социальной педагогики и воспитания: учеб. пособие для студентов вузов / под ред. С.А. Мережкина. – Нижний Новгород: Нижегород. гос. пед. ун-т, 2001. – 259 с. 3. Хрестоматія з української класичної педагогіки: К. Ушинський, С. Русова, А. Макаренко, Г. Ващенко, В. Сухомлинський: навч. посіб. / уклад.: В.П. Кравець, О.І. Мешко. – К.: Грамота, 2008. – 768 с. 4. Лемківський М. В. Формування відповідального ставлення до праці в школярів / М.В. Левківський – К: Педагогічна думка, 1996. – 216 с.

*Голованов Б.Д.
г. Харьков, Украина*

ЛЮСТРАЦИЯ КАК ФОРМА СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

О люстрации в Украине говорят со времени провозглашения независимости. В 90-е годы содержание этой болезненной процедуры видели в отстранении от власти проигравших холодную войну коммунистов, но поскольку и первый президент Украины и подавляющее большинство членов Верховной Рады были бывшими коммунистами-номенклатурщиками, то идея люстрации не вызывала энтузиазма у украинского политического бомонда. И вот спустя двадцать три года люстрационный проект пробил себе дорогу в законодательное поле Украины.

Однако, проведя через Верховную Раду закон «Об очищении власти», активисты Майдана обнаружили, что большая часть бывшей коммунистической номенклатуры и представителей советских спецслужб по причинам преклонного возраста находятся в стороне от рычагов государственного управления. Украинская люстрация, которая задумывалась как борьба с наследием советского режима, к 2014 году потеряла свои четкие идейные ориентиры и потребовала нового морального самоопределения.

По традиции взоры украинских реформаторов обратились к Западу в надежде что-нибудь почерпнуть из его люстрационного опыта. Президент постмайданной Украины П. Порошенко в беседе с известным финансистом-реформатором Дж. Соросом согласился, что люстрация, начавшаяся в соответствии с новым законом, является неполной и не вполне правильной. Вопрос люстрации не обдумали как следует и теперь необходимо исправлять начатое [1]. Важнейшая проблема люстрации заключается в том, чтобы вписать ее в правовое поле. Юристы обнаруживают противоречие в предполагаемом процессе государственного очищения: он, с одной стороны, должен протекать в соответствии с законом, не нарушая конституционных норм, но он, с другой стороны, уже вышел за рамки Конституции. Дж. Сорос полагает и Президент согласен, что в этой ситуации надо не ограничивать люстрацию рамками Конституции, а саму Конституцию подвергнуть «люстрации» [1]. Что же может означать люстрация при отсутствии первоначального объекта люстрации?

Посмотрим, что представляет собой политический режим современной Украины. Как полагают сторонники наиболее распространенной точки зрения, ссылающиеся на западные исследования, украинский политический режим можно определить как патримониальным, то есть опирающимся на формы традиционного господства [2; 3]. Такой подход к определению политического режима в Украины ведет свои истоки от классической классификации М. Вебера форм политического господства.

Под термином «патримониализм» (от лат. «patrimonium» – наследственное, родовое имущество) М. Вебер понимал одну из форм традиционного господства, прежде всего экономического, возникающую на основе предоставления слугам определенных прав по распоря-

жению имуществом хозяина.[4] Государственная власть в этом случае мыслится как продолжения прав собственника. В пространстве современного государства продолжает существовать сфера политических отношений, регулируемая патриархально-геронтократической традицией, в которой рационально-правовые формы контроля играют второстепенную роль. В логике сохранения патримониализма следует понимать бурную законотворческую деятельность режима В. Януковича. Однако, попытки внедрения правовых норм в сферу теневой экономики воспринимались правящим классом как досадная помеха нормальной устоявшейся жизни. Несмотря на постоянную правовую риторику официальных реформаторов, политическая элита упрямо ориентировалась на внеправовые формы регуляции политических отношений и подтверждение своим взглядам находила в том, что сам президент, заявляя о приверженности праву, постоянно инициировал процесс формирования новых, подконтрольных ему финансово-олигархических кланов.

Нельзя, конечно, винить только В. Януковича в создании кланово-олигархического режима. Этот режим сформировался при Л. Кучме и благополучно существовал при В. Ющенко, однако, при В. Януковиче дефекты этого режима стали очевидны не только народу, но западным кураторам украинской демократии. Неофициальные структуры, сплоченные на патримониальной основе, после Майдана 2014 были объявлены главным препятствием демократических трансформаций на Украине. Как показал опыт 23 лет украинской независимости, патримониальные формы господства могут успешно воспроизводиться под прикрытием европейского выбора и приверженности демократии. Преемственность патримониальным способам консолидации политической власти обеспечивалась консервативностью процесса социализации, которая во многом основывалась на традиционных ценностях. Политические институты и правовые регулятивы, заимствованные из политической практики европейских государств, наполнялись социально-психологическим и культурным содержанием, перетолковывавшим демократические смыслы в угоду кланово-олигархическому отношениям.

Бесплодность политического правления Ющенко, показали слабые стороны политического проекта Независимая Украина. Без исправления выявленных ошибок невозможно было рассчитывать на продолжение этого проекта и удовлетворительное существование украинского государства. Именно процедура люстрации должна была послужить импульсом для начала кардинальной реформации постсоветского общества и локализации патримониального влияния на деятельность государственного аппарата.

Если обратиться к академическим источникам, описывающим процессы люстрации то можно обнаружить следующую информацию.

Люстра́ция (от лат. *Lustratio* – обряд очищения младенца посредством жертвоприношений в античности).

Люстр – в римских колониях представлял собой очистительный обряд, совершавшийся цензором после описи, имён владельцев недвижимости, перепись населения, подсчёт финансового дохода в казну государства на основе налогов.

Как мы видим в содержании термина присутствуют два значения, одно связано с духовно-религиозной деятельностью, другое указывает на вполне земную, фискально-экономическую основу. Украинская действительность выпячивает имущественный, экономический аспект и задвигает в тень аспекты, связанные с религиозно-нравственной деятельностью. Представителям рухнувшего политического режима публично предъявляют не столько политико-идеологические претензии, сколько указывают на их коррупционную деятельность, на преступную жадность руководителей, стоявших во главе государства. Общественные активисты, продвигающие идею люстрации, требуют отстранения от власти прежде всего тех, кто занимался непосредственно коррупцией или участвовал в легитимации коррупционного режима. Характеристика режима В. Януковича как криминально-олигархического снимает с него обвинения идеологического характера, поскольку не имеет смысла предъявлять их тому, кто никакой идеологии не имеет, кроме инстинкта безудержного обогащения. В украинских СМИ продвигается идея, что под видом люстрации происходит смена поколений олигархов. Поскольку советское наследие полностью доедено встает вопрос, как развиваться украинскому криминальному капитализму дальше? Новая поросль олигархической элиты рассчитывает с помощью люстрации отстранить старых олигархов от рычагов государственной власти и затем произвести силовой передел собственности.

Новая-старая оппозиция, указывает на возможные негативные последствия люстрационной кампании, полагая, что сама процедура заимствована из опыта католической инквизиции. Перенесенная на украинскую почву инквизиционная практика может породить лавину неожиданных негативных последствий. Люстрационная кампания может серьезно навредить психологическому здоровью общества и ввергнуть страну в хаос войны всех против всех. Легко заметить, что в процедуре люстрации значительное место имеет добровольное самообличение, признание себя виновным и дальнейшее раскаивание. Предложено всем желающим поступить на госслужбу и кандидатам на парламентских выборах, преждедлужившим прежнему режиму и сотрудничавшим с его спецслужбами, публично покаяться и получить прощение. Таким обра-

зом, люстрационные комитеты берут на себя роль исповедников, отпускающих грехи в соответствии с «божественной волей».

Несомненно, что люстрация – это изобретение европейской культуры, опиравшейся на практику «религиозной полиции». Прототипы такой полиции мы находим еще в древней Палестине. Иудейский закон, следуя предписаниям Второзакония, назначал смертную казнь за ересь и богохульство. Император Константин Великий и Феодосий Первый, одержимые идеей цезарепапизма, приравнивали ересь к такому преступлению, как измена. Юридически независимая, параллельная гражданскому правосудию средневековая инквизиция была церковным институтом, и ее служители зависели только от папы.

Католические теологи попытались сформулировать определенный канон люстрационных обвинений. Еретиком считался тот, кто продолжал пропагандировать свои взгляды или свою религиозную практику, невзирая на неоднократные увещания и вразумления со стороны священнослужителей, указывавших этому человеку на то, что его убеждения или практика являются ошибочными и противоречат учению, принятому церковью.

Церковь могла провозгласить кого-то еретиком лишь в том случае, если она, со своей стороны, обеспечивала выполнение ряда условий.

Во-первых, церковь должна была располагать ясно сформулированным учением, касающимся спорного вопроса. Во-вторых, она должна была, при посредстве своих служителей, довести это положительное учение до сведения подозреваемого в ереси, чтобы указать ему на его заблуждения и исправить его взгляды. И, в-третьих, церковь должна была доказать, что подозреваемый пропагандировал свои ошибочные воззрения словом или делом и мог увлечь других людей на путь заблуждения. Однако на практике перечисленные условия далеко не всегда соблюдались церковью [6].

Легко увидеть, что двигали реальной люстрацией не только благие намерения и высокие помыслы, в механизмах, запуская процесс были задействованы не самые лучшие стороны человеческой натуры. В средние века люди прибегали к услугам инквизиционной машины для того, чтобы свести старые счеты, отомстить соседям или родственникам, устранить конкурентов в бизнесе или коммерции. Всякий мог донести на всякого, не заботясь о доказательствах, а бремя судебных разбирательств ложилось на плечи обвиненного. Люди начинали все больше бояться своих соседей, коллег по профессии или конкурентов, любого, с кем у них могла быть вражда или размолвка, любого, с кем они могли не сходиться во взглядах или мнениях. Чтобы опередить обвинение со стороны других, люди нередко делали ложный донос на самих себя.

Подчас целые группы могли сообща доносить на себя, заразившись атмосферой паранойи и страха перед всевластием инквизиции.

Таким образом, запуская процесс люстрации, политическая элита Украины обретает обоюдоострое оружие, которое в одинаковой мере может служить как средством очищения власти от метастаз коррупции и нравственного разложения, так и средством сведения политических счетов, перераспределения собственности и просто удовлетворения элементарной зависти. Только практика покажет, насколько люстрация может стать эффективным дополнением общедемократическим процедурам построения государства и гражданского общества.

Список литературы: 1. Сорос: Порошенко согласен, что люстрацию не продумали [Электронный ресурс]/Сорос Режим доступа: <http://informbest.ru/103960-soros-poroshenko-soglasen-chto-lyustraciyu-ne-produmali.html>. 2. Чайко И.В. Проблемы исследования режимных трансформаций, или неопатримониальная альтернатива транзитологии [Электронный ресурс] / Чайко И.В. Режим доступа: <http://politconcept.sfedu.ru/2013.1/10.pdf>. 3. Фисун А.А. К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация [Электронный ресурс] / Фисун А.А. Режим доступа: <http://politconcept.sfedu.ru/2010.4/10.pdf>. 4. Вебер М. Традиционное господство // Прогнозис. 2007. № 2. С. 150–165; 5. Люстрация – это атрибут средневековья [Электронный ресурс]/ Люстрация Режим доступа: <http://most-dnepr.info/news/politics/105527.htm>. 6. Судебный процесс инквизиции [Электронный ресурс] / Судебный.. Режим доступа: <http://www.historicus.ru/801>.

*Журавлева Л.И., Балабанова Г.Г.
г. Белгород, Россия*

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ БИЗНЕСА: ПОВЫШЕНИЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ ТРУДА

Бизнес-сообщество начала XXI в. от бизнес-сообщества XX в. отличается тем, что оно уже не просто поставщик товаров и услуг, не только элемент социально-экономической системы, ответственный за формирование и развитие конкурентной экономики, а элемент, ответственный за развитие общества в целом.

Бытуют различные мнения относительно мотивов участия бизнеса в жизни общества. Одни видят их в увеличении прибыли акционеров, вторые – во вкладе фирмы в повышение уровня жизни в обществе, тре-

тых – в «хорошем бизнесе» [1]. Как показала практика, масштабы социальной ответственности возрастают последовательно по мере роста ресурсных возможностей. Предприятия, осуществляющие социальные инвестиции, сознательно и расчетливо вкладывают свои ресурсы в развитие общества, поскольку ожидают получить не только общественное признание, но и долгосрочную выгоду для своего бизнеса. А именно, создание благоприятного социального окружения, лояльность населения и в перспективе рост прибыли. Согласно исследованиям, проведенным некоммерческой глобальной организацией «Conference Board», прибыль акционеров социальнововлеченных компаний выросла на 43 %, а у акционеров успешных компаний, но не проявивших себя в этой сфере, только на 19 %. У первых доход с продаж на 3 % выше, чем у вторых, доходность активов на 4 %, а доходность капитала и акций на 10 % [1].

Социальная ответственность предприятия заключается не только в предоставлении необходимых товаров и услуг обществу, отвечающих всем его требованиям (этическим, правовым и т.п.), но и обеспечение социальными благами своих работников. И в первом, и во втором случае источником благ является экономическая деятельность предприятия, от эффективности которой зависит уровень жизни его работников и общества в целом.

В современной экономической литературе выделяют более десятка приоритетных направлений повышения социальной ответственности бизнеса. В данной статье хотелось бы остановиться на увеличении производительности труда.

Трансформация экономических отношений, начавшаяся в конце XX в., отодвинула на второй план проблему роста производительности труда, поскольку была распространена точка зрения о том, что приватизация собственности и ориентация предпринимателя на прибыль автоматически приведут к росту производительности труда. Но как показала практика последних двух десятилетий, игнорирование этой проблемы стало одним из препятствий динамичному развитию промышленности и существенно ограничило возможности роста конкурентоспособности предприятий.

Ситуацию усугубил мировой финансовый кризис, создав серьезные проблемы в работе многих российских предприятий, столкнувшихся с низким спросом на свою продукцию, с нехваткой кредитных средств для продолжения дальнейшей деятельности и т.п. В этот период выжили предприятия, обошедшие конкурентов за счет снижения средних затрат. Причем одни пошли по пути использования более дешевых ресурсов в ущерб качеству продукции. А на других пришли к необходимости пересмотра производственных программ с целью поиска внут-

ренных резервов минимизации издержек, т.е. пошли путем оптимизации производства, направленной на повышение производительности.

Согласно новой парадигме, повышение производительности – это не только фундамент дальнейшего экономического роста, но и один из основных способов повышения конкурентоспособности [2].

Опыт стран с развитой рыночной экономикой свидетельствует о том, что только повышение производительности труда дает возможность сохранить конкурентоспособность последних на рынке. А средства, которые тратятся на изыскание и реализацию резервов роста производительности труда, впоследствии многократно окупаются снижением производственных и непроизводственных издержек, ростом прибыли, успехами в конкурентной рыночной борьбе. Так, по оценкам специалистов, за счет роста производительности труда можно до 60 % снизить себестоимость продукции [3], а значит, есть возможность за счет снижения цены расширить свою долю на рынке.

Для достижения необходимого уровня «повышения производительности труда в секторах, определяющих национальную конкурентоспособность, в 3–5 раз» необходим ежегодный 13 %-ный рост данного показателя [3]. Бесспорно, задача чрезвычайно сложная, особенно если учесть, что в пореформенный период этой проблеме не уделялось должного внимания. В результате, к началу XIX в. производительность труда по стране снизилась в 3–4 раза [4]. Начиная с 2001 г., наблюдался рост производительности труда и только к 2007 г. темпы ее роста составили 7% в зависимости от отраслей. Кризис 2008–2009 гг. привел к тому, что данный показатель в стране снизился на 4,1 %. Больше всего, согласно данным Росстата, пострадали обрабатывающая промышленность (снижение производительности труда в 2009 г. по сравнению с 2008 г. зафиксировано на 4,2 %), строительство (на 5,6%), сфера операций с недвижимостью (на 2,5%). На сельское хозяйство кризис производительности труда пришелся на 2010 г., по сравнению с 2009 г. она снизилась на 10 %. Это было самое глубокое падение среди всех отраслей [4].

Данные о росте производительности труда за последние четыре года выглядят оптимистично в таких сферах экономики, как торговля (рост по сравнению с 2010 годом на 4,8 %), обрабатывающие производства (на 5,9 %), строительство (на 2,8 %), сельское хозяйство после резкого падения показало невиданный рост – 19,9 % [4]. Но по оценкам ООН, Россия продолжает отставать от США и Германии по этому показателю в 3,6 раз, Франции – в 3,8 раз и Италии – в 4 раза [5].

Чем же опасна низкая производительность и в чем кроется причина ее низкого уровня?

Низкий показатель производительности труда свидетельствует не только о нерациональном использовании рабочей силы. Быстрорастущие доходы населения, намного опережающие рост производительности труда, стимулируют совокупный спрос, за которым не успевает совокупное предложение. И как результат – высокая инфляция, поскольку излишний спрос сегодня невозможно в полной мере покрыть за счет роста объемов импорта.

Причины низкой производительности, помимо низкой заработной платы, кроются:

Во-первых, не просто в дефиците квалифицированной рабочей силы, а в нехватке трудоспособного населения. Расширенное воспроизводство рабочей силы предполагает не только рост квалификации, уровня образования, но и рост численности населения. Низкая заработная плата привела к тому, что рождаемость упала до уровня, не обеспечивающего простое воспроизводство рабочей силы. Задача повышения производительности труда легла на людей предпенсионного возраста (доля жителей страны старше 65 лет по различным оценкам составит 18–20 % от общей численности);

во-вторых, в устаревших производственных мощностях. По оценке РАН в стоимости ВВП 82 % составляет природная рента, 12 % – амортизация промышленных мощностей, созданных еще в советское время, которые практически изношены и создают новые техногенные угрозы;

в-третьих, в недостаточно качественной дорожной и коммуникационной инфраструктуре. Современная транспортная инфраструктура не позволяет сократить затраты на логистику и снизить уровень затрат компаний;

в-четвертых, в слабом уровне управления, недостаточной подготовке управленцев;

в-пятых, в малой активизации внутренних источников. Росту производительности косвенным образом будут способствовать такие факторы, как снижение административных барьеров, улучшение инвестиционной привлекательности наших предприятий для отечественных инвесторов, совершенствование конкурентной среды, увеличение долгосрочных кредитов.

Бытует мнение, что вышеобозначенная проблема «имеет не техническую, не технологическую, а именно ментальную природу». И этому есть несколько простых объяснений.

Первое – это постоянное игнорирование обоснованных наукой и усвоенных практикой принципов организации и управления. В частности, это нарушение принципа обусловленности доходов управляющих высшего звена и чиновников разного уровня результатами их труда. По

оценкам С. Глазьева, за последние 14 лет показатели производительности труда в нефтяной отрасли упали в 4 раза, объем добычи сократился на треть, но численность занятости в отрасли выросла втрое. «На одного рабочего, который действительно добывает нефть, сегодня приходится 10 человек в компаниях в Москве, в Лондоне, в разных странах мира» [5].

Второе – подавляющая часть наших «бизнесменов» видит только один путь повышения прибыли – сокращение затрат. И как следствие, на подавляющем числе российских предприятий высокий износ основных фондов (60–90 %), устаревшие на 2–3 десятилетия технологии и низкая производительность труда [3].

Третье – слабая научная база и отсутствие отечественных разработок, внедрение которых способствовало бы росту производства.

Однако проблема не в отсутствие высоких технологий, они у нас есть. А в том, что их разработчики, к сожалению в силу своей экономической неграмотности, не могут наглядно языком цифр доказать инвесторам выгоду от вложения в эти разработки. Поэтому, целесообразно либо усилить экономическую составляющую при обучении студентов технических специальностей (а у нас наоборот, часы на эти дисциплины резко сокращены), либо создать структуру, которая будет продвигать эти разработки. Поскольку инвесторы в подавляющем большинстве не будут вникать в особенности той или иной разработки, их следует убедить, что на их основе будет произведен востребованный рынком конкурентоспособный продукт, который сделает их богаче.

Четвертое – это пренебрежение работников к нововведениям, низкая дисциплина и исполнительность, что снижает эффективность управления.

Пятое – это обилие праздников. Так, средний рабочий год у нас 1700 часов. Для сравнения в США и Японии он более 1800–1900 часов. Самый продолжительный рабочий год – в Восточной Азии, там работают от 2200 часов до 2357 часов.

Шестое – падение морали и нравственности, отсутствие какой-либо идеологии, поскольку православие не смогло даже частично заменить коммунистическую идеологию. Свободное от государственной идеологии место заменила полукриминальная жизнь. Такая система и жизнь не стимулируют высокопроизводительный труд, а стимулирует бегство лучших специалистов и высококвалифицированных рабочих в более благополучные для жизни регионы, страны.

Низкая производительность труда указывает на многие проблемы экономики, которые тормозят экономический рост. Безусловно, повышение производительности труда – задача не из легких. Отечественным компаниям предстоит пройти долгий путь от модернизации производства и внедрения социально эффективных систем корпоративного управ-

ления до изменения ментальности самих работников. Но все это не приведет к желаемому результату до тех пор, пока мы не переболеем «голландской болезнью» и восстановим производственный потенциал.

Список литературы: 1. Зачем бизнесу социальная ответственность [Электронный ресурс]. – Режим <http://www.klerk.ru/boss/articles/11334#> (дата обращения: 17.09.2014). 2. Концепция долгосрочного развития Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://base.garant.ru/194365/> (дата обращения: 17.09.2014). 3. OECD Stat Extracts [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://stats.oecd.org> (дата обращения: 10.09.2014). 4. Производительность труда в трансформирующейся экономике [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nauka-shop.com/mod> (дата обращения: 26 апреля 2014 г); 5. URL: http://www.nisse.ru/business/article/article_1754.html?e (дата обращения: 10.11.2013). 6. Балахонова О.В. Мотивация социальной ответственности бизнеса: методология и направления реализации [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.kpi.kharkov.ua/archive/Наукова_періодика/vestnik/Технічний%20прогрес%20та%20ефективність%20виробництва/2011/7/72011_13.pdf (дата обращения: 29.09.2014).

*Козлова Е.А.
г. Харьков, Украина*

СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ГОРОЖАН И ГОРОДСКОЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ

Городская проблематика и урбанистическая социология – одна из наиболее активно развивающихся отраслей социологии. В истории социологии постоянно предпринимались попытки выявить уникальность городских процессов, структуры города, его организации и т.п. В современном обществе, в условиях интенсивной урбанизации, сопровождающийся наплывом сельских мигрантов и иммигрантов, внимание социологов к проблемам крупных городов еще более усилилось.

Одними из первых городской проблематикой начали активно заниматься основатели Чикагской школы Р. Парк, Э. Берджесс, Р. Маккензи. Объектом научных интересов представителей этой школы становились различные деструктивные явления, которые локализовались в тех или иных социальных группах и частях города. Ч. Джонсон исследовал положение негров в Чикаго; Н. Андерсен – сезонных рабочих, которые мигрируют на Запад; Ф. Трешер – молодежные группировки и банды; Л. Вирт – еврейское гетто; Н. Хайнер – внутреннюю жизнь гостиниц; П. Кресси – платные танцзалы; Дж. Ландеско – организованную престу-

пности Чикаго; П. Юнг – общину русских молокан; Х. Зорбау – социально-территориальную стратификацию города. Опыт научного изучения советских городов существенно отличается от классических схем, предложенных западной социологией. Советские исследователи, такие как Г. Зборовский, Е. Перцик, О. Яницкий, руководствовались преимущественно экономико-географическими показателями, что соответствовало практике построения и структурирования советских городов. В украинской социологии проблематика города еще не имеет значительной библиографии. Однако украинскими учеными (А. Макеев, С. Матяш, И. Прибыткова), предложены интересные исследования городской идентичности, престижа городов, ментальных карт ряда областных центров.

Таким образом, возникают вопросы о возможности использования классических схем и современных наработок для анализа различных проблем города, например влияния городского образа жизни на уровень социальной ответственности горожан.

Большой энциклопедический словарь трактует образ жизни как философско-социологическое понятие, охватывающее совокупность типичных видов жизнедеятельности индивида, социальной группы, общества в целом в единстве с условиями жизни [1]. В.И. Толстых подчеркивает, что образ жизни – это форма человеческой (индивидуальной и групповой) жизнедеятельности, характерная для исторически конкретной системы социальных отношений и цивилизационного устройства. Фиксируя особенности общения, поведения и склада мышления людей в сферах труда, быта, досуга, общественно-политической и культурной деятельности, понятие «образ жизни» дает типологическую, «портретную» характеристику того, как преломляются и воплощаются реальные условия жизнедеятельности в повседневной жизни и практике отдельных индивидов и социальных общностей [6]. Выделение городского образа жизни в качестве особого понятия, связано со спецификой городской среды обитания. Данное понятие отражает идею детерминации поведения людей особенностями их среды обитания: от географических – до ментальных характеристик.

При анализе образа жизни используется с количественный и качественный подход. Количественно образ жизни описывается такими понятиями, как «уклад жизни» и «уровень жизни»; качественно – понятиями «качество жизни» и «стиль жизни» [5].

Уклад жизни – социально-экономическая категория, используемая для характеристики основных черт труда, быта представителей определенной социальной группы, общества или этногеографической группы. Это понятие фиксирует производственные характеристики жизнедеятельности. Городской образ жизни характеризуется как промышленный.

Уровень жизни – совокупность количественно измеряемых параметров образа жизни. Анализируя уровень жизни, можно выделить два аспекта: 1) психофизиологический – темп, ритм, интенсивность и т.п., 2) экономический – стандарт жизни, выражающий степень удовлетворения материальных и культурных потребностей людей, их обеспеченность потребительскими благами: размер оплаты труда, доход, объём потребления благ и услуг, уровень потребления товаров, продолжительность рабочего и свободного времени, жилищные условия, уровень образования, здравоохранения и др.

Качество жизни – это мера взаимодействия между средой и ее использованием, мера оценки степени удовлетворения материальных и духовных потребностей, не поддающихся прямому количественному измерению (содержательность труда, досуга, уровень рекреации, уровень социального комфорта, уровень личностной самореализации и др.). Ряд авторов относят сюда и качество жилищ, качество функционирования социальных институтов, личную физическую безопасность, социальное обеспечение и т.д., и т.п. Понятие используется для сравнительного анализа образов жизни.

Стиль жизни – социально-психологическая категория для характеристики повседневного поведения людей и социальных групп. Данное понятие рассматривает субъективные аспекты повседневной жизни: специфику мотивации, способы и формы обоснования поступков, привычные для отдельных групп формы поведения, способы самореализации и самопрезентации.

На основании вышесказанного можно выделить следующие характеристики городского образа жизни:

- высокий уровень социальной дифференциации: видов деятельности, территории и пространства;
- социокультурная гетерогенность;
- высокий уровень социокультурной мобильности;
- высокий уровень вариативности и альтернативности сознания и поведения;
- взаимодействие с большим числом различных социальных групп;
- широкие возможности выбора моделей поведения;
- высокий уровень инновационной активности;
- информационная насыщенность городской среды (территорий и пространства);
- личностная локализация городской жизни; личностный выбор оснований и стратегий поведения.

Идею рассмотрения города как специфического центра культурно-художественной и духовной деятельности человечества, формирую-

щей специфический образ жизни, предложил немецкий социолог Г. Зиммель. В своем эссе «Большие города и духовная жизнь» (1903 г.) классик социологии дает базовые характеристики города. Быстрые темпы изменений, многообразие хозяйственной, профессиональной и общественной жизни в большом городе создают специфические психологические условия. Именно поэтому в больших городах преобладает интеллектуальный характер духовной жизни, в отличие от маленьких городов и поселков, где требуется больше проявлений души и отношений, основанных на чувствах. Характерным признаком городского образа жизни, по мнению Г. Зиммеля, становится: 1) рациональность и бережливость горожан, отношения между которыми приобретают «арифметический характер» – определенность, точность, значимость договоров и договоренностей. Поэтому особое значения в больших городах приобретают время и деньги 2) крайний вариант развития индивидуальности, который автор назвал бесчувственное равнодушие. Внутренние отношения жителей больших городов формальны и характеризуются уединением и замкнутостью. В глубине этой внешней замкнутости находится не только равнодушие, а даже отвращение, отчуждение и отдаленность, которые при близком контакте переходят в ненависть и борьбу. Так возникает другая сторона большого города – города психических расстройств, самоубийств, беспризорных и бездомных. 3) личная свобода, возможности проявления и выражения собственной индивидуальности и творчества, которые не могут быть сопоставимы ни с какими иными формами общественной жизни [3].

Продолжил системное описание городского образа жизни и его влияние на сознание и поведение горожанина Л. Вирт в работе «Урбанизм как образ жизни» (1938 г.). В своей статье американский социолог рассматривает психологические и поведенческие последствия жизни людей в городах. Л. Вирт выделяет три основные характеристики города: размер, плотность и разнородность [2]. Так, следствием значительного размера города становится преобразование его во множество социальных группировок, в которых ослабевают дружеские, родственные связи, отношения становятся формализованными. Осуществление социального контроля берут на себя такие социальные институты как СМИ, полиция, бюрократия и т.п. Следствием повышения плотности проживания становится увеличение количества влияний на человека, большое количество контактов с незнакомцами. Как положительное следствие происходит повышение уровня толерантности, терпимость к другим людям. Негативным последствием становится увеличение антисоциальных проявлений поведения – конфликтов, недоразумений и напряжения. Гетерогенность (разнородность) населения влияет на рост вертика-

льной социальной мобильности. Приписанные статусы, характерные для традиционного общества, заменяются на достигаемые.

Концепция Л. Вирта нашла своё развитие в работах С. Милграма [4]. Он полагал, что характерные черты городской жизни, которые выделяли Зиммель и Вирт, не могут полностью объяснить поведение горожан. Большая численность, плотность, неоднородность и обилие контактов – не являются непосредственными факторами поведения. Необходима идея, которая связывала бы индивидуальный опыт с характеристиками городской жизни. Один из способов такой связи, по мнению Милграма, дает понятие «перегрузки». Можно сказать, что наблюдаемое поведение горожанина в широком диапазоне ситуаций во многом определяется процессами адаптации к перегрузкам. Перегрузки обычно деформируют повседневную жизнь на нескольких уровнях, затрагивая исполнение ролей, эволюцию социальных норм, когнитивное функционирование и характер социальной ответственности.

Особенности поведения жителей большого города:

- Тенденция обитателей мегаполиса вступать друг с другом в строго сегментированные, функциональные отношения.
- Эволюция городских норм, рознящихся с традиционным провинциальным укладом: равнодушие, обезличенность, отчужденность жителей мегаполиса.
- Адаптация познавательных способностей горожанина: его свойство не узнавать людей, с которыми он видится ежедневно; сортировка сенсорных побуждений; пресыщенность, склонность к извращениям и эксцентричности; избирательность в отклике на человеческие запросы.
- Ограниченность моральной и социальной вовлеченности индивидов в его жизнь. Предельным случаем адаптации к перегруженной социальной среде является полное пренебрежение к нуждам, интересам и требованиям тех людей, которых человек не считает непосредственно связанными с удовлетворением его личных потребностей.
- Дефицит социальной ответственности в условиях большого города. В городе потребность в оказании помощи возникает так часто, что неучастие становится нормой. Более низкий уровень готовности оказать помощь у жителей большого города, по-видимому, в какой-то степени объясняется осознанием опасностей, сопряженных с жизнью.

В больших городах не просто нарушаются традиционные правила учтивости, в них формируются новые нормы, предписывающие невмешательство, стремление остаться в стороне. Милграм делает следующий вывод: «Большой город – ситуация, к которой человек вынужден приспособливаться» [4]. И одним из механизмов такого приспособления может выступать низкий уровень социальной ответственности горожан.

Список литературы: 1. Большой Энциклопедический словарь. М., 2000. – с. 54. 2. Вирт Л. Избранные работы по социологии. М., 2005. – С. 93–118. 3. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь // Логос. – 2002. – № 3–4. 4. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии. СПб., 2000. – 336 с. 5. Пирогов С.В. Конспект лекций по курсу «Социология города». Томск, 2003, – 148 с. 6. Толстых В. И. Образ жизни: понятие, реальность, проблемы. М., 1975. – 248 с.

*Коновалов С.В., Шкубуляни Е.С.
г. Харьков, Украина*

УКРАИНСКИЙ СОЦИАЛЬНЫЙ РОМАНТИЗМ И ПРОБЛЕМА ОТВЕТСТВЕННОСТИ (СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ)

Несомненно, из всех украинских дефицитов главный сегодня – дефицит ответственности. Все проблемы нашей страны, в конечном счете, упираются в него. Надо честно признать, что как те, кто претендует на статус элиты, так и рядовые граждане в значительной своей части рассматривают Украину *исключительно* с точки зрения благ, которые они хотели бы от нее получить, отказываясь при этом принять на себя соответствующую долю ответственности за нее, ее настоящее и будущее.

Истоки такого положения дел следует искать, прежде всего, в том, что все двадцать три года своего существования Украина живет в условиях разложения советской модели модернистского общества. Поскольку этот негативный тренд преодолеть не удастся, сохраняется угроза вместе с советской моделью ликвидировать сам модернистский тип общества. Сказанное напрямую касается сферы социальных установок и ценностей. Так, от советского прошлого с его социальным государством в украинском обществе бессознательно была унаследована убежденность в праве граждан на определенные социальные блага и гарантии. Однако, поскольку тот паритет прав и ответственности, который был присущ модернистскому сознанию в прошлом, оказался разрушенным, упомянутая убежденность остается совершенно неподкрепленной осознанием необходимой меры ответственности. Более того, так как украинское общество, по меньшей мере, последние пятнадцать лет находилось в состоянии острой внутренней, социально-политической борьбы, в которой каждая из сторон прибегала к манипулированию социальными ожиданиями граждан, данный дисбаланс все это время неуклонно нарастал. В итоге к насто-

ящему моменту, дефицит социальной ответственности в украинском обществе достиг катастрофических масштабов, что в полном соответствии с законами диалектики грозит столь же катастрофическим сужением базовых прав и социальных возможностей граждан.

В силу вышеназванных обстоятельств именно украинское сознание в наибольшей степени (в сравнении с другими постсоветскими обществами) сохранило характеристики, которые были свойственны советскому сознанию эпохи перестройки, а именно – склонность к нереалистическому, иллюзорному взгляду на вещи. В массе украинцев до сих пор сохранилась та самая вера, которой порождены почти все проблемы в жизни постсоветских обществ, – «вера в экономическую реформу за пятьсот дней, транш от МВФ, которого хватит, чтобы всех накормить, а на сдачу перепрофилировать убыточные предприятия; вера в добрый и бескорыстный Запад» и т. п. [1]. Иными словами, в Украине сложилась такая социально-политическая ситуация, благодаря которой перестроечное сознание оказалось законсервированным, что в сочетании с особенностями менталитета, присущего украинскому этносу (традиционным романтизмом украинского селянства), определило появление особого социального феномена. Применительно к Украине есть все основания говорить о наличии некоего стойкого духовного (ментального) образования, которое можно определить как *украинский социальный романтизм*.

Как определяют словари, социальный романтизм есть ориентация на «достижение некоего (абстрактного) социального идеала, подчинение социальной жизни возвышенным целям, как правило, далеким от реальных утилитарных потребностей функционирования социальной системы, развития государства и общества» [2]. Сегодня ни для кого не секрет, что социальный романтизм неизбежно терпит крушение при столкновении с реальностью, что на смену социальным романтикам приходят в лучшем случае прагматики, а в более распространенном худшем случае – циники, что люди, отдавшие дань возвышенным романтическим настроениям, после их спада, испытывают жестокое разочарование, зачастую переходящее в социальную апатию. Однако факт остается фактом – социальный романтизм является характерной особенностью, присущей сознанию критической массы украинских граждан, что делает его действенным фактором социально-политической жизни в стране. Как уже говорилось, в Украине сформировался порочный круг взаимной безответственности элиты и граждан – и те, и другие в равной мере являются заложниками ситуации, при которой маховик социальной безответственности в стране раскручивается все больше и больше, что создает угрозу самому существованию украинского общества.

Конечно, социальный романтизм – явление неоднозначное. Характеризуя его, нельзя не сказать о его сильной стороне – о свойственном ему (в основном тренде) *социальном пафосе* защиты «униженной и оскорбленной» человечности, ее прав и свобод, пафосе восстановления попорченной социальной справедливости и т.п. Именно этот пафос придает социальному романтизму силу и энергию, свидетельствуя о наличии в нем подлинно живого, так называемого пассионарного, начала. И именно этот пафос делает феномен социального романтизма привлекательным в глазах тех, кто для реализации своих целей хотел бы задействовать коллективную энергию. Ведь, как известно, ни один большой социальный проект не обходился без активизации романтических настроений в массах.

Вдохновенность, тяга к переживанию возвышенных состояний – необходимый аспект романтического настроения. Поэтому романтизм вообще (литературный, философский) всегда предполагает акцент на чувстве, эмоционально-чувственной природе человеческого существа в противовес сухому, безжизненному, рациональному прагматизму. Он представляет собой одну из форм, в которых в современном человеке христианской культуры пробивается естественная, так называемая *дионисийская* стихия жизни. Кстати говоря, многие современные западные общества изрядно поистратили свой энергетический потенциал, что сегодня стало одной из главных проблем не только самих этих обществ, но и всего мира в целом, поскольку с неизбежностью компенсируется взрывом негативной пассионарности в незападных, нехристианских обществах. Более того, некоторые философы даже утверждают, что цивилизованный мир навязывает другим народам свой образ жизни из зависти к сохранившемуся в них чувству жизни [3].

Однако заряженность общества стихийным романтизмом свидетельствует также о том, что его социальная энергия не канализирована в созидательное русло, что она находится в подавленном состоянии и настоятельно требует выхода. Такая взрывоопасная ситуация может складываться среди прочего в том случае, когда властная элита руководствуется исключительно прагматическими соображениями, узкорациональными категориями экономической выгоды и пользы, игнорируя значимость чувственного переживания самого по себе, не апеллируя к чувственной стороне человеческой природы. У каждого конкретного общества, в зависимости от его особенностей, имеется своя мера прагматизма, которую оно в состоянии воспринять. В силу большой склонности украинцев к социальному романтизму, в украинском обществе, во всяком случае, для значительной его части, эта мера невелика. «Романтическое» сознание украинцев просто глухо к чисто рациональным ар-

гументам, оставаясь закрытым, если не задействована его чувственная сторона. И, наоборот, оно удивительно восприимчиво к псевдо рациональным доводам при условии, что они входят в резонанс с присущей ему настроенностью чувств.

Т.е. поразительные *простодушие* и *благодущие*, которые свойственны украинскому «романтическому» сознанию, конечно, нуждаются в объяснении. Не вдаваясь в подробности философско-психологического описания и анализа, отметим следующее. В «романтическом» сознании, поскольку оно является чувственным, все – восприятие, мышление, воля, подчинены чувственному, а, значит, откровенно субъективному желанию. Человек, обладающий таким сознанием, видит и допускает в его «светлое поле» только то, что соответствует структуре, или схеме своего желания. Он, по сути, не воспринимает реальность, а абстрагирует, представляет ее, подверстывая под желаемое. Он видит реальность в свете своего частного субъективного желания, а не в свете ее возможной полноты и совершенства (т.е. идеи). Это означает, что процесс идеализации, без которого совершенно невозможна деятельность человека по преобразованию реальности (в соответствии с внутренне присущими ей тенденциями развития), искажается ограниченным субъективно-чувственным желанием, отклоняясь от должного направления. Но главное, на поверку оказывается, что сущностью такого желания является стремление не к изменению, преобразованию реальности, а к уходу в иную реальность, которая мнится как сопряженная исключительно с удовольствием и не требующая больше никаких усилий и страданий – в этом смысле «идеальная». Соответственно ум человека с «романтическим» сознанием легко попадает в плен упрощенных схем социальной и политической реальности – рациональных аналогов субъективистского желания, которые обычно строятся на абстрактных (и потому взаимно обратимых) противоположностях и подкрепляются наивным морализаторством. К тому же, его отличает непоколебимая убежденность в том, что желаемого можно достичь одним актом, в обход долговременного напряжения и усилия. Эта убежденность выдает, пожалуй, главную слабость «романтического» сознания, а именно – неспособность к долговременному напряжению и усилию, соразмерному действительной трансформации общества, действительному его развитию.

Присущие социальному романтизму перевес субъективного желания над реальностью и как следствие неоправданные ожидания, объясняются, таким образом, тем, что на самом деле это желание является слишком слабым, инфантильным, а вместе с ним слабым и инфантильным оказывается все сознание в целом. В этой связи необходимо подчеркнуть,

что склонность к социальному романтизму свидетельствует не об извращении социального сознания, а о недостатке его роста, развития. Именно поэтому в его случае всегда имеет место проблема, куда будет направлена и куда выплеснется присущая ему живая сила, в созидание или разрушение.

Какова бы ни была непосредственная мотивация перехвата позитивной энергии социального романтизма и направления его в негативное, разрушительное русло, ставка в этом случае всегда делается на его слабые, уязвимые стороны. Всячески разжигая эгоистические желания и неоправданные ожидания, предлагая все более примитивные схемы восприятия и осознания действительности, искусственным образом усиливают инфантильность сознания. В результате недостаток роста, зрелости сознания превращается в его извращенность, а недостаток ответственности – в полный отказ от нее. Именно такого рода превращение происходит, когда, например, идея Европы из символа развития низводится до некоей совокупности готовых ценностей и потребительских благ, на пользование которыми украинцы якобы имеют какое-то особое привилегированное право. Очевидно, что романтизированный, далекий от реальности, взгляд на Европу и «европейские перспективы» Украины своей обратной стороной имеет стремление сбросить с себя всякую ответственность за страну, нежелание разделить ее судьбу. Не секрет, что многие, кто придерживается такого взгляда, рассматривают Украину только в качестве трамплина для прыжка в иную, европейскую реальность: их романтизм основывается на самом циничном, хотя и совершенно недальновидном расчете.

Существует еще один способ, которым украинский социальный романтизм трансформируется в одну из форм извращенного сознания. Так, свойственный ему пафос справедливости намеренно канализируется в злобную мстительность, и его собственная внутренняя установка искусственно подменяется рессентиментной, базирующейся на совершенно чуждом социальному романтизму негативизме чувств и оценок. Позитивная настроенность, живое здоровое воодушевление сначала искусственно сцепляется с негативным желанием отомстить, а затем незаметно и вовсе подменяется и вытесняется этим желанием с сопутствующим ему комплексом зависти, ненависти, злобы и т.п. Такого рода сцепку и подмену тем легче осуществить, что, с одной стороны, в украинском обществе в силу особенностей исторического развития накоплен большой потенциал рессентимента, а, с другой стороны, неосуществимость социально-романтических ожиданий порождает в обществе неизбежное разочарование и столь же неизбежный поиск виновных. – тех, кому следует отомстить за свою собственную несостоятельность. Мы видим, что и в этом случае социаль-

ный романтизм оборачивается своей противоположностью – он становится почвой для радикализма, окрашенного в самые мрачные тона. В свое время Фридрихом Ницше, первооткрывателем и главным исследователем феномена ressentiment, было установлено, что безответственность – за себя, за мир в целом, принадлежит самой сущности ressentiment. Неудивительно поэтому, что украинский социальный романтизм – в том случае, когда его удастся подсоединить к ressentimentному источнику, превращается в форму социально-безответственного, социально-разрушительного сознания.

Подводя итог, следует сказать, что социальный романтизм может рассматриваться, на наш взгляд, как устойчивая характеристика современного украинского массового сознания, которая требует тщательного анализа и учета. Игнорирование этого феномена, а тем более, использование для достижения сиюминутных, узкокорыстных политических целей является недопустимым, ибо в обоих случаях он из ресурса развития украинского общества становится фактором, препятствующим такому развитию.

Список литературы: 1. О. Кашин. Советско-постсоветская война [Электронный ресурс] Режим доступа <http://svpressa.ru/politic/article/87555/>. 2. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://enc-dic.com/philosophy/Romantizm-Socialnyj-4297.html>. 3. Эмиль-Мишель Чоран. Портрет цивилизованного человека //Апокалипсис смысла. – М.: Алгоритм, 2007.– с. 46

*Ляшенко Н.А.
г. Харьков, Украина*

СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ И ПРОБЛЕМЫ ЕЁ ФОРМИРОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Словарь русского языка С.И. Ожегова трактует понятие «ответственность» как необходимость, обязанность отвечать за свои действия, поступки, в силу возложенных прав и обязанностей. Социальная ответственность подразумевает сознательное отношение субъекта социальной деятельности к требованиям социальной необходимости, гражданского долга, социальных задач, норм и ценностей, понимание последствий осуществляемой деятельности для определенных социальных групп и организаций [1]. Социальные взаимодействия людей напрямую связаны с совокупностями их социальных статусов и ролей и с выполнением связанных с ними прав и обязанностей, с

необходимостью координировать и соподчинять свои действия в соответствии с ними. Нарушение, несоблюдение их ведет к дезорганизации, грозит разрушением социального порядка. Современное общество предоставляет его участникам невиданные ранее возможности, наделяя колоссальными ресурсами и технологиями, но в этих условиях ошибки, просчеты или сознательное использование их только в узкокорыстных, эгоистических целях может нанести непоправимый ущерб.

Актуальность изучения социальной ответственности и её связи с ценностными ориентациями личности связана с тем, что развитие современного общества с одной стороны сопровождается все большей социальной активностью личностей, групп, организаций, с другой стороны эта активность обязательно должна сопровождаться социальной ответственностью за свою деятельность. Именно социальная ответственность составляет основу смыслового содержания демократической социальной системы. На практике все обстоит иначе: в потребительском обществе пропаганда экономических ценностей как главных «подминает под себя» все остальные. Поэтому в рамках статьи в качестве цели мы ставим описание социальной ответственности как необходимого атрибута демократического общества и проблем, мешающих её формированию в Украине.

Механизм социальной ответственности предполагает взаимодействие ее субъекта (носителя) и объекта (перед кем отвечают), при этом происходит контроль за мерой выполнения этих обязанностей. Необходимость социальной ответственности обусловлена социальной природой общества, а именно требованием сознательной регуляции осуществляемых взаимодействий, направленных на поддержание целостности общества, качества жизни его членов, социальной справедливости, определенного уровня общественной дисциплины, обеспечение социального прогресса и развития человека.

В качестве субъектов, на которых распространяется социальная ответственность могут выступать отдельные личности (персональная социальная ответственность исполнителя социальной роли, его долг), отдельные группы (формальные и неформальные, к примеру, семья ответственна за поддержку своих членов, трудовой коллектив несет ответственность за качество и сроки выполнения задания, ответственность научного сообщества перед обществом), социальные организации (ответственность коммерческой компании за соблюдение норм, не определенных или не явно определенных законодательством в области этики, экологии, милосердия и влияющих на развитие общества) и государство в целом. Объекта-

ми социальной ответственности также могут выступать конкретные люди, группы, организации, общество в целом и природа. Таким образом, выстраивается сложная система отношений социальной ответственности:

Личность – персональная ответственность перед:	лично-стью	группой	организацией	обществом в целом	природой
Группа – групповая ответственность перед:	лично-стью	группой	организацией	обществом в целом	природой
Организация – организационная ответственность перед:	лично-стью	группой	организацией	обществом в целом	природой
Общество в целом – всеобщие обязанности граждан перед:	лично-стью	группой	организацией	обществом в целом	природой

Ответственность может быть ситуативной, то есть связанной с действием в конкретной ситуации, не связанной с ролевым контекстом – «я – человек своего слова, пообещал значит сделаю», или выступать как необходимый компонент ролевого поведения – «Я – отец (гражданин, капитан, друг...), поэтому я должен ...». Ослабление или отсутствие социальной ответственности второго типа может привести к лишению личности социального статуса.

Для наступления социальной ответственности субъекта должны соблюдаться ряд условий:

1) субъект – носитель ответственности должен обладать свободой воли, в противном случае если он не выбирает, что ему делать ответственность не наступает (не могут нести ответственность люди, не осознающие себя деятелями, сознательно не руководящие собой из-за малолетства или серьезного психического расстройства);

2) субъект должен знать систему норм и ценностей, регламентирующих поведение членов данного общества, осознавать своё место в нем через собственные статусы и соответствующие им обязанности и права, а также систему статусных диспозиций, принятых в обществе;

3) субъект должен иметь возможность выбора вариантов поведения.

Классификация видов социальной ответственности так же зависит от сфер реализации деятельности её субъекта. Так выделяют экономическую, политическую, семейную, научную, культурную, религиозную, экологическую, юридическую, моральную, профессиональную ответственность. По направленности волевой активности ответственность может быть перед другими людьми и ответственность перед самим собой. Все виды ответственности тесно связаны друг с другом.

Социальная ответственность во временном контексте рассматривается двояко: наступая по отношению к уже сделанным поступкам, уже принятым решениям она несет за собой награды (поощрения, чувство гордости, ощущение выполненного долга) или наказания (стыд, раскаяние), связывая прошлое и настоящее; либо обращаясь к настоящему побуждает субъекта на действия, влияющие на будущее с целью моделирования его поведения в социально заданных рамках, или нет если субъект не хочет нести ответственность и нарушает ролевые предписания.

Социальная ответственность состоит из двух регуляторов: с одной стороны, это боязнь наказания, осуждения со стороны окружающих; с другой, – чувства неудовлетворенности собой, стыда, неловкости, которые идут «изнутри», благодаря самоконтролю и несовпадению внутренне усвоенных, вошедших в структуру «Я» норм и ценностей и совершенных или несовершенных действий (бездеятельность так же может нести ответственность). Второй регулятор поведения представляется наиболее важным, действенным. Он формируется в процессе социализации и воспитания, в результате которых выстраивается система ценностных ориентаций личности. Именно ценностные ориентации как иерархизированная система наиболее значимых предпочтений руководит нашими поступками «изнутри».

Проблема нравственности и ответственности рассматривалась ещё в работах древнегреческих философов Платона и Аристотеля. Эмиль Дюркгейм представлял общество как «средоточие моральной жизни». Он сформулировал моральные общечеловеческие принципы: гармония; социальная солидарность; социальное здоровье; альтруистическое поведение; защита прав человека; безопасность человеческой жизни; благосостояние; справедливость. Дюркгейм считал, что высоконравственный человек имеет автономную волю, дисциплинирован, бескорыстен и готов к самопожертвованию [2]. Это и закладывает фундамент для социальной ответственности. К сожалению, в современном украинском обществе существуют серьёзные проблемы в воспитании социально ответственной личности. К ним можно отнести:

– усиление имущественного неравенства, которое воспринимается как несправедливое (отчасти из-за широкого распространения патерналистс-

ких требований по отношению к государству, низкой экономической активности, а с другой – убеждения, что законным путем зарабатывают большие деньги лишь единицы). В итоге возникает разочарование и чувство несправедливости по отношению к сложившимся социальным отношениям;

- постоянные рекламные призывы к высоким стандартам потребления на фоне невозможности у большинства их удовлетворить честным трудом;

- разочарование и часто отрицательная оценка действий политической элиты через её некомпетентность, приспособленчество, а иногда и преступные действия. Когда наделенная властью и ресурсами элита не несет ответственность за свои действия, не соблюдает данные обещания и даже правовые нормы, то возникает правовой нигилизм;

- ослабление, размытость моральных норм и ценностей: советские нормы отброшены, религиозные нормы очень слабы и на смену доминированию коллективных интересов, всеобщего блага, осуждению меркантилизма, роскоши, приходят индивидуальные ценности, подчеркивающие значимость в первую очередь личного сиюминутного, прагматичного. Это – самая простая и понятная схема поведения. Общепринятые представления о добре, справедливости, чести, достоинстве, долге, совести рассматриваются как что-то второстепенное по отношению к личному, персональному и часто уступают ему;

- ослабление профессиональной ответственности на фоне слабой социальной защиты профессий государственного сектора и борьбе за прибыль любой ценой в негосударственном. К сожалению «благодарность» за оказанные профессиональные услуги у нас прочно вошла в систему социальных взаимодействий, сформировав устойчивые ожидания и поведение, соответствующее им;

- большие сомнения вызывает равенство всех перед законом, справедливость юридической ответственности, контролируемой государством;

- изменение отношения к семье, к выполнению семейных ролей. Раньше семья закладывала основы социального поведения и социальной ответственности, воспитывая ребенка по образцу предыдущих поколений, передавая ему основные статусы. Сегодня ребенок воспитывается как активный, самостоятельный, отстаивающий своё мнение, имеющий все основные права, но в то же время вопросы ответственности ребенка ставятся реже. К сожалению, будучи взрослым, он гораздо чаще говорит «мне должны», имея в виду всех окружающих, забывая о том, что он должен кому-то – семье, коллективу, родителям, государству;

- культурный плюрализм, свобода и толерантность при расширенном толковании понимается рядом людей как «абсолютная свобода от всего», в том числе от всех форм ответственности перед всеми. Где границы свободы личности, в каком месте она должна остановиться, уступив ответс-

твенности по отношению к себе, группе, организации и государству – сложный вопрос, хотя ответ на него давали И. Кант, Т. Гоббс, Дж. Локк;

– увеличение пьянства и наркомании среди населения приводит к удельному росту группы людей, с начала не желающих, а потом не способных нести социальную ответственность.

Снижение социальной ответственности приводит к распространению таких явлений, как коррупция, преступность, информационная ложь, неуважительное отношение друг к другу, к закону, правам человека, безнравственного поведения. Мера социальной ответственности должна возрастать соответственно развитию общественных свобод, демократии, активности людей, их социального творчества, единства прав и обязанностей, но автоматически этого не происходит. По данным социологических исследований каждый третий студент в Украине хотел бы эмигрировать, то есть снять с себя ответственность за изменения в обществе, которое их не удовлетворяет. Формирование ответственности перед обществом, чувство патриотизма, гражданской активности, ответственность перед другими, совесть, стыд, чувство долга происходит в процессе нравственного воспитания, сопровождающегося социальным контролем и наказанием безответственности.

Список литературы: 1. Словарь бізнес-терминов. Академик.ру. 2001. [Электронный ресурс].– Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/business/20370>. 2. Э. Дюркгейм Социология. Ее предмет, метод, предназначение. М. 1995.– 352 с.

*Манойло Д.О.
м. Харків, Україна*

ІНСТИТУТ НЕОПАТРИМОНІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЯК СКЛАДОВА СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ

В українських наукових колах все більше розповсюджується теорія неопатримоніалізму як специфіка пострадянських інверсійних держав і, зокрема, України.

На перший погляд, для пересічних громадян неопатримоніальні структури обертаються неможливістю потрапити у правлячі кола. Але якщо більш детально подивитися на цю проблему, то кожен громадянин, який має мінімальний капітал у вигляді посади в корупційній сфері або доступу до влади на місцях, прагне «поділитися» та передати цей капітал своїм нащадкам або близьким, закриваючи структуру від «зай-

вих» індивідів. Тобто прагненням більшості громадян, наближених до неопатримоніальних структур, є підтримка чинного положення речей.

Таким чином, кожному учаснику неопатримоніальних зв'язків вигідне таке положення речей і вони продукують неопатримоніальні структури на місцях, закриваючи доступ до будь-якої корумпованої структури.

Український дослідник О. Фісун виділяю такі принципи функціонування неопатримоніалізму:

1) політичний центр віддалений і незалежний від периферії, він концентрує політичні, економічні та символічні ресурси влади, одночасно закриваючи доступ всім іншим групам і прошаркам суспільства до цих ресурсів і позиціям контролю за ними;

2) держава управляється як приватне володіння (патримоніум) правлячих груп – носіїв державної влади, які приватизують різні суспільні функції й інститути, роблячи джерелом власних приватних доходів;

3) етнічні, кланові, регіональні та сімейно-родинні зв'язки не зникають, а відтворюються в сучасних політичних і економічних відносинах, визначаючи способи та принципи їх функціонування [1].

Так, для України характерна персоналізація влади, коли для політичної самоідентифікації має головним є не політичні програми, а особистість політичного лідера. Іншою ознакою неопатримоніалізму в Україні є клієнталізм, або патронажні відносини, – це означає розподіл посад, міністерських портфелів, пільг тощо здійснюється саме за цими критеріями. Наслідком таких відносин є високий рівень корупції, що нині є одним з найважливіших каналів досягнення політичних та інших цілей.

Особливої уваги заслуговує в даному питанні розгляд **великого бізнесу** як владного інституту, що контролює інформаційний простір, тобто має владу на громадською думкою, та спонсорує політичні партії. Останнє зумовлюється відсутністю інституту лобізму, що і продукує корупційні зв'язки. Так, депутатський мандат для власника великого бізнесу є не просто методом лобіювати свої інтереси, а і способом примножити свій капітал та отримати недоторканість.

Представники великого бізнесу, що інкорпоровані до системи влади, впливають на вирішення питань щодо приватизації, перерозподілу власності, оподаткування, ліцензування, експорту та імпорту. Вони настільки поєдналися зі владою, що мають місце факти кількаразової зміни державної посади на офіційного власника бізнесу і навпаки.

Постійна зміна і боротьба «генерацій», політиків, зв'язки на зразок «клієнтел», «лобізм» є формами політико-економічного тиску. Відбувається процес зміни поколінь. Цей процес має тенденцію до посилення, тому що бізнесові структури України мають ще «молодший код

генерації». Спільність «генераційної єдності» зумовила те, що політичні змагання тривають тепер у площині генерацій.

Неформальні інститути української влади представлені, насамперед, опозицією, яка хоч і представлена в різні періоди різними партіями, але сам факт її існування є стабільним, інститутом неопатримоніальних зв'язків та великим бізнесом, що інтегрується у владу. Систематичний вплив української опозиції здійснюється через блокування прийняття стратегічно важливих рішень, мобілізацію електорату та системне чинення опору владі за допомогою виведення з експлуатації технічних пристроїв для голосування. Неопатримоніальні зв'язки представлені українською клановістю за етнічними, регіональними, родинними ознаками. Бізнес, а саме представники великого капіталу абсолютно інтегровані в систему української влади і невід'ємною її частиною. Це характерна риса для багатьох пострадянських, африканських, азійських країн і пояснюється це певною стадією розвитку та незакріпленим у законодавстві інститутом лобізму.

Аналізуючи архітектуру українських владних інститутів, слід виділити як класичну тріаду формальних інститутів, до якої входять інститут президентства, ВР та Кабміну, так і велику впливовість неформальних інститутів влади, а саме, опозиції, великого бізнесу та неопатримоніалізму. Поділ владних інститутів ми провели за ознакою закріплення їх діяльності в чинному законодавстві. Якщо впливовість формальних владних інститутів постійно змінюється (внаслідок інституціонального дизайну) і панування в даній тріаді переходить то до ВР, то до президента, повноваження кожного інституту змінюються, то вражає абсолютна стабільність впливу неформальних інститутів української влади. Так, українська опозиція завжди була представлена лідерами, що мають високу підтримку та можуть мобілізувати свій електорат задля досягнення своєї мети. Найбільшим досягненням української опозиції можна вважати антикучмівську кампанію, яка згодом призвела до Помаранчевої революції і, як наслідок, значної кадрової ротації та зміни еліт. Також в Україні діють такі неформальні інститути як неопатримоніальні зв'язки та великий бізнес. Вони «забезпечують» клановість української влади та стабільність цієї клановості, яка за різних часів існувала за різними ознаками.

Також, в різні періоди історії незалежної України діяли інститути контр-сигнатури, імпічменту та розпуску парламенту, а окремі політичні партії використовували «гру в опозицію».

Окремо слід зазначити, що багато моментів, пов'язаних з діяльністю та повноваженнями інститутів влади свідомо не прописуються для

того, щоб мати простір вирішувати ті чи інші проблеми залежно від ситуації, а той чи інший інститут міг діяти на власний розсуд, самостійно трактуючи закони та Конституцію.

Список літератури: 1. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология. 2. Павленко Р. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід. – К.: КМ Академія, 2002. – с. 208. 3. Мартинюк Р. Парламентська відповідальність Уряду в Україні: особливості нормативного регулювання // Право України. – 2008. – № 9. – С. 19–25.

*Moroz M.V., Laamanen R.V.
Varkaus, Finland*

SOCIAL RESPONSIBILITY OF THE ELDERLY: CONCEPTUAL SUMMARIZING OF THE ISSUE AND ITS CONTRADICTIONS

The issue of social responsibility in the system of value orientations of modern society is extremely important and significant for the development of the individual and in the context of social development at the state level. Given the diversity of manifestations of complex content, some areas of development found its immediate expression within several branches of scientific knowledge. Sustainability as a socio-political phenomenon, studied mainly within sociological scientific thought, while social responsibility as a category of socio-economic knowledge gained its development primarily within the competence of Economics. However, in our opinion, the greatest impetus for the development of categorical content of the social responsibility issue was done within the borders of psychological and pedagogical sciences, because within the competence of these areas of scientific knowledge manifestation, the most typical questions position the systems and social norms of society's and personal responses to their violation. Furthermore, among the main areas of manifestation of contents of objects and subjects of psychological and pedagogical knowledge, the issue of forming social norms and rules, as well as issues of identity formation as a subject of practical implementation and their social intentions is one of the backbone elements of an appropriate system of scientific knowledge.

The issues of social responsibility in the system of value orientations of modern society are constantly within range of scientific interests of researchers. Among the latest scientific-communicative activities, the topics of which were aimed at finding effective mechanisms of cooperation

(development of the dialectic relationship) between the individual and society in the context of forming of mutual rights and obligations there should be notated: First International Scientific Conference «Development of Students Social Responsibility in Higher Technical Education» (18.10. 2013, Kyiv – The National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute» and Wroclaw University of Technology (Poland)); 2 st International scientific-practical conference «Business administration and corporate social responsibility» (30.04. 2014 – 02.05. 2014, Baku – Azerbaijan State Economic University); International conference «The Future of Social Relations: Rethinking Prejudice and Togetherness in Times of Crisis» (21.05. 2014 – 25.05. 2014, Sheffield – University of Sheffield). During the opening of the latest scientific-communicative activity Professor Gill Valentine drew attention to the importance of critical debate about the future of social relations. In the context of legislation on equality, a scientist noticed that argue that there is a need to rediscover a broader framework of social solidarity, recognizing that the insecurities of the risk society demand an 'ethic of care' for those unlike ourselves. Yet, while there is increasing evidence that the growing proximity of difference is producing positive encounters which have been celebrated as cosmopolitanism, the question of how such everyday interactions can be scaled up to achieve a truly inclusive society remains [1, p. 3]. The question of inclusive society in the context of manifestation of the issues of social responsibility in the system of value orientations of modern society, was chosen by us as the object of study. *The subject of the study was defined as issues of social responsibility of the elderly for the decision concerning the prospects of socio-economic and socio-political development of the state.*

Traditionally, the question of social responsibility is violated in the context of the obligations of one part of society to another (social obligations of business to society, social responsibility of employed working people to those who are not able to work, social responsibility of young people to the elderly, etc.). However, relevant scientific research activities are focused primarily on the issues of moral quintessence or illegal and legal responsibility of a stronger social object to less protected, which is the reason for the distortion of the content of the relevant phenomena. *Social responsibility is based on the adoption of socially important interests by all the parties of social communication without an exception and their ability to not cause any damage to society by their activities.* Often, the social responsibility commitment is seen through some social object. Of course, the status of these objects is not necessarily the same as the level of the hierarchy of social positioning and the power of possible effects. In scientific discussions there is prevailing an opinion

on liability (performance obligations) of more powerful and successful social object (participant of the socio-economic relations) to the less secure one. However, when we consider the responsibility, including social one, remember that in the context of the content of theory of norms, this category is usually viewed through the prism of the institute of rights and duties of the participant of the correspondent process, and therefore it is all about mutual responsibility. Thus, *we can rephrase the term social responsibility into the term «social mutual responsibility»*. *We believe this formulation of the definition is more relevant to the content that is put into it*, because we can not talk about the social responsibility of business to society without taking into account the responsibility of society by favorable institutional environment for business or emphasize the social responsibility of society to elderly age without regard to its responsibility to society. In the context of the content of the latter thesis, we will try to flesh out our point of view on the affected issues.

Firstly, social responsibility should not be considered in the light of the subject-object relations. This is due to the fact that as part of social responsibility, or as we noted above – social mutual responsibility, *the same party of social communication may be considered at the same time as the status of the subject and the object of social responsibility*. It is clear that in this case the responsibility is gaining signs of mutual responsibility.

Secondly, *the problem of mutual responsibility between the main actors of social dialogue is closely related to the level of freedom* (political, economic, and freedom of conscience), because when it comes to «mutual», the subject is losing a part of their freedom, i.e. refuses to it in favor of the freedom of others. This action requires a balance of costs and benefits that characterize the relationship between stakeholders. Here it is not only the trust of each other (trust to pay), but rather for a specific result (give to get).

Thirdly, the issue of social mutual responsibility between members of social dialogue with dialectical relationship with questions of mutual obligations, that in some way affect the contents of the respective categories. Under the definition of mutual obligation we usually mean the compliance by the parties (entities that enter into an agreement or agree) of obligations with respect to one another. That is, an agreement that has certain responsibilities which must ensure compliance with the relevant agreement. When we understand the mutual special kind of interpersonal (intersubjective) relationship, the essence of which is revealed in the context of the content of the principle of collective responsibility. So, the results of the development of society as a whole and its major subsystems (political, economic, spiritual, social) directly, jointly and severally liable ones are all the members of social communications without an exception.

Fourthly, in the context of the subject of our attention, the elderly have the same social responsibility as the youth and the youth before them. This is due to the fact that young people are consuming the results of implementation of management decisions that were made by the authorities, legitimization of which was a result of the implementation of the will of the people who took part in the election process. According to the research of Yuriychuk E.P. relatively high proportion of elderly people among those who wish to take part in elections can be explained by «prolonged political socialization during the existence of Soviet power. Since this age group are women aged over 55 years, and men – aged 60 years, at the time of the formation of an independent state with the youngest current pensioners were under 38–43 years. Therefore, their political behavior formed generally in the USSR, when participation in the elections was the constitutional duty» [2, p. 82]. Taking into account the trend towards «aging process» (in the UN report «Development in the aging world. Summary» it was determined that in the twenty-first century aging of population will cause a significant impact on society and will require that policymakers should pay this process more attention. Experts estimate the share of the elderly in 1950 was 8 % while in 2000 their number increased to 10 %. Due to the projected demographic development, in 2050 the corresponding figure will be 21 % [3, P. 6–7]) it can be stated that the issue of participation of older people in social and political activities of the country is relevant, because taking part in the electoral process today, an elderly man identifies directions for future transformation of society. The question is how an elderly person can assess the risk to the prospects of the analysis offered the choice of alternatives. Of course, there are exceptions, i.e. the elder may be not only an active member of the socio-political and socio-economic processes, but a real object of the learning process) and their number is small enough to talk about the existence of systemic effects. In general, older people are not sufficiently aware of the content of the proposed candidates and political parties programs, the presentation of which is within the electoral process and implementation mechanisms. In addition, making a choice, a person uses the knowledge and experience that he/she has at the present moment, but an elderly person's process of intensive updating of knowledge and experience ended decades ago, and thus the knowledge lost not only relevance, but also got significantly out of date. It should draw attention to the fact that knowledge is updated each year by 15 % and this process is accelerated [4], so those members of society who are on the outside of ongoing education in any kind of multi-vector manifestation, lose their ability to make informed and effective decisions, which in turn is a threat directly to most individuals with relevant stratification groups and society as a

whole. So, we can ask the question «Can an elderly person be responsible for the descendants of the decisions taken with his/her participation, and whether we can count on mutual responsibility for such decisions?» The answer is not simple, because maybe it goes over the limit of the «mutual», i.e. an elderly person who decides today, eventually will not be present anymore, and hence its responsibility to society loses all the sense. In our opinion, it should initiate discussion about the possibility of (appropriate) limitation the rights of older persons in the political life of society. We do not aim to answer questions on a specific age from which it would be reasonable to limit human involvement in the political process, but at the same time, we want to draw attention to the existence of age limits in which a person acquires the right to such participation. In the context of the content of this fact, our proposal does not appear that transcends social norms. An elderly person deserves respect and sympathy from society but predicting the consequences of policy decisions, and therefore the formation of domestic and foreign policy of the country is the responsibility of those who have the latest knowledge and can make an informed and deliberate choice. Among the expected in scientific-communicative measurements, the thematic focus of which is correlated with the above mentioned issues, we should note the 3rd International Conference «Social Responsibility, Ethics and Sustainable Business» (09.10. 2014–10.10. 2014, Barcelona – Universitate Ramon Llull). We hope that the issues that were raised within the international scientific-practical conference «Spiritual and moral foundations and individual responsibility in the fate of human civilization» (05.11. 2014–06.11. 2014, Kharkiv – National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute») would be reflected not only in the practical activities of public-management activities, but also would gain development and become subject for new areas of research.

Reference: 1. Gill V. Welcome and Introduction [electronic resource] / Gill Valentine // International conference on The Future of Social Relations: Rethinking Prejudice and Togetherness in Times of Crisis. – Sheffield: Press of University of Sheffield? 2014. – 82 p. – Mode of access: http://livedifference.group.shef.ac.uk/wpcontent/uploads/2013/10/Booklet_29.05.20141.pdf. 2. Yuriychuk E.P. Electoral participation of older people as part of the mechanism of legitimation of power in Ukraine / E.P. Yuriychuk // Bulletin of the Central Election Commission. – 2009. – № 1 (15). – P. 81–89. 3. Development in an Ageing World: World Economic and Social Survey [electronic resource] / (auth. Text Department of Economic and Social Affairs of the United Nations). – New York [BI], 2008 – 265 p. – Mode of access:

http://www.un.org/en/development/desa/policy/wess/wess_archive/2007wess_ru.pdf. 4. Malitkov E. Tools for human resource development in the modern forms of education [electronic resource] / E. Malitkov // Statement by the Chairman of Interstate Committee of the Commonwealth of Independent States at the World Summit on Sustainable Development (Johannesburg, 30.08.2002). – Mode of access: <http://www.un.org/events/wssd/statements/cisR.htm>.

*Поступной А.Н.
г. Харьков, Украина*

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ОБЩЕСТВОВЕДОВ ЗА СУДЬБУ СТРАНЫ

Развал Советского Союза произошел легко и быстро, в том числе и потому, что значительную, если не большую часть общества убедили: для того, чтобы жить по-европейски, необходимо всего лишь вернуться к частной собственности, как естественной основе преуспевающего рыночного общества. Причем для достижения европейского уровня жизни понадобится всего лишь несколько лет. И что для многих было особенно приятным – населению пообещали, что ему-то, собственно, и делать особо ничего не нужно. Поскольку с этой задачей справится «невидимая рука рынка», о которой с восторгом и умилением говорили все – юристы и экономисты, эксперты и журналисты, писатели и вообще все те, кто знал, как это устроено «там» и как непременно и уже скоро будет «здесь».

Вспоминая то уже далекое время и свои попытки убедить хотя бы кого-то из поверивших в эту перспективу, что это невозможно, что называется «по определению», не припоминаю, чтобы кто ни будь отказался от таких приятных грез. Не принимали довод о том, что немногочисленной группе стран Юго-Восточной Азии, сумевших совершить такой по сути цивилизационный рывок, понадобилось для этого не менее двух десятков лет. А главное, видимо в еще большей мере отталкивали слова о том, что эти два десятка лет (и это в лучшем случае) – это период невероятного напряжения усилий всего общества по переводу страны на иную модель развития. Желающих так долго напрягать свои силы, чтобы лишь после этого вкусить радость победы – не находилось. Хотелось всего и сразу. А главное «На halyavu». После чего говорить о самом механизме такого перехода, достаточно сложного, требующего системных преобразований, говорить уже не имело смысла.

В результате «маємо те, що маємо»: ни через несколько лет, как было обещано, ни уже на двадцать четвертом году движения по избранному пути, Украина этой цели не достигла. Нет у нее такой перспективы и в обозримом будущем. О чем приходится с грустью констатировать, читая программы тех политиков, партий и блоков, которые прошли в

новый состав Верховной Рады и возглавят движение страны все к той же декларируемой цели. Как и в начале девяностых, вновь дружно заговорили о реальности и близости нашего превращения в полноценную европейскую страну. При этом ключом к решению данной задачи по прежнему остается девиз незабвенного Остапа Бендера – «Заграница нам поможет». Но не поможет. В чем наглядно уже убедились те, кто в условиях идущей войны не просто надеялся, а был уверен во всесторонней помощи Запада. Но увы: ни вооружений, а главное – дополнительного финансирования, в размерах, сопоставимых с глубиной и масштабами имеющихся у нас проблем, страна не получила.

Есть много причин, в силу которых цели, задекларированные при обретении независимости, так и остались нереализованными. Отчасти это можно объяснить тем, что суть такого перехода, его механизмы и способы, представляющиеся многим как само собой разумеющиеся (казалось бы чего же проще – смотри на Запад и копируй) в действительности гораздо сложнее и для многих непонятны, что блокирует саму возможность разработки и реализации программы необходимых преобразований. Но пожалуй, важнейшая причина неудач в том, что силы и группы, которые реально управляли страной все это время, – в действительности не только не хотели их осуществления, но и реально противились и противятся этому, поскольку это существенно ограничивало бы их власть, а главное – лишало бы их монопольного и почти неконтролируемого доступа к ресурсам страны, финансово-экономическим, в первую очередь.

И ключевым при этом становится вопрос: почему в таком случае население страны все это время отдает им высшую власть, голосуя за них на парламентских и президентских выборах, связывая с ними свои надежды на европейское будущее? Ответ грустный – вопиющее непонимание абсолютным большинством населения, включая и так называемую интеллигенцию, самой сути проблемы, путей и способов ее реализации.

Неоднократно приходилось писать, что в современном мире безгранично господствует миф о том, что западная модель рыночной экономики и либеральной демократии, обладающая всеми мыслимыми и немыслимыми достоинствами – это светлое будущее всего человечества. И если в Украине его пока еще нет, то это лишь следствие наших ошибок и недоработок, недостаточной настойчивости и последовательности. Но рано или поздно к этой цели придут все. Исключая разве что каких-то изгоев, отрицающих общечеловеческие ценности или малочисленные племена, все еще блуждающие в джунглях Амазонии. Сами же западные страны якобы всячески помогают тем, кто пока еще отстает от них на этом пути. Помогают своим примером, своими советами, консультантами и рекомендациями, налаживанием более тесного экономичес-

кого, политического и военного сотрудничества, передачей своих норм и ценностей. Подкрепляя все это миллиардными кредитами.

Причем идея такой радужной перспективы не нуждается даже в доказательстве – она из разряда «само собой разумеющихся». Достаточно хотя бы раз побывать, в развитой стране, или послушать тех, кто там был, в крайнем случае – включить телевизор. Увидеть, захотеть и воплотить. Тем более, что распространением и поддержанием этого мифа занимаются государства и якобы негосударственные организации, политические партии и СМИ. Но особую роль в распространении этого мифа занимает вся сфера образования, обществоведы – в первую очередь.

Увы – утверждение о том, что путь к «светлому рыночному будущему» открыт для всех – это одна из наибольших мистификаций в истории. Обеспечить европейский уровень развития и благосостояния всему человечеству в рамках либеральной модели невозможно.

Во-первых, в силу ограниченности, а тем более – нарастания дефицита ресурсов. Развитые страны Запада, представляющие шестую часть человечества, потребляют около семидесяти процентов используемых ресурсов, что не оставляет никаких шансов достичь такого же уровня благосостояния остальным шести миллиардам населения Земли. (Как утверждают эксперты, для этого понадобились бы ресурсы еще нескольких таких же планет как Земля). И по мере нарастания дефицита ресурсов развитые страны делают все, чтобы сохранить их для себя, а значит – ограничить доступ к ним всем остальным. Обычно приводят в пример углеводороды. Но список дефицитных ресурсов включает уже десятки позиций. Скоро на лидирующие позиции выйдут пресная вода, продовольствие. Чтобы в рамках такого благостного проекта тот же Китай вышел на европейский, а тем более – американский уровень питания, а к нему начала приближаться и Индия (а желание, безусловно, есть) населению нынешних развитых стран пришлось бы перейти на сухари и воду. И это в лучшем случае.

Во-вторых, сегодня мировая экономика существует как единое целое – как «мир-система», в рамках которой у каждой страны свои роль и место. Несколько десятков стран с рыночной экономикой процветают – и процветают именно благодаря использованию механизмов рынка. Но в мире на порядок больше стран, которые не процветали, не процветают, и никогда процветать не будут. И это тоже реалии рынка. Современный мир иерархичен и жесток. Он как пирамида, к вершине которой, как раз и олицетворяющей триумф либеральной демократии, стремятся все, а доходят только сильнейшие. Удел остальных стран – быть основанием этой пирамиды, нести ее на себе. Именно нести. Ведь благополучие верхних в значительной мере создается за счет безвозмездного взимания «дани» с нижних.

Мир-система сложна, хотя ее базовые элементы известны: Федеральная резервная система, бреттон-вудская финансовая система, ВТО, ВМФ и т.д. Ее задача – сепарировать все страны мира на благословенное ядро, полупериферию и периферию. Задача и обязанность двух последних – обеспечивать процветание ядра, оно же – процветающий Запад. Что и обеспечивается массой конкретных механизмов и способов.

Находящиеся на вершине этой пирамиды США, производя чуть более 20 % мирового валового продукта, потребляют вдвое большую его часть – 40 %. А, учитывая, что даже в тех 20 % значительную долю составляют финансовые мыльные пузыри, то эта диспропорция между трудом и потреблением является еще большей.

Как говорится, дай бог так жить каждому. Но, увы, жить за чужой счет все не смогут. Ведь кому-то за это пиршество приходится платить. Государственный долг США приближается к 18 триллионам долларов. Они уже благополучно «проедены». Именно проедены, ибо прирост ВВП в разы меньше прироста долга. Долг же отдавать никто не будет. Это уже физически невозможно сделать. А ведь свою долю получают и другие развитые страны. В конечном счете все это приходится оплачивать остальным, менее развитым странам, Украине, в том числе.

Последние два десятилетия благополучие развитых западных стран базируется не только на своём собственном труде, но и на все возрастающей долговой подпитке, уже давно вышедшей за те пределы, когда хотя бы теоретически еще можно было бы говорить о возможности погашения долгов. Сегодня развитым странам приходится только надеяться, что кредиторы, а это весь остальной мир, еще какое-то время не догадаются, что долги им возвращать не будут. И дай бог, чтобы развитые страны (они же и должники) не воспользовались прежним опытом. (В двадцатом столетии долги дважды списывались мировыми войнами).

Поэтому среди многочисленных функций либерального обществоведения особое место занимает идеологическая, призванная скрывать сущность и механизм функционирования мир-системы. Когда же эти дисциплины экспортируются в менее развитые страны, идеологическая функция в них становится преобладающей, призванной обеспечить легитимацию и сохранение мир-системы и царящих в ней отношений. Что и достигается навязыванием всему миру мифа о рыночной экономике и либеральной демократии, как воплощении «общечеловеческих ценностей» и возможном благе для всех. Ведь любая социальная система существует до тех пор, пока в ее справедливость верит большая часть населения. Тот же Советский Союз рассыпался так легко и быстро потому, что к началу девяностых годов большая часть населения отказала ему в

доверии, легко уверовав в свое скорое процветание при переходе к рыночной экономике и либеральной демократии.

Увы, вместо этого Украине досталась роль донора для более развитых стран. Экономисты по-разному оценивают размеры ее «вклада» в благополучие действительно благополучных стран, но в чем они сходятся так это в том, что исчисляется он в миллиардах долларов. И если мы действительно хотим стать развитой страной, то роль общественных наук и обществоведов состоит в том, чтобы вооружить общество знанием путей и способов изменения положения страны в современной мир-системе. Излишне говорить, что для обществоведов эта задача оказалась непосильной, Западные обществоведы, а отечественные слепо их копируют, об этом не говорят. И это естественно – пропагандируя свой миф, они обеспечивают процветание своих стран. И отечественные обществоведы, повторяющие этот миф, всячески им помогают. В ущерб собственной стране.

То есть, у решения этой задачи не столько гносеологические, сколько идеологические трудности. Сама же модель решения этой задачи, названная «мобилизационной», уже давно опробирована Японией и Китаем, Южной Кореей и Тайванем и рядом других государств. А первым ее предложил и осуществил Советский Союз. Другое дело, что ключевые моменты этой модели прямо противоположны тем указаниям и даже аксиомам, которые даются сегодняшними обществоведами: экономистами, социологами и политологами, философами и культурологами.

А для начала понять главное. Высокоразвитой Украина может стать не благодаря, а наперекор усилиям развитых стран. Пока мы не стали частью того же Евросоюза – мы с ним конкуренты. В том числе – конкуренты за право воспользоваться плодами НАШЕГО труда. И начинать, опираясь на понимание механизма функционирования как национальной экономики, так и экономики мир-системы в целом, с блокирования тех каналов, по которым созданный нами прибавочный продукт безвозмездно перетекает к счастливым обладателям развитых экономик, и расширения тех немногочисленных (а они есть), по которым его получаем мы. Мир циничен и жесток. С момента возникновения института частной собственности, наиболее продвинутые субъекты пытаются переложить намеченную ими работу на чужие плечи. Развитые страны потому и развитые, что умеют это делать. И если Украина хочет приобщиться к их числу – задача обществоведов показать, как этого достичь. Тем более, что алгоритм уже отработан.

*Семенова Ю.А.
м. Харків, Україна*

ТУРБОТА ПРО ЗДОРОВ'Я ЯК СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Зростання глобальних проблем людства, техногенний вплив на природу і погіршення екологічної ситуації має негативні наслідки, які неминуче позначаються на людині в планетарному масштабі, посилюючи її відповідальність як за власне здоров'я, так і здоров'я інших. Проблеми відповідальності людини за здоров'я і виживання людини не можуть розглядатися поза зв'язку з негативними тенденціями і деформаціями суспільного розвитку. Локальні війни та військово-політичні конфлікти, наркоторгівля неминуче пов'язані із злочинами проти життя й здоров'я людини. У ряді випадків вони носять загрозливий людству характер. Звідси зрозуміла стурбованість пошуком практичних заходів для їх вирішення. Недооцінка такого завдання і недостатня вивченість пов'язаних з ним проблем без перебільшення ставить людство на грань життя і смерті. Нові потреби, інтереси і цінності, які опановують людськими умами і душами, пов'язані все більше з технікою і штучністю людського розвитку. Сьогодні виникає реальна небезпека, що техногенні та інші цінності штучного середовища проживання відштовхують на задній план цінності природно-життєві, фізичного і психічного здоров'я людини.

Сучасні продукти нанобіотехнології радикально проблематизують традиційні уявлення про межі життя і смерті, про основоположні структури самоідентичності людини, про розрізнення свого (власного) і чужого, про демаркацію норми і патології, про справедливе, правове, легітимне, про ризик відповідальності. Розвиток нових репродуктивних технологій розщеплює ядро традиційної самоідентичності людини, виникає мутована, гібридна, роздроблена, «протеїчна» самоідентичність. Все більш гострим стає питання про межі втручання людини в підґрунтя свого існування у фізіологічному сенсі. Однак ці успіхи пов'язані з тривожними для людства небезпеками. Ніколи раніше людина не могла так активно штучно втручатися в питання спадковості, регулювання зачаття і самого життя. Загрози для здоров'я і виживання людства незмірно зростають, коли відсутнє філософське осмислення пріоритетів, масштабів та наслідків такого втручання. «Над людиною нависла смертельна загроза самознищення. Вона може в будь-який момент зникнути з обличчя Землі, що буде протиприродно для людини розумної. Людина сама, своїм розумом створила цю протиприродну ситуацію, а тепер починає все гостріше усвідомлювати необхідність «високого дотику» розуму із самим собою, розуму, сполученого із гуманністю, тобто необхідність мудрості. Людина все більше починає звертатися до самої себе, стає не тільки суб'єктом, але й головним об'єктом пізнання» [2, с. 491]. Відбу-

ваються в суспільстві зміни, наукові й технологічні відкриття практично завжди стають факторами, що впливають на здоров'я соціуму, вносять корекцію ставлення суспільства до здоров'я як до цінності. Характеристики та оцінки суспільного здоров'я нерозривно пов'язані зі здоров'ям його членів, з такими феноменами, як народжуваність, смертність, хвороба, умови і спосіб життя, можливості правильного харчування, природне середовище, організація охорони здоров'я і безліч інших.

Проблема турботи і відповідальності за здоров'я людини актуальна як на особистісному, так і на соціальному рівні. Важливим аспектом у відповідальному ставленні до здоров'я є соціальна складова. Недооцінка цієї тенденції на індивідуальному і соціальному рівнях призводить до знецінення здоров'я. У соціальній практиці накопичений значний досвід зміцнення здоров'я особистості за допомогою масового розвитку фізичної культури і спорту, профілактичних засобів, систематичної диспансеризації. В умовах, коли суспільство не в змозі забезпечити необхідний для населення рівень охорони здоров'я, виникає проблема пошуку ефективних шляхів підвищення цінності здоров'я. Здоров'я як відповідальне ставлення до себе, персональна самоцінність – це значущість міри можливого здійснення людиною усвідомлених цілеспрямованих дій без погіршення свого фізичного, духовного й соціального стану, без втрат ступеня своєї соціалізації. Здоров'я як відповідальне ставлення до іншого, як соціумна цінність – це значущість для соціальної групи ступеня реалізації смисложиттєвих можливостей її членів. Соціальність у відповідальному ставленні до здоров'я виражає значення певних соціальних зв'язків, місця і ролі людини у вирішенні суспільних завдань, що забезпечує особистості достатній рівень соціальної адаптивності. Існує закономірна залежність між здоров'ям суспільства і здоров'ям індивіда. У здоровому суспільстві гармонійно формується фізичне, психічне та духовне здоров'я індивідів, а наявність здоров'я індивідів забезпечує достатній рівень громадського здоров'я в економічній, соціально-політичній і духовній сферах. Економічне неблагополуччя суспільного розвитку, соціальні протиріччя не тільки призводять до виникнення нових захворювань, до деформації параметрів життя, але й породжують нові екологічні й соціальні проблеми, як локальні, так і глобальні.

В контексті феноменологічного підходу досвід переживання здоров'я дається людині не спочатку, а внаслідок. Він опосередковується первинним досвідом нездужання, болю, хвороби, слабкості, проте саме здоров'я сприймається як порятунок від цих негативних відчуттів. Здоров'я людини можна розуміти як характеристику і оцінку тих фізичних і соціальних можливостей, які є у людини, з урахуванням того, чого їй, в силу особливостей її організму робити не слід, щоб не завдати шкоду собі або

оточуючим. Здоров'я як відповідальне ставлення до себе і до іншого – це чітке визначення потенційних та реальних можливостей людини в здійсненні своїх дій без погіршення фізичного і духовного стану, без втрат в адаптивному та життєвому середовищі. Відповідальність за здоров'я проявляється в турботі про себе, в охороні здоров'я. Поява хвороби породжує обмеження фізичних, духовних і соціальних можливостей людини. Здоров'я завжди виступає благом, тобто тим, що відповідає потребам, інтересам, має позитивне, неминуще, всеосяжне й позачасове значення для людей. Ціннісний зміст здоров'я акумулюється у відношенні людини (соціуму) до свого стану, що забезпечує успішну (гідну, прийнятну для даних умов) життєдіяльність. Відповідальність за здоров'я проявляється у відношенні об'єктивного компонента – сукупності можливостей, які можуть бути реалізовані за наявності повноцінного здоров'я. Це може бути статусна роль у суспільстві, професія, рід занять, тривалість життя тощо. Суб'єктивний компонент здоров'я як цінності – це ставлення суб'єкта до свого здоров'я, що виражається в перевагах цінностей, орієнтацій, мотивації у поведінці по відношенню до здоров'я. Відповідальне ставлення до здоров'я можна оцінювати за кількома критеріями: ефективна система охорони здоров'я, кількість інвалідів, схильність до захворювань, травматизм, смертність, тривалість життя, розвиненість фармацевтичної індустрії та медичної науки. Здоров'я інтегративне, воно містить такі складові: фізичну (біологічну), вітальну, духовну (психічну) і соціальну, стан яких залежить від волі, прагнень, дій і відповідальності людини. Здоров'я як цінність за фізичними параметрами являє собою значення біохімічних (соматичних) показників стану людини для її життєдіяльності. Вітальні характеристики здоров'я розкривають значення її біопсихосоціальних показників на персональному рівні, поза системою суспільних відносин. Духовне здоров'я фіксує значення ідеальних феноменів, що дозволяють людині бути повноправним членом суспільства. Здоров'я як соціальна цінність виражає значення соціальних зв'язків, місця і ролі людини у вирішенні соціальних завдань, ступені реалізації нею суспільних інтересів, що забезпечує їй достатній рівень соціальної адаптивності. Здоров'я залежить як від екзогенних (зовнішніх по відношенню до організму і соціальних за своєю природою) факторів, наприклад, голод, епідемії, війни, відсутність ліків, та ендогенних причин. Розвиток медицини і нові технології, гуманне ставлення до людини, культ здорового способу життя сприяють тому, що екзогенні чинники відходять на другий план. Причиною руйнування здоров'я й смерті стають ендогенні фактори. Проте, у сучасному світі сьогодні знову спостерігається посилення екзогенних факторів, пов'язаних із соціальними хворобами, породженими несприятливими умовами життя, шкідливими професіями, погіршенням стану навколишнього середови-

ща, стресовими соціальними навантаженнями, появою нових захворювань, що мають соціально-етичний характер (наркоманія, токсикоманія, алкоголізм, ВІЛ-інфекція). Насьогодні здоров'я перетворилося на специфічну суспільну проблему особистісного характеру, коли людина в результаті технологічного впливу на середовище свого існування виявила, що реально й потенційно поставила під загрозу не тільки здоров'я окремих людей, але й всього людства. Цивілізація послабила дію природного відбору, що має двоякі наслідки, з одного боку, посилює гуманістичну складову в соціумі, з іншого – виникає небезпека різкого погіршення генофонду людства. У цивілізованому світі спостерігається стійка тенденція посилення орієнтації людей на цінності штучного середовища існування у збиток цінностям природно-життєвим, що робить їх не стільки відповідальними, скільки самовпевненими.

Сучасний техногенний світ, вплив засобів масової комунікації залучає людину до різноманітних соціальних структур, що пов'язане з велетенськими навантаженнями на психіку, стресами, які руйнують здоров'я людини. Відповідальне ставлення до здоров'я «вимагає вироблення нових цінностей, нових світоглядних орієнтирів. Необхідне пересортування колишнього ставлення до природи, ідеалів панування, орієнтирів на силове перетворення природи й соціального світу, необхідне вироблення нових ідеалів людської діяльності, нового типу розуміння перспектив людини [1]. В економічно благополучних країнах насьогодні має місце динаміка зростання видатків на потреби охорони здоров'я. Експерти та аналітики визнають важливість здоров'я не тільки як людської цінності, але й як економічного ресурсу, на підставі трьох індексів, що характеризують рівень життя населення: його освіта й тривалість життя на основі характеристики здоров'я та статистики смертності. Це показує, наскільки ефективно витрачаються кошти, виділені на охорону здоров'я [3, с. 74]. Для економіки будь-якого підприємства та держави в цілому економічний виграш від людей, які менше хворіють, очевидний.

Здоров'я індивіда, безумовно, вимірюється рівнем благополуччя соціальної структури суспільства. Але, водночас, здоров'я – це благо, яке отримується власними зусиллями, працею над собою. Суб'єктивізація здоров'я означає зростаючу залежність здоров'я від духовного, морального стану людини. Людина все більше стає суб'єктом власного здоров'я, від волі особистості залежить те, яким чином вона буде створювати й як буде використовувати техніки продукування здоров'я. Філософія здоров'я виходить з методологічної установки про комплексний характер здоров'я, враховує соціальні та особистісні аспекти формування потреби у здоров'ї. якщо соціальне здоров'я індивіда визначається рівнем його благополуччя у тій чи іншій соціальній систе-

мі, то індивідуальне здоров'я визначається здатністю самостійно контролювати та нести відповідальність за власне здоров'я.

Здоров'я в контексті відповідальності слід розуміти не тільки як відсутність хвороби, проте як фундаментальну характеристику людського існування. Відповідальність людини у ставленні до свого здоров'я дозволяє їй реалізувати певний набір фізичних, духовних, соціальних можливостей, у тій чи іншій мірі розкрити свій людський потенціал.

Список літератури: 1. Степин В.С. Особенности научного познания и его роль в современной цивилизации [Текст]// В.С. Степин, М.А. Розов, В.Г. Горохов Философия науки и техники. – М.: Гардарики, 1996. – <http://philosophy.ru/library/fnt/00.html>. 2. Фролов И.Т. Жизнь и познание [Текст] // Академик Иван Тимофеевич Фролов: Очерки. Воспоминания. Избранные статьи. – М.: Наука, 2001. – 645 с.– (Ученые России: Очерки, воспоминания, материалы). – ISBN 5-02-013077-X; 3. Юдин Б.Г. Здоровье человека как проблема гуманитарного знания [Текст] / Б.Г. Юдин// Философия здоровья. – М.: ИФ РАН, 2001. – С. 61–85.

*Семке Н.Н.
г. Харьков, Украина*

РОЛЬ СЕМЬИ В ФОРМИРОВАНИИ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ

Семья, с позиции социологов, представляет собой малую социальную группу, основанную на брачном союзе и кровном родстве, члены которой связаны общностью быта, взаимной помощью, моральной ответственностью. Этот древнейший институт человеческого общества прошёл сложный путь развития: от родоплеменных форм общежития, до современных форм семейных отношений.

Роль семьи в воспитании личности, в формировании её социальной ответственности не сравнима по своей силе ни с какими другими социальными институтами. Именно в семье формируется и развивается личность, закладываются основы нравственности, воспитываются привычки поведения. Семья как первый воспитательный институт способствует самоутверждению человека, стимулирует его социальную, творческую активность, раскрывает индивидуальность. Семья формирует умения – быть ответственным, принимать самостоятельные решения, отстаивать социальные и нравственные убеждения, обладать высокой психологической лабильностью, стремиться к духовному обогащению личности. Связь с семьёй человек ощущает на протяжении всей своей жизни.

Социальная ответственность предполагает объективно обусловленную необходимость соблюдения индивидом основных правил, требований, принципов, устоев совместного общежития. Такое поведение – непереносимое условие нормального функционирования общества, коллективной жизни. Основой для формирования социально ответственной личности является семейное воспитание.

Семейное воспитание (как воспитательная деятельность родителей) – это взаимодействие родителей и ребёнка, основанное на родственной интимно-эмоциональной близости, любви, заботе, уважении и защищённости ребёнка и содействующее созданию благоприятных условий для его полноценного развития. Первыми наставниками в жизни каждого молодого человека являются родители – самые дорогие и самые близкие ему люди. Первые жизненные уроки ребёнок получает в семье. Его первые учителя и воспитатели – отец и мать. Давно установлено, что для ребёнка общие семейные повседневные радости и огорчения, успехи и неудачи – это источник, рождающий доброту и чуткость, заботливое отношение к людям. Семья даёт ребёнку первые представления о добре и зле, о нормах нравственности, о правилах общежития, первые трудовые навыки. Именно в семье складываются жизненные планы и идеалы человека.

Особая значимость семейного воспитания обусловлена:

- глубоко эмоциональным, интимным характером семейного воспитания: оно строится на кровном родстве, родительской любви к детям и ответных чувствах детей к родителям;

- постоянством и длительностью воспитательных воздействий родителей, других членов семьи в самых разнообразных ситуациях, их повторяемостью изо дня в день;

- наличием объективных возможностей для включения детей в бытовую, хозяйственную, воспитательную деятельность семьи.

Семейное воспитание – сложная система, на которую оказывают влияние множество внутренних и внешних факторов.

Внешние:

1. *Воздействие политических, социально-экономических и экологических факторов.* Влияние этих факторов приводит к изменению ценностных ориентаций, норм и правил поведения подрастающего поколения, исчезновению у отдельной категории родителей и детей таких положительных качеств, как сострадание, терпимость, открытость, скромность, самообслуживание, бескорыстие и др.

2. *Большое количество разводов.* Разводы увеличивают количество неполных семей. В них создаётся специфическая система отношений между матерью и ребёнком, формируются образцы поведения, предста-

влияющие собой в некоторых отношениях альтернативу нормам и ценностям, на которых основывается институт брака.

3. *Ухудшение репродуктивного здоровья населения.* К причинам ухудшения репродуктивного здоровья населения относятся: инфекции, передающиеся половым путём, ранний возраст вступления в половые связи, раннее материнство и прерывание беременности.

4. *Кризис воспитания,* обострившийся в связи с политическими и социально-экономическими изменениями в стране; распадом традиционных массовых общественных детско-юношеских и молодёжных организаций, изменением функции семьи, распадом ближайшего социального окружения, негативные тенденции в социуме, выражающиеся в росте алкоголизма, наркомании, правонарушений и т.д.

Внутренние:

1. *Жилищные и материально-бытовые условия семьи.* Хотя семья представляет духовное и моральное объединение, она базируется на внешнем жилищном объединении (дом, квартира) и должна иметь соответствующие материально-бытовые условия. Эти условия существенно влияют на планирование и развитие семьи, установки родителей относительно численности детей в семье, направления жизнедеятельности семейного коллектива.

2. *Структура семьи и ее количественный состав.* В последние 10–15 лет в Украине заметно сократились размеры семьи. В абсолютном большинстве преобладает тип простой (нуклеарной) семьи, которая состоит из мужа, жены и одного-двух детей (около 70 % от общей численности украинских семей). Растёт количество неполных семей. Неполная семья – это малая группа с частичными, неполными связями, где нет традиционной системы отношений: мать-отец, отец-дети, мать-дети, дети-бабушки и дедушки.

3. *Выполнение родителями функций материнства и отцовства.* Особенности материнского воспитания проявляются: в развитии эмоциональной сферы ребёнка посредством чувства любви и привязанности (природный материнский инстинкт); в формировании у ребёнка через непосредственное общение с ним доброты, сердечности, милосердия, чуткости, нежности, искренности; в оказании помощи ребёнку приобрести первый жизненный опыт через общение, игру, труд, познание; в создании благоприятной семейной атмосферы, которая содействует воспитанию и развитию.

Отцовство имеет такое же большое значение в семейном воспитании, как и материнство. К функциям отцовства относятся: развитие у детей ответственности за своё поведение и поступки, требовательности к себе; формирование у детей, особенно у мальчиков, таких положительных «мужских» качеств, как мужество, упорство, решительность,

трудолюбие, инициативность; воспитание чувства ответственности перед семьёй, родными, соотечественниками, обществом; воспитание уважения к матери, женщине, пожилым людям, маленьким детям, готовности оказать им помощь и защищать их достоинство.

4. *Духовное единство семьи.* Семья испытывает потребность не только в родственном объединении, в родительских отношениях к детям, в материально-бытовых условиях, но и в духовном единстве ее членов. Духовная атмосфера семьи обусловлена наличием родственных чувств, взаимными связями членов семьи, осознанием зависимости перспективы жизни и судьбы каждого представителя семейного микроколлектива. В семье не только закладываются базисные основы, но и оттачиваются грани личности через последовательное приобщение её к вечно живым и непреходящим духовным ценностям, что в свою очередь расширяет возможности для нравственной образованности и воспитанности человека, формирования его мировоззрения и обогащения внутреннего мира. Именно здесь подросток впервые включается в общественную жизнь, усваивает ее ценности, нормы поведения, способы мышления, язык.

5. *Характер трудовой деятельности членов семьи, атмосфера трудолюбия.* Честный труд всех членов семьи на благо общества и семьи, атмосфера трудолюбия воспитывают у детей нравственные отношения, потребность к труду, ответственность за выбор профессии, готовность поддерживать нетрудоспособных членов семьи. Социальная значимость труда воспитывает у ребёнка чувство ответственности.

6. *Авторитет родителей* – это духовное воздействие родителей на формирование сознания и поведения детей, которое основано на уважительно-доверительных отношениях ребёнка к суждению отца и матери. Авторитет родителей предполагает не только глубокое уважение детьми родителей, но и добровольное, сознательное выполнение их требований, стремление подражать им во всем и прислушиваться к их советам. На авторитете основана вся сила педагогического влияния родителей на детей. Авторитет родителей поддерживается их педагогическим тактом. Педагогический такт – это хорошо развитое чувство меры в обращении с детьми. Он выражается в умении найти наиболее близкий путь к чувствам и сознанию детей, выбрать эффективные воспитательные меры воздействия на их личность, учитывая возрастные и индивидуальные особенности, конкретные условия и обстоятельства. Он предполагает соблюдение равновесия в любви и строгости, знание действительных мотивов поступков детей, верное соотношение требовательности с уважением к достоинству личности ребёнка.

7. *Культура быта в семье, семейные традиции, обычаи и обряды.* В понятие культурного быта включаются правильные взаимоотно-

ношения между членами семьи, уважение друг друга, а также разумная организация всей жизни семьи. При этом дети учатся самостоятельно рассуждать и оценивать факты и явления, а родители передают им жизненный опыт, помогают утвердиться в правильном суждении и ненавязчиво направляют их мысли. На воспитание детей в семье влияют и внешние условия: культура домашней обстановки, соблюдение гигиенических, общекультурных и эстетических требований. С помощью традиций, осуществляется передача детям знаний и опыта, преданий, нравов, обычаев, обрядов и т.п.

8. *Уровень культуры родителей* в значительной мере влияет на успешность выполнения семьей ее воспитательной функции. Зависит от многих других факторов, среди которых в первую очередь выделяются: общая культура, гражданская направленность личности, профессиональная подготовленность, жизненный опыт, индивидуальные особенности родителей.

Сегодня семейное воспитание подрастающего поколения происходит в сложных условиях экономической и политической нестабильности, сопровождающейся разрушением традиционных ценностей. И именно поэтому, в контексте социальных изменений семья призвана стать эффективным инструментом формирования социально ответственной личности.

Список литературы: 1. Данилюк А.Я. Нравственное и гражданское воспитание: взгляд компаративиста // Педагогика. – № 8, 2008. – С. 112–116. 2. Лисовский В.Т. «Отцы» и «дети»: за диалог в отношениях: Социологическая публицистика // Социологические исследования 2002. № 7. С. 111–116. 3. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности. М.: Мысль, 1987., 312 с.. 4. Яблонська Т.М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні // Український соціум. – 2004. – № 2. – С. 80–84.

*Смирнов В.Н.
г. Харьков, Украина*

ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ГЕРМАНСКИХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В современный период в ходе военно-политических конфликтов встал вопрос об ответственности высших должностных лиц, включая высшее военное командование, за военные преступления и преступления против человечности. Актуальность и значимость этой сложнейшей

проблемы заставляют очередной раз исследовать это вопрос с историко-правовой моральной точки зрения. Наша цель: выявить в короткой статье основные типы и формы подобных преступлений, ответственность военнослужащих за них, а также личную причастность некоторых высших немецких офицеров к ним, а также их наказание судами различных инстанций на основании тогдашнего международного законодательства.

Под преступлением против человечности выделялись: убийства, истребления, порабощения, ссылка и другие жестокости в отношении гражданского населения или преследования по политическим, расовым или религиозным мотивам, независимо от того, являлись ли эти действия нарушением внутреннего права страны, где они были совершены. На Международном Трибунале в Токио, который завершился в 1948 году, были подтверждены принципы Международного Нюрнбергского трибунала. В нём, в частности, говорилось: «Руководители, организаторы, подстрекатели и пособники военных преступлений против человечности несут ответственность за все действия, совершаемые любым лицом при выполнении подобных планов»¹.

Главные обвинения против высших офицеров вермахта можно сгруппировать таким образом:

1. Пренебрежение судьбой военнопленных.
2. Противозаконные казни красноармейцев, а также убийства и жестокое обращение с военнопленными.
3. Разграбление общественной и частной собственности.
4. Убийства, жестокое обращение и преследование гражданских лиц.
5. Приказ «Об особой подсудности в районе «Барбаросса»».

16 декабря 1942 года за подписью Кейтеля вышел приказ, в котором говорилось на Нюрнбергском процессе. В этом приказе провозглашалось, что борьба с партизанами «не имеет ничего общего с честью солдата и с принципами Женевской конвенции. Над бывшим фельдмаршалом, командующим группой «Север» на Восточном фронте было проведено судебное разбирательство в рамках процессов в Нюрнберге. «По мнению трибунала, в отношении Лееба имелось то смягчающее обстоятельство, что он не был сторонником нацистской партии и её мировоззрения. Немаловажное значение имел тот факт, что не было предъявлено в качестве доказательства ни одного преступного приказа, на котором имела бы его подпись или какой-нибудь знак одобрения».

¹ Нюрнбергский процесс. Сб. материалов. Под ред. К.П. Горшенина. Изд. 3-е, испр. Т.2. Допрос обвиняемых. Преступные организации. – М., Госюриздат, 1955.

11. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов: В 8-ми т. / [Отв. Ред. Рекунов А.М.]. – М.: Юридическая лит., 1987.

На Судебном процессе по делу верховного главнокомандующего вермахта были осуждены высшие офицеры вермахта. Приговор пятого американского военного трибунала, вынесенного в Нюрнберге 28 октября 1948 года говорилось о том, что 24 мая 1941 года командующий сухопутными войсками фон Браухич издал приказ «О поддержании дисциплины», который явился дополнением к приказу Гитлера. Процессы по делу нацистского военного командования были проведены также во Франции и Италии. В мае 1946 года командир подразделения СС «Адольф Гитлер» был обвинён в военном преступлении – отдавании приказа об уничтожении войсками СС военнослужащих США и в нарушении Женевской конвенции 1929 года об обращении с военнопленными. Его начальник штаба Биттрих был обвинён в бессудном расстреле 17 участников движения сопротивления. Известный немецкий фельдмаршал Манштейн после окончания войны был приговорён британским трибуналом в 18 годам тюрьмы за «недостаточное внимание к защите жизни гражданского населения» и применение тактики выжженной земли, то есть фактически, за военные преступления. 20 ноября 1941 года Манштейн издал приказ о «жестоким наказании советских евреев». В нём, в частности, разъяснялось: «...Немецкий солдат решает не только задачу сокрушения военного потенциала этой системы. Он выступает как носитель расовой концепции»².

Некоторые германские высшие офицеры были явно недовольны гитлеровскими приказами об особой подсудности в зоне действия плана «Барбаросса», как и законом об уничтожении советских военных комиссаров и политработников. Оба эти приказа были отданы Гитлером войскам накануне вторжения в СССР. Ещё во время польской кампании 1939 года, в поезде Гитлера под Ильной, адмирал Канарис доложил начальнику штаба верховного главнокомандования вермахта Кейтелю о незаконном с его точки зрения репрессивном отношении к католическим польским священникам, аристократам и интеллигенции. Он предупредил: «За такие методы и поступки мир когда-нибудь предъявит обвинение виновным, в том числе и вермахту, на глазах которого происходит подобное»³.

² Нюрнбергский процесс. Сб. материалов. Под ред. К.П. Горшенина. Изд. 3-е, испр. Т. 2. Допрос обвиняемых. Преступные организации. – М., Госюриздат, 1955.

11. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов: В 8-ми т. / [Отв. Ред. Рекунков А.М.]. – М.: Юридическая лит., 1987.

³ Нюрнбергский процесс: право против войны и фашизма / Ин-т государства и права РАН; Ратгер. Ун-т (США); Лейден ун-т (Нидерланды); [Кол. Авт.: Д. Гинденбургс, В.Н.Кудрявцев, Р.С.Кларк и др.; Пер. с англ. А.С.Никифоров]; Под ред И.А. Ледех, И.И. Лукатуса. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1995.

Полковник юстиции Мирецкий писал в книге «Преступники в фельдмаршальских мундирах»: В феврале 1952 года Военная коллегия Верховного Суда СССР судила двух генерал-фельдмаршала Клейста и Шернера. Обвинялись они в том, что с их ведома и по их приказу вверенные им войска чинили на территории СССР зверства и насилия над мирным гражданским населением, совершали массовые разрушения и жестоко расправлялись с населением под видом борьбы с партизанами. Эти действия признаны законом Контрольного Совета преступлениями против обычаев войны и против человечности.

Гаагская (1907 г.) и Женевская (1929 г.) конвенции о законах и обычаях войны разрешают воюющим странам совершать в отношении противника только такие действия, которые вызываются военной необходимостью. 22 статья Гаагской конвенции говорит, что «воюющие не пользуются неограниченным правом в выборе средств нанесения вреда неприятелю». Контрольный Совет внёс в закон (№ 10) специальное указание судам: «Тот факт, что каное-либо лицо действовало во исполнение приказов своего правительства или вышестоящего над ним начальника, не освобождает его от ответственности за преступления, но может служить смягчающим при определении наказания». Это правило полностью соответствует уголовному законодательству большинства государств, в том числе и самой Германии. Так статья 47 германского военно-уголовного кодекса 1940 года карала исполнителя преступного приказа как соучастника преступления»⁴.

В книге Уильяма Ширера «Крах нацистской империи»⁵ говорилось: «Немецких генералов, считавших себя истинными христианами возмущали военные преступления и преступления против человечности». 12 сентября 1939 года глава штаба ОКВ заявил на возражение Канариса относительно расправ над мирным польским населением: «Если армия хочет оставаться непричастной к подобным происшествиям, то ей придётся принять эсэсовских комиссаров в каждую воинскую часть для осуществления этих убийств.»

Таким образом, краткий исследовательский анализ данной проблемы с учётом международного опыта Нюрнбергских и иных трибуналов, выдвигавших обвинения за преступления против человечности, геноцид и практическое воплощение исключительно агрессивной нацистской политики показывает сложность и исключительную актуальность вопроса ответственности военнослужащих за совершаемые деяния, в

⁴

⁵ Ширер У. Крах нацистской империи. / Пер. с англ. С.Л. Орловой, Е.М. Федотовой, И.В. Квасюка. – Смоленск: Фирма «Русич», 1999. – 91.

том числе персональную ответственность за военные преступления и преступления против человечности.

Список литературы: 1. Мазаник Е.Г. Возмездие: Документальная повесть [о необычной операции партизан в оккупированной Белоруссии по уничтожению палача белорусского народа Вильгельма фон Кубе / Лит. Запись А. Кейзерова]. – 2-е изд., доп. и перераб. – Минск: Маст. літ., 1988. 2. Мельников Д., Чёрная Л. Адольф Гитлер – преступник № 1. – М.: Издательство Яуза, Издательство Эксмо, 2004. 3. Минаев Владислав. Американское гестапо. – М.: «Московский рабочий», 1950. 4. Натараджан Л. От Хиросимы до Бандунга. Обзор американской политики в Азии. Пер. с англ. Л. Рошаль. – М.: Изд. иностр. лит., 1956. 5. Нацистских преступников – к ответу! – М.: Политиздат, 1983. 6. Нацисты под крылом Белого дома: стратегические цели США не изменились. Интернет ресурс. vesti.ru/t?1533678. 7. Микитин В.А. Правый экстремизм – угроза демократии. – М.: «Мисль», 1971. 8. Николай Струтинский. Шла война народная. Лит. запись Семёна Дранова. – Львов: Изд-во «Каменярь», 1967. 9. Миколайчик В.М. США: полицейский контроль над обществом / Отв. ред. И.А. Геевский; АН СССР, Ин-т США и Канады. – М.: Наука, 1987. 10. Нюрнбергский процесс. Сб. материалов. Под ред. К.П. Горшенина. Изд. 3-е, испр. Т. 2. Допрос обвиняемых. Преступные организации. – М., Госюриздат, 1955. 11. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов: В 8-ми т. / [Отв. Ред. Рекунков А.М.]. – М.: Юридическая лит., 1987. 12. Нюрнбергский процесс: право против войны и фашизма / Ин-т государства и права РАН; Ратгер. Ун-т (США); Лейден ун-т (Нидерланды); [Кол. Авт.: Д. Гинденбургс, В.Н. Кудрявцев, Р.С. Кларк и др.; Пер. с англ. А.С. Никифоров]; Под ред. И.А. Ледех, И.И. Лукатуса. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1995.

РОЗДІЛ 8

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ДУХОВНІСТЬ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

*Вандишева-Ребро Н.В.
м. Харків, Україна*

ПРАВОСЛАВНА АНТРОПОЛОГІЯ У БОГОСЛОВСЬКОМУ ВЧЕННІ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

Протягом багатьох століть існування православного християнства мислителі-ідеологи Церкви наполегливо ждали досягнути справжню сутність вчення Ісуса Христа. Тому цілком слушно, що в той час, коли Феофан Прокопович (1681–1736) став на шлях релігійно-філософських шукань, і у вітчизняному православ'ї існував значний досвід обґрунтування християнських догматів і віросповідних істин. Частково вони були сформульовані церковними соборами перших століть християнської церкви, а частково до них доклали титанічних зусиль визначні теологи Афанасій Великий (Олександрійський) (біля 295–373), Григорій Богослов (Назіанзин) (біля 330–біля 390), Василь Великий (Кесарійський) (біля 330–379), Іоанн Златоуст (біля 350–407), Іоанн Дамаскін (біля 675– до 753), Іоанн Лествічник (VII ст.) та інші.

Праці святих отців відзначає величність, сповнена спокійного усвідомлення сили і смирення, бо величезна сукупність знань, пронизаних світлом втаємничення Божого, надихала їх і на відповідний стиль викладення. Але на час діяльності на православній ниві Феофана Прокоповича ситуація в церкві суттєво відрізнялась від ситуації перших століть нашої ери. Римська і грецька імперії відійшли в небуття, а носіями християнської ідеології стали інші народи. Втім і сама раніше єдина християнська церква розколотась на католицьку, православну і протестантську церкви. Але, незважаючи на ці обставини, богослови, які представляли всі зазначені напрямки, вважали за необхідне обґрунтовувати свій тісний зв'язок і причетність до вчення Христа саме посиленнями на вчення Отців Церкви, вважаючи їх вчителями саме тієї церкви, першість якої вони обстоювали. В цих умовах Феофан, який отримав освіту в Києво-Могилянському колегіумі, і був покликаний долею сприяти ствердженню православ'я на Русі, вимушений був, не принижуючи при цьому авторитету східних богословів, в своєму вченні давати науковий компендіум християнства на основі Священного Писання і значного досвіду богословів західної і протестантської церков.

Справа в тому, що найбільш послідовний науковий доробок церковного вчення часів вселенських соборів зробив у свій час Іоанн Дамас-

скін, а після нього ніхто не дав більше такої богословської системи, котра охоплювала б і задовільним чином вирішувала антропологічні питання, які виникли пізніше. Тому Феофан в своєму трактаті про Священне Писання у всій широті розглядав питання про відношення людини до богопізнання, а основним джерелом для нього було саме Священне Писання. Цим його підхід відрізнявся від підходу Петра Могили, котрий в «Православном исповедании» писав: «...члены Веры получают важность и твёрдость свою частию от Священного Писания, частию от Церковного предания и учения Соборов и Святых Отцев... Т.е. догматы суть двоякого рода: одни преданы письменно и содержатся в Богословских книгах Священного Писания; другие преданы устно Апостолами; и сии-то были объяснены Соборами и Святыми Отцами» [1, С. 12–13]. Але Феофан змушений був діяти саме так, оскільки увітчизняній церкві на перетині XVI-XVII століть «всю силу благочестия полагали большею частью во внешнем обряде и строгом соблюдении преданий и меньше всего думали о строгом сообразовании своей веры с писанием» [2, с. 27]. В російській церковній спільноті в той час богословствували Аввакум та Микита Пустосвят, а церковні авторитети мудрствували про Святу Трійцю, стверджуючи, що вона існує в трьох рівнозначущих еставах, а Христос – це Бог особливий, який сидить на четвертому престолі і царствує спільно з Трійцею.

Тодішній російський народ відрізняло невігластво, – що не можна, звісно, розглядати як його історично невід’ємний атрибут, – тому він дуже мало знав предмет того, у що він вірував. Християнство, як і раніше, засвоювалось тут відчуттями. Намагання зробити засвоєння вчення Христа більш благочестивим чином, які йшли від Києва, хоча і на основі схоластики, не приживались. Відомі, наприклад, зусилля Симеона Полоцького, які він зробив в цьому напрямку в відомому його богословському творі «Венец веры». Втім і ці спроби суворо були засуджені московськими церковними авторитетами, які вважали, що повчання Симеона сповинуті «изъбодливого тернія на западе прозябшаго новшества, отъ вымышленій Скотовыхъ, Аквиновыхъ, Анзелмовыхъ и темъ подобныхъ еретическихъ блядословій», – наводить одне із досить розповсюджених тоді висловлювань П.А. Червяковський. Але при Петрі I ситуація кардинально змінилась, коли покликані ним до влади освічені богослови з Києво-Могилянського колегіуму зайняли «виднейшие места в русской церкви, будучи возвышены перед толпою московскихъ «богословцевъ»» [2, с. 29].

На адресу Феофана Прокоповича було сказано багато різких слів, йому часто дорікали, що він насаджував замість духу православ’я дух протестантизму. В якомусь аспекті ці звинувачення були небезпідставними.

Дійсно, у відношенні до тогочасного російського життя в його вченні був революційний протестантський дух, але це був дух протесту проти усталеного старовинного святопуського православ'я. Сам же Феофан відділяв богословську науку від життя. Він визнавав користь отечеських писань, але не приділяв їм ніякого авторитетного значення в справі вирішення питань богословських. Адже самим важливим для себе Прокопович вважав дати в руки українському та російському православному віруючому справжнє слово Боже, як воно існувало тоді у вигляді Біблії, широко розповсюджуваної і доступної масовому віруючому християнину в Західній Європі.

Роблячи спробу відібрати у народі звичні йому примітивні уявлення про зміст християнської віри, Феофан наполягав на вкоріненні в народі віри істинної, яка б спиралась на знання Старого і Нового Заповіту. Звісно, для церковної верхівки така ідея була досить загрозливою. Наявність доступної Біблії призводила б до розповсюдження грамоти, а освічені віруючі могли б вже і піддавати критиці авторитет церковних ієрархів. Таким чином, можна сказати, що діяльність Феофана Прокоповича була направлена на засвоєння знання, яке було присутнє в слові Божому. Це суттєво відрізняло його намагання від діяльності інших церковних ієрархів, які більше апелювали до сліпої віри на підставах невігластва. Як би там не було, але зусилля Феофана не були марними. Лінія його отримала розвиток в подальшому і була продовжена мислителями в наступному ХІХ столітті. Серед цих мислителів, які жадали віри з розумінням, були і київські професори-богослови, і слов'янофіли, і Микола Васильович Гоголь. Саме від них власне і почалась вітчизняна філософсько-релігійна традиція.

Список літератури: 1. Могила П. Православное Исповедание или Изложение российской веры Петра Могила / П. Могила. – М., 1996. – 190 с. 2. Червяковский П.А. Учение Феофана Прокоповича о свящ. Писании в символическом и церковно-историческом отношении / П.А. Червяковский – В кн.: Християнское чтение. 1877. Часть вторая. – С.–Пб.: Типография Ф.Г. Елеонского и К°, 1877. – С. 3–42.

*Газнюк Л.М.
м. Харків, Україна*

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ

В нинішній час відбувається переосмислення ролі і місця культурної і природної спадщини в житті як суспільства, так і конкретної людини. Розвиток «фаустівської» (О. Шпенглер) цивілізації породжує пе-

рманентну кризову ситуацію, яка проявляється в дегуманізації суспільних зв'язків і відносин, появі «одномірної людини», зниженні креативного потенціалу суб'єктів історичної дії. Цілком справедливим є положення М. Бердяєва про те, що «ані в політиці, ані в економіці, а в культурі реалізуються цілі суспільства» [1, с. 523]. Загроза становлення «фаустівської» цивілізації поставила завдання збереження культурного ландшафту як історико-культурної спадщини. За останнє десятиліття спостерігається явне падіння рівня культури, особливо серед молоді. Це проявляється, перш за все, у зменшенні обсягу знань в сфері літератури, мистецтва, музики, в переорієнтації значної частини представників основних соціальних груп на цінності масової культури. Сучасна молодь демонструє своє невміння оцінювати продукти культурної діяльності з естетичних позицій, некритично сприймати те, що пропонується засобами масової інформації. Культурний ландшафт організує природну і культурну спадщину як систему матеріальних та інтелектуальних духовних цінностей, створених і збережених попередніми поколіннями, які складають виключну можливість для збереження природного і культурного генофонду і його подальшого розвитку. Відповідальність за збереження культурного ландшафту проявляється в двох напрямках – утилітарно-науковому і етико-естетичному і покладається як на державну владу, так і суспільні ініціативи, про що свідчить наявність величезної кількості різних організацій, які займаються як теоретичними питаннями охорони об'єктів історико-культурної спадщини, так і практичними діями. Основні завдання, що стоять перед суб'єктами культурної політики – пошук ефективних законодавчих, управлінських і економічних механізмів збереження культурної і природної спадщини.

Своєрідність національного і культурного ландшафту створює необхідність звернення до людського фактору в природі, до виявлення того, як природа використовується людиною в залежності від її культурних потенцій і знань про світ. Культурний ландшафт – це своєрідне «дзеркало», яке відображає певне бачення світу, неповторне світовідчуття народу, який створив «рукотворну природу», що постає окремими структурами і мікроструктурами, сукупність яких утворює змістовну будову навколишнього світу, його цілісну семантичну структуру. У своєму етнічному значенні культурний ландшафт являє собою засіб пізнання і репрезентації світу предметів і світу ідей, служить вираженням почуттів, соціальних та індивідуальних оцінок і різних інтенцій, формує сферу емоційно-психологічної діяльності людини. На думку Л. Гумільова, ландшафтна культура нерозривна з етносом, який вживається в певний етнічний ландшафт, створює і обживає його. Одночасно ландшафт активно бере участь у формуванні етноландшафту геоекосис-

теми, в якій простежуються прямі і зворотні зв'язки між етнічною і ландшафтною підсистемами. Окрім матеріально-енергетичних зв'язків в ній проявляють себе різноманітні інформаційні зв'язки, в тому числі і духовні аж до сакральних, які втілюються в священний обрядовий супровід етносу і ландшафту. У кожній етноландшафтній системі виникає своя особлива духовна аура [2, С. 88–93]. В «рукотворному ландшафті» людина то пристосовується до навколишньої природи, до її сил і способів дії, то пристосовує їх до самої себе і своїх потреб, від яких не може і не хоче відмовитись, і в цій двосторонній боротьбі сама з собою і з природою формує і свою винахідливість, і свій характер, енергію, поняття, почуття і устремління, а часто і своє ставлення до інших. «Рукотворний ландшафт» як особлива форма культури, яка формується на певному історичному відрізку часу, на певному етапі розвитку суспільства, в певній природно-кліматичній зоні, у певному етносі, являє собою унікальний «текст». Своєрідність цього «тексту» полягає у тому, що він концентрує та інтерпретує не лише нові знання, але і попередні уявлення про природу, суспільство і способи їх взаємодії в рамках життєвого укладу того соціуму, де він був створений. Цей текст демонструє репрезентативні еталонні зразки соціально прийнятних видів поведінки, суджень і оцінок, аргументує неприйнятність інших позицій.

В культурному ландшафті емоційне міцно поєднується з раціональним, естетичне з прагматичним, доцільне з безкорисним. Концепція природи прекрасного в традиційній культурі сприймається як взаємозв'язок краси і мудрості природних явищ, а в естетичному сприйнятті природних об'єктів поєднує сенсорний, інтелектуальний і аксиологічний підходи. Будучи частиною сучасного життєвого простору, культурний ландшафт приховує в собі ціннісні знання про минуле і передумови гармонійного майбутнього у взаємовідносинах людини з природою і соціумом. Образ культурного ландшафту – це одночасно відображення ідеалів, цілей та інтересів суспільства і певний орієнтир в їх формуванні. Формування просторових характеристик культури супроводжується екстра-інтра-полярністю культури, просторовою обмеженістю культури, онтологічним діалогізмом культур. В теоретичних підходах до культурного ландшафту як історико-культурної спадщини має місце традиційне розуміння спадщини як комплексу об'єктів, які потрібно оберігати і до яких треба ставитися відповідально. Питання збереження культурного ландшафту, відповідального відношення до історико-культурної спадщини постає серйозно, послідовно і масштабно. У цьому зв'язку актуалізується роль науки і гуманітарного знання, зокрема, в розробці комплексного підходу до вирішення проблем, пов'язаних з природою, людиною і суспільством. Культурний ландшафт стає культурним на самих

перших етапах антропогенезу. Спочатку він формується неусвідомлено на основі безумовних рефлексів та інстинктів. З часом осмислення людського буття проявляється саме в формуванні культурного ландшафту, який стає невід'ємним атрибутом будь-якої культури, символом всепереможного людського розуму і антропоцентризму.

Символізація ландшафту транслює природні складові в кодові аспекти культури, на основі яких можна вивчити місцеву спільноту, поселення, природний ландшафт, місцеве господарство, місцеву мовну систему (зокрема, топонімію), духовну культуру (зокрема, фольклор). Виділення візуального культурного ландшафту в якості предмету особливої складності, співвідпорядкованості і вивчення виводить його в специфічну категорію об'єктів культурної спадщини. Це дозволяє розглядати візуальний культурний ландшафт як соціальний і особистісний документ культури, введений в історико-культурний хронотоп, і, одночасно, як діалектичну дуальність «культура-природа», в якій обидві складові частини (культура-людина і природа-ландшафт) виступають як рівнозначні, або такі, що віддають пріоритет один одному в різні часові періоди. Антропологічна складова культурного ландшафту підсилює роль інтелектуальної і духовної діяльності особистості в створенні її обліку. Культурний ландшафт відображає систему властивих суспільству на певному етапі його розвитку цінностей і красномовно свідчить про господарську діяльність людини, її наукові, технічні можливості в дослідженні і використанні природних багатств. Культурний ландшафт ретранслює певну систему цінностей соціуму, оскільки в його окресленнях, в ступені і способах «окультуреності» відображаються ціннісні вподобання тих, хто їх створив. В аналізі будь-якого культурного ландшафту стають очевидними пріоритети та інтереси сучасного йому суспільства, ієрархія цінностей, а також ступінь значимості для самих людей тих процесів, які відбуваються.

Серед цінностей, які відображаються і формуються в сфері культурного ландшафту, слід виділити: вітальні, соціальні, політичні, моральні, релігійні і естетичні. На ранніх етапах становлення міфологічного і релігійного світогляду цінностями культурного ландшафту є віра в наявність вищих сил в природі, їхню присутність у власному житті, у новостворених об'єктах, віра в кровний родинний зв'язок з природою: надія на певний договір (домовленість з природою через створення певних об'єктів). Важливою цінністю культурного ландшафту в епоху глобалізації є толерантність, яка дозволяє здійснювати міжкультурну взаємодію. У зв'язку із глобальними проблемами людства особливого значення набувають вітальні цінності, до яких відносять цінності екологічні, які є втіленням моральних і естетичних цінностей, що посідають особливе місце в системі загальнокультурних цінностей.

Культурний ландшафт національних парків найбільш повно і вдало ілюструє особливості історичного і культурного розвитку територій, вказуючи на важливу роль природної складової у цьому процесі. Культурна цінність багатьох пам'яток зростає за рахунок внутрішнього убранства, церковного начиння, розписів. Поєднання майже первозданої природи з традиційною культурою конкретного народу створює унікальний культурно-природний ландшафтний комплекс, що являє собою гармонійне поєднання природної, етнографічної і архітектурної спадщини. Історико-культурна спадщина продовжує існувати в традиційному історичному і природному середовищі з живими носіями традиційної культури, яка в певний історичний проміжок часу сформувала даний культурний ландшафт. Людина в системі цінностей національних традицій виступає сполучною ланкою між природою і культурою етносу. «Управляючи» природою, вона реконструює біосферу або конструює нову з обов'язковою умовою довгострокового попереднього розрахунку, який базується на накопиченні досвіду спілкування з природою її предків протягом багатьох віків і осяганні законів природи. В процесі взаємодії людини і природи, перетворення природи людиною остання набуває почуття впевненості в своїх силах, відчуття власної гідності і відповідальності за результати своєї діяльності, за розвиток суспільства і природи, усвідомлюючи себе як могутню і досконалу силу, яка здатна поєднати людину і природу і тим самим сформувати нову парадигму культури. Культура, входячи в ландшафт через процеси людської діяльності, потоки енергії та інформації, зв'язує людину і природу, фіксуючи досягнутий інтелектуальний, моральний і естетичний рівень суспільства.

У формуванні сучасного культурного ландшафту задіяні декілька основних векторів взаємодії людини і природи: створення естетичного об'єкту, споживання ресурсів, охорона історико-культурної спадщини, організація культурно-пізнавального туризму. Існування культурного ландшафту тісно зв'язане з життям місцевого населення і можливістю здійснення традиційних або близьких до них видів діяльності. Кожний культурний ландшафт – це зосередження сакральних зв'язків людини і природи, людини і космосу в цілому, людини і всього, до чого вона торкалася. Саме у становленні і розвитку культурного ландшафту проявляється сутність людини як частини живої, одухотвореної і розумної природи. Культурний ландшафт можна сприймати як естафету поколінь, завдяки якій від епохи до епохи передаються накопичені віками духовні, в тому числі естетичні цінності етносу, складаються естетичні смаки соціуму, люди створюють і оберігають рідні їм культурно-естетичні ландшафти, які потім формують і оберігають людей.

Культурний ландшафт є своєрідним ресурсом і необхідною основою для розвитку екологічного туризму. Він створює сприятливу осно-

ву для природоохоронної і освітньої діяльності з можливістю ознайомитись з історико-культурною спадщиною конкретної території. В епоху динамічних змін культурний ландшафт повинен стати об'єктом охорони і відповідального ставлення як до об'єкту туризму і паломництва шляхом впровадження культурно-пізнавальних компонентів у всі елементи розробленої історико-культурної спадщини.

Список літератури: 1. Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры и искусства Текст. : в 2 т. / Н.А. Бердяев. – М.: Искусство; ИЧП «Лига», 1994. – Т. 1. – 542 с. – (Русские философы XX века). 2. Гумилев Л.Н. Этногенез в аспекте географии (Ландшафт и этнос-IX) / Л.Н. Гумилев // Вестн. ЛГУ. – 1970. – Вып. 2: Геология, География. – С. 88–93.

*Годзь Н.Б.
г. Харьков, Украина*

ФИЛОСОФИЯ, ФУТУРОЛОГИЯ И ПРОБЛЕМА ФЕНОМЕНА ДУХОВНОСТИ

На другий день Великого потопу
ще півні кукурікали. Ще десь
урвала баба у городі кропу,
бо світ ще був затоплений не весь.

Не всіх же Бог, як Ноя, попередив.
Ніхто не мав ковчега про запас.
Тож хтось женився, хтось ходив у хедер.
Хтось бив олію, а хтось кози пас.

Така в людей вже доля чудернацька,
усе часів чекають золотих.
Коли ж накрила хвиля їх зненацька,
ніхто і здивуватися не встиг.

*Ліна Костенко
Триста поезій. Вибране*

Сложно сказать, счастлив ли тот, кто знает своё будущее и будущее других людей, и столь же сложно назвать счастливым того, кто «На второй день Великого потопу» как и прежде, продолжает интересоваться только своекорысливыми интересами. Разговор здесь должен идти,

опираясь и затрагивая более глубинные основания человеческого бытия. В сострадании к другим, мы счастливы за всех, кто живет простой жизнью и находит в ней радости, так или иначе, выполняя одно из важнейших определений человека как созидателя, пусть это «бив олію, або жевивсь, ходив у хедер, чи кози пас». Это пример совместного обыденного созидания, без которого не были бы, несомненно, подготовлены условия для изобретения бумаги, печатного станка, микроскопа и прочих необходимейших инструментариев инженерной деятельности. Как всегда, мы должны вновь сказать, что философия есть высший уровень теоретического мировоззрения, это форма мышления, с помощью которого мы отображаем, переосмысливаем и принимаем, определяем и объясняем реальность, которая окружает нас и сами мы, непосредственно являемся продолжением этой реальности. Опасной тенденцией на наш взгляд, есть стремление возобновить понимание и использование философии как исключительно идеологической машины, с помощью которой можно управлять массами, нивелируя понимание множественности, разнообразия (про что, в свое время писал проф. Шкода В.В.) и уникальности каждого человека (что заметьте, не интерпретируется нами как крайняя форма субъективизма – уникальность не означает запредельный эгоизм). Соглашаясь с критичностью философии, нас настораживает стремление части философов определять в функциях философии «оздоровление общества» [1, с. 3] слишком неожиданно интерпретируется понимание «оздоровления» и способы его осуществления. Проблема трактования понятий и создания смыслов интерпретации, понимания, как никогда стоит остро в современном мире. Сегодняшняя ситуация как никогда ярко показывает циничность использования понятий «Дух» и «Духовность», когда аннексия территории и нарушение целостности государства начинает поясняться некоторыми как «учитывание мнения населения». Прикрываясь штампами и нивелируя ценности, глобальные интересы империи решаются за счет соседей.

В свое время украинский ученый и мыслитель И.И. Мечников написал следующее: «...природе человеческой свойственны и такие чувства, которые обнаруживаются только в исключительных случаях и требуют специального упражнения. В эту категорию входит до известной степени и «чувство жизни» У некоторых людей оно развито слабо. Большею частью оно обнаруживается поздно; но иногда появляется и раньше под влиянием болезни или другой смертельной опасности... иногда для его пробуждения нужны особые условия» [8, С. 222–223]. Разрабатывая концепцию экологической футурологии нам неустанно приходится писать про связь философии и науки [2, 5], философии и нового понимания задач техники [3], нового понимания проблем, связанных с возникновением, так называемого феномена

«постчеловек» и «постприрода» [4], а теперь еще и разрабатывать концепцию «чувства радости жизни» при столь трагических условиях, в которых мы как народ, и как и государство, вынужденно оказались вовлеченными.

Ожидание «Лучшего будущего» есть определяющей характеристикой человеческой эволюции, несмотря на то, что это лишь часть контура особенностей человеческого коллективного мышления – на противоположном полюсе находится пессимистические ожидания и апатия – так же присутствует в сознании обывателей и лучших умов, наряду с апокалипсическими ожиданиями. Хотя страх перед инновациями, в том числе и техническими, присутствовал на протяжении всей истории человечества, тем не менее, можно сказать, что нас спасло неистребимое любопытство и любовь (которая есть союзник в определенном смысле страха) перед новым и неизвестным. Поэтому столь важными есть построение и реализация прогнозов, в том числе и научных, так как анализ и футуристическое построение моделей будущего во всех сферах жизнедеятельности также даст нам множество новых моделей выживания и гипотез, которые прояснят стратегию развития человечества [3, 5].

История, увы, повторяется. Когда-то М. Мамардашвили уже писал, что «перед нами стоит задача исторического творчества. Мы должны сначала свой безответственный мир превратить в мир ответственности, где можно называть добро и зло и где понятия «наказания» и «искупления», «греха» и «покаяния», «чести» и «бесчестия» имели бы смысл, существовали. Это равнозначно тому, чтобы нащупывать механизмы общественной жизни, способные трансформировать человеческие потуги бытия в развитие, в рождение» [9, с. 81]. Вот только как это объяснить тем политикам, которые стремятся уничтожить бытие иных, причем не просто уничтожить, а еще и сделать это под маркой «борьбы с бездуховностью» и используя методы насилия и агрессии? Карл Поппер уже делал замечание, что «философия...никогда не должна – а также не может – отделяться от частных наук. В историческом плане – вся западная наука выступает как наследница философских спекуляций греков о космосе, мировом порядке. Общими предками всех философов являются Гомер, Гесиод и досократики. Исследование структуры универсума и нашего места в нем было для них центральной темой; из нее выросла проблема познания универсума. Именно критическое исследования науки, ее открытий и методов продолжает оставаться характерным для философского исследования даже после отделения науки от философии» [10, с. 19]. Критичность, к сожалению, начинает уничтожаться «идеологичностью».

В одном выступлении мы уже писали, и теперь вынуждены повториться вновь, используя идею, высказанную И.И. Мечниковым, в ко-

торой на наш взгляд, он как никто лучше, подчеркивает идею и экологической футурологии, и идею развития науки и философии через каждого конкретного человека в процессе его жизненного пути, нравственного и личностного становления и интеллектуального развития, а именно: «Ввиду того, что «чувство жизни» поддается развитию, следует в этом смысле направлять и воспитывать, точно так же, как мы стремимся у слепых усовершенствовать чувства, заменяющие зрение. Поэтому молодым людям, склонным к пессимизму, надо всегда внушать, что их душевное состояние только временное и, что оно, по законам человеческой природы, должно будет уступить место более светлому мирозерцанию» [8, с. 223]. Пусть некоторые наши соседи попробуют все же вчитаться и увидеть, что будущее зависит от экологии и солидарности в защите природного и человеческого сообщества, признания нацииоразнообразия и учитывая этого таким образом, обеспечат в том числе и своим гражданам возможность продуктивного творения, в том числе и интеллектуального, и духовного [6].

Повторимся, что задачи философии – обширны. Проблемы ее преподавания и применения все также актуальны. Если строить модель двух вариантов: либо на максимальную теоретизацию, либо на максимальное упрощение для привлечения «более широкого круга» неофитов есть огромнейшим заблуждением. Адепты обеих ветвей будут не правы, и их деятельность будет в лучшем случае малопродуктивной. Есть некие стратегии, которые нуждаются в артикуляции, разработке и новой и коммуникации, посредством которой буден не только не упрощаться понимание функций и задач, возможностей философии, но и будет проводиться с помощью философских методов новое описание и освоение Реальности, которое позволить нам не только Быть. но и сохраняя знание о прошлом и нынешнем, готовиться к такому напряженному и в то же время незаметному переходу в состояние возможности «Быть в Будущем» (и не только непосредственно телесно-индивидуально), но и «Быть в Будущем» человечеству именно в симбиозе с его средой обитания – Природой и Духовным Бытием.

Список литературы: 1. Марков В.Б. Философия: Учебник для Вузов. Стандарт третьего поколения – СПб: Питер, 2013. – 432 с. 2. Годзь Н.Б. Філософські підстави розгляду майбутнього та його вплив на науку. [текст] / Н.Б Годзь // Національний університет «Острозька Академія», Наукові записки. Серія «Філософія». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька Академія». – Вип.11. – 2012.– С. 299–310. 3. Годзь Н.Б. Час та його осягнення у філософських творах з позиції футурології. [текст] / Н.Б Годзь // Національний університет «Ост-

розька Академія», Наукові записки. Серія «Філософія». – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька Академія». – Вип. 12. – 2012. – С. 299–310 с. 4. Годзь Н.Б. Питання розуміння потреби інтерпретації екології та футурології у контексті тлумачення проблеми постлюдини та «постдовкілля» [текст] / Н.Б Годзь // Філософія в умовах сучасних соціокультурних викликів: Всеукраїнська науково-теоретична конференція (11–12 жовтня 2012 року): Матеріали доповідей та виступів. – Черкаси: «Інтроліга «ТОР». – 2012, С. 291–295, 344 с. 5. Годзь Н.Б. Экологическая футурология как видение будущего в контексте эволюционной эпистемологии [текст] / Н.Б Годзь // Социология знания и философия науки: Сборник материалов пятой Всероссийской научной конференции (Ульяновск, 14–15 мая 2013 г.) / Под ред. Н.Г. Баранец. – Ульяновск: Издатель Качалин Александр Васильевич, 2013 г. – С. 174–189. 6. Годзь Н.Б. Поняття та елементи людського середовища у системі сучасної екологічної парадигми з погляду розвитку інформаційного суспільства в Україні. [тези] / Н.Б Годзь // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я. XVIII міжнародна науково-практична конференція Харків, 14–15 травня 2010 року. – С. 246. 7. Костенко Ліна Триста поезій Вибрані вірші. / Ліна Костенко – К., А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА. 2014. – 416 с., С. 190: серія «Українська поетична Антологія». 8. Мечников И.И. Этюды оптимизма [текст] / И.И. Мечников // послесловие и примечания А.А. Тишкова. – М.: главная редакция литературы на иностранных языках издательства «Наука». – 1988. С. 222–223. 9. Мамардашвили Мераб. Если осмелиться быть... [текст] / Мераб Мамардашвили // Сознание и цивилизация. – Санкт-Петербург: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. – 288 с. 10. Поппер К. Как я понимаю философию [текст] / К. Поппер // Пер. с нем., вступительные статьи и примечания И.З. Шишкова. Издание второе, стереотипное. – М.: УРСС, 2003. – 53 с.

*Гончаров Г.М.
м. Харків, Україна*

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ГРІХ НЕ ДІЯННЯ І ДІЇ

У контексті проблеми відповідальності проглядається тема бездіяльності, ліні, не результативної діяльності у зв'язку з поняттям гріха. Страх перед вчинком в контексті відповідальності практично синонімічний боягузливості. Боягуз не приймає майбутнього, стикаючись з невідомістю відмовляється діяти, стаючи безвідповідальним. Він або тупцює на місці або втікає (рухається назад). Вчинок же, якому він опиратися, – це рух вперед який можливо безповоротній: «вилетіло не вловиш», «що пи-

сано пером не вирубаєш і сокирою». Основою для бездіяльності може бути деяка принципова позиція. В цьому випадку бездіяльність може виявлятися мудрістю. Суб'єкт, що так розуміється, не діє не тому, що боїться, а тому що йому спочатку потрібно усе як слід зважити.

Одна з основних установок релігійної антропології закладена у тій відповідальності яка покладається на людину Богом. Критерієм виконання основних завдань є совість кожної конкретної людини наділеною певними обов'язками і владою на землі і несе всю повноту відповідальності за свої вчинки. Питання про співвідношення свободи і необхідності для людини в релігії засновано на ідеї про подвійність моральної природи людини. Людина за своєю природою добра або зла. Бути добрим для людини означає слідувати Закону, який подається людині в доступній їй формі у тій формі в якій це посилено для людини. Для того, щоб бути добрим людині необхідна перманентна мобілізації всіх своїх сил. Свобода людини полягає у тому, щоб слідувати одній із сторін своєї подвійної природи і за цей свій вільний вибір людина несе всю повноту відповідальності.

У християнській релігії і богослов'ї, а також і в християнській філософії «гріх» – центральне поняття, органічно пов'язане з ідеєю порядку і спокутування. Гріх – вираження зла. Гріх – релігійно зрозуміле моральне зло, що означає порушення волі Божої, яке виражене в Одкровенні і досягається як непорушний закон морального світо порядку. У буденній церковнослов'янській мові слово «гріх» вживається і для позначення провини, розпусти які виходять за межі зв'язку із законом і волею Творця світу. В цих межах розкреслюється те поле, на якому ми повинні провести усе наше життя, визначається та мета, в яку ми повинні потрапити, ті мінімальні стандарти, яким ми повинні відповідати, що угодно Богу і що для Нього абсолютно не прийнятно. Християнське богослов'я і філософія розходяться в трактуванні гріха в питанні, чи являється зло, вираженням якого є гріх, онтологічно існуючим, самотійною сутністю, або ж воно тільки ухилення від добра, стан природи тих істот, які відпадають від Бога. Отці церкви вважали зло і гріх лише хворобливим спотворенням того, що створено Творцем світу. Повторення гріха створює звичку і зміцнює гріховні пристрасті, породжує ваду. Християнство розрізняє види гріха за змістом, формі, мірі тяжкості.

Чи має поняття гріха який-небудь реальний сенс з позицій нерелігійної філософії? Основні напрями філософської думки шукали сенс життя в існуванні, і вважали його єдино правильний шлях життя і, отже, визнавали, що завжди і всюди здійснюються ухилення від єдино правильного шляху. Усі релігії трималися цього погляду, незалежно від того, що конкретно вони вважали праведними або неправедними. Вже прада-

вні заборони (табу) генетично пов'язані з ідеєю гріха, вільного або мимовільного відступу від належного. По суті, завжди йшлося про те, чи є вищий сенс існування і якщо є, то в чому він полягає. Кант затверджує існування безумовного морального закону, наявність якого робить необхідними висновки про існування Бога і безсмертя душі, що не виводиться емпірично. Шлях боротьби з гріхом лежить через пізнання усіх наших обов'язків якими є божественні заповіді. Для Гегеля очищення від гріхів і помилок досягається за допомогою пізнання людиною своєї приналежності до абсолютного духу. У Фіхте зцілення духу здійснюється через з'ясування вищих питань буття. Матеріалістична і атеїстична думка часто оголошували поняття гріха фікцією. Проте, наприклад, марксистська філософія не заперечувала поняття істинного життя, навпаки, досягнення матеріального благополуччя і рівності вважала умовою достовірно гідного людського життя і початком справжньої людської історії.

Але проблема більшості людей в тому, що вони нікуди не йдуть, а стоять на місці, і для них не існує поняття гріха. Вони просто живуть, не «забиваючи» свою голову такими «філософськими», нікому непотрібними питаннями. По суті, усі гріхи – є ні що інше, як протистояння своїм бажанням, частина деякого інстинкту. Хома Аквінський визначив головні вади як джерело безлічі гріхів таким чином: «головна вада така, що має надзвичайно бажану мету, так що в її жаданні людина удається до здійснення багатьох гріхів, які усі беруть початок в цій ваді як їх головній причині»[3].

Природа і причини зла, способи його подолання, відповідальність за гріх – одна з ключових проблем усієї філософської думки дуже актуальна до теперішнього часу. За християнським вченням, «гріх є беззаконня» (1 Ин 3:4) [1, с. 193] Він здійснюється і тоді, коли люди поступають всупереч тому, що сказано в законі, і тоді, коли не виконують наказаних законом позитивних дій. Старий Завіт вимагає неухильного виконання закону. У Новому ж Завіті виконання закону вважається недостатнім для порятунку – окрім зовнішніх справ потрібний певний духовний стан: «...Людина виправдовується не справами закону, а тільки вірою в Ісуса Христа» (Гал 2:16) [1, с. 240] На мові філософської етики це означає, що важлива не лише дія само з себе, але і те, що спонукало до цієї дії. По Канту, моральна цінність вчинку визначається мотивом. Гріх може бути «уявним», таким, що не виразилося в діях. Наші думки і почуття спонукають нас до слів і вчинків. Гріх може бути «словесним», коли гріховна думка отримує вираження в словах. І нарешті, є «гріховні справи», вчинки. Гріховні справи одних людей стають зразком наслідування для інших. По своїй істоті гріх протилежний до любові – головної християнської доброчесності. У основі гріха лежить егоїзм і самолюб-

ність. Гріх, що породжується спокусою блаженства і щастя, на ділі – шлях до духовної і фізичної смерті. Гріховною може бути дія (чи бездіяльність), слово, бажання, почуття. Кожна провина і навіть незначний помилковий крок робить руйнівну внутрішній і духовний світ того, хто його здійснює. Коли сам не пакостиш, але спокійно дивишся, як це роблять інші – це злочинна бездіяльність. Гріх не діяння це відсутність вибору, пасивність і утихомирене прийняття зла. Це не гріх, а норма виживання в природі, людська мудрість.

Мотив мудрої відповідальної бездіяльності можна виявити в міркуванні Сократа. В «Апологіях» Сократ, розповідаючи про своє дитинство, говорить: «Почалося у мене це з дитинства: раптом – якийсь голос, який всякий раз відхиляє мене від того, що я буває маю намір робити, а схиляє до чого-нібудь ніколи не схиляє» [2, с. 85]. Етика відповідальності Сократа криється не у вчинку, а в бездіяльності: етично не зробити. Щоб зробити відповідальний вчинок, потрібна впевненість в його правильності, доречності. Для такої упевненості потрібне знання, що правильно, а що ні, – знання, що є Благо. Для Сократа що послідовно викриває усі помилкові думки про Благо, залишається відкритою остаточною відповідь на це питання. Сократ, що знає, «що нічого не знає», але знає, що немає Блага, вибирає мудру позицію нероботи. Дурень не знає що творить, мудрий же не творить, не знаючи. Мотивом для бездіяльності може бути відсутність всякого мотиву. Людина не робить не тому, що боїться зробити вчинок, не тому, що «сп'янілий безліччю можливостей», і не тому що не знає визначення Блага, людина просто не хоче нічого робити. Вона нероба. Людина тавтологічна у своєму неробстві, або, можливо, просто не замислюється про його причини. Таке розуміння виявляється і у античних і у сучасних авторів, у богословів і академічних науковців. У проблемі людини відповідальності відносно намірів і дій виникає питання про критерії вибору, необхідні для результативності її діяльності. І вона або прикидається діяльною, або боїться зробити крок, або відмовитися від дій. Усі ці види бездіяльності проголошують особливий вид безвідповідальності і хаотичної свободи. Хаотична свобода полягає у відсутності необхідності вибору. Усвідомлюючи хаотичність світу, людина одночасно усвідомлює його випадковість і довільність розташування складових його елементів. Але якщо світ будується на випадковості, то і людина, є складником цього світу, випадкова, рівна як випадкові її погляди і вчинки.

Таким чином, в контексті проблеми відповідальності відносно наміру і дій можна виділити декілька видів бездіяльності: бездіяльність як не результативна діяльність, бездіяльність – боязкість, бездіяльність – мудрість і бездіяльність – безпечність.

Список літератури: 1. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового завета. Каноническое. «Новый Завет» – Москва : Российское Библейское общество, 1995. – 301 с. 2. Лосев А.Ф. и др. Платон. Собрание сочинений в 4 т.: Т. 1. Пер. С древнегреч. / А.Ф. Лосев . – М.: Мысль, 1990. – 860 с. 3. Философский энциклопедический словарь / Гл. Редакция: А.Л. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов, – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.

*Городыская О.Н.
г. Харьков, Украина*

ПРОБЛЕМА АБСОЛЮТНОЙ МОРАЛИ: ВЗГЛЯД ИЗ СОВРЕМЕННОСТИ

Жизнь общества, его сохранность и жизнеспособность изначально связана с таким емким и важным явлением, как мораль. Появившись вместе с системой социальных связей, мораль и сегодня выполняет важнейшие регулирующие и воспитательные функции, хотя нормативность нравственных ценностей, культивируемых в обществе, всегда была относительной.

Такая ситуация вполне объяснима, начиная с платоновского учения об идеях. То, что мы традиционно связываем с нравственными нормами, и на что должно ориентироваться общество, выражено Платоном в системе высших ценностей, в том числе, морального порядка. Однако в этом состоит и известная слабость всякой высшей ценности: оставаясь идеалом, пусть и наиболее желанным, такая ценность, как высшее Добро, например, всегда будет недостижима. Общество, культивируя добро, всегда продуцирует также и разнообразие форм его реализации, что сразу приводит к появлению различных уровней нравственного поведения.

В целом можно выделить два наиболее распространенных уровня морали – высшую и низшую, именно с ними можно соотносить всякое поведение индивида в рамках общественных отношений. Эта вполне распространенная градация подразумевает различие мотивирующих поступки условий. Высший уровень ориентирован преимущественно на собственно высшие ценности (например, Добро), и человек, совершая те или иные поступки, сверяется именно с этим пониманием нравственного поведения, можно сказать, – с внутренними установками своей совести. Низший уровень морали всегда исходит из наличия той или иной выгоды для человека – будь то материальная прибыль либо социальное поощрение (к примеру, необходимое мнение других людей). Других побуждающих механизмов нет, как бы мы не пытались теоретизировать о них: человек действует только из этих оснований, таких различных по сути своей.

Нетрудно понять, что высший уровень всегда будет ориентирован не на интересы индивида, хотя благо отдельного человека лежит в основе гуманистической парадигмы нашей культуры; и поэтому чаще всего человек в жизни руководствуется своим пониманием добра, исходя из различных мотивов. Это не означает, что добро всегда остается ущербным, поскольку выгода всегда выплывает из поступков человека, но степень этого высшего Добра оказывается, как правило, достаточно невысокой. Таким образом, мы в любом случае приходим к тому, что единственным мерилom добра остается человек, вопрос лишь в том, какую мораль выражает этот человек? Какова его степень добра, чтобы быть этим мерилom?

Современное общество составляет значительное проблемное поле в осмыслении нравственности и высшего Добра. Когда-то утвержденный принцип гуманизма, якобы лежащий в основах современной цивилизации, уже больше века является не просто проблематичным, а даже сомнительным. Сегодня наблюдается постоянное усиление роли государства в жизни индивида. Этот процесс в связи с глобализацией принимает зачастую не вполне очевидные формы, повсеместно продолжая провозглашать демократические и либеральные ценности социальной жизни. Однако само укрупнение политических субъектов (а другого пути в процессе глобализации нет) увеличивает не только количество контролирующих органов, но и значительно расширяет их полномочия, создавая непреодолимые сети всюду присутствующей власти. Таким образом, свобода, как основное достижение современной демократии, также вызывает сомнения в аспекте ее реализации, и это автоматически приводит к конфликту между высшими ценностями (Добром, например) и частной жизнью человека.

Ничем не ограниченная демократия всегда выступает в оппозиции к духовной стороне жизни, поскольку последняя требует серьезной внутренней работы индивида по самовоспитанию личности. А в условиях общества потребления, где всегда важно успеть получить новое, независимо от реальных возможностей и последствий, вопрос серьезной нравственной работы с осознанием полной ответственности за принимаемые решения и реализуемые поступки просто невозможен. Станным образом современная мораль становится своего рода симулякром того, что мы понимаем под этим явлением. Хорошим примером здесь могут послужить растажирированные образцы поведения людей с высокими нравственными целями. Если человек, тем более – человек публичный, поступает по совести, руководствуясь простым желанием, потребностью делать добро, это сразу вызывает не вполне здоровую реакцию общества: с одной стороны – подражание, то есть повторение поступка за-

частую без его нравственной основы, просто из желания также быть отмеченным, поощренным; с другой – собственно тиражирование, то есть превращение доброго дела в рекламную акцию, для дальнейшего бездушного повторения. Конечно, в этом есть один плюс: если помощь, например, была действительно нужна, то совершенно неважно, каким образом создавались условия для ее оказания. Но это лишает всякий «добрый» поступок нравственного содержания, поскольку это не было продиктовано действовавшему индивиду самим добром в нем, не было выстрадано, не свершилось как насущная потребность.

Подобная ситуация превращает нравственность в принцип общественных отношений, доведенный до автоматизма, а значит, – без всякого ответа за то, что человек делает. То есть человек действует не из понимания высшего Добра, а просто потому, что так принято, – и это в лучшем случае. Чаще всего это лишь способ понравиться другим либо стать похожим на какого-либо публичного персонажа и хвалиться, что ты на него похож. Такой уровень нравственности сродни детскому, но без искренности и непосредственности.

С точки зрения философии здесь можно снова привести два вида морального поведения – гипотетический императив и категорический императив. Согласно Канту, лишь моральный закон может быть единственным истинным мотивом поведения человека, и не следует искать никаких других оснований для морального поведения. Только высший моральный закон является основанием воли, даже если человеческий разум не способен это обосновать, это нужно только принять, а пытаться находить другие мотивы – лишь лицемерие [1]. Сходной формой такого поведения является гипотетический императив, который предписывает действовать определенным образом для достижения определенных целей. Это касается, безусловно, действий в рамках морального поведения, но лишь обусловленного, никогда не могущего стать всеобщим законом. Однако данный императив как раз и выражает другие мотивы, кроме высшего морального закона.

Современное общество, погруженное в сети власти и коммуникации, не способно дать индивиду возможность свободного, настоящего морального поведения. Инфляция традиционных идеалов становится причиной минимизации этики. Мораль не исчезает, но она становится сингулярной. Этика обращена к индивиду, но тот, кто признает мораль Другого, рискует собственной свободой. Современное состояние общества зачастую не может себе позволить распространять действие морали на ряд областей социальной жизни, поскольку это приводило бы к разрушительным последствиям. Не случайно современная мораль разорвана на разные типы и даже приобретает двойной, тройной характер, в за-

висимости от области ее применения. Мораль, когда-то основывавшаяся на высшем Добре, призванная упорядочивать и наполнять бытие, перестала быть востребованной, актуальной; феноменология бытия замещена феноменологией коммуникации. Мораль приобретает статус еще одного обязательного вида деятельности в рамках публичных отношений, когда несовершенный нравственный поступок, особенно, если он был необходим, вызывает не муки совести взявшего на себя ответственность человека, а понижение его социального статуса, общественное порицание, что может негативно сказаться на дальнейших отношениях «провинившегося» с другими представителями общества.

Таким образом, современное общество действительно культивирует не столько мораль, как внутренне присущее, выстраданное человеком отношение к людям, основанное на высших принципах Добра, а лишь поведенческие образцы, приносящие определенные выгоды общественному статусу индивида.

Список литературы: 1. Кант И. Критика практического разума [Текст]. – Режим доступа : [http://www. http://coollib.net/b/91073/read#t14](http://www.coollib.net/b/91073/read#t14). 2. Кант И. Метафизика нравов в двух частях [Текст] / Иммануил Кант // Кант И. Соч. : в 6 т. ; [под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гульги, Т.И. Ойзермана]. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 107-438.

*Гринёва Н.В., Лусь В.И.
г. Харьков, Украина*

ДУХОВНОСТЬ, ВЕРА, ОТВЕТСТВЕННОСТЬ: АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ПУТИ ИССЛЕДОВАНИЯ

Ответственность каждого человека, а тем более представителей власти на всех уровнях, в такие кризисные экономические и политические периоды, которые характерны не только для нашей страны, но и для всего мирового сообщества, несомненно играет первостепенную роль в судьбе цивилизации на всех этапах ее развития.

Как ни парадоксально, но рассмотрение проблемы ответственности необходимо рассматривать в триединстве с духовностью и верой. Это осуществимо в контексте признания того, что человек – это многоуровневая космическая сущность: биологическая и социальная. Однако, в связи с тем, что наше государство долго находилось под гнетом тоталитаризма, исследование биологической составляющей проводилось, в основном, с материалистической позиции, отбрасывались любые альтернативные пути исследования. Это привело к тому, что «тело» человека

многослойное как Вселенная, как сложная энергоинформационная субстанция, состоящая из 7 основных тонких тел, практически в традиционных источниках не рассматривалось, а альтернативные пути исследования оттесняли к маргинальным, каким-то эзотерическим знаниям. Впоследствии проф. З.К. Бороздин напишет, что «человек потенциально способен развить семь тел, соответствующих семи информационным уровням, и связь с этими уровнями осуществляется с помощью информационно-энергетических центров – чакр» [1, с. 192].

Физик-теоретик Э. Мертон также (как и многие другие ученые) указывает на семь тел человека, встроенных одно в другое и называет их так как принято в эзотерической науке: физическое, эфирное, астральное, ментальное, каузальное, буддхи, атман [6]. Эти термины признает и биоэнергоинформатика – новая наука, которая исследует информационную ауру человека.

Часто тонкие тела человека называют немного иначе: эфирное тело; астральное тело или жизненное начало, тело ощущений и желаний; ментальное тело или инстинктивный разум (низший), тело мысли; каузальное тело или высший разум, или интеллект; тело буддхи или интуиция (духовный разум); тело атман или наша бессмертная сущность (высшее Я человека).

Исследуя функциональное назначение каждого тела можно регулировать воспитательный процесс человека, формирование его духовного-моральных основ и степень ответственности перед родителями, обществом, цивилизацией. Так к низшим тонким телам человека относятся: физическое, эфирное, астральное и ментальное, а к высшим тонким телам относятся: каузальное, буддхическое и атман.

Наибольший интерес с исследовательской точки зрения представляют высшие тонкие тела, которые формируют душу человека и дают понимание того, что же есть духовность и ответственность. Мы не будем в этой статье останавливаться на определениях души, данные великими философами, учеными, священниками, в том числе архиепископом Лукой, Аристотелем, Феофаном Затворником и т.д. Нас будет интересовать структура самой души, состоящей из 3 тел – каузального, буддхи и атман. Эти тела остаются после смерти человека как вечность (частица Бога) и уходят в Вечность, совершая круг воплощений (колесо сансары). И то что мы заложим в душу, какой дух – от этого и будет зависеть какую духовность будет нести тот или иной человек и степень его ответственности перед обществом и цивилизацией.

«Душа – это качественная составляющая человека, которая через свое раскрытое сознание воспринимает дух (информацию)» [8, с. 141], так пишет о душе В.В. Ярцев. Именно от степени раскрытия сознания

человека (что связано с телом буддхи) зависит восприятие духа. На данный момент времени можно согласиться с мнениями академиков А.Е. Акимова и Г.И. Шипова в том, что сознание человека – это частица сознания Вселенной, а также с мнением академика В.П. Казначеева, который в том, что «сознание человека является голографическим компьютером» [4, с. 121]. Такие утверждения нашли свое дальнейшее развитие в новом направлении исследований – психофизике. Кроме того, исследования А.Е. Акимова и Г.И. Шипова показали, что наше сознание функционирует независимо от нас, а носителями сознания являются торсионные поля – информационные вихри и так называемый шестой уровень реальности, иногда называемый тонкой материей.

Эти знания, а именно информация о законах кармы (собственного опыта человека), который отображает причинно-следственные связи в сознании: космической этики и, прежде всего, Заповедей, было дано Человечеству в виде религии. Тело буддхи наделяет человека способностью прозрения, т.е. способностью проникать в суть вещей не путем размышлений и логического мышления, а путем мгновенного озарения. Тело атман – это высшая природа человека, это то что называется «искрой Божьей», т.к. Бог живет в каждом из нас. Недавно ученые установили, что такой частичкой является Космическая пыль (по Библии – человек создан из праха). Есть мнение, что этой «Божественной искрой» является сгусток психической энергии в виде торсионных полей, который может вечно содержать в себе большой объем информации.

Однако наличие тонких тел человека большинством воспринимается на веру. Хотя сейчас наука очень много делает для того, чтобы проникнуть в свет тончайших энергий с целью детального изучения. Очень много современных ученых признают существование души и духа, особенно интенсивно в этом направлении работают ученые США, России, Франции.

В этом контексте можно сказать, что при формировании духовно-моральных основ человека, вера играет одно из первостепенных значений и особенно большую роль играет её акстиологический аспект, т.к. ответственность человека и человечества неразрывно связаны с определенными ценностями. Поэтому вера может выступать связующим звеном между духовностью и ответственностью, а также может быть механизмом как «индивидуализации» личности, так и механизмом её «социализации». Вера – многоаспектна, а ее гибкость способствует многофункциональной ее востребованности и значимости.

Поэтому, что бы не только стать, но и оставаться высокодуховным и ответственным человеком, что бы побороть все жизненные невзгоды и препятствия, что бы выжить в этом суровом мире (бытия), тяго-

щенном: «страхом» (Кьеркегор), «бременем» (Бердяев), «заботой» (Хайдеггер), «тревогой» (Сартр), необходимо иметь не только обязанности, заботиться и тревожиться, но и самое главное – надо верить в лучшее. Именно поэтому вера может рассматриваться как экзистенциальная категория, что также связано не только с переживаниями самого субъекта, но и умением концентрироваться в нужную минуту, умением донести истину другим. Позиция С.Крымского, согласно которой такие экзистенциальные понятия как вера, а вместе с ней надежда и любовь являются моральным фундаментом духовности личности. С. Крымский, опираясь на П. Тейяра де Шардена, трактует веру как «вечное рождение внутреннего идеального человека в системе личности как движение к абсолютному и встрече с ним как путь формирования в человеке того, что не отмечено смертью» [5, с. 28].

В таком аспекте, аксиологический аспект веры является, на наш взгляд, наиболее важным. Он состоит в том что, вера – это ценностное отношение к имеющемуся, возможному и трансцендентному. Такая вера связана с нацеленностью на счастье, если и не в земной, то в «небесной» жизни. Предмет веры всегда имеет особенную ценностную значимость для её субъекта. Можно согласиться с У. Джеймсом [2, с. 204] в том что, именно в своем аксиологическом измерении, вера является наиболее высокой ценностью для субъекта, поскольку определяет его основные жизненные смыслы. В таком качестве вера приобретает характер надценности, которая способна к иерархическому упорядочиванию всей ценностно-смысловой структуры сознания, перенося тем самым основу личности за границу реальной действительности в глубину ее внутреннего, очевидно данного духовного опыта.

В структуре веры как надценности задействованы рациональные и иррациональные компоненты человеческой психики. С одной стороны такая вера продуцируется глубинными, сокрытыми, зачастую неосознаваемыми движениями человеческой души, личностными переживаниями и чувствами. С другой стороны, такая вера-надценность, может возникнуть в результате сознательного выбора своей жизненной позиции, своих ценностных ориентиров и устремлений. Но в любом случае вера-надценность является выражением самобытности жизненного и духовного опыта человека и способом получения индивидуальных жизненных ориентиров, которые не всегда совпадают с социально значимыми и социально подтвержденными.

Социализирующая роль веры заключается в том, что, как правильно отметил В. Шинкарук, «вера – форма и способ восприятия социальной информации, норм, ценностей и идеалов общественной жизни, когда они, не будут данными собственным практическим или познава-

тельным опытом, принимаются как очевидные факты или характеристики объективной действительности, сущего и должного; способ освоения опыта предшествующих поколений, восприятия надежд, ожиданий относительно будущего; одна из категорий мировоззрения» [7, с. 41].

Можно отметить, что именно вера играет первостепенное значение при формировании ответственности человека, т.к. она объединяет тонкую невидимую душевно-духовную сферу человека и одновременно видимую как результат акта человеческих действий, т.е. акта ответственности или безответственности. Что может способствовать как прогрессу и цивилизации, так и наоборот регрессу. Особенно наглядными в таком контексте являются безответственные действия Наполеона, Гитлера, разжигание США войн на чужих территориях и т.д.

Может возникнуть вопрос, но как же происходит процесс перехода от тонких тел (от невидимого) к видимому. Можно согласиться с В.В. Ярцевым, который отмечает, что принятая и трансформированная сознанием информация, что исходит от духа человека, используется душой для разумной чувственной деятельности в окружающем мире, для творения действий в понятном и принятом ею направлении. Далее все мысли, ощущения, волевые акты, творчества с помощью эфирного тела человека передаются его физическому телу» [8, с. 109]

Т.е. информация высших тонких трех тел (души) передается низшим, в том числе и физическому телу и происходит акт творения, в данном случае – ответственности.

Таким образом, в настоящее время необходимо коренным образом изменить материалистические представления о природе человека, его происхождении и сущности, а более углубленно изучать нетрадиционные (альтернативные) гипотезы с тем, что бы понять, что даже без веры в бессмертие человеческой души, в ее реинкарнацию появляются: вседозволенность, безответственность и деградация личности, что происходит в настоящий момент как в нашей стране, так и в мировом сообществе. Безответственность ведет к убийствам и насилию, к безнаказанности и безверию. Вера – это связующее звено. И особенно вера как надценность. Т.е. вера как «главное и ведущее тяготение человека, определяющее его жизнь, его стремления и поступки» [3, с. 137] усиливает такие душевные качества человека как духовность и ответственность.

Список литературы: 1. Бороздин Э.К. О свойствах живого / Э.К. Бороздин. – Москва, 2000. – 236 с. 2. Джеймс У. Многообразие религиозного аппарата / У. Джеймс – М.: Наука, 1993. – 391 с. 3. Ильин И.А. Путь к очевидности/ И.А. Ильин. – М.: Республика, 1993. – 430 с. 4. Казначеев В.П. Космопланетарный феномен человека: проблемы

комплексного изучения / В.П. Казначеев, Е.А. Спирин. – Новосибирское книжное издательство, 1991. – 303 с. 5. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации / С.Б. Крымский/ С.Б. Крымский // Вопросы философии – 1992. – 112 с. 6. Мертон Э. Введение в теософию. Тонкие планы/ Э. Мертон. – М.: Издательство «Велигор», 1998. – 225 с. 7. Шинкарук В.І. Поняття культури. Філософські аспекти/ В.І. Шинкарук // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 8 – 62. 8. Ярцев В.В. Мир души/ В.В. Ярцев – Омск: Книжное издательство, 1999. – 304 с.

*Дзьобань О.П.
м. Харків, Україна*

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Одна з особливостей початку ХХІ ст. полягає в тому, що світовідчуття людини й обумовлена ним її поведінка, а також зростання ролі творчого потенціалу у всіх сферах життєдіяльності суспільства в чималому ступені визначається інтенсивним поширенням новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій. Особлива роль належить повсюдному застосуванню персональних комп'ютерів і віртуальних технологій, що дозволяє їх користувачам працювати вдома з одночасним задоволенням їхніх особистих інтересів, індивідуалізуючи тим самим саме суспільство.

Характер впливу віртуальної культури на світовідчуття людини та її соціально-відповідальна поведінка є амбівалентними, що в умовах динамічного інформаційного суспільства змушує людей адаптувати власну поведінку й сприйняття до швидко мінливих умов життя.

Ціннісне ядро світовідчуття людини використовує віртуальну культуру як засіб самореалізації людського «Я», дозволяючи індивіду проявити свою свободу у створенні можливих «світів», у творчості нових форм, націлених на творення або руйнування самого індивіда та соціуму, у розгортанні його потенціалу.

Зараз людина на основі підсистеми віртуальної культури генерує різного типу уявні нові світи, деякі з них можуть перетворитися на реальні світи на практиці. Саме такого роду трансформація уявних світів у дійсні викликає зміни в суспільстві та способі життя, здатні призвести до кардинальних змін в історії людства. Це вимагає наявності того або іншого обсягу віртуальної інформації, що розкриває перспективи буття суспільства й індивіда, і тому віртуальна реальність як підсистема культури являє собою невичерпний резервуар віртуальних форм майбутньої соціальної практики.

Важливо усвідомити, що нова форма індивідуального і соціального буття, пов'язаного з інформатизацією, «мережевізацією» й віртуалізацією людської життєдіяльності, окрім багатьох позитивних моментів має й серйозні недоліки. Головний з них полягає у тому, що неминуче виникаючий дефіцит часу знижує інтенсивність, або взагалі елімінує культуротворчу відповідальну діяльність людини. Крім численних можливостей і свободи для спілкування, роботи, навчання, що надаються індивіду комп'ютерною соціальною мережею, існує і свобода від зобов'язань, від відповідальності за своє життя і життя рідних, свобода від тягара буття, від необхідності приймати важливі рішення, творчо перетворювати навколишню дійсність.

Індивідуальна свідомість, потрапляючи в інформаційний світ, виявляється як би в дзеркальній залі, стіни, підлога і стеля якої відображають один одного і зовнішні впливи настільки химерно, нескінченно й різноманітно, що позбавляють спостерігача почуття реальності і, відповідно, цілої низки інших пов'язаних з цим почуттям якостей (Я. Кривошاپко), включаючи відповідальність. Людина починає співвідносити себе вже не з реальністю, а переважно (і в цьому полягає якісна відмінність інформаційного світу від звичайної ситуації) з домінуючими в її оточенні думками про цю реальність.

В сучасних умовах яскраво проявляється такий негативний соціокультурний наслідок впливу сучасних інформаційних технологій, як формування у людини безвілля й безвідповідальності. Приховане відчуття індивідуальною свідомістю принаймні неповної реальності сконструйованої для неї й навколишнього світу веде до виникнення специфічного «полегшеного» типу поведінки. Тут до сучасної людини може бути застосований вдало знайдений братами Стругацькими термін «людина граюча». Для цього типу характерно, щонайменше, неповне усвідомлення межі між реальним і уявним світом і, відповідно, відсутність чітких уявлень про причинно-наслідкові зв'язки, у тому числі по відношенню до результатів власної діяльності. Саме такого роду ігрове ставлення до результатів своєї діяльності лежить в основі безвідповідального й інфантильного сприйняття навколишнього світу, що виявляється небезпечним як для самої людини, так і для всього соціуму.

Дослідники інформаційної культури спільно з психологами відзначають негативні наслідки доповнення справжнього існування нашого сучасника віртуально-міфологічною реальністю, серед яких – Інтернет-залежність, інфантилізм, неможливість справжньої соціалізації, несформованість ціннісного (наукового, філософського, релігійного) світобачення, низький рівень самоконтролю. Занурений у мережеву комунікацію, «інтерактивний суб'єкт» байдуже ретранслює у величезній кількості коментарі, картини, повідомлення, втрачаючи суб'єктність як таку.

Можна впевнено сказати, що, перебуваючи у соціальній мережі, індивід не прагне до самовдосконалення, а прагне своєї нескінченної й безвідповідальної репродукції у безлічі образів, при цьому ідея постійно перебувати в он-лайні нерідко починає домінувати в його свідомості, що є ознакою психологічної залежності. Крім того, глобальний характер поширення нової форми міжособистісної взаємодії, яка зачіпає практично кожну людину, включаючи технофобів, інтелектуальну еліту, літніх людей, не знімає загрози культурного розриву між тими, хто перебуває в комп'ютерних соціальних мережах і тими, хто ще не є їх користувачем.

Будучи анонімно представленим у просторі соціальної мережі, користувач відчуває почуття захищеності, причому не стільки від сторонніх поглядів і небажаних контактів, скільки від відповідальності за свої дії, які можуть мати реальні наслідки за межами дигітального буття, що, в цілому, позначається на стилі його поведінки. Якщо згадати М. Бахтіна з його персоналістським принципом «особистого підпису», який ув'язує буття від першої особи з принципом «не-алібі в бутті», то слід сказати, що в просторі мережі діє принцип, прямо протилежний бахтінській максимі: принцип «вічного алібі» й «відсутності особистого підпису». Тут усім заправляє не персональна відповідальність за сказане й зроблене, а анонімність і безвідповідальність.

Сучасна людина перестає відчувати себе «реальною» у фізичному й екзистенційному планах. Тілом і душею вона все більше існує у віртуальному просторі соціальних мереж, комп'ютерних ігор, форумів, блогів, ігноруючи світ повсякденності з його вимогами і цінностями. Об'єкти, смисли, образи, що мають аксіологічну значущість, сьогодні розташовуються не тільки у фізичному світі, але й у великій кількості присутні у сфері віртуального, що звільняє індивіда від турботи, обов'язку, відповідальності, моральних вимог. Як свідчать результати досліджень, крім науково-освітньої галузі, деякі сфери соціальної реальності – економіка, політика, мистецтво – також існують у відриві від початкових ідей та цілей. Суб'єкти цих сфер не займаються серйозними речами, не вирішують нагальних проблем, уникають відповідальності за свої дії, симулюючи образ ефективної, працездатної системи. Структура, зміст, функції, сенс діяльності соціальних інститутів у ХХІ столітті радикально змінилися, дані інституції масово виробляють образи, символічні цінності і знаки, а не конкретні дії, спрямовані на досягнення заявлених цілей, при цьому матеріальна основа соціальної реальності все частіше поступається місцем електронним практикам. Усе це дозволяє вести мову про втрату соціальними інститутами своєї онтологічної релевантності.

Таким чином, соціальна мережа є зручним місцем для презентації людиною будь-яких проектів свого «Я», задовольняє тягу і прагнення

до самовираження, надає абсолютні можливості позбутися від численних реальних соціальних ролей, і бути ким завгодно. Формуванням свого бажаного образу в цьому середовищі займаються практично всі, причому цей процес є перманентним, з тієї причини, що в сучасній культурі досконалі зразки і моделі, виступаючи для індивіда як орієнтири, безперервно руйнуються і не можуть бути скільки-небудь стійкими. Театралізація, як поширена модель поведінки в комп'ютерній соціальній мережі, має виражений негативний ефект: існує загроза формування полімережевого суб'єкта, ознакою якого є синдром множинної персональності у повсякденному житті. Наслідком анонімності учасників електронного співтовариства нерідко є безвідповідальність і безкарність, коли користувач проявляє велику свободу висловлювань, передає недостовірну інформацію, провокує, ображає, вводить в оману співрозмовника, аж до вчинення злочинних дій мережевого переслідування і погроз.

*Дольская О.А.
г. Харьков, Украина*

НУЖДАЕТСЯ ЛИ СОВЕСТЬ В МЕТАФОРЕ ГОЛОСА?

Сегодня актуализируются мысли об ответственности, поступке, отношении к Другому. Формируется новое понимание духовности. В комплексе она отождествляется с гармонией и миролюбием, которые расцениваются как главные условия моего существования и существования Другого, принятия его способа жизни, взглядов, культуры. В контексте такого понимания духовности появляется необходимость в анализе таких философских категорий, как «ответственность», «дар», «прощение», «извинение», «слово», «между нами», «другой», «совесть».

По нашему мнению, особенную ценность и одновременно дефицит приобретают категории «совесть» и «слово». Для меня они находятся в онтологическо-онтической зависимости. Я попытаюсь это обосновать. Слово сегодня не имеет внутренней меры. Оно выступает как вес, которым, как на рынке, пытаются обвесить. Но если на рынке есть контрольные весы, то где найти контрольные весы для слов повседневного языка?

Рядом с категорией «слово» разворачивается дискурс категории «совесть». Слово связано с совестью, оба понятия влияют друг на друга: мы часто говорим «совесть молчит». Иногда я думаю, почему люди пытаются объяснить совесть, прибегая к метафоре голоса, слова? Здесь так и хочется привести пример восточной буддийской традиции о молчании Будды, когда человек задает ему сложные метафизические вопросы. Размышления о метафоре голоса в контексте молчания Будды обогащаются размышлениями о

человеке к себе самому и к Другому. Его молчание расценивается как речь. Предполагается, что Будда не отвечает на глубинные вопросы, поскольку вопросы поставлены неправильно (допускается и как некорректно поставленные). Есть и второй вариант: знает, но не хочет отвечать. И в первом, и во втором случае его молчание воспринимается как речь без слов.

Эта позиция Будды подталкивает нас к интеллектуальному багажу, к движению интеллектуальной культуры, к ее развитию. Формируется особое интеллектуальное пространство, которое создает именно Будда. В этом пространстве Будда своим молчанием как бы вытаскивает из нас ядовитую стрелу вопроса. Зачем он это делает? Чтобы ты не погиб, не погиб от яда, который может растекаться по тебе. Ответы Будды блокируют действие яда и направляют человека к его настоящему состоянию – состоянию человека. Если человек несет в себе элементы ядовитости, вранья, подлости, с ним достаточно сложно связывать понятие «духовности». Если этот носитель все же говорит о духовности, то его позиция расценивается как лицемерие. Будда пытается вернуть его в состояние человечности.

Если бы мы взяли термин М. Хайдеггера, то это состояние конкретизируется термином – «тут и сейчас». В какой-то степени это молчание о трансценденции. Будда использует молчаливое слово. Это инструмент для перетаскивания человека из онтологического в этическое. Будда в таком состоянии – это ворота, которые позволяют избежать ловушки онтологического и этического характера.

Как метафора громкого молчания реализуется в категории «совесть»? Это вопрос, который актуализирует дискурс ответственности и духовности. Совесть активизирует диалектику Того и Другого. В этой метафоре одновременно встречаются внутреннее Я и Я более высокое, чем простое Я. У Платона и Аристотеля душа говорит сама с собой, выстраивается горизонтальный план онтологического пространства совести. У Гегеля совесть представлена как такая, которая действует и которая судит. Он противопоставляет их. Это два онтологических начала, из которых в дискурс совести вплетается феномен «извинения», который признает ограниченность своей точки зрения и частично от них отказывается. Именно извинение определяет и характеризует феномен совести. Для Гегеля интересны также понятия «чистая» и «нечистая», «шаткая» совесть. Он достаточно жестко подходит к анализу этих понятий, в какой-то степени даже критикуя универсализацию этики Канта. По Гегелю, мир мобилизуется моралью. Поэтому позиция совести, при которой она не годится для общения с Другим, сводится к избеганию противоречий, которые маскируются постулатами моральности или попытками избежать Другого. Мораль может оказаться на границе падения во зло. Моральность и зло имеют общий корень в уверенности самотождественного.

А в «Приложениях» к «Философии права» выводится определение совести. «Совесть есть святое, неприкосновенное в человеке, она есть чистая уверенность в самом себе, свобода как предикат, она есть в себе и для себя сущее, ничто гетерогенное в нее не привносится, совесть неприкосновенна в отношении того, что есть добро, она есть знание добра» [1, с. 421]. Совесть, по Гегелю, одинока. И несмотря на ее одиночество, Гегель как бы заложил фундамент для вопрошания об этом одиночестве. Начиная размышления о совести, Гегель связывал ее с контекстом морали, а мораль упиралась в религию. Удивительным в его размышлениях был вывод: придет время, когда необходимость в совести отпадет.

И все же возникала необходимость задать вопрос об одиночестве совести, что и сделали философы следующего столетия. В начале XX века размышления о совести активизируются, в ее понимании происходит наложение этического и онтологического. Во втором разделе «Бытие и время» М. Хайдеггер писал: «свидетельством аутентичной способности быть дается совестью», а сама она проявляется тогда, когда есть оклик. Совесть не характеризуется способностью различения добра и зла, она по ту сторон от них. Но чтобы совесть проявлялась «тут и сейчас» необходимо признать определенную этическую силу за окликом – молчаливым окликом. Возникает вопрос, а кто же окликает, да еще и молча? Окликает Dasein. У М. Хайдеггера две категории, которые взаимодействуют, определяя тем самым онтологический дискурс: Sein (Бытие) и Dasein (Бытие-тут). Так вот, для того, чтобы Бытие развернулось в Бытие-тут необходимо признать определенную первичную этическую силу за окликом. В совести Dasein (Бытие-тут) окликает самого себя. Оклик происходит от меня самого, но все же он перерастает меня. Это свидетельство взращивания вертикали совести: аффект совести вызывает другой голос. Линия выстраивается по точкам: тот, кто зовет, и сам Я, которого окликают. Эта вертикальность формирует загадку совести и напоминает нам о попытке Будды уберечь человека от яда вопроса. У Хайдеггера язык – дом Бытия. Существо человека покоится в языке, в голосе. Он критикует современный язык, так как он отличается формализмом, выступает в прикладной роли – поставлять информацию. Чтобы обрести подлинный язык и оказаться вблизи Бытия, человек должен научиться вслушиваться в язык. Не тождественна ли попытка обучения вслушиванию в тайны бытия тайне «громкого молчания» Будды? Мне кажется, что параллели очевидны. В конце XX века раскрываются новые горизонты, появляются новые работы над понятием «совесть». Последнее слово о ней еще не сказано, до конца оно еще не раскрыто. Но события начала XXI в. заставляют нас задуматься о значениях и смыслах этих слов в нашей жизни.

Список літератури: 1. Гегель Г.В.Ф. Приложение (новые источники по «Философия права») / Г.В.Ф. Гегель. Пер. с нем. авт. вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсисянц. – М. : Мысль, 1990. – С. 379–484. 2. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер / пер. с нем. В.В. Бибихина. – М. : ad MArginem, 1997. – XI +452 с.

*Єрахторіна О.М.
м. Харків, Україна*

ДУХОВНО-МОРАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ І ЇЇ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Останні десятиріччя XX століття – перші десятиріччя XXI століття характеризуються значною трансформацією соціокультурної реальності. Інформація стає стратегічним ресурсом, науково-технічний прогрес продовжує об'єднувати людство у єдиний організм існування планетарного масштабу, що викликає близьке зіткнення різних цивілізацій, культур, релігій, породжує змагання між ними, боротьбу за власні пріоритети, пропагування певних цінностей і досягнень. Таким чином, етап становлення високотехнологічного суспільства відкрив нову епоху розвитку людства. Зараз на фоні бурхливого розвитку науки і техніки спостерігається, з одного боку, світова криза майже у всіх сферах життєдіяльності людства, з іншого – ускладнення суспільних відносин та міжособистісних стосунків, коли стрімкішими темпами зростає залежність середовища існування людини від її діяльності, все відчутнішим стає протистояння людини природі, прагнення розділити людські і природні процеси розвитку, розриваючи свій органічний зв'язок зі Всесвітом.

У сьогоденному вихорі подій саме особистість все частіше виступає центральною ланкою розвитку і трансформації суспільства, а притаманні їй світогляд, культура, воля, соціальна активність, її самовдосконалення, рівень якого характеризується мірою реалізованих нею потенційних здібностей і можливостей в реальних життєвих ситуаціях, визначають її майбутнє. Людина кінця XX – початку XXI сторіччя, на думку Дж. Сороса, перетворюється у «центр прибутку», для якого інших цінностей не існує, а на фоні загальної монетарної революції – у «людину-гроші» [6]. О.І. Субетто вважає, що така зміна людини символізує перетворення її у «капіталокіборга», «капіталоробота» і означає «грошову», чи «монетарну», її загибель [5, с. 117]. При цьому, однак, відповідальність особистості зросла незмірно, оскільки науково-технічний прогрес набув надзвичайно швидких обертів, надавши людству неабиякий технічний і техногенний потенціал. При цьому відсутні ті духовно-

моральні орієнтири, що мають визначати спрямованість функціональної активності особистості: індивід набув величезного ступеню поведінкової свободи (або зовнішньої незалежності) в умовах ринкового суспільства, але не має відповідного рівня моральної культури, що визначав би спрямованість його технічного потенціалу.

Тенденція володіння чи буття, за термінологією Е. Фромма, визначає розвиток суспільства і залежить від соціальної структури: якщо суспільство орієнтовано на буття, то пригнічуються тенденції до володіння, і, навпаки, створюються умови для посилення тенденцій до буття. Наше суспільство здебільшого тяжіє до модусу володіння, коли головним суб'єктом історії стає «ринковий соціальний характер» – термін, введений до обігу Е. Фроммом (подібне явище К. Маркс описав як відчужений (рос. отчужденный) характер: люди з таким характером відчужені від себе, від інших людей і від природи). Під соціальним характером Фромм розуміє «взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери із соціально-економічною структурою» суспільства, до якого належить певний індивід [8, с. 311]. Ринковим автор назвав це явище тому, що в цьому випадку людина відчуває себе як товар, що має певну ціну, і головною метою її є повна адаптація до тих умов, за яких вона потрібна, має певний попит за усіх обставин, що складаються на ринку особистостей. Такий тип характеру майже повністю функціонує на розсудковому рівні і відгороджується від усіх почуттів, що так чи інакше може завадити їхньому повноцінному функціонуванню відповідно до логіки «мегамашини», частиною якої вони є. Подібні індивіди, будучи, в принципі, майже безсилими, вважають себе, завдяки науці і техніці, майже всемогутніми. Отже, мета людини ринкового характеру – відповідне функціонування у певних обставинах, що визначає його здебільшого розсудкову реакцію на навколишній світ. Атрофія емоційного життя нерозривно пов'язана із перевагою розсудкового, маніпулятивного мислення – емоції ж досить часто сприймаються навіть як перешкода для оптимального функціонування. На думку Е. Фромма, людина кінця XX сторіччя являла собою «автомат – добре екіпірований, але з атрофованим інтересом до своєї людської сутності» [8, с. 185]. Все зазначене вище дозволяє погодитися із висновком Е. Фромма: «вперше в історії фізичне виживання людського роду залежить від радикальної зміни людського серця» [8, с. 199].

Більшість дослідників, серед яких можна назвати Л.В. Батліну, П.С. Гуревича, А.А. Гусейнова, М.С. Кагана, С.Б. Кримського, С.М. Пазиніча, Л.В. Сохань, І.В. Степаненко, О.І. Субетта та інших авторів, вбачають у наявності розрив між рівнем науково-технічного і техногенного розвитку людства і спрямованістю духовно-морального людського потенціалу витоки глобальної антропологічної катастрофи, що поступово може

охопити усе людство. Саме тому виникає необхідність перегляду духовно-культурного буття людини, оскільки вимогами часу стало розуміння того, що кардинальні зміни у світогляді, психології, свідомості не менш важливі, ніж зміст матеріального боку життя суспільства, його побуту.

Українське суспільство, яке перебуває зараз у тенетах внутрішньої кризи, характеризується високим темпом соціальних змін, надзвичайною складністю відносин між людьми та їх групами у суспільстві, небаченою розмаїтістю життєвих стратегій, але при цьому навряд чи за всю історію людства знайдеться покоління, яке так позбавлене ґрунту під ногами, як нинішнє [4]. Трансформація українського середовища відбувається як радикальне оновлення всіх сфер, і у тому числі духовної, його життєдіяльності на фоні краху колишніх суспільних і особистісних ідеалів; в умовах колапсу моральних норм і реальної свободи вибору особистість може за орієнтир обрати і гуманістичні, і антигуманні цінності, може вдосконалювати себе для самореалізації в інтересах суспільства або переслідувати егоїстичні асоціальні цілі.

Наразі звернення до аналізу внутрішнього світу людини, її потенціалу, спрямованості, феномену самовдосконалення особистості, плідні пошуки у з'ясуванні причин кризових явищ та можливостей їх подолання з огляду на взаємодію матеріальних та духовних потреб людини і суспільства стають нагальними і значущими для розуміння проблем переходу України до суспільства сталого розвитку.

В. Франкл писав так: «Духовність, свобода і відповідальність – це три екзистенціали людського існування. Вони не просто характеризують людське буття як буття саме людини, швидше навіть вони конституують його в цій якості» [7, с. 93]. Особистість у сучасному суспільному просторі зневірилась майже в усьому, стан розгубленості характеризує її свідомість, а сучасна масова культура здійснює негативний вплив, особливо на дітей і підлітків, сприяє привнесенню в особисте і суспільне життя агресії й жорстокості, цинізму й безкультур'я; культура нації в цілому наближається до рівня, опинившись за яким вже можна не говорити про цивілізоване суспільство. Цілком слушно зазначає В.І. Астахова: «Проблема ця особливо гостра для України, ... де в ході багаторічної пагубної політики деідеологізації виник духовний вакуум, що є небезпечнішим, ніж економічна і політична кризи разом взяті, вже хоча б тому, що наслідки його переборюються значно довше і важче, не дозволяючи ефективно боротися ні з економічними, ні з політичними труднощами... Ми з кожним днем бідніємо не тільки грошми, але й розумом і совістю» [2].

Оскільки межі суспільного створюються якраз людською діяльністю і соціальне наявне тільки там, де присутні зв'язки і залежності між людьми, тобто діяльність людини є способом існування не тільки неї

самої, а й суспільства, у якому ця діяльність проходить, зрозуміло, чому наше українське суспільство таке «розхристане». Для усунення такого кризового стану, як зазначалося, слід створити і пропагандувати у суспільстві шкалу цінностей на гуманістичних засадах шляхом створення умов для розвитку духовності його членів і – як наслідку – формування потреби у постійному самовдосконаленні. Щоб індивід став істотою духовною, спроможною до переростання в особистість та індивідуальність, потрібно багато умов. Прищеплювати насильницьким шляхом духовні якості неможливо – потрібна ціла система, що сприятиме самостановленню людини. Для формулювання такої системи потрібно визначити ті групи проблем, що потребують вирішення, – як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів.

Головним інструментом у подоланні такого кризового стану в українському суспільстві має стати створення умов для зростання духовності як базису самовдосконалення особистості, що передбачає, насамперед, «утвердження пріоритетності духовно-морального виховання у цілісному розвитку особистості, ... при якому найважливішим стає не зовнішнє, а внутрішнє, не визнання в світі та самоствердження, а розвиток самоволодіння, волі, розуму, удосконалення і уточнення вищих якостей характеру, які стають опорою у житті, як би воно не складалося. Саме рівень духовно-морального розвитку визначає здатність особистості діяти розумно й відповідально, стримувати прояви нижчої природи» [3, с. 15].

Очевидно, що техногенна цивілізація себе вичерпала і раціоналістичний підхід до дійсності, який виступає її духовною основою, має в собі, поряд з творчим, безумовно, і руйнівне начало. Відстоюючи думку про те, що людина – «ідеал коеволюції, тобто сумісної еволюції людини з її навколишнім природним і соціальним середовищем», необхідно «підготувати ґрунт для утвердження в сучасній науці гіпотези про нову еволюційну людину, здатну до самоорганізації, що виступатиме не як самостійний механізм світовлаштування, а як органічна цілісність з високими духовними цінностями і ідеалами» [1, с. 69].

Список літератури: 1. Аніщенко В.О. Духовно-екологические аспекты формирования человека и общества : доп. на першій міжнар. наук. конф. «Україна: шляхи культурного розвитку та формування духовної цілісності» / В.О. Аніщенко. – Чернігів, 2006. – С. 67–72. 2. Астахова В.И. Интеллигенция и интеллигентность: проблемы совместимости / В.И. Астахова // Гражданские позиции интеллигенции: «Камо грядеши?..» : сб. ст. по материалам междунар. теорет.-методол. конф. 31 марта 2004 г. / Рос. гос. гуманит. ун-т. – М., 2004. – С. 176–182. 3. Гальченко Г. І. Принцип природовідповідності як утвердження пріо-

ритету духовно-моральної складової у вихованні особистості (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: (09.00.03) «Соціальна філософія та філософія історії» / Г.І. Гальченко. – Х., 2005. – 19 с. 4. Гусейнов А.А. О человеке и смысле жизни / А.А. Гусейнов // Наука. Общество. Человек : к 75-летию со дня рождения академика И.Т. Фролова. – М., 2004. – С. 219–229. 5. Суббето А.И. «Мир денег» как форма отчуждения человека от человека и природы / А.И. Суббето // Философия хозяйства: альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2008. – № 1 (55). – С. 112–119. 6. Суббето А.И. Капиталократия. Мифы либерализма и судьба России / А.И. Суббето. – Кострома : КГУ им. Н.А. Некрасова, 2002. – 216 с. 7. Франкл В. Человек в поисках смысла : пер. с англ. и нем. / В. Франкл – М. : Прогресс, 1990. – 364 с. 8. Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника-Центр, 1998. – 400 с.

*Кальницький Е.А.
м. Харків, Україна*

ВІДРОДЖЕННЯ Й ОНОВЛЕННЯ В ДУХОВНІЙ СФЕРІ У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Україна сьогодні перебуває в стані глибоких системних трансформацій. Проголосивши курс на європейську інтеграцію відбувається активний пошук оптимальної моделі розвитку. Духовна сфера є однією із засадничих у цій царині. Провідною тенденцією духовного життя українського суспільства виступає й оновлення системи духовних цінностей.

Будь-яка революційна епоха починається з переоцінки минулого, його духовних цінностей, духовного оновлення. Духовне оновлення залежить від змін в економічній, політичній та інших сферах суспільного життя, але разом з тим є найважливішою передумовою якісних змін життєдіяльності людей. Отже, духовне оновлення виступає як найважливіша суспільна потреба. Поняття процесу оновлення духовних цінностей багатьма авторами вживається у досить широкому тлумаченні. Так, під оновленням розуміють «відродження й дальший розвиток ... ідеалів і принципів побудови нового суспільства» [1, с. 3], «відродження втрачених духовних цінностей, формування нових..., очищення існуючих ідеалів та принципів життєдіяльності від деформацій, збагачення новим змістом усіх сторін духовної сфери» [2, с. 14]. Всі складні процеси, які відбуваються зараз у духовній сфері українського суспільства, не слід зводити до одного тільки оновлення. Поняття відродження й оновлення

слід розрізняти; адже, на відміну від відродження, процес оновлення передбачає ще й перегляд існуючої в суспільстві системи цінностей. До оновлення духовних цінностей слід ставитися як до прогресивного процесу, який здійснюється через боротьбу протилежностей. При цьому попередній фактуальний базис не ігнорується, а переоцінюється з огляду на нове розуміння завдань, що вирішує суспільство. Духовне оновлення передбачає, перш за все, подолання деформацій суспільної свідомості, існуючих у ній догм, міфів, стереотипів, забобонів тощо.

Провідними напрямками у процесі оновлення є: відмова від соціально-класового підходу і догматизму, поширення плюралізму і залучення до загальнолюдських цінностей. Серед застарілих догм вчені виділяють ствердження, що соціалізм створив «історично вищий тип культури» [2, с. 8]. Такий підхід в дослідженнях проблем духовного життя суспільства зумовив абсолютизацію надбань культури, ідеалізацію багатьох культурних явищ і процесів. Як приклад можна привести панування методу соціалістичного реалізму у всіх сферах художньо-естетичної діяльності і творчості.

На початку процесів розбудови в українському суспільстві збереглися всі ознаки кризового стану, притаманні духовному життю періоду тоталітаризму. Крім вказаної вище догматизації ідеології, слід виділити також скептичне відношення до соціальних цінностей, зниження моральної культури суспільства, роздвоєння суспільної свідомості на офіційну та неофіційну. Слід враховувати також, що у переломні моменти історії відсутність трансляції культури, злам традиційних цінностей призводять до викривлення і спрощення в духовній сфері. Так, на думку багатьох експертів та дослідників сучасної культурної ситуації в Україні, причиною багатьох кризових явищ є «культурний шок» від зіткнення різних способів життя, систем цінностей у процесі соціокультурної трансформації. За визначенням Ю. Полунєєва та Ю. Загоруйка, такий шоківий стан обумовлений: новою системою цінностей, що імпортується з країн західної цивілізації; старою «совєтською» системою цінностей; цінностями традиційної національної культури, яка швидко відроджується [3]. Слід мати на увазі, що культурний шок у суспільстві може вражати різні організації, соціальні інститути (до яких належить і армія), інші угруповання і проявляється як шок організаційний.

В процесі аналізу цієї складної проблеми потрібно враховувати риси українського національного характеру та оцінку можливостей адаптації українців до господарських, суспільно-політичних, культурних змін. Українська національна свідомість ґрунтується на емоційно-почуттєвому характері, неагресивності, толерантності, працьовитості, стійкому індивідуалізмі. Аналізуючи особливості українського націона-

льного характеру, Д. Чижевський виділяє такі його риси: емоційність (перевагу емоційно-чуттєвого елементу над раціональним); індивідуалізм і прагнення до свободи, що є виразом вольового моменту; неспокій та рухливість, що синтезують перші дві риси [4, С. 16–20].

До проблеми особливостей ментальності українського народу існують й інші підходи. У польській культурі формується принципово інше уявлення про Україну. Так, Ю. Словацький пише, що це «країна крайніх емоцій, анархії козаччини... Ця непередбаченість роздвоєної душі українця ... витворює стереотип некерованого, «дикого» українця, людини миттєвого настрою» [5, с. 10]. І. Грабовська відмічає, поряд з гуманністю, милосердям, щирістю, інтравертизмом, такі найтипівші риси українського характеру як нестабільність і суперечливість вдачі, брак колективної волі, національної солідарності та згоди [6, с. 63].

Для дослідження проблеми цінностей особливо цікавою постає думка відомого німецького філософа Карла Ясперса, що майбутнє людського буття визначається тим, на яких цінностях виховуватиметься наступне покоління. Особливість процесу духовного оновлення полягає у тому, що змінювати треба не тільки суспільну свідомість, але й духовне життя у цілому. Головним фактором позитивних змін є формування нової особистості за матрицями етносоціального світу. На жаль, як констатують окремі дослідники педагогічної науки, філософська думка України ще не заклала концептуальні основи національної світоглядної системи, не розробила ідейних і морально-етичних принципів суспільного розвитку на ґрунті аналізу історичного досвіду людства та особливостей українського менталітету [7].

Таким чином, оновлення духовного життя – це насамперед перегляд існуючих у суспільстві духовних цінностей, очищення ідеалів і принципів життєдіяльності від деформацій, збагачення новим змістом усіх сторін духовної сфери й формування нових, відповідних природі існуючого суспільного устрою.

Процес оновлення у духовній сфері обумовлений багатьма протиріччями. Серед головних – протиріччя між схвильованістю державних органів розповсюдженням масової культури і посилене її розповсюдження засобами масової комунікації, протиріччя між зростаючою значущістю духовних процесів і залишковим принципом фінансування закладів культури, підміна виховання духовності освітою тощо. В контексті даної проблеми необхідно також додати, що в Україні поки що на не достатньому рівні відбувається розробка цілісної державної програми формування національної ідеї, не розроблені документи, що регламентують духовне відродження й оновлення українського суспільства.

До провідних тенденцій духовного життя сучасної України доцільно також віднести відродження та оновлення його національно-

історичних культурних цінностей. Ця тенденція зумовлена отриманням незалежності та розбудовою української держави. Активізація національно-історичної свідомості є однією з яскравих ознак духовного життя сучасного українського суспільства. Від розвитку історичної пам'яті, рівня розуміння культурних надбань минулого значно залежить загальний стан культури як «ціннісно орієнтованого діяльнісного спілкування людей, що реалізує історично визначену міру їхньої зовнішньої та внутрішньої свободи» [8, с. 59].

Звернення до духовної спадщини зумовлюється багатьма факторами. Сучасний дослідник А. Кривцун вважає, що з цією проблемою стикається будь-яка епоха чи будь-який тип суспільства [9, с. 183]. З огляду на певні процеси у сучасному українському суспільстві слід зазначити, що відродження цінностей, пов'язане, перш за все, з переоцінкою образу української національної культури взагалі, його адекватнішим баченням. З одного боку, відроджені духовні цінності допомагають визначити ступінь усталеності і спадковості базових для сучасного духовного життя власних цінностей. Крім того, актуалізація національно-культурних цінностей може бути зумовлена дефіцитом власного духовного життя суспільства [9, с. 183]. Також, потяг до діалогу з відродженими цінностями притаманний будь-якому суспільству незалежно від стану його духовного життя. У цьому разі спадщина виступає як додатковий резерв, за допомогою якого нові етапи культури збагачують власні можливості світогляду та творчості. Таким чином, відродження духовної спадщини є двоєдиним процесом, в якому поєднуються функції репродукування та породження.

Аналізуючи процес відродження духовних цінностей у культурному житті українського суспільства, І. Дзюба виділяє складові цього процесу: «принципове усвідомлення проблеми «розпечатування» національних духовних скарбниць» і «фактичне надання вцілілих взірців народів» [10, с. 92]. Серед позитивних результатів збагачення фактуального складу відроджених духовних цінностей виділяються зростання кількості видань окремих авторів (В. Винниченка, М. Грушевського, М. Хвильового і деяких письменників з еміграції), розробка Спілкою письменників України перспективного плану видання творів репресованих, дискримінованих, або «забутих» авторів, ролі церкви в національній історії тощо. Однак, незважаючи на значну роботу, яка була проведена зі збагачення фактуального складу, ставлення вчених до результатів таких зрушень є досить скептичним. І. Дзюба, наприклад, вважає, що досі триває «період розгону», а загальмованість процесу регенерації національних культурних цінностей пояснює сукупністю багатьох обставин, зокрема статусом української національної культури, яка «негласно

перебуває на становищі культури доповнювальної, факультативної» [11, С. 92–93]. Звертаючись до цієї проблеми, В.С. Горський підкреслює, що всі зміни, які відбуваються у відродженні духовних цінностей обмежуються лише фактуальним базисом, який «сам по собі не є самодостатнім компонентом» [12, с. 46]. М. Братасюк вважає характерною ознакою нашого часу «відродження ідеологізованої людини на нових засадах». Дослідниця наголошує, що інтереси народу, завдання національного відродження набувають пріоритетного характеру щодо прав і інтересів особи, а ідея національного відродження державності, культури, заклики повернення до народних традицій та коренів набули настільки масового характеру, що «не залишається сумнівів у народженні нового ідола» [13, с. 73]. Зважаючи на певну категоричність, можна погодитись з тим, що деградація культури починається тоді, коли суспільство впливає на індивіда сильніше, ніж індивід на суспільство. В цьому випадку духовні та моральні здібності індивідів не мають виходу, не розкриваються, зникає джерело розвитку культури суспільства, іде розклад, деградація особистості.

Цілком зрозуміло, що залучення до активного використання культурно-історичного досвіду народу, його духовних цінностей – важлива передумова подальшого розвитку суспільства. Але повернення спадщини є лише першим етапом її освоєння. Суспільство повинно адекватно сприйняти відроджені духовні цінності, освоїти їх та визначити смисл, якого вони набувають для сучасної культури та загального бачення історії. Дійсно, кожне суспільство певної епохи виробляє свій специфічний образ світу, реконструює та інтерпретує минуле і таким чином відтворює своє власне бачення світу.

Саме через осмислення національно-історичних духовних цінностей, як справедливо зазначив В.С. Горський, реалізується орієнтація особистості у соціальному просторі й часі [14, с. 45]. Процес відродження також передбачає державну легалізацію та реабілітацію природних для українського народу морально-соціальних та психологічних координат: індивідуалізму та почуття власника, самодостатньої цінності людської особи, особистої відповідальності кожного за майбутнє нації, відродження почуття національної гідності, демократизму держави. Таким чином, відроджені духовні цінності мають прямо сприяти подоланню комплексу власної меншовартості, утвердження національної самоповаги і самосвідомості народу.

Враховуючи цілісний підхід до цієї проблеми, можна зробити висновок, що процес відродження й оновлення в духовній сфері буде успішним в разі діалектичної єдності усіх його складових, а саме: процесу усвідомлення, залучення досягнень духовної культури минулого до сучасного духовного життя суспільства, створення умов для сприйняття духовної спадщини наро-

ду, усвідомлення сутності та змісту духовних цінностей минулого та їх впровадження до системи духовних цінностей сучасного суспільства.

Список літератури: 1. Андрущенко В.П. Духовне оновлення суспільства / В.П. Андрущенко, Е.М. Бабосов, Л.В. Губерський та ін. – К. : «Либідь», 1990. – 197 с. 2. Уледов А.К. Духовное обновление общества / А.К. Уледов. – М. : Мысль, 1990. – 336 с. 3. Полунеев Ю., Загоруйко Ю. Культурний шок у пострадянських суспільствах у період ринкової трансформації (перспективи України) / Ю. Полунеев, Ю. Загоруйко // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 78–91; № 11. – С. 143–155. 4. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Вид-во «Оріон» при УКСП «Кобза», 1992. – 230 с. 5. Грабович Г. Грані міфічного: образ України у польському й українському романтизмі / Г. Грабович // Арка. – 1993. – № 1–2. – С. 8–16. 6. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 58–70. 7. Фурман А.В., Костенко В.І. Школа віри. / А.В. Фурман, В.І. Костенко – К. : Рада, 1996. – 86 с. 8. Малахов В.А. Бытие и рациональность: к проблеме обоснования этики / В.А. Малахов / Онтологічні проблеми культури. – К. : Наукова думка, 1997. – С. 115–129. 9. Кривцун А. Эстетика / А. Кривцун. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 429 с. 10. Дзюба І. Культурна спадщина і культурне майбуття / І. Дзюба // Наука і культура. Україна. – Вип. 24. – К. : Либідь, 1990. – С. 92–106. 11. Дзюба І. Деякі проблеми і перспективи української культури / І. Дзюба // Вісник НАНУ. – 2001. – № 3. – С. 18–22. 12. Горський В.С. Парадокси історичної свідомості сучасної культури / Горський В.С. // Світогляд і духовна творчість. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 45–51. 13. Братасюк М. Подолання національного відчуження / Братасюк М. // Современное общество. – 1993. – № 2. – С. 68–74. 14. Горський В.С. Парадокси історичної свідомості сучасної культури / Горський В.С. // Світогляд і духовна творчість. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 45–51.

*Карпець Л.А.
м. Харків, Україна*

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Проблема освіти сьогодні заслуговує на особливу увагу. І це не випадково. Без освіти не може йтися про будь-які прогресивні зрушення і ще найголовніше, про духовно-моральний простір молоді.

В умовах глобалізації змінюється ставлення до сфери освіти. Зокрема, системні зміни, які відбуваються у сфері освіти сьогодні сприймаються неоднозначно, що вимагає аналізу й осмислення уже наявних результатів та прогнозування процесів, які будуть у подальшому визначати основні параметри системи. Відходять у минуле ті часи, коли державна політика у сфері освіти базувалася на суперечливому поєднанні декларування значення інституту освіти як інтерактивного фактору цивілізованого розвитку суспільства і його фінансування за «залишковим принципом». Сьогодні у сфері освіти вищим навчальним закладам пропонується самостійність як фінансова, так і організаційно-методична. На жаль, зменшується кількість годин на спілкування викладача і студента. Від викладачів вимагається більший обсяг наукової роботи, від студентів – самостійності у здобуванні знань. Слід зазначити, що зарубіжний досвід розвитку систем освіти далеко не завжди дозволяє зробити однозначні висновки про ефективність різних методів управління сферою освіти, а також про їх застосування в умовах трансформації вітчизняної системи освіти.

Постає питання відповідальності за якість професійної підготовки і результати виховання. Тісний взаємозв'язок між політичною модернізацією, економічним розвитком і вдосконаленням сфери освіти вимагає проведення поглибленого аналізу реального стану системи освіти, основних тенденцій її розвитку і надання рекомендацій щодо корегування рішень, які приймаються в державі. Сьогодні вимагає не лише збільшення кількості кваліфікованих спеціалістів у найрізноманітніших сферах людської діяльності, але й постійного підвищення гнучкості системи освіти. На сьогодні процес і результати реформ в освіті оцінюються неоднозначно. Реформи в освітній сфері не завжди базуються на достатньо стабільній теоретичній базі, не мають емпіричного обґрунтування, не враховують інтереси всіх суб'єктів освітніх відносин, а також національні й історичні особливості.

Наразі необхідні нові механізми визначення і реалізації державної політики у сфері освіти, які базуються на принципі паритетної участі громадських інститутів і державної влади. Інтеграція в світову спільноту можлива лише за умови забезпечення конкурентоздатності всієї соціально-економічної сфери суспільства. На нинішньому етапі можна говорити про певні помилки у політиці щодо сфери освіти, і одночасно про позитивний досвід окремих регіонів суспільних інститутів.

Ключовою проблемою стає стратегія розвитку освіти, визначення місця освіти в системі державної політики, розвиток механізмів участі і відповідальності громадських інститутів у формуванні і реалізації політики у сфері освіти.

Освіта як система постійно розвивається, і цей розвиток супроводжується низкою протиріч, які необхідно не лише вивчати, але й знаходити механізми їх подолання, що можливо на основі дотримання принципів варіативності і багатокритеріальності оцінки. Концепція модернізації освіти змінює підхід до освіти, розглядаючи її не просто як соціальну сферу, а як важливий внесок у майбутнє країни, в якому беруть участь компанії, громадські організації, усі без винятку громадяни.

В умовах інформаційного суспільства актуальною стає розробка й реалізація нової освітньої парадигми, яка повинна бути відображена як у стратегії освітньої політики так і у змісті методів освіти.

Освіта є невід'ємною і важливою складовою соціальної політики держави. Відповідальна політика держави у сфері освіти – це не лише система заходів щодо підтримки окремих категорій громадян або справедливого розподілу благ між людьми, але вона повинна стати основою національної стратегії, передбачати створення умов для забезпечення стабілізації суспільства, ефективної взаємодії суспільства і державної влади, достатнього рівня і якості життя.

До основних факторів, які суттєво впливають на формування стратегії розвитку держави, можна віднести процес глобалізації формування ринкової економіки, вихід із соціально-економічної і політичної кризи.

Все більшого розповсюдження набуває розуміння освіти як ринкової послуги, що в певній мірі суперечить розумінню освіти як конституційного права громадян. Назріла необхідність радикальних змін у нашій системі освіти.

Освіта – це, перш за все, вклад в людський гуманістичний потенціал суспільства. Ліквідація відставання інвестування в освіту, організація системи атестації вищих навчальних закладів, акредитації навчальних програм, створення якісної навчальної літератури – це ті нагальні завдання, які в повному обсязі під силу тільки центральним структурам, відповідальним за освітню сферу. Необхідно залучати і нові джерела фінансування освіти – приватні й особисті. Вони можуть стати індикатором того, які програми потрібні і які ВНЗ конкурентоздатні. При розробці парадигми політики держави в сфері освіти щодо формування і впровадження педагогічних технологій, необхідно враховувати в першу чергу філософське обґрунтування освіти, її форм, цінностей та ідеалів, які формуються в рамках освітнього простору.

Розробка ефективної політики у сфері освіти, а також її реалізація можливі на основі сучасних підходів до управління в публічній сфері. Синергетичний підхід враховує різні фактори, які впливають на процес освітньої діяльності, сприяє адекватній реакції системи на зовнішні зміни. В умовах використання цього підходу необхідна активна участь в

процесі визначення і реалізації політики суб'єктів, найбільше зацікавлених в позитивному кінцевому ефекті економічних структур, соціально орієнтованих організацій і освітніх закладів.

Усі програми і проекти, спрямовані на удосконалення системи освіти і процес управління цією сферою повинні розроблятися і здійснюватися за активної участі вчених, громадських об'єднань і організацій, педагогів та учнів. Однак це не знімає з держави відповідальності за підтримку всіх інноваційних заходів у сфері освіти. Підхід до діяльності в сфері освіти як виключно до процесу надання послуг недопустимий, так як він може призвести до обмеження конституційних прав громадян на отримання певного рівня освіти.

Центральним політичним суб'єктом в рамках визначення і реалізації політики у сфері освіти є освітній заклад. Йому повинні бути передані основні повноваження щодо визначення стратегії розвитку й основних принципів функціонування. У суспільно-державній системі управління освітою роль державної влади полягає в установленні єдиних для всіх закладів освітніх стандартів, а також у нагляді за конституційними правами громадян.

У сфері освіти значну роль можуть відігравати некомерційні організації й громадські об'єднання, здатні вирішувати складні соціально значущі завдання на основі більш гнучких і адаптивних моделей, у порівнянні з державою. Позитивний ефект у функціонуванні сфери освіти можливий лише за умови активної взаємодії всіх учасників процесу і всіх рівнів влади, починаючи власне з окремого освітнього закладу і його власної системи управління. Негативну синергію, яка веде до зниження якості освітніх послуг, необхідно нівелювати за допомогою нових механізмів та інструментів управління у сфері освіти. Проте процес модернізації повинен проходити за участі державних та місцевих органів управління освіти, перш за все, для запобігання дисфункцій, пов'язаних з порушенням законодавства, його неправильного трактування, недостатнім фінансуванням, тобто невиконанням державою своїх функцій.

Модель державно-суспільного управління в основі передбачає систему управління, яка базується на співуправлінні, що пов'язано з досягненням необхідного рівня управлінської компетентності всіма суб'єктами цієї діяльності, вирішення ними не лише організаційних або фінансових питань. Вона дозволяє враховувати у змісті освітнього процесу, технологіях, які реалізуються в освітньому закладі, позиції різних суб'єктів освітніх відносин. Модель дозволяє створити механізм впливу на освітню політику таких суб'єктів, як батьки учнів, бізнес-структури. Ця модель дає можливість у межах освітнього закладу реалізувати механізм громадянського моніторингу. Для нього необхідно чітко пропи-

сати в нормативно-правовій базі освітнього закладу форми участі усіх представників громадських інститутів. Необхідно розробити критерії і форми оцінки освітнього закладу з боку суспільства, що дозволить формувати громадянське замовлення щодо освіти.

Список літератури: 1. Бойко А.І. Освіта як фактор розвитку особистості в умовах ринкових трансформацій / А.І. Бойко // Гілея, 2008. – В. 14. – С. 2–4. 2. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / В.Г. Кремень. – К., 2003. – 216 с.

*Кочилкова Н.С.
м. Харків, Україна*

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ДУХОВНІСТЬ: ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Аналіз сучасних соціальних практик і дискурсів створює можливості для переосмислення відповідальності за інтерпретації того чи іншого соціального явища, особливо із області політики, культури та мистецтва. Специфіку даної проблеми можна дослідити за допомогою теорії порубіжжя.

Оскільки порубіжжя не є статичним утворенням, культура, яка твориться ним є глибоко контекстуальною. Відповідно, порубіжжя можна визначити як сукупність усіх можливих контекстуальних появ, серед яких інституціональні практики (політика, культура, економіка та інші) представляють одне ціле, а емоції, що породжуються ними (патріотизм, гордість, ненависть, соціальні та культурні відмінності) ґрунтуються на історичній пам'яті та культурі очікування. Усі ці інституціональні практики достатньо заполітизовані, що зумовлюється їх залежністю від держави та її влади. У цьому значенні порубіжжя – це продукт нашого знання, інтерпретації та соціальної практики.

Порубіжжя охоплює собою динамічну дійсність, що складається з різних вимірів кордону: історичний, просторово-культурний, вимір ідей, нормативний, економічний, матеріальний та людський, агентальний. Серед перелічених вимірів, в першу чергу, нас цікавить просторово-культурний, оскільки саме тут кордон постає як рубіж, завдяки якому держава здійснює свою владу та показує власний суверенітет. Важливим доповненням просторово-культурного виміру є вимір ідей. У цьому вимірі створюються концепції кордону, які виявляють себе в колективних уявленнях, баченні «нас» та «інших». Саме тут з'являються символічні, релігійні або етнічні бар'єри, та виникає порубіжна культура.

Як зазначають дослідники, «це культура, що інколи дозволяє і / або уповноважує додаткові або взаємозалежні відносини, або інше, що сприяє змішуванню культур, надаючи ріст новій культурі» [2, с. 2]. Творення (культурних) меж є перманентним процесом для порубіжних культур, оскільки межа є неактуалізованою порубіжною лінією, що впливає на трансформації не тільки культури, а й географічних, політичних кордонів держави. Таким чином, межа абстрактно символізує кордон будь-де та будь на чому. Вона перетворюється у кордон, який виступає і лінією, і рубежем, і краєм.

Порубіжжя є зоною зі своєю, тільки їй притаманною неповторною культурою. Але така культура завжди у своєму прояві центрована на стурбованість, оскільки залежить від того, що ззовні впливає на кордони та межі. Вирішальним елементом існування порубіжжя стають взаємодії («інтер-акції») у вигляді проникнення до порубіжних територій елементів сусідньої культури. Як засвідчує практика, маленькі рухи у порубіжному просторі можуть спричинити до таких величезних змін, котрі кладуть початок великим «відмінностям». Процес перетину може перетворити інсайдера на аутсайдера або іноземця та ворога.

У процесі перетину межі набувають не тільки просторової, але й темпоральної площини, та стають критичними митями зустрічей опозиційних ситуацій, територій та держав. Порубіжжя стає подією, яка «трапляється» за умов перетину. Відтак, порубіжна культура – це подія-зустріч саме «тут», «зараз» і «більш ніколи». Сила порубіжжя перевищує свою стримуючу матеріальну форму, та виникає із особливої інтерпретації, що є результатом часто насильницької практики. Саме інтерпретація стає ключовим елементом у процесі встановлення того, хто буде нести за це відповідальність. На думку дослідників, порубіжжя, – це нормативна ідея, віра в існування та безперервність територіально закріпленої та диференційованої влади. Відповідно, кордон периферії або нації-держави – це перш за все законний факт.

Відповідальність соціально-політичного дискурсу порубіжної культури формується під впливом історичних наративів, що з'являються у ході переосмислення культурної спадщини того чи іншого народу. Як правило, саме сучасні мистецькі інсталяції є продуктом інтерпретації культури, це фіксатори наративів, що обираються у якості «правильних» саме «тут» і саме «зараз». Специфікою таких наративів є те, що вони не просто історичний продукт певної культури, це власні сюжети історії, що по-різному розповідаються та переоповідаються культурними групами. Як правило, використовуються такі історичні події минулого, що можуть піддавати сумніву правдоподібність історії іншої культурної групи [1].

Оповідання історій передбачає появу символічного простору, де циркулюють вибіркові історії, які не зовсім охоче розповідають сусіди з порубіжжя один одному. Тем не менш, такі наративи створюють між групами соціальні відносини, які видозмінюються залежно від типу історій. У цьому вимірі продукуються культурні межі та визначаються кордони комунікативного простору. На практиці такими комунікаціями є багатоманітні міжнародні фотовиставки або кінофестивалі, що сприймаються публікою різних країн відмінно.

Оскільки кожна історія має свій власний контекст, останній може ставати гарним приводом для виникнення конфлікту між різними, але близькими завдяки порубіжжю, культурними групами. Як правило, це результати спроб у такий спосіб відстояти ідентичність певної культурної групи, що намагається підкреслити свою відмінність від інших. На думку дослідників, кожен наратив з'являється у критичні моменти та перекреслює культурний простір для відновлення почуття етнічної або соціальної належності певної культурної групи. Саме таке національне піднесення ми спостерігаємо сьогодні, а, відтак, мистецькі інсталяції тільки-но встигають це фіксувати. Дослідники називають це наративною силою порубіжжя. Комунікативний простір такої порубіжної культури складається з окремих історій, котрі різні групи передають від покоління до покоління як певну дискурсивну традицію.

Роблячи висновки, необхідно зауважити, що (культурні) межі є невід'ємною частиною творення духовності тієї чи іншої порубіжної культури. Саме завдяки ним створюються та підтримуються соціальні групи та відмінності між ними. Межі, таким чином, є також частиною практики та наративів, завдяки яким конститууються соціальні групи та їх ідентичності, та управляються члени цієї групи. Мистецькі практики зберігають за собою найбільший авторитет для «споживача», оскільки саме вони несуть відповідальність за історичні наративи та їх інтерпретації в різних соціально-політичних контекстах культури, що є порубіжної за своєю природою.

Список літератури: 1. Eder K. Europe's Border: The Narrative Construction of the Boundaries of Europe / K. Eder // *European Journal of Social Theory*. – 2006. – № 9 (2). – P. 255–271. 2. Jiménez A.G. An Approach to the Concept of a Virtual Border: Identities and Communication Spaces / Jiménez Antonio // *Revista Latina de Comunicación Social*. – 2010. – № 65. – P. 214–221.

ПРОЕКТ «КУЛЬТУРНІ ГЕРОЇ НТУ «ХП»

Поняття «культурний герой» у даному контексті ми вживаємо як метафоричне. Сучасні міфологи під цим терміном розуміють «мифический персонаж, который добывает или впервые создает для людей различные предметы культуры (огонь, культурные растения, орудия труда), учит их охотничьим приемам, ремеслам, искусствам, вводит определенную социальную организацию, брачные правила, магические предписания, ритуалы и праздники. <...> К. г. приписывается также участие в мироустройстве <...>, участие в создании, формировании и воспитании первых людей...» [5, с. 25]. Найвідоміший з «культурних героїв» – Прометей.

Однак на початку ХХІ ст. було запропоновано вживання цього терміну не у міфологічному сенсі, а у значенні **«людина, яка робить суттєвий внесок у культуру»**, що зазвичай потребує не тільки деяких героїчних вчинків, а й героїчного **життя**, оскільки шлях справжнього митця у будь-яку епоху, у будь-якій країні – це **«подённий героизм»**, за влучним визначенням поета-харків'янина Михайла Кульчицького.

Як слушно зауважив відомий мистецтвознавець Гліб Вишеславський, «в усі часи в усіх народів справжній героїзм був проявом вибору, що базувався на самоусвідомленні. Це внутрішній шлях творчого розвитку індивідуального духу. Кожен крок людини у цьому напрямку може вважатись здобуттям культури (Космосу). Мистецтво є візуально бачимою частиною айсбергу цих процесів. Саме в цьому контексті словосполучення «культурний герой» набуває свого змісту» [1, с. 159].

Таких непересічних творців мистецтва, здатних на духовну автономію і відважне самоусвідомлення, об'єднав у 2002 р. міжнародний фестиваль «Культурні герої», який проходив у найзначніших містах України і у тому числі у Харкові (авторові цих рядків довелося бути членом фестивального оргкомітету та куратором проекту «Харків у ста дзеркалах») [6]. Назва фестивалю була (у дусі постмодернізму) певним чином провокаційною і претензійною (якщо не сказати – нахабною), однак і самоіронічною водночас. Тим не менш, з тих пір у наш тезаурус поняття «культурний герой» стосовно таких діячів, які насправді зробили певну «революцію» у мистецтві або взагалі у культурному житті того чи іншого суспільства, увійшло вже без усілякої іронії. Яскравим зразком такого «культурного героя», безумовно, є Василь Каразін, без якого Харків не те що ніколи не став би «українськими Афінами» (як мріяв просвітник), а взагалі б ще довго залишався губерньським центром, який майже не відріз-

нявся від повітових міст – Охтирки, Богодухова, Ізюму, хіба що площею, наявністю високого начальства та десятком презентабельних споруд.

В. Каразін є не тільки «культурним героєм» Харкова, а й, власне, університету, який цілком закономірно носить ім'я свого засновника. Пізніше у цьому закладі працювали чи вчилися люди, які теж у культурному сенсі зробили чимало і для даної інституції, і для суспільства в цілому, – варто назвати хоча б лідера «Харківської школи романтиків» Ізмаїла Срезневського.

А чи були такі корифеї мистецтва, літератури, архітектури у Харківському політехнічному інституті, заснованому у 1885 р.? Виявляється, були. Це, у першу чергу, випускник Харківського технологічного інституту 1900 року **Гнат Хоткевич** (1877–1938), меморіальна дошка якому прикрашає головний корпус ХПІ і чие ім'я з 1997 р. носить Етнографічний музей «Слобожанські скарби», що був нами створений при кафедрі етики, естетики та історії культури університету. Надзвичайно талановитий письменник (у 1920-ті вийшли його твори у 8 томах), обдарований музикант (композитор, виконавець, педагог), театральний режисер, який з харківськими чи гуцульськими аматорами ставив такі вистави, яким дивувалися навіть корифеї української сцени – М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський. До того ж, Г. Хоткевич займався просвітницькою діяльністю: видавав книжки для народу, організував у 1902 р. під час проведення у Харкові XII Археологічного з'їзду концерт кобзарів, що сприяло легітимізації народних співців, яких до того влада сприймала просто як бомжів і жебраків. Інженер Хоткевич був по життю «вічним революціонером». Ми маємо на увазі не тільки його активну участь у революційних подіях 1905 року, але й те, що він у все, чим займався, привносив щось нове, незнане. Героїчне, подвижницьке життя Гната Мартиновича обірвала трагічна загибель у підвалі сумнозвісного будинку управління НКВС (тепер СБУ) на вул. Раднаркомівській у Харкові.

«Культурними героями» нашого університету можна назвати й відомих архітекторів; деякі з них проектували корпуси, які досі є прекрасними зразками «цегляного стилю», деякі викладали або вчилися у «Технології», а дехто був і архітектором інститутських споруд, і викладачем архітектури у цьому закладі. ХПІ може пишатися тим, що з ним пов'язані **Олексій Бекетов, Михайло Ловцов, Олександр Гінзбург, Юлій Цауне, Здіслав Харманський, Віктор Величко** – першорядні харківські архітектори, усі будинки яких сьогодні вважаються пам'ятками архітектури і уважно вивчаються фахівцями.

Чимало студентів, викладачів, співробітників, випускників ХПІ займалися і займаються живописом, художньою фотографією, літературною

творчістю, театральною діяльністю, кіномистецтвом, колекціонуванням різних артефактів. Для більшості це було і є приємним хобі, однак дехто не просто став професіоналом у мистецтві, а й досяг значних творчих висот.

Яскравий приклад – **Марк Рейзен** (1895–1992). У 1917 р. він поступив до Харківського технологічного інституту, однак недовго вивчав точні науки, оскільки несподівано виявився його талант співака. Хлопець перейшов до Харківської консерваторії, а згодом став уславленим оперним співаком, солістом оперних театрів Харкова, Ленінграда, Москви, був професором Московської консерваторії, став народним артистом СРСР, тричі лауреатом Сталінської премії (1941, 1949, 1951 рр.).

Знаним літератором став **Олександр Хазін** (1912–1976) – поет, прозаїк, драматург, який закінчив вечірнє відділення Харківського електротехнічного інституту. Він відомий у першу чергу як поет-сатирик, автор поеми «Возвращение Онегина», рядки з якого удостоїлися «шани» бути цитованими А. О. Ждановим у його розгромній доповіді 1946 р. з приводу журналів «Звезда» і «Ленинград». «Пошляка Хазина» було затавровано як наклепника на Радянську владу разом із «ідейно чужими» А. Ахматовою та Д. Шостаковичем у сумнозвісній постанові ЦК КПРС з приводу тих самих журналів. Переїхавши з Харкова до Ленінграду, Хазін став одним із авторів театру А. Райкіна, і чимало афоризмів, які усім відомі як «райкінські», насправді – «хазінські».

Значний внесок у розвиток літературної пародії вніс випускник силікатного факультету ХПІ 1957 р., який пізніше деякий час працював старшим інженером в одній із лабораторій Політеху, – **Віктор Рубанович** (1933–2007). Він став гідним продовжувачем харківської школи літературної пародії, яку заснували ще у 1920-ті роки автори книги «Парнас дыбом». Пародії В. Рубановича тонко і дотепно відтворюють стилістику і творчу манеру як класиків, так і сучасних поетів, прозаїків, драматургів і навіть літературних критиків. Цю філігранну роботу Майстра високо оцінили і читачі, і літературознавці [2]. З 1997 р. В. Рубанович був членом Спілки письменників Росії, його блискучі пародії видавалися окремими книгами, входили до престижних антологій. Авторіві цієї статті довелося двічі проводити творчі вечори «живого класика»: перший раз – наприкінці 1990-х у ХПІ, у межах семінару «Світи культури» (у системі підвищення кваліфікації викладачів) і другий – прощальний, напередодні від'їзду поета у ФРН, у Музично-театральній бібліотеці ім. К.С. Станіславського. Ці зустрічі не забудуть ті, хто на них потрапив, оскільки таку інтелектуальну насолоду, таке душевне тепло дають твори далеко не кожного автора.

Гостем ще одного семінару «Світи культури» був **Вадим Левін** (1933 р. нар.), теж випускник ХПІ і теж давно вже класик, у даному ви-

падку – російської дитячої літератури, а також відомий педагог, автор новаторських розробок, поширених сьогодні в усьому світі. Його поезії друкуються в хрестоматіях дитячої літератури поруч із творами Б. Заходера, С. Маршака, К. Чуковського. Приємно, що на зустрічах у ХПІ обидва випускники з теплом згадували студентські роки і висловлювали вдячність Alma Mater. Пізніше В. Левін надіслав нам тексти деяких пісень (у тому числі власних) часів свого студентства, які частково увійшли до нашої статті про пісенний фольклор політехівців 1950-х років [3, 4].

З ХПІ пов'язана і легендарна **Зара Довжанська** – режисер «Театру читця», що у 1960-ті – на початку 70-х років існував у Палаці студентів Політехнічного, пізніше – режисер аналогічного театру при Палаці культури робітників зв'язку. Неординарна особистість режисера притягувала неординарні особистості самодіяльних акторів, і як результат – вистави-події, на які мріяв потрапити «увесь Харків». Недарма театр за композицію «С Испанией в сердце», присвячену Ф.Г. Лорці, у 1966 р. на Всесоюзному фестивалі студентських театрів отримав диплом I ступеню і золоту медаль. До того ж, З. Довжанська знайомила слухачів із творами напівзаборонених письменників, таких як М. Цветаєва, і тому саме існування цього театру сприймалося харківською інтелігенцією 1960–80-х років як «ковток свободи».

Відомий письменник і кінодраматург **Аркадій Інін**; знаний кінорежисер **Валерій Харченко**; кінорежисер, сценарист, народний артист РФ **Володимир Фокін**; поет, лауреат численних літературних премій **Сергій Шелковий**; поет, перекладач та літературний критик **Ганна Яновська**; фотохудожник, дипломант понад 200 (!) фотоконкурсів, у т.ч. найпрестижніших міжнародних у 38 країнах світу, **Олександр Супрун**; автор першого радянського комп'ютерного сюжетного мультфільму, а пізніше інженерної розробки трюк-машини, на якій був зроблений відомий фільм «Хижак», «оскароносець» **Євген Мамут**; його дружина, художник **Ірина Борисова**, як і її чоловік, багаторічний член Народної кіностудії «ХПІ-фільм», відома і як мультиплікатор, і як ілюстратор книжок, і як театральний художник; тонкий майстер акварелі **Дмитро Тітов**, тепер професор Харківського національного університету будівництва та архітектури; визначний колекціонер, прекрасний знавець нумізматики та античних клейм **Олексій Горелій**; цікавий літературознавець та поет **Володимир Кошкін**; чудовий бард **Володимир Фоменко** – люди, так чи інакше причетні до ХПІ, які цілком заслужили звання «культурний герой». І це далеко не повний перелік політехівців, які самовіддано служили та служать Прекрасному.

Розуміючи це, ми у ювілейному для нашого університету 2015 році запланували підготувати до друку довідник «Культурні герої НТУ

«ХПІ», куди увійде інформація про тих політехівців, які вже відійшли у вічність, але залишилися у Мистецтві, а значить – і в історії нашої країни, і в історії Харкова, і в історії своєї Alma Mater.

Список літератури: 1. Вишеславський Г. Чому «герой» і навіть «культурний»? / Г. Вишеславський // Фестиваль «Культурні герої». – К., 2002. – С. 157–159. 2. Красиков М.М. Поэты ХПИ. Виктор Рубанович / М.М. Красиков // Пространство литературы – путь к миру, согласию и сотрудничеству между славянскими народами : сб. науч. тр. : V Междунар. науч.-практ. конф. 17 дек. 2010 г., – Х., 2011. – С. 207–220. 3. Красиков М.М. «Нажал на кнопку – чик-чирик, и инженер готов!» Песенный фольклор харьковских студентов-политехников 1950-х – начала 1960-х гг. Обзор репертуара / М.М. Красиков // Пространство литературы – путь к миру, согласию и сотрудничеству между славянскими народами : сб. науч. тр. : по материалам VI Междунар. науч.-практ. конф., 16 дек. 2011 г. / под ред. А.Г. Романовского, Ю.И. Панфилова. – Х.: НТУ «ХПИ», 2012. – С. 194–220. 4. Красиков М.М. Песенный фольклор харьковских студентов-политехников 1950-х – начала 1960-х гг. / М.М. Красиков // Традиционная культура : науч. альм. (Москва). – 2012. – № 1. – С. 117–26. 5. Мелетинский Е.М. Культурный герой / Е.М. Мелетинский // Мифы народов мира: энциклопедия в 2-х т. / гл. ред. С.А. Токарев. – М., 1982. – Т. 2. 6. Фестиваль «Культурні герої». – К., 2002. – 160 с.

*Маліков В.В.
м. Харків, Україна*

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ

Звернення до проблематики збереження культурної спадщини в сучасній Україні є особливо актуальним цього року, коли триває військовий конфлікт. Хоча останнє століття і міжнародні організації, і українська держава спрямовують значні зусилля для збереження культурної спадщини людства, але незадовільний стан справ у цій сфері є очевидним і в Україні, і в Харкові сьогодні. Попри те, що держава бере на себе великі зобов'язання щодо збереження культурної спадщини, правові засоби її захисту зрідка застосовуються в мирний час та практично не можуть застосовуватися у війні.

Тож метою пропонованого дослідження є визначення морально-ціннісного змісту відповідальності у справі збереження культурних цінностей від руйнівного впливу війни. Для цього здійснюється аналіз про-

відних міжнародних і національних правових документів у цій сфері. Водночас осмислюється дійсний стан захищеності культурних надбань в умовах сучасних військових конфліктів, зокрема стосовно музеїв як закладів вивчення, збереження і популяризації культурних цінностей.

Питанням збереження культурної спадщини в умовах військових дій займаються ряд фахівців істориків, юристів, філософів, музеєзнавців, а також громадських діячів. Зокрема, ґрунтовний аналіз нормативно-правових актів щодо захисту культурних надбань під час збройних конфліктів здійснено Т.Г. Катковою [6]. Музеєзнавець Г.О. Андрес [1] проаналізувала основні аспекти взаємодії національного і міжнародного рівнів охорони культурної спадщини України у дисертаційній роботі. Дослідниця зосереджена переважно на питаннях удосконалення нормативно-правової бази і втілення відповідальної політики українською владою. Міжнародно-правові аспекти захисту пам'яток культури та їх втілення в Україні розглянуті В. Прокаєвою [11] й Ю.В. Опальком [10], котрий також наголошує на необхідності взаємодії з інститутами громадянського суспільства у даній сфері. Р.Є. Ганинець [2] визначає вади державного захисту нерухомих культурних пам'яток в Україні і пропонує залучити приватних інвесторів до цього. Дослідниця наголошує на важливість співпраці вчених і громадянського суспільства у відповідній галузі. Повоєнну взаємодію вчених, краєзнавців-аматорів, громадських організацій у галузі збереження українського культурного спадку висвітлили В.О. Горбик та Г.Г. Денисенко [3].

Загальнолюдський контекст відповідальності за культурні цінності, які опиняються під загрозою знищення в умовах війни, відображено у прийнятті низки міжнародних угод щодо їх охорони у XX столітті. Перші конвенції були прийняті ще на межі XIX – XX століть. У Пакті Реріха (Вашингтонському Пакті) 1935 року [4] була сформована ідея захисту і поваги до культурних цінностей та установ, які їх зберігають і досліджують. Через 9 років після завершення бойових дій Другої світової війни у Європі за ініціативи ЮНЕСКО була прийнята Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту [7]. У випадку порушення конвенції, держави мають вжити заходи у вигляді карних і дисциплінарних санкцій до порушників. Для забезпечення її дієвості держави зобов'язуються поважати культурні цінності і виховувати своїх військових в дусі поваги до них та до тих людей, які покликані захищати культурну спадщину людства.

У Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної природної спадщини 1972 року [9] основна відповідальність покладається так само на держав-учасниць міжнародного співтовариства. А пункт 3 статті 6 зобов'язує держави утримуватися від дій, які можуть прямо чи

опосередковано нанести шкоду культурній спадщині на території інших держав. Звернемо увагу на те, що в статті 27 відзначається важливість просвітницької діяльності з метою зміцнення поваги і прихильності народів до культурної спадщини.

Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи, прийнята Радою Європи 1985 року [8], передбачає вагомі правові інструменти, які можуть застосовуватися до порушників. Водночас вказується необхідність роботи з громадською думкою у напрямі усвідомлення важливості архітектурної спадщини як елемента культурної самобутності, джерела натхнення і творчості, соціального й економічного розвитку.

Визнаючи свої міжнародно-правові зобов'язання перед світовою спільнотою, Україна прийняла низку нормативно-правових актів щодо збереження культурної спадщини, в яких законодавець звертається і до поняття відповідальності. Законом України про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей 1999 року [12] відповідальність за захист рухомих цінностей культури покладається на їхніх власників та державні органи влади. Закон України про захист культурної спадщини 2000 року [13] по суті являє собою систему дозволів, заборон і управління об'єктами культурної спадщини. Закон передбачає долучення до справи захисту культурної спадщини науково-освітніх установ і громадських організацій, а також фахівців і громадян як членів консультативних рад і громадських інспекторів. Відповідальність же пов'язується з покаранням за порушення законів.

Але наскільки ефективним є міжнародна і національна охорона культурної спадщини в сучасному світі лише на правовому рівні, коли відбувається війна? Безумовний і самозрозумілий захист музеїв як осередків культурних цінностей підважується залученням їх до військових дій. З одного боку, визнано, що використання пам'яток культури у військових цілях є неприпустимим, гарантується їхній нейтралітет. З іншого боку, нещодавні події в Іраку та в Україні заперечують дієвість таких настанов. Так, Національний музей Іраку свого часу став опорним пунктом армії С. Хусейна. А експонати українських музеїв в Луганську, Донецьку та Києві поповнили збройні арсенали ворогуючих сторін. Це по суті дискредитує музеї та їхню суспільну місію, що послаблює ще більшою мірою їх уразливе становище. Показовим є той факт, що цілями діяльності зруйнованого в серпні 2014 року Донецького обласного краєзнавчого музею, вказаними на його Інтернет-сайті, є збереження національних реліквій як оберегів духовності, відродження історичної пам'яті та національної гідності донеччан [5]. Останнє оновлення сайту музею було в червні 2014 року, коли Донецьк було окуповано. Тільки зусиллями громадськості і самих співробітників вдалося перемістити

вцілілі експонати зі зруйнованої будівлі. Скільки часу і коштів потрібно для повноцінного відновлення його діяльності? Після звільнення Донецьку в 1943 році на це знадобилося фактично 10 років.

Проаналізувавши зміст міжнародних та національних нормативно-правових актів щодо захисту культурної спадщини, а також неправну шкоду, завдану пам'яткам у військових конфліктах останніх двадцяти років в різних країнах нашого світу, в тому числі й нині у Східній Україні, можна дійти до невтішних висновків. Навіть найбільш досконало розроблений нормативно-правовий документ щодо захисту культурних цінностей може виявитися недієвим в умовах війни. Адже війна має власну логіку, а «військовою необхідністю» виправдовуються будь-які втрати і руйнування, нехтування законами і зняття відповідальності з ворогуючих сторін або фактична неможливість апеляції та притягнення до неї. Застосування покарань у цьому випадку не здатне відшкодувати збитки, адже культурні пам'ятки є унікальними, а їх втрата – безповоротною. Тож саме добра воля людей, усвідомлення ними відповідальності за власні дії під час війни набуває більшого значення у справі захисту культурних цінностей, аніж найкраще написаний документ. Підтвердженням дієвості такого підходу є загальновідома самовіддана діяльність вітчизняних музейників і бібліотекарів в роки Другої світової війни, співробітників Іракського національного музею, які зберегли в себе його скарби і повернули їх по завершенню бойових дій.

Однак вищенаведені документи спираються і на низку моральних цінностей, які варто підтримувати для збереження цінностей культурних. Відповідальність у цій сфері отримує загальнолюдський характер, адже культурні пам'ятки розглядаються як спільне надбання людства. Поняття поваги до культурних цінностей має в цьому сенсі першочергове значення. Це – повага до культурних спільнот у єдності минулих, нинішнього і прийдешніх поколінь. Повага до результатів праці попередників і використання її для блага сучасників.

Поняття відповідальності слід наповнити позитивним сенсом, тому що вона передбачає опіку над творенням і збереженням культурних цінностей, і чинить корисний вплив на стан суспільства. Захист пам'яток культури має непересічне значення і для економічного розвитку місцевості, в якій вони зберігаються. Охорона культурних пам'яток є важливим завданням як для збереження культурних цінностей суспільства, використання досвіду попередніх поколінь, самоусвідомлення і національної гідності спільноти, так і для розбудови її соціально-економічного добробуту. Адже саме багата культурна спадщина робить ту чи іншу місцевість привабливою для культурно-пізнавального туризму, і водночас активізує творчий потенціал її мешканців. Тож культур-

ні пам'ятки і цінності беруть активну участь у творенні матеріальних і духовних благ, долучаючись до втілення концепції ООН про сталий розвиток. Питання популяризації національно-культурних надбань, цілеспрямованого виховання особистості у дусі шанування і розуміння справжньої цінності культурних пам'яток є нагальним завданням. Ключовим аспектом такого виховання вважаємо повагу до праці, втіленої в пам'ятках культури.

Список літератури: 1. Андрес Г.О. Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 26.00.05 / Андрес Ганна Олександрівна; Центр пам'яткознавства НАН України; Українське товариство охорони пам'яток історії і культури. – К., 2009. – 24 с. 2. Ганинець Р.Є. Механізми збереження об'єктів нерухомої культурної спадщини в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: lgaki.com.ua. 3. Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В.О. Горбик, Г.Г. Денисенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 33–44. 4. Договір про захист художніх та наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Реріха) від 15.04.1935 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/go/995_191. 5. Донецький обласний краєзнавчий музей. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: museum.dn.ua. 6. Каткова Т.Г. Захист культурних цінностей під час збройних конфліктів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uchni.com.ua/kultura/5124/index.html. 7. Конвенція о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта от 14.05.1954 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/go/995_157. 8. Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи від 03.10.1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/go/994_226. 9. Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/go/995_089. 10. Опалько Ю.В. Збереження культурно-історично спадщини в сучасній Україні / Юрій Опалько // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1(2). – С. 83–88. 11. Прокаєва В. Діяльність зі збереження культурних пам'яток в системі функцій сучасної Української держави / Влада Прокаєва // Сіверянський літопис. – 2012. – № 5–6. – С. 116–122. 12. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. Закон України від 21.09.1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1068-14>. 13. Про охорону культурної спадщини. Закон України від 08.06.2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1805-14>.

ХУДОЖНЯ ЕМПАТІЯ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК ЛЮДСЬКОЇ ТВОРЧОСТІ

Останнім часом питання, що відносяться до проблеми емпатії, набувають нового сенсу. Цей сенс обумовлений сучасними тенденціями досліджень на стику різних наук. Розвиток емпатії був і залишається важливою філософською, естетичною, психологічною і соціальною проблемою, від вирішення якої залежить розвиток творчої і гуманістичної основи людини на порозі третього тисячоліття. Наявність емпатії розвиває емоційну сферу особистості, удосконалює мислення, підвищує адаптивні та комунікативні можливості, людина стає чуйною до краси в мистецтві та в житті.

Емпатія (англ. *empathy*) – розуміння відносин, почуттів, психічних станів іншої особи в формі співпереживання. Слово «емпатія» походить від римського «*patho*», що означає глибоке, сильне, емоційне почуття (відчуття), близьке до страждання. Префікс «*em*» означає спрямований (скерований) усередину.

Художня творчість демонструє нам прояви механізму емпатії, перевірені та вивірені століттями історії, показує багатющі можливості даного методу, «вितягує» назовні суть предметів і явищ світу для розуміння їх як би зсередини. В даній статті ми маємо на меті розглянути емпатію як один з методів творчої діяльності.

Художню емпатію ми розуміємо як універсальну творчу здатність, властиву творцеві в будь-якій сфері діяльності. Художню емпатію умовно поділяють на естетичну та інтелектуальну. Під естетичною емпатією ми розуміємо здатність художника-творця зробити загальний «інтерес» своїм особистим і особистісним, потребою своєї індивідуальності та як її характерний прояв – емоційне співпереживання, здатність до ідентифікації з іншими образами, як одушевленими, так і неживими. Гегель, розмірковуючи про психологію творчості, писав: «Художник, для того, щоб предмет став в «його душі чимось живим», занурюється в матеріал... він стає «органом і живою діяльністю самого предмету», за цієї умови спостерігається тотожність суб'єктивності художника і його істинної об'єктивності зображення» [1, с. 298–302]. Згодом цей процес, описаний Гегелем як «занурення» в «предмет», ототожнення з ним, отримає різне позначення: «вчування», «вживання», «перевтілення», «емпатія».

Естетичну емпатію ми розглядатимемо через призму мистецтва. Адже здатність співпереживання – це фундамент будь-якого розуміння лю-

дини людиною і цю здатність повною мірою розвиває мистецтво. Воно створює цілісну картину світу в єдності думки та відчуття. «Предмети», створені працею художника, – стверджує І. Ільєнков, – розвивають здатність чуттєво сприймати світ. М. Пришвін, виражаючи своє розуміння специфічного світосприймання людьми мистецтва, говорив, що здатність художника бачити світ означає безконечне розширення звичайної здатності всіх людей до спільної уваги [2]. При цьому можливі такі випадки, коли умовний світ, відтворний мистецтвом, відчувається як безумовний.

Л.С. Виготський стверджував, що мистецтво діє на наші почуття. «Коли ми сприймаємо який-небудь твір мистецтва, нам здається, що ми виконуємо виключно індивідуальну реакцію, пов'язану лише з нашою особистістю...але це, помилка...» [3, с. 242]. Він охрестив мистецтво «суспільною технікою почуттів» (і це, звичайно, відноситься до літератури, живопису, музики, театру, кінематографа).

Зовнішнім вираженням емпатії виступає перевтілення, об'єктом якого можуть бути як інші люди, так і тварини, рослини і неживі явища, знаки і зображення. К. Гроос зазначав, що «... наше «я» зливається з зовнішнім об'єктом. Ми самі ніби живемо в чужій особистості, і наше «я» наповнює життям навіть неживі предмети. Естетичне бачення не терпить нічого нерухомого чи мертвого; під впливом чарів внутрішнього наслідування все перетворюється в рух та життя. Таке перенесення себе в сторонній об'єкт, тобто наділення душею того, що позбавлене душі, і є естетична ілюзія» [4, с. 143]. Відтак, уживаючись, вчуваючись в образи, людина наділяє їх своїм Я, як би одушевляє їх (якщо вони – образи неживих речей), втілює, додає їм психологічний статус Я. Метод емпатії – це один з евристичних методів вирішення творчих завдань, в основі якого лежить процес емпатії, тобто ототожнення себе з об'єктом і предметом творчої діяльності, осмислення функцій досліджуваного предмету на основі «вживання» в образ, якому приписуються особисті відчуття, емоції, здібності бачити, чути, міркувати і так далі.

Отже, в умовах використання методу емпатії необхідно як би злитися з об'єктом дослідження, що вимагає величезної фантазії, уяви; відбувається активізація фантастичних образів і уявлень, що приводить до зняття бар'єрів «здорового глузду» та віднаходження оригінальних ідей. Метод емпатії, таким чином, широко використовується у вирішенні завдань художньої творчості. Всім письменникам властивий високий розвиток здібностей до емпатії. Так, Гюстав Флобер говорив: «Мадам Боварі – це я!» А.М. Горький в статті «Про те, як я вчився писати», яка адресована письменникам початківцям, характеризує творчий процес, особливу увагу приділяв уяві та емпатії: «У боротьбі за життя... і дійсний самозахист природа розвинула в людині дві потужні творчі сили: пізнання і уяву. Пі-

знання – це здатність спостерігати, порівнювати, вивчати явища природи і факти соціального життя, коротше кажучи: пізнання – є мислення. Уява теж по суті своїй мислення про світ, але мислення переважно образами, «художнє», можна сказати, що уява – це здатність додавати стихійним явищам природи і речам людські якості, відчуття, навіть наміри. Ми читаємо і чуємо: «вітер плаче», «стогне», «задумливо світить місяць», «річка нашіптувала старовинні билини», «ліс спохмурнів», «хвиля хотіла зрушити камінь, він морщився під її ударами, але не поступався їй», «стілець крякнув, точно селезень», «чобіт не хотів влізати на ногу», «стекла запітніли», – хоча в скла немає потових залоз» [5].

Все це робить явища природи як би зрозумілішими для нас і називається «антропоморфізмом», від грецьких слів: «антропос» – людина і «морфе» – форма, образ. Тут ми помічаємо, що людина додає всьому, що бачить, свої людські якості, уявляє, вносить їх усюди: у всі явища природи, у всіх створених її працею, її розумом речі. Є люди, яким здається, що антропоморфізм недоречний і навіть шкідливий, але вони самі часто говорять: «мороз щипав вуха», «сонце посміхалося», «настав травень» або «дощ йде», хоча дощ не володіє ногами, «погода підла», хоча явища природи не підлягають нашим моральним оцінкам.

Естетична емпатія як здатність глибоко входити в світ уявних ситуацій, «вчуватися» в світ інших людей, реальних або уявних, характерна для письменників, художників і музикантів.

Ще однією частиною художньої емпатії, як ми вже зазначали є інтелектуальна емпатія, яку розуміють як метод генерування нових ідей в науці та техніці. У широко відомій «синектиці» В. Гордона один з методів генерування нових ідей називається «особиста аналогія» – ідентифікація суб'єкта з даним об'єктом. Наприклад, автор технічного проекту ставить собі такі питання: «Як би я себе відчував, якби був пружиною в цьому механізмі?», «Які дії в цьому випадку – зовнішні або внутрішні – створювали б мені найбільшу незручність?» і так далі [6; с. 110, 114, 250].

При цьому малося на увазі, що людина навмисно стає на точку зору, що відрізняється від загальноприйнятої, виробляє в собі незвичайний погляд на добре відомі явища та предмети. І все це для того, щоб спробувати заново побачити добре знайоме. У бесіді з П.М. Якобсоном авіаконструктор А.Н. Туполєв описує процес народження нової ідеї: «Треба на речі, на власну роботу думки поглянути незвичним поглядом. Треба поглянути чужими очима, підійти до них по-новому, вирвавшись із звичайного, привичного кола» [7, с. 117].

Про це ж говорить і К. Поппер, виступаючи на одному з симпозіумів, присвячених творчому процесу в науці. Відповідаючи на питання про здобуття нових ідей, він говорить про значущість такого явища, як

«суб'єктивна симуляція». На думку К. Поппера, тут маєтись на увазі те, що інші автори називають симпатичною інтуїцією, вчуванням або емпатією: треба увійти до проблемної ситуації так, щоб ви як би стали частиною її, ідентифікуючи себе з її об'єктами. У бесідах з К. Поппером багато теоретиків-фізиків говорили, що думаючи, про яке-небудь явище, яке їх цікавило, вони більшою чи меншою мірою ідентифікували себе з електроном або часткою і ставили собі питання: «Що б я робив, якби був цією часткою?». (Порівняємо в Туполева: «Яким би крилом, вірніше його формою я маю бути, аби краще відповідати законам аеродинаміки?» і так далі).

Загальновідомо, що Бетховен продовжував творити, будучи глухим. З віком його музика стала носити філософський характер, характер інтелектуального роздуму, фактично недоступний для розуміння сучасниками його епохи, Бетховен звуками творив правду. Після глибоких душевних потрясінь, переживань на межі скорботи та смерті, єдиним виходом, виходом в життя, поверненням до нього після майже згаслого проблеску надії, є думка, філософський роздум, споглядання.

Тому не випадкове таке емпатичне проникнення, такий емпатичний зв'язок, між мистецтвом і наукою. Внутрішня емпатична структура творів мистецтва дає імпульси, стимулюючи появу наукових досягнень і відкриттів.

Великий фізик А. Ейнштейн відзначав, наприклад, що музика здатна концентрувати і загострювати його дослідження в області творення основних концепцій простору, часу і руху. Музика Моцарта на нього діяла особливо. Він говорив, що та просторово-часова структура всесвіту, яка мислилася йому в його фізичних теоріях, стимулювалася якимись організованими силами, безпосередньо, що виходили, з музики Моцарта. Коли Ейнштейн малював в своїй уяві, наприклад, викривленість ліній простору-часу поблизу гравітаційних мас і цим пояснював природу тяжіння, в цей час для нього, як він сам згадує, звучав один з концертів для фортепіано з оркестром Моцарта. Ейнштейн прямо говорив, що під звуки цієї музики йому легко було зосередити увагу саме на викривленнях ліній гравітаційного поля. Мелодійні нюанси концерту Моцарта створювали у нього враження про зсув і кривизну цих ліній.

Отже, без емпатії в творчості не може бути отриманий новий результат. (Здатність формувати «я-образи», уживатися в них, ставати на їх «точку зору»). За допомогою емпатії в творчому акті створюється щось нове, що має суспільне значення. Художні відкриття припадають на долю тих творчих особистостей, які в естетичній і художній сфері досягають загальнозначущих результатів. Це стає можливим тоді, коли художник здатний «взяти близько до серця» інтерес іншої людини (І.В. Ільєнков), тобто загальний «інтерес» зробити своїм особистим і особистісним інтересом. Ми згодні з Є.Я. Басіним, з його теоретичними

висновками, про розумінням емпатії як одного з основних засобів творчої особистості, як компонента, необхідного в будь-якій сфері творчої діяльності. Цілком зрозумілий зв'язок між наукою та мистецтвом, оскільки і художня, і наукова діяльність є єдиним процесом людської творчості, де емпатія як властивість і процес виступає визначальним моментом.

Список літератури: 1. Гегель Г.В. Ф. Эстетика: В 4-х т. – М.: Искусство, 1968. – Т. 1. – 330 с. 2. Пришвин М.М. Собрание починений. – Т. 6. – М.: Художественная литература, 1984. – 463 с. 3. Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: Педагогика, 1987. – 344 с. 4. Карл Гроос. Введение в эстетику. – СПб., 1899. – 162 с. 5. Горький М.О. Про те, як я вчився писати. Твори: У 16-ти т. – К., 1955. – Т. 16. 6. Буш Г.Я. Диалогика и творчество. – Рига: Автотс, 1985. – 318 с. 7. Якобсон П.М. Беседа с А.Н. Туполевым о процессе его работы (март 1933 года) // Вопросы психологии. – 1973. – № 5. – С. 116–118.

*Міщенко М.М.
м. Харків, Україна*

«DOCUDAYS.UA» ТА ІНШІ ПРОЕКТИ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО КІНЕМАТОГРАФУ В УКРАЇНІ

Специфіка документального кіно полягає, перш за все, в фактах, які ретельно підібрано, глибоко осмислено й ґрунтовно підтверджено матеріалами, які не завжди є доступними глядачам (ті ж архівні данні). «Розповсюдження кінематографа, зростання його впливу на всі рівні свідомості глядача віддалено можна порівняти хіба що з відкриттям дії атомної енергії – два процеси, що виникли й розвивалися протягом ХХ ст. майже синхронно. Вчені-атомники шукали для людства принципово нової дешевої енергії, кінематографісти – засобів впливу на глядача... » [6]. Майстерність документального жанру – в здатності зацікавлювати, спонукати до роздумів над питаннями чи історичного характеру, чи соціально значущих проблем сучасності.

Підйом українського документального кіно відбувся ще в період «перебудови». Процеси національно-культурного відродження, що сталися в усіх соціогуманітарних науках, не минули й кіномистецтво. Звільнення мистецтва від тиску ідеологічної цензури радянських часів сприяло зрушенню процесів національної самоідентифікації. Сьогодні мистецтво кінематографії – це потреба в презентації себе в духовній культурі сучасного світу: пошук місця українського в кінематографії світу, визначення тих рис, за якими наше кіно пізнається, аналіз сприйняття

українцями стрічок свого виробництва та того, як сприймають українське кіно сприймають за кордоном. Кіно виступає не лише як інструмент соціалізації, а й осмислення власної національної самобутності та унікальності, що можна позначити як пошук свого «національного обличчя». У прокаті, на кінофестивалях – кінопродукція є частиною презентації національної ідентичності. Національна ідентичність – об'єднує персональну й соціальну складові, шлях самопізнання – в співвідношенні себе з Іншим, наявність якого допомагає людині чи нації усвідомлювати себе, співвідносити з оточуючим світом. Власний спосіб самореалізації, притаманний кожній нації, свою ідентичність виявляє на всіх рівнях – від побутового до політичного. А також – кінематографічному.

Які ж теми сучасна українська документалістика вважає найсуттєвішими?

В перші роки незалежності український кінематограф занурюється в *історію*. Причини цього зрозумілі – прагнення усвідомлення історичної справедливості, новий погляд на події української історії («пострадянська рефлексія» [2, с. 56]). Історична тематика зосереджена на періодах *Гетьманщини* (робота Р. Плахова-Модестова «Ще як ми були козаками»); *радянської влади, Другої світової* («Війна. Український рахунок» С. Буковського, 2002; фільм О. Роднянського «Прощай, СРСР» (дві частини 1992 та 1994 рр.); *викритті злочинів радянського режиму* («Пейзаж після мору» Ю. Терещенко, 2005); *голокост* («Бабин яр: правда про трагедію», 1990 реж. В. Георгієнка та О. Шлаєна); *екранне осмисленні трагедії Чорнобилю* («Чорнобиль. Тризна» реж. Р. Сергієнко, 1994); *документальні біографії діячів культури та політики* (кінотрилогія А. Мікульського «Я камінь з Божої пращі» про О. Ольжича; проєкт каналу «Інтер» «Великі українці» – 2008 р. випущено 90 біографічних сюжетів та 10 документальних фільмів).

Гуманітарний напрямок і історія як наука в радянські часи були майже вилучені, саме цим пояснюється така жага до історичних питань. Змінилося ставлення до історії, що проявилось в масі досліджень, відкритті архівів стосовно голодомору, голокосту, Другої світової, визвольної боротьби УПА, репресій. «Виробництво науково-пізнавальних картин про історію, як правило, здійснюється паралельно з осмисленням цієї історії» [5, с. 204]. За роки незалежності в історії українського кіно виникло нове явище – спосіб дослідження історії засобами науково-популярного кіно.

Визнаними майстрами документального жанру в Україні є Степан Коваль, Віктор Шкурін, Юрій Терещенко, Сергій Буковський. Документальне кіно пов'язане, перш за все, з *Київнаукфільмом*. Володимир Штомолоха, ставши керівником в 1993 р., реорганізує Київнаукфільм в

Національну кінематику України і починає свій масштабний проект для популяризації історії – 108 короткометражних фільмів *«Невідома Україна»* – просвітницьке висвітлення історії від прадавніх часів до здобуття країною незалежності. Працюючи над серіалом, десятки кіногруп їздили по Україні, знімали місця історичних подій, археологічні розкопки, фортеці, пам'ятки, піднімалися у небо над давніми поселеннями. Мемуари, фото, видані діаспорою книги, думки вчених зарубіжних країн – розсипана мозаїка фактів та свідчень складалася у фільми, все бралось до уваги і неупереджено висвітлювалося на екрані, але тепер уже очима історика незалежної держави. Вперше було здійснено унікальну роботу, знято серіал, що став своєрідною кіномонографією історії України, спричинив на багатьох студіях його ментальне продовження – появу нових історико-пізнавальних фільмів та циклів. Телеканал Інтер до 15 річниці незалежності України завершив виробництво серії 5–хвилинних стрічок *«Країна. Історія українських земель»*, 2006 (всього 183 серії загальною тривалістю 16 годин); 2009 року режисер В. Бабиш створює *«Історію України. Анімований навчально-освітній цикл»* – 100 історичних тем озвучує голос за кадром Богдана Ступки. 20-річній незалежності України присвячений документальний проект *Сергія Буковського «Україна: Точка відліку»*, що оповідає про те, як народжувалася незалежна Україна, а головним персонажем виступає Л. Кравчук. Це якісне документальне кіно, що містить і архівні відомості, і спогади, і показує звичайне життя людей, що разом передає атмосферу того часу. Телеканал «Україна» восени 2014 р. розпочав документальний цикл *«15 республік»* про долю країн після розпаду СРСР. «...доки на такі фільми (історико-пізнавальні – М.М.) є попит і пропозиція, доти суспільство намагатиметься віднайти свій шлях до самоідентичності, почути і збагнути «власний голос» – голос своєї історії» (5, с. 206).

Фільми Укркінохроніки доповнюються працями приватних кіностудій: студією «Контакт» (перша приватна кіностудія документальних фільмів), студією «РІА «Янко»», студією «Телекон».

Успіх документального та науково-популярного фільму залежить як від професійної майстерності режисерів, так і від соціально очікуваних тем, проблем, що є актуальними. Провокуючим кіно про сучасну Україну є проект *«Україно, Goodbye!»* Володимира Тихого, що розповідає про причини, які змушують людей мігрувати за кордон. Цей проект – компіляція з 30 короткометражок про життя українців, пошук глибинних причин масової міграції за кордон. Це вже другий проект автора, після роботи *«Мудаки Арабески»*.

Головною проблемою документального жанру є просування стрічок до кінотеатрів. І яскравим прикладом вдалої реалізації прокату кі-

нодокументалістики є єдиний в Україні міжнародний фестиваль документального кіно про права людини «*Dokudays.ua*», що проходить щороку в березні в Києві. Уперше фестиваль (тоді під назвою «Дні кіно про права людини») відбувся 2003 р. Документальні стрічки присвячені правам людини в цілому, проблемам біженців та мігрантів, правам дітей та жінок, праву вільно висловлювати свої думки тощо. Фестиваль поділено на розділи: *Doku/Право*, *Doku/Життя*, *Doku/Коротко*, *Doku/Україна*, *Doku/Ідеорупція*, *Doku/Проти*, *Doku/Арт*, *Doku/Хіти*. У рамках фестивалю проводяться круглі столи. Після показів в Будинку кіно в Києві, фестиваль вирушає в подорож областями України. Так виник мандрівний фестиваль «*Dokudays.ua*» (в Харкові його покази відбуваються в кінотеатрі «Боммер»). В 2014 році в рамках показу-відкриття на фестивалі було подано стрічку «Євромайдан. Чорновий монтаж». Це відео, що позначене як «хроніка українського протесту» – найкращі кадри різних режисерів, що знімали події кінця 2013 – початку 2014 рр. в Україні і спостерігали за змінами в країні.

Сьогодні вітчизняні телеканали налагоджують показ та навіть власне виробництво документальних кінострічок, проектів. Окрім власне хроніко-документальних, отримують визнання науково-популярні фільми, завданням яких є подання наукових відомостей, фактів, результатів досліджень спрощеною, популярною мовою для всього населення, а не лише окремої сфери науковців. Деякі з них з задоволенням купуються для показу в інших країнах (ті ж пострадянські республіки, для яких є схожими історичні умови буття та соціальні проблеми). Також сучасне неігрове кіно цілком спроможне здобувати високі нагороди та показники на відомих світових кінофестивалях. «Хорошо, если после просмотра фильма у зрителя меняется взгляд на мир, образ его мыслей....это показатель качества фильма. Но вопрос не совсем правильный. Вопрос должен стоять иначе: хороший документальный фильм должен изменить зрителя. А как – это уже сложный вопрос. Фильм должен цеплять – если я все еще думаю о нем, спустя неделю, месяц, год – то это был сильный фильм» [11].

В сучасному мистецтві, кінематографії, літературі засобами досліджень психоаналізу, герменевтики, феноменології постають особистість та соціум ХХІ століття. Документалістика хоч і пов'язана, перш за все, з історичними джерелами, та важливе місце в ній займає філософська інтерпретація дійсності. Про це свідчить поява нового жанру – *документальної драми*, де поруч з реконструкцією подій подаються спроби осягнення сенсу буття та інтерпретації тієї чи іншої події. Сьогодні пріоритети українського документального кіно – в реалізації інформативної, аксіологічної, соціологізуючої функції. Йдеться насамперед про формування інформацій-

них потоків, скерованих на формування національної ідентичності, невіді-
рішених соціальних проблем, духовних аспектів буття українців.

Список літератури: 1. Зінченко Л. Сергій Буковський на новий кінематографічний погляд на історію / Л. Зінченко // Українське кіно від 1960-х до сьогодні. Проблема виживання. Зб. ст. / Упоряд. Л. Брюховецька. – К.: видавництво «Задруга», 2010. – С. 165–175. 2. Зубавіна І.Б. Кінематограф незалежної України: тенденції, фільми, постаті / І.Б. Зубавіна / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – К.: ФЕНІКС, 2007. – 296 с. 3. Кондратьєва М. Документальна стилістика початку ХХІ / М. Кондратьєва // Сучасне мистецтво: Наук. зб. – ІПСМ АМУ. – К., 2004. – Вип. І. – С. 247–254. 4. Марченко Сергій. Історія як зображення: матеріал та образ. Аспекти кінотворення історії України / Сергій Марченко [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2008-12-13/42639>. 5. Марченко С. Історико-пізнавальне кіно як феномен незалежної України. На матеріалі серіалу «Невідома Україна» та інших науково-пізнавальних кіноінтерпретацій історії / С. Марченко // Українське кіно від 1960-х до сьогодні. Проблема виживання. Зб. ст. / Упоряд. Л. Брюховецька. – К.: Видавництво «Задруга», 2010. – С. 191–208. 6. Марченко Сергій. Historia Sacra Чи Historia Profana? Аспекти відображення історичного матеріалу в пізнавальному кіно / Сергій Марченко [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ktm.ukma.kiev.ua/2002/4/historia.htm>. 7. Міжнародний фестиваль документального кіно про права людини Docudays UA [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.docudays.org.ua>. 8. Очередь за грантом. Как работает украинский кинопроцесс [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://reporter.vesti.ua/23349-ochered-za-grantom>. 9. Портал незалежного кіно [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://indie-movie.com.ua>. 10. Семихат Е.И. Советское кинематографическое наследие: в поисках «украинского» / Е.И. Семихат // Многообразие культур: неокласика и контркультура: сб. материалов междунар. Семинара, Харьков, 22-23 апреля 2009 г. – Х.: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2010. – С. 170–175. 11. «Снимайте только то, что вам созвучно»: интервью с членами жюри Мастерской Документального Кино [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.idw.in.ua/idw/en/home/30-1th-story-doctor/96-q-q->. 12. Філатов Антон. Катерина Копилова : кінематограф – це найпростіший шлях до душі людини / Антон Філатов // Українська культура. – 2013. – № 6. – С. 53–55.

СВОБОДА И ОТВЕТСТВЕННОСТЬ В ДУХОВНОМ ОПЫТЕ ЛИЧНОСТИ

Осознание несовершенства мира стимулирует человеческую активность, для реализации которой необходима свобода. В духовном опыте личности свобода воспринимается как необходимое условие подлинно человеческого бытия, самореализации индивидуальности. Мечта о свободе, стремление к свободе подталкивали человека к борьбе за свою свободу, что и привело к парадоксу: на определённом этапе развития человечества свобода превратилась во вседозволенность и стала разрушать духовные основы личности, поставила под угрозу развития цивилизации. Для успешного формирования человека будущего необходимо понимание свободы и формы её связи с ответственностью.

Прежде всего, необходимо отметить, что свобода выстрадана человечеством. Восстание Спартака провозгласило борьбу за право быть личностью. Это исходная, первая формы свободы. Далее шла многовековая борьба за достойные условия жизни: сотни крестьянских бунтов шаг за шагом отвоевывали эту свободу. В ходе борьбы со средневековой инквизицией реализовывалась и третья форма свободы – свободомыслие. Идея свободы сфокусировалась как величайшая ценность для человечества, любовь к свободе органично живет в душе человека. О том, что идеи «Свободы, равенства и братства» Великой французской революции не реализованы в полной мере, говорят те неисчислимы бедствия, которые причинил фашизм в современной истории.

Что же представляет собой феномен свободы? Сложность определения связано с различными уровнями восприятия свободы. Первый, физический уровень связан с человеческой активностью и раскрывается через альтернативы несвободы – рабство, кабала, плен, иго, содержание под стражей, ограничение прав, изоляция, визы. «Темницы рухнут, и свобода вас встретит радостно у входа...» – писал А.С. Пушкин, понимая под свободой возможность полноценного бытия в мире, свободу пространства. Свобода пространства – это свобода движения, проявления деятельной природы человека.

Что такое свобода? Открытость простору,
Это радость полёта, движения,
Нам подвластные дали, открытые взору,
Право выбора, право решения.

По определению Александра Чижевского «жизнь есть способ трансформации космической энергии». Энергия звезд после определённых этапов трансформации реализуется в жизненной активности человека, или, используя терминологию К. Маркса, – «способе реализации его жизненных сил». В физической свободе раскрывается космическая природа человека. Это свобода выбора направления деятельности и пути самореализации. Наконец, это свобода достижения намеченной цели. Мир безграничен и свобода социального движения безмерна, но проблемы возникают там, где воля одного человека соприкасается с волей и устремлениями другого. Стремление к обладанию ведёт к покушению на свободу другого и проявлению агрессии. Агрессия есть первое ограничение свободы, понимание которой реализуется в ответственности и осознанному выбору, приводящему к проявлению человеческой, а не животной свободы.

Второй уровень свободы связан с использованием времени человеческой жизни. Он знаменует движения души на пути к мечте, реализацию внутренней свободы. Это радость заниматься любимым делом, обретения себя, как отмечал Г.С. Сковорода, – в «труде, родственном душе человека», раскрытии внутренних потенций в «познании себя», как о том говорил великий Сократ. Она не ограничивается свободой выбора вектора пространства в любом направлении движения, которую Евгений Евтушенко назвал «пустынной свободой»:

А впереди – пустынная свобода...
А на черта ты мне нужна?
Ты ж милая, но ты же и постылая,
Как не любимая, но верная жена.

Если первый уровень – физическая свобода, есть ощущение свободы, как свободы движения, полёта, как «глоток свежего воздуха», есть по существу, условие свободы, то именно вторая свобода дарит нам радость соприкосновения с идеалом. Это внутренняя духовная свобода человека, суть которой – самосозидание индивидуальности. «Каждый индивид, – отмечал Фридрих Шлейемахер, – призван развивать свой собственный прообраз. В осуществлении индивидуальности, заложенной в личности идеально, состоит свобода личности» [5, с. 520]. Ставя перед собой «высокую планку», выбирая желанную и привлекаемую цель, человек не только изменяет свой духовный мир, но и себя, как индивидуальность. Николай Бердяев рассматривал личность не только как «средоточие всех духовных и душевных способностей человека, его внутренний экзистенциальный центр», но и как «связь с миром творчес-

тва и свободы». Но именно в этой, главной форме свободы таится непередаваемый драматизм человеческого бытия, на которую указывали представители буддизма: причина страданий человека — неосуществленные желания. Высокая цель часто становится недостижимой мечтой, раздирающей душу человека. Если первая форма свободы имеет в качестве своей цели гармонию с космосом, то вторая — духовное равновесие, гармонию собственного духовного мира. Чаще всего мы имеем дело с саморазрушением, духовной деградацией. Ортега-И-гассет, Г. Маркаузе, Ханна Арент, сформулировали интегрированный образ человека, альтернативного идеалам эпохи Возрождения и Просвещения — усреднённого человека, человека массы, человека потребителя. Человек не способен достойно использовать свободное время (К. Маркс), он растерян перед избытком пульсирующей многообразной информации и формируется как «фрагментарный человек», не имеющий внутреннего ядра, системного миропонимания, он находится в состоянии легкой дремоты, вечно-го развлечения под губительным действием комфорта, парализующим его духовную активность (Ольга Козлова). Сон разума порождает чудовищ. Бездуховность, прожигание жизни вместо полноты бытия — это второе ограничение свободы, свободы внутреннего выбора жизненной стратегии, понимания смысла жизни.

Вектор третьего уровня свободы направлен на изменение общества, формирование техно и инфосферы, непосредственно связан с управлением, политикой, правом, наукой, искусством, техническим дизайном, экономической деятельностью и другими формами активности, изменяющими мир. Это высший уровень свободы, раскрывающемся в творчестве, как инновационной деятельности и синтезирующим первые два уровня: она направлена на изменение космоса, внешнего мира и является производной от мира внутреннего, духовного.

В течение трёх столетий эпохи Нового времени человечество испытывало чувство восторга от характера революционного, планетарно-космического преобразования мира. Мировые экономические кризисы и мировые войны, угроза фашизации планеты и техногенные катастрофы, глобальная экологическая проблема и формирующиеся контуры Нового мира трансгуманизма, символизирующего о конце человеческой истории — таковы реалии современности, связанные с некорректным отношением к свободе. Только сегодня, на рубеже веков человек осознал всю хрупкость бытия. В космологии возникло понятие «тонкой настройки»: во Вселенной ни к чему нельзя прикоснуться! Если бы масса протона стала бы всего на 0,25 % больше, Вселенная лишилась бы водорода, не зажглись бы звёзды, не было бы воды и жизни, а если бы меньше — остался бы один водород. «Троньте слабое взаимодействие,

определяющее поведение нейтрино, подчёркивает Александр Сергеев, – и перестанут взрываться сверх новые, которые рассеивают в космосе тяжёлые элементы, и мы лишимся планет» [4, с. 4].

В социальной сфере явилось понятие «устойчивого развития», несущее в себе понимание недопустимости резких скачков и диспропорций в развитии и более внимательно исследующим проблемы самоорганизации, поддержания стабильности (гомеостаза). «Различные концепции экологической этики (работы Холмса Ролстона, Робина Аттфилда, Пола Тейлора, Бэрда Колликотта и других), – указывает, В.Е. Ермолаева, – порывают с традицией антропоцентризма и пытаются обосновать моральную значимость нечеловеческого мира» [2]. Всё большую популярность приобретает концепция «благоговения перед жизнью» Арнольда Швейцера. Растет понимание современной глобальной политики, форм хозяйствования, градостроительства, искусства. «Именно в новейшее время становится все более очевидным, – пишет И.К. Быстряков, – что глобальные, масштабные преобразования окружающей жизни, внушающие зачастую ужас не столько своими чудовищными последствиями, сколько абсурдностью проявления и отсутствием в них элементарного здравого смысла, имеют своей причиной не какие-то внешние факторы, а собственно внутреннее состояние человеческого Я» [1]. Негативные последствия такого изменения мира имеют одну общую характеристику – отсутствие культуры, ибо именно она является и орудием поиска смыслов, и способом приближения к идеалу, духовного возвышения.

Таким образом, мы получили три ограничения свободы, за пределами которого она теряет свою сущность, как форма проявления подлинно человеческой деятельности: агрессия, бездуховность и отсутствие культуры. Возникает вопрос, почему же человечество так медленно обретает планетарное мировоззрение, неразумно и нерационально распоряжается свободой? Прежде всего – это инерция технократического отношения к миру, в котором человек оказывается средством, подчинённым самому процессу технического развития. Позиции техноцентризма в значительной степени усиливает экономоцентризм – признанием первичности экономических потребностей для физиологического выживания. Столь привычный нашему мировоззрению тезис о первичности материального производстве в системе различных сфер жизнедеятельности общества отодвинул на второй план тот аспект, что прежде чем вступать в хозяйственную деятельность, человек должен быть образован, являться носителем культуры. Антропоцентризм, поставивший человека на роль царя, маленького Бога, заранее выдаёт человеку индульгенцию по отношению всем возможным видам деятельности, в том числе и антигуманис-

тического характера, формирует преступное по отношению к человечеству понимание культуры, как всё сотворённое человеком.

Парадоксальным логическим следствием такого мировоззрения явилось распространение культуры А.Я. Флиером на различные виды насилия и агрессии [6, с. 57]. С подачи Э. Фрома, К. Юнга, З. Фрейда агрессия стала естественным спутником человечества. Абсолютизация идеи борьбы (Маркс, Дарвин) в раскрытии феномена жизни и развитии общества заслонили от внимания тот факт, что альтруизм является столь же закономерным и необходимым условием функционирования живого и социального. «Это оправдывает, — отмечает Вячеслав Кудин, — все безумства совершаемое людьми в многочисленных войнах и самоистреблениях..., опираясь на ложно понятое определение жизни, уверовав в него, как в некую закономерность, люди развили в себе те черты, качества, способ поведения и действия, которые и привели их к противоречиям человеческого существования и поступкам, по сути своей неразумным и диким: периодически уничтожать то, что создано своим трудом и творчеством» [3, С. 36–37].

Стремление разрушить сомнения, укрепить веру человека в цели своей деятельности представителями философии прагматизма так же содержит в себе опасность «бездумной и безудержной свободы», потери критичности восприятия, а именно оно есть условие подлинной человеческой свободы, ведь и сам человек есть стремление быть человеком и вне рефлексии своей деятельности, он перестаёт им быть. Не вызывает сомнения и негативный характер противопоставления З. Фрейдом деятельной активности человека нормам культуры, которые выступают не органично принятыми личностью, а довлеют над ним. Разрыв в их понимании и принятии формирует ущербную личность, не способную к гармонии с внешним миром внутреннему духовному равновесию.

Выводы. Рассматривая свободу, её формы и уровни, мы выделили те ограничения, за пределами которых она перестаёт быть человеческой свободой. Понимание этих пределов представляет суть ответственности личности перед собой, космосом и социумом. Формирование органичной связи этой ответственности и свободы — задача воспитания.

Список литературы: 1. Быстрыков И.К.. Современные проблемы управления развитием крупнейшего и крупного города // Философия хозяйства. Альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им Ломоносова. 1999. — № 6. 2. Ермолаева В.Е. Ноосфера, экологическая этика и глубинная экология. Стратегия выживания: космизм и экология. М.: Эдиториал УРСС, 1997. С. 100–115. 3. Кудин В.А. Раздумья. — Изд. 2-е, дополненное. — Харьков: НТУ «ХПИ»,

2006. – 356 с. 4. Сергеев А. Вселенная для человека. // Неведомый мир. Журнал о человеке и Вселенной. – № 6. (134) – 2010. – С. 2–7. 5. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФА – 2004. – 576 с. 6. Флиер. А.Я. Культура насилия // Новая цивилизация. Междисциплинарный научно-практический сборник. Самара: Самара: Издат-во Самарского науч. центра РАН, 2007. С. 57–69.

*Невельская-Гордеева Е.П.
г. Харьков, Украина*

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ МЫШЛЕНИЯ ЗА ЛОГИЧЕСКИЕ ОШИБКИ

Мышление человека играет огромную роль не только в психической деятельности человека, но и в его личностной структуре. Ошибки мыслительного процесса сказываются как на истинности суждения, так и на мировоззренческих взглядах. Рассмотрим это на известном примере «Тяжбы Протагора с Эватлом». А.А. Ивин называет этот софизм парадоксом [2, С. 202–203], то есть рассуждением, которое приводит к двум противоположным выводам, для которого невозможно найти логическое решение, что, на наш взгляд, неправомерно.

Напомним сюжет. Протагор, выдающийся софист, открыл школу, в которой обучал учеников искусству выигрывать в спорах. Как пишет В.Ф. Асмус, в серьезных выступлениях самых даровитых и глубокомысленных из софистов дышит истинная уверенность в способности научить других методам рассуждения. «В искаженных пристрастием или тенденциозностью образах софистов, начертанных рукой их политических и идейных противников, внимательный взгляд открывает черты серьезного и вполне искреннего воодушевления педагогической деятельностью. Такие люди, как Протагор, Горгий, Продик, Гипсий не могли бы действовать, если бы не были убеждены в том, что, составляющее их дар искусство может быть передано другим посредством рациональных, допускающих изучение и освоение, методов» [1, с. 81]. Эту точку зрения отстаивает и И.В. Хоменко [5]. Такое отступление нам необходимо для того, чтобы снять с Протагора возможные обвинения в шарлатанстве.

Юноша Эватл приходит к Протагору и говорит, что хочет учиться в его школе. Учитель не возражает принять нового ученика, однако Эватла смущает высокая плата за обучение. Но ведь и учение мое высоко есть – парирует софист. Безусловно, соглашается юноша, однако у него есть сомнения относительно того, сможет ли он, неопытный в искусстве спора, освоить преподаваемую науку. Протагору соглашается с этим аргументом,

ибо он убежден, что далеко не каждый может это освоить, и предлагает Эватлу заключить соглашение, по которому ученик заплатит за обучение только в том случае, если сможет овладеть преподаваемым искусством. Но что будет критерием освоения материала? Оценка преподавателя? Нет. Таким критерием назначено первое выступление юноши в суде. Если Эватл выиграет свой первый судебный процесс, то считается, что он освоил преподаваемое учение и обязан заплатить за обучение Протагору. Если же юноша проигрывает первый судебный процесс, то будет считаться, что время, проведенное в школе, было напрасным для ученика, и он не освоил преподаваемой науки. Говорили, что Эватл был лучшим, талантливейшим учеником Протагора. Однако, по окончании учебы Эватл не спешит выступать в суде. Протагор приходит к уже бывшему ученику и сообщает последнему, что подает на него иск в суд. «Теперь ты заплатишь мне в любом случае, – говорит Протагор. – Если ты выигрываешь дело в суде, то платишь за нашей договоренностью, потому что ты выиграл первое дело; если проигрываешь – то заплатишь мне по решению суда». «Ничего подобного, – отрицал Эватл. – Если я выиграю дело в суде, то не буду платить по решению суда, а если же проиграю – то буду освобожден от уплаты по нашему с тобой договору, т.к. я проиграл свой первый судебный процесс». Как выдающийся софист решил сложившуюся ситуацию нам неизвестно: труд Протагора «Тяжба про плату» до нас не дошел. Ряд логиков считает, что причину следует искать в нарушении закона тождества, другие намекают на эквивокацию – использование одного и того же понятия в разных значениях, что, в принципе, не исключает нарушение I основного закона логики. По мнению Г.И. Челпанова, ошибка становится ясной, если поставить отдельно два вопроса: 1) должен ли Эватл платить или нет; и 2) выполнены ли условия договора или нет [6, с. 32]. Однако, без выступления Эватла в суде решить вопрос должен он платить или нет остается открытым, а если условия договора не выполнены, то вновь вопрос об оплате может быть решен двояко. Суд может искать у ответчика скрытый умысел при заключении договора и, в этом случае, Эватл обязан платить, т.к. с самого начала замыслил избежать оплаты за обучение; а если такого умысла нет, и есть веские причины, почему Эватл не берется за ведение судебного процесса (скажем, у него высокое чувство ответственности и он не считает себя уже готовым к ведению судебных дел), то тогда не должен. Как пишет А.А. Ивин, исследователи «ссылались, в частности, на то, что решение суда должно иметь большую силу, чем частная договоренность двух лиц. На это можно ответить, что не будь этой договоренности, какой бы незначительной она ни казалась, не было бы ни суда, ни его решения. Ведь суд должен вынести свое ре-

шение именно по ее поводу и на ее основе. Обращались также к общему принципу, что всякий труд, а значит, и труд Протагора, должен быть оплачен. Но ведь известно, что этот принцип всегда имел исключения, тем более в рабовладельческом обществе. К тому же он просто неприменим к конкретной ситуации спора: ведь Протагор, гарантируя высокий уровень обучения, сам отказывался принимать плату в случае неудачи своего ученика в первом процессе» [2, С. 203–204].

Г. Лейбниц в своей докторской диссертации «Исследования о запутанных казусах в праве» пытался доказать, что все случаи, даже самые запутанные, подобно тяжбе Протагора с Эватлом, должны находить верное решение на основе здравого смысла. По мнению Г. Лейбница, суд должен отказать Протагору в связи с несвоевременностью предъявления иска, но оставить, однако, за ним право затребовать уплаты денег с Эватла позже, а именно – после первого процесса, если последний выигрывает его. Но, с точки зрения А.А. Ивина, решение Г. Лейбница только сначала кажется убедительным, потому что, в сущности, выдающийся юрист предлагает задним числом заменить формулировку договора и настаивает на том, что первый при участии Эватла судебный процесс, в котором он выступает в качестве ответчика по иску Протагора, таким образом, ничего не решает. Результат судебного рассмотрения, который будет использован как критерий: платить – не платить, будет уже вторым судебным процессом юноши. Если бы в начальной договоренности была такая обмолвка, потребности в судебном разбирательстве вообще не возникло бы, – утверждает О.А. Ивин и настаивает на невозможности выполнить вместе договор в его первичной форме и решение суда, каким бы последнее не было: «договор, невзирая на его полностью невинный внешний вид, внутренне противоречив, потому что Эватл должен одновременно и заплатить за учебу, и вместе с тем не платить за нее» [2, с. 204].

О.М. Лисанюк и И.Б. Микиртумов [3] детально рассматривают вопрос: что значит «выиграть свой первый процесс»: α) Эватл вносит плату за обучение после своей первой победы в суде; β) Эватл вносит плату за обучение, если выиграет первый процесс, в котором будет участвовать. На наш взгляд эти пространные рассуждения неоправданны, т.к. если бы Эватл должен был заплатить после любого выигранного процесса, а не после первого, то не было бы смысла ломать копья: когда-нибудь какое-то дело выиграет, и заплатит.

Также мы не можем согласиться с тем, что здесь парадокс, что сам договор противоречив. А.А. Ивин раскрывает фактическую ошибку этого софизма, но не логическую. Причина логической ошибки кроется в нарушении правил построения леммы. Перед нами две сложные дилеммы.

1. Если суд определит, что Эватл должен оплатить Протагору обучение, то он будет платить по решению суда. Или, если суд определит, что Эватл не должен платить, то он освобождается от уплаты за учебу в школе Протагора по приговору суда.

2. Суд или принимает решение, что Эватл обязан платить, или принимает решение, что он не должен платить.

Вывод: Эватл или платит за учебу Протагору по приговору суда, или не платит Протагору по приговору суда.

В виде схемы это умозаключение можно записать следующим образом:

1. Если А то В, или если С то Д.
2. А или С.

Вывод: В или Д.

Вторая сложная дилемма выглядит так:

1. Если по соглашению с Протагором первое дело в суде Эватл выигрывает, то он должен оплатить за учебу Протагору, или, если по соглашению с Протагором первое дело в суде Эватл проигрывает, то он не должен платить Протагору за свою учебу.

2. Эватл или выигрывает первое дело в суде, или проигрывает первое дело в суде.

Вывод: Эватл или платит Протагору по договору или не платит Протагору по договору.

И это умозаключение в виде схемы:

1. Если К то L, или если М то N.
2. К или М.

Вывод: L или N.

Как построил Протагор свою дилемму? С ошибкой:

1. Если А то В, или если К то L.
2. А или К.

Вывод: В или L.

Как строит свою дилемму Эватл? Также с ошибкой, но в противоречивость предыдущей ошибочной дилемме Протагора, словно отображая ее в зеркале.

1. Если С то Д, или если М то N.
2. Или С, или М.

Вывод: или Д, или N.

Таким образом, вместо построения двух сложных дилемм и рассуждений относительно того, какая из них будет приоритетной – первая или вторая, хитрые софисты просто строят две ошибочные дилеммы, которые находятся в отношении противоречия друг к другу [4, с. 179]. Ситуация выглядит тупиковой и неразрешимой только на первый взгляд. Основная цель иска Протагора должна лежать не в вопросе получения денег, а в невыполнении учеником условия договора, согласно которому последний должен выступить в суде: Эватл должен взять дело и вести это дело в суде, потому что иначе он нарушает одно из условий соглашения, а именно – отказывается от выступления в суде. И тогда, после выступления Эватла на судебном процессе, вступает в силу его соглашение с учителем Протагором. Если же Эватл отказывается вести дело в суде, то в таком случае суд может признать необходимость Эватлу оплатить обучение в школе Протагора без его выступления, как такого, потому что он отказался от одного из условий заключенного соглашения с учителем.

Список литературы: 1. Асмус В.Ф. Историко-философские этюды / Асмус В.Ф. – М: Мысль, 1984. – 380 с. 2. Ивин А.А. Логика; (учебное пособие) / Ивин А.А. – М.: Знание, 1998. – 234 с – (Издание 2). 3. Лисаню Е.Н., Микиртумов И.Б. Дело «Протагор versus Эватл» принять нельзя отклонить // Человек познающий, человек созидаящий, человек верующий \\\ Сб. ст. Ред. Кол. Ю.Н. Солонин (пред) и др. – СПб, Изд-во СПбГУ, 2009. (Вестник СПбГУ. Министерство образования и науки РФ. Спец. Вып). – С. 85–97. 4. Невельська-Гордєєва О.П. Логічна сутність лематичної помилки у спорі Протагора з Еватлом. // Логіка і право: матеріали ІУ Міжн. наук.-практич. Конф. (Харків, 11 травня 2012 р.). / Наук. Ред. О.М. Юркевич. – Харків: ФО-П Корецька Л.О., 2012. – С. 178–180. 5. Хоменко І.В. Еристика: мистецтво полеміки /Ірина Вікторівна Хоменко. Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер: редакція наук. та навч. літератури, 2001. – 192 с. – Бібліогр.: С. 182–187. 6. Челпанов Г.И. Учебник логики / Челпанов Г.И. – М.: Эдиториал УРСС, 2011. – 264 с.

*Пивоваров В.М.
м. Харків, Україна*

МОВА І КОМУНІКАТИВНІ ПРОЦЕСИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ

Слово «комунікація» означає «перебувати у зв'язку, брати участь, об'єднуватися», а також порозуміння, контактування, контакт,

зносини. Українськими відповідниками є слова «сполучатися», «спілкуватися», «спілка», «спільнота», для поняття комунікації визначальним є зв'язок у спільноті.

Види і способи комунікації:

- усна комунікація;
- письмова комунікація;
- візуальна комунікація;

На думку психологів, у багатьох ситуаціях найбільш ефективним є безпосередній усний контакт, за допомогою якого можна передати деталі, уточнити важливу інформацію, правильно зрозуміти сенс висловлювання. Якщо людина ставить запитання, то, на думку дослідників, імовірність того, що вона правильно зрозуміла повідомлення, підвищується на 20 %, а якщо виникають зауваження, тоді цей показник додатково підвищується ще на 15 %.

Існує прямий зв'язок між поняттями багатства і різноманітності мовлення, тому чим різноманітніше мовлення, тим воно багатше.

Джерелами багатства мови є мовні елементи. Насамперед прийнято говорити про лексичне багатство мовлення, яке виявляється у здатності мовця уникати повторення слів, користуватися синонімічними ресурсами.

Про роль і значення мови, її нерозривну єдність із соціумом писав І. Огієнко, наголошуючи, що «мова – основа духовності народу» [1].

Ідентичність є міцною основою людської соціальності, пов'язаної з усвідомленою приналежністю до базових цінностей, співпричетністю до історії та національних інтересів. За твердженням Е. Сміта, «національна ідентичність залишається природною формою сучасної культурної та політичної спільноти» [2].

Спілкуватися дає можливість ставати членом спільноти, розуміти, співпереживати, духовно споріднюватися, дотримуватися норм, які встановлені у суспільстві. Визначальним є зв'язок між членами спільноти, який їх об'єднує. Комунікативні процеси сприяють встановленню такого зв'язку за допомогою спеціальних лексичних форм. Порозуміння свідчить про єдність членів суспільства.

Відомо, що від моменту народження починається спілкування людини з навколишнім світом. Дитина сприймає та розуміє звуки людської мови. Першими немовля чує звуки материнського голосу. Оскільки дитина опановує мову батьків, то і запам'ятовує комунікативні особливості їхнього спілкування. Великого значення набуває особиста комунікація, або безпосередні контакти між батьками і дітьми, під якою розуміють усі види обміну інформацією. Для ясного і чіткого вираження думок важливим є достатній запас слів.

Спілкування створює емоційний контакт та розкриває людські можливості, закладені в її генетичному коді, формує неповторний світ мови, де живе рідне слово. Людина пізнає навколишній світ та розвиває мовні навички.

Мова – це чинник, тісно пов'язаний з мисленням і психологією людини, її життєдіяльністю, з історією народів, їхніми звичаями та розвитком соціальних спільнот. Слово – важлива частина комунікативного процесу. Питання розвитку мови, етнолінгвістики, мова і культура досліджували О. Потебня, В. Гумбольдт, І. Огієнко, С. Єрмоленко, Л. Мацько, В. Жайворонок, Т. Воропаєва, Н. Костриця та ін. Доведено, що мова є засобом людського спілкування, тісно пов'язана зі світосприйняттям особистості. Володіння мовою є однією з найважливіших рис людського життя. Специфічними ознаками мови психологи називають конкретні особливості її членування, вираження та внутрішню організацію значень, характерних для певного соціуму.

Відомий психолог Л. Виготський наголошував, що засвоєння рідної мови відбувається неусвідомлено і мимовільно, тобто йде знизу вверх, засвоєння ж другої, третьої, четвертої мов відбувається іншим шляхом – зверху вниз, тобто через усвідомленість і довільність [3]. У своїх працях Л. Виготський довів, що культурні знаки слугують «знаряддями», оперуючи якими суб'єкт формує свій внутрішній світ, основними одиницями якого стають значення (певні узагальнення та когнітивні елементи свідомості) і смисли (афективно-емоційні компоненти), ці значення відіграють головну роль при утворенні функціональних зв'язків між мисленням і мовленням. [3]. На взаємодії мови й світогляду наголошував український учений О. Потебня, який заперечував мовну асиміляцію, виступав за збереження і розвиток усіх національних мов як найглибших «стихій» народного буття [4]. М. Гайдеггер визначив мову як «дім людського буття» [5]. Сучасні українські філософи визначають мову як дім буття духу народу [6]. В Універсалі національної єдності запропоновано об'єднати всі зусилля громадськості для реалізації багатьох пріоритетів національного прогресу, а саме всебічного розвитку та функціонування української мови як державної та мови офіційного спілкування у всіх сферах суспільного життя на всій території України – як основи самоідентифікації народу і держави, розвитку культури та відродження духовності Українського народу, забезпечення цілісності мовно-культурного простору [7].

Мова є важливим компонентом самобутності народу, показником самодостатності людини як члена соціуму. В онтологічному та етнопсихологічному плані мова постає як важливий феномен національної культури. Мова і культура взаємодіють. Культура і мова – це

продукт соціальної активності людини. Мова є одним із найважливіших досягнень цивілізації, складовою частиною культури та її знаряддя. Аналогічно до того, як у культурі кожного народу є загальнолюдське і етнонаціональне, так і в семантиці кожної мови є віддзеркалення як загального, універсального компоненту культур, так і своєрідності культури конкретного народу. Універсальний семантичний компонент зумовлений єдністю бачення світу людьми різних культур. Ця принципова єдність людської психіки виявляється у семантичній організації мов: від широких і стійких тенденцій до «точкових» універсальних явищ.

Національно-культурна своєрідність мови відбивається в особливостях позначень понять специфічними словами. Наприклад, в англійській мові, окрім слова «lawyer» – юрист, адвокат є інші позначення адвокатської професії: «attorney» – уповноважений, повірений, «barrister» – адвокат, що має право виступати у вищих судах, «solicitor» – консультант, який має право виступати в нижчих судах, «counsel» – юрисконсульт, «counsellor» – радник, «advocate» – адвокат вищого рангу. В українській мові усім цим позначенням відповідає слово «адвокат».

Інколи слово однієї мови немає відповідника в іншій. Зазвичай такі слова і вирази називають поняття чи об'єкти, що відбивають особливості життя народу, наприклад: запорожець, кобзар, сурма, оселедець (козацький), кутя, рушник (вишиваний), чумак, галушки, бандура, вечорниці. Така лексика є частиною національної культури, відображає її особливі етнонаціональні елементи, які не мають синонімів в інших мовах.

Лексика кожного народу тісно пов'язана з його самобутньою культурою, тому багато слів та фразеологізмів не мають відповідників в інших мовах, наприклад: у живі очі брехати, кидати напризволяще, бути перед очима, про людське око, пошитися в дурні, розкошів зазнати тощо. У культурі народу поєднується загальнолюдське та етнонаціональне, а в семантиці мови відбиті своєрідність і загальні компоненти культури.

Список літератури: 1. Огієнко І. Українська культура. – К., 1918. – 272 с. 2. Сміт Е.Д. Національна ідентичність. – К. : Основа, 1994. – 224 с. 3. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1982. 4. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – 614 с. 5. Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993. – 452 с. 6. Шинкарук В.І. Поняття культури. Філософські аспекти / Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 15–21. 7. Універсал національно єдності. – Українська правда. – 3 серпня 2006 року.

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЯКОСТІ ОСВІТИ

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

На історичній межі тисячоліть перед системою освіти постає множина принципово нових завдань. Їх зумовлюють кардинальні зміни як у характері суспільного виробництва, так і в цілях, цінностях і самому способі життя широких верств людей. За цих умов сама освіта як специфічний соціальний феномен, призначений для підготовки підростаючих поколінь до успішного життя й діяльності в конкретному суспільстві, опинилася у досить складному стані. Дійсно, сьогодні зміни відбуваються так швидко, глибоко й неочікувано, що люди, в тому числі й працівники освіти, не встигають навіть осмислити їх, не говорячи вже про своєчасне адекватне реагування на них. Так, особливої гостроти набуває сьогодні проблема якості освіти взагалі та особливо якості професійної підготовки фахівців у вищій школі.

Освіта має готувати молодих людей навіть не для завтрашнього, а для післязавтрашнього дня, особливостей якого ми не можемо знати в принципі. Лише розмиті контури його ми можемо спробувати вгадати досить приблизно і з вкрай недостатньою імовірністю. Тому для належного розв'язання завдань освіти необхідне глибоке філософське осмислення сутності й проблем, що постають перед нею. Це пов'язано і з тим, що в масовій суспільній свідомості цивілізаційний розвиток розглядається переважно у позитивному ключі як науково-технічний і соціальний прогрес. Але в дійсності ці процеси несуть і безсумнівні позитиви, і серйозні загрози самому існуванню нашої цивілізації.

Ці загрози значною мірою виникають через недостатнє їх урахування саме в системі освіти, діяльність якої має бути спрямована на таку підготовку фахівців, яка б забезпечували їм не просту суму знань, а системне стратегічне бачення того цілісного природно-соціального, точніше екоантропосоціального середовища, невід'ємною частиною якого вони є і в якому вони існують. Це їх бачення має породжувати розуміння того, що будь-яка діяльність чи навіть окрема дія, свідомо чи неусвідомлювана, що наносить певної шкоди природі, водночас наносить шкоди й їм. Хоча, можливо, не безпосередньо в момент її здійснення, а з певним часовим лагом, інколи досить тривалим.

Саме така асинхронність впливів на природу і на людину і призводить до бездумної й безвідповідальної господарської діяльності людей, яка поставила навколишнє природне середовище на край глобальної катастрофи, призвела до незворотних кліматичних змін і знищила величезну множину видів тварин і рослин. Можливі ж наслідки руйнування біологічного розмаїття ще належним чином навіть не проаналізовані наукою. Уявляється цілком правомірно певну частку провини за цей стан покладати й на систему освіти, філософія якої ще не визначила сучасної парадигми якості та змісту підготовки учнів чи студентів до життя й діяльності в складних умовах, що вимагають термінових і рішучих дій з подолання кризи й відновлення гармонії відносин в системі «людина – суспільство – природа – техносфера».

Однак сьогодні серйозні загрози виникають і з іншого, на перший погляд, несподіваного боку. Так, вкрай негативною тенденцією постає помітне падіння духовності й культури суспільства. Посилюються агресивність і ворожнеча, знижується рівень толерантності у відносинах між представниками різних культур, націй, конфесій тощо. Поширюються прояви тероризму і сепаратизму. І все це відбувається на тлі безвідповідальності учасників зазначених процесів. Ні руйнування матеріальних й духовних цінностей, ні тим більш смерті й каліцтва людей аж ніяк не можуть слугувати виправданням «боротьби» за якісь примарні політичні, економічні чи релігійні ідеї. І тут знов постає проблема якості освіти та її відповідальності за недостатнє прищеплення представникам підростаючих поколінь саме толерантності, відповідальності і розуміння того, що життя і здоров'я людини є найвищою цінністю.

Таким чином, сьогодення висуває принципово нові вимоги до системи освіти, які пов'язані з потребою вироблення нової освітньої парадигми. Перш за все виникає необхідність істотного переосмислення самих цілей, змісту і характеру освіти та її спрямованості в умовах постіндустріального світу, становлення і затвердження інноваційного типу світового розвитку. Водночас ця обставина вимагає глибокого філософського осмислення сутності феномену якості освіти, її змісту і ролі на сучасному етапі цивілізаційного розвитку.

У філософському сенсі якість визначається на рівні живого споглядання через властивість, яка є способом прояву сутності певного об'єкта, явища чи системи по відношенню до інших об'єктів, явищ чи систем, з яким вони вступають у взаємодію. В нашому випадку явищем, якість якого необхідно визначити, виступає освіта, перш за все вища освіта, яка здійснює професійну підготовку фахівців і має забезпечувати належну їх готовність до успішного життя й діяльності в умовах певного суспільства. Якість же її можна визначити через про-

яви сутності освіти по відношенню до суспільних потреб та очікувань, до самих студентів та їх освітніх потреб.

Як підкреслює А.А. Грицанов, свого часу ще Аристотель приписував якості «чотири можливих контексти: наявність чи відсутність уроджених, висхідних здібностей і характеристик; наявність як мінливих, так і стабільних властивостей; властивості і стани, притаманні речі чи явищу в процесі їх існування; зовнішній образ речі чи явища» [1, с. 483]. В принципі, всі ці аспекти мають місце і при аналізі сутності якості й такого конкретного явища, яким виступає освіта. Однак уявляється цілком природним, що сутність якості освіти вимагає конкретизації відповідно до її специфіки і призначення.

Т.О. Лукіна в Енциклопедії освіти визначає якість освіти як збалансовану «відповідність певного освітнього рівня (загальної середньої, профес.-технічної, вищої тощо) численним потребам, цілям, умовам, затвердженим освітнім нормам і стандартам, яка встановлюється для виявлення причин порушення цієї відповідності та управління процесом поліпшення встановленої якості» [2, с. 1017]. Це визначення носить скоріше формальний, ніж змістовний характер, що можна пояснити надзвичайною складністю поняття якості освіти. Дійсно, досить непросто визначити не тільки одну її сутнісну характеристику, а й навіть певну їх множину, які б чітко й однозначно визначали її глибинний сенс і давали б освітянам цілі й орієнтири їх діяльності.

Визначаючи сутність поняття якості вищої освіти, Ю.Ф. Зіньковський пише, що це «комплексна характеристика, яка відображає діапазон і рівень освітніх послуг, що надаються системою освіти відповідно до інтересів особи, суспільства і держави». Вчений при цьому спеціально підкреслює, що якість вищої освіти слід розглядати як «сукупність якостей особи з вищою освітою, що характеризує її професійну компетентність, ціннісну орієнтацію, соціальну спрямованість і обумовлює здатність задовольняти як особисті духовні і матеріальні потреби, так і потреби суспільства» [3, с. 1016].

При аналізі наведених трактувань надзвичайно важливого, складного та суперечливого феномену якості освіти звертають на себе увагу, по-перше, їх певна односторонність. Дійсно, сьогодні якість освіти визначає рівень не тільки професійної, але й соціальної компетентності випускника. Вона ж охоплює як його ціннісну орієнтацію, так і його загальну та професійну культуру, уміння працювати в команді, володіння навичками міжособистісного спілкування та багато інших рис і якостей випускника, які формуються при належному розв'язанні всієї множини завдань з навчання студента, його виховання, соціалізації та особистісного розвитку. Умовою ж їх успішного розв'язання має бути забезпечення організації цілісного навчально-виховного процесу.

По-друге, в розглянутих визначеннях відсутні моменти, які б свідчили не те, щоб про оцінку якості освіти, але й навіть про саму можливість такої оцінки та підходи до її визначення. А вона теж неоднозначна. Дійсно, щоб можна було об'єктивно говорити про якість освіти, необхідно оцінювати як її результат, тобто рівень, зміст і глибину отриманих знань, про міцність набутих умінь та стабільність навичок і характеристику особистісних рис випускника, так і процес його підготовки. Оцінка ж освітнього процесу має охоплювати його цілі, зміст, організацію та реалізацію, а також професійну компетентність, психологічну готовність, педагогічну майстерність, загальну і професійну культуру викладачів, їх моральнісні принципи і переконання.

По-третє, якість освіти неможливо об'єктивно оцінювати без урахування духовного світу випускників та рівня розвитку їх особистої відповідальності за свої помисли, дії й висловлювання, їх громадянської позиції, системи життєвих цілей і цінностей, набутих саме в процесі освіти. Навіть добре підготовлений фахівець, що належним чином засвоїв навчальний матеріал, не може впевнено говорити про якість своєї освіти, якщо від не може знайти застосування своїм знанням та умінням, якщо він не вміє встановити нормальні відносини з іншими людьми, організувати їх спільну діяльність.

З цих позицій більш змістовним уявляється визначення, запропоноване В.А. Мижериковим, який вважає, що поняття якості освіти включає в себе якість освітніх послуг і якість освітньої підготовки випускника, пошукувача». При цьому «*під якість освітніх послуг* розуміється сукупність характеристик освітнього процесу, яка вимірюється (оцінюється) шляхом узагальнення результатів підсумкових атестацій випускників». Разом з тим «*якість освітньої підготовки випускника, пошукувача* – це сукупність характеристик, отриманих (засвоєних) громадянином в ході освітнього процесу знань, умінь і навичок, затребуваних державою, суспільством, особистістю». Автор зазначає, що якість освіти вимірюється (оцінюється) в процесі підсумкової атестації [4, с. 196–197].

Переосмислення проблем освіти та її якості не може бути плідним, якщо воно не спирається на принципи і положення філософії освіти. Тому виглядає цілком закономірним істотне підвищення уваги до філософсько-педагогічної проблематики в дослідженнях останнього часу. Можна назвати роботи таких вчених, як В. Андрущенко, Б. Гершунський, С. Гессен, Е. Гусинський, О. Дольська, І. Зязюн, С. Клепко, М. Кожевникова, В. Кремень, М. Култаєва, В. Лекторський, В. Лутай, Л. Любчик, О. Субетто, Л. Товажнянський, Ю. Турчанінова, Г. Щедровицький та інші.

Вони розглядають цікаві й важливі проблеми феномену освіти, однак, на нашу думку, недостатньо чітко зосереджують увагу на та-

кій її ключовій проблемі, як якість освіти, її оцінка та забезпечення належного її рівня в освітній практиці. Вкрай недостатніми лишаються й культура філософського мислення більшості викладачів вищої школи, їхнє розуміння суспільної місії освіти та поняття її якості. Уявляється, що в основі цієї ситуації лежать досить поширений технократичний характер їх мислення і світобачення. Він також аж ніяк не сприяє їх загальнокультурному розвитку, формуванню духовного світу.

Значення ж якості освіти сьогодні виходить на перший план в умовах ринкових відносин не тільки в економіці, але й в науці, культурі, освіті тощо. Вимоги до неї посилюють прискорення науково-технічного прогресу і процесів глобалізації та особливо широка інформатизація всіх сфер суспільного життя, розвиток телекомунікаційних засобів і технологій. В загальній сукупності проблем, що стосуються якості освіти, чільне місце посідає і її аксіологічний контекст. дійсно сьогодні в суспільній свідомості помітно слабшає розуміння самоцінності знань і освіти. Цілком природно, що це позначається на ставленні студентів до навчання. А при неналежному ставленні й відвертому нехтуванні заняттями неможливо забезпечити бажану якість їх професійної підготовки. На цю ситуацію негативно впливають і такі чинники, як непослідовна, суперечлива державна освітня політика, широка доступність вищої освіти, неможливість багатьом випускникам знайти роботу за отриманою спеціальністю.

Слід розглядати зміст поняття якості освіти з позицій як філософсько-педагогічного підходу, так і конкурентоспроможності фахівця на ринку праці. Перший підхід визначає якість знань, отриманих у вищій школі, їх повноту, системність і науковість, уміння їх практичного застосування. Другий підхід акцентує увагу на відповідності знань змісту і характеру фахової діяльності, гнучкості мислення фахівця й інноваційному підході до використання наявних знань в мінливих умовах діяльності та умінні їх поповнювати, на розвиненості таких якостей, як підприємливість, широта мислення та відповідальність.

Список літератури: 1. Грицанов А.А. // Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 483. 2. Лукіна Т.О. Якість освіти // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 1017–1018. 3. Зінковський Ю.Ф. Якість вищої освіти // там само. – С. 1016. 4. Психолого-педагогический словарь для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений / автор-составитель В.А. Мижеригов. – Ростов н/Д.: Феникс, 1998. – 544 с.

СТРАХ КАК РЕГУЛЯТОР МОРАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Страх, стыд и вина относятся к эмоциональным переживаниям, моральным чувствам или свойствам моральной личности и выступают в качестве внутренних регуляторов поведения человека.

Страх как моральный регулятор удерживает от совершения поступков, за которыми может последовать наказание. Страх сигнализирует о некой угрозе и противоположен чувству безопасности, защищённости и надёжности.

Стыд – это чувство, возникающее перед теми, чьё мнение небезразлично человеку и чьим уважением он дорожит. Антитезой стыда является гордость, удовлетворение от осознания уважения и признания со стороны других.

Наконец, вина – следствие собственного несоответствия внутреннему моральному идеалу, неудовлетворённость собой, независимо от того, имеет ли место порицание со стороны других. Вина подразумевает ощущение неправоты, она угнетает чувство собственного достоинства и самоуважение личности [4]. «Вина – это сила, которая... мрачно нависает над наличным существованием» [1, с. 197].

С исторической точки зрения страх наказания (богами или людьми) является наиболее простым первичным внутренним регулятором. Страх наказания перерастает в страх осуждения и потери уважения со стороны окружающих, в этом случае возникает стыд. Наконец, личность становится способна испытывать «страх вины» (С. Кьеркегор), она боится лишиться душевного покоя и испытывать недовольство собой, её беспокоит потеря самоуважения. Развитие моральных чувств не упраздняет предыдущую стадию, но включает её в себя. Таким образом, страх остаётся базовым моральным регулятором.

Идеалистическая философия придаёт страху метафизический смысл. Как отмечал П.А. Флоренский, религия состоит, прежде всего, в страхе Божиим, и тот, кто хочет приобщиться к ней, должен научиться страшиться. «Отсутствие страха – свидетельство не мужества, а, как раз напротив, – дерзости, наглости духовной, обнагления – свойственного трусливым натурам, когда они уверились в безнаказанности. Не знает страха Божия тот, кто не знает и религии» [5].

Страх – одно из основных понятий субъективно-идеалистической философии экзистенциализма, где он трактовался как следствие свобо-

ды. Человек, наделённый возможностью свободного выбора, боится совершить ошибку. В данном случае это не страх перед Богом, но страх перед Ничто.

Так С. Кьеркегор в работе «Понятие страха» разграничил вызываемый внешней причиной страх-боязнь (Furcht) и безотчетный метафизический страх-тоску, страх-ужас (Angst). Ужас открывает человеку «Ничто», которое осознается как искушение нарушить запрет, он возникает при переходе от природного состояния невинности к состоянию свободы и неразрывно связанной с ней вины. Этот переход – акт свободы – следует понимать как грехопадение, он происходит на границе сознания и бессознательного и непостижим для разума [3].

Метафизический страх по своей сути амбивалентен. С одной стороны, он представляет собой отвращение, с другой стороны, – влечение к «Ничто». Таким образом, метафизический страх неразрывно связан с искушением. «Страх возникает не от того, что я могу упасть в пропасть, а оттого, что я могу в нее броситься» (Ж.-П. Сартр).

Вместе с тем страх, боязнь, робость и нерешительность, как правило, сопряжены со стремлением их побороть или хотя бы скрыть в силу того, что эти чувства считаются постыдными. Испытывать, а тем более обнаруживать свой страх унижительно с точки зрения кодекса чести многих социальных групп. Соответственно, в таком случае бесстрашие может ставиться превыше гуманности. «Недостаток смелости менее всего извиняется молодыми людьми, которые в храбрости обыкновенно видят верх человеческих достоинств и извинение всевозможных пороков», – писал А.С. Пушкин применительно к дворянской офицерской среде [2, с. 52].

Неудивительно, что зачастую нарушение, попираание моральной нормы осознаётся как проявление бесстрашия, преодоление зависимости от чужого мнения, самоутверждение.

Привлекательность злу может придать бесстрашие и свобода того, кто его совершает. Эта позиция состоит в том, что человек не боится наказания, осуждения, угрызений совести, что бы ни подразумевалось под совестью – интернализованные социальные нормы либо изначально заложенный Богом императив.

Совсем другая, обратная, ситуация, когда мораль попирается вследствие чувства страха, который делает человека бесстыдным и бессовестным [4]. Как правило, это происходит под внешним давлением и принуждением вплоть до насилия. В этом случае зло лишается героического ореола и становится отвратительным.

Бунтуя против моральных норм и подавляя моральные чувства, человек способен испытывать гордость, и это можно объяснить именно преодолением страха, который лежит в основе внутренних моральных

регуляторов. Чувство стыда не возобладает, если человек сознательно бросает вызов обществу. Чувство виновности может сопровождаться ощущением гордости за то, что посмел преступить некую норму.

Ситуация, в которой личность осознанно преступает границы морали, бывает связана с пониманием относительности нравственных норм, сомнениями в основаниях и целесообразности господствующей морали. Иногда она является следствием нигилизма – отрицания морали как таковой, а иногда – результат стремления утвердить своё собственное понимание нравственности.

Но чаще всего нарушение моральных норм происходит под влиянием стремления достичь желаемого во что бы то ни стало. «В ситуации морального выбора рассуждения и взвешивания идут в направлении поддержки непосредственно более сильного мотива» [4, с. 9], а наиболее сильным побуждением является именно желание, чувство, эмоция. В большинстве случаев предпринимаются попытки найти оправдание своим мотивам и поступкам. Однако иногда человек поступает согласно своему желанию со всей решимостью просто потому, что сам позволяет себе сделать это и не нуждается в прочих резонах и оправданиях.

Бунт и вызов не всегда связан с сомнениями: человек может признавать целесообразность, правильность общепринятых норм, однако ему важно победить страх. При наличии желания, возможности, сил, причин, иногда даже права, позволительно ли совершить поступок, который является «нехорошим» с моральной точки зрения? Решение вопроса часто сводится к выбору между «посмею» и «не посмею». Отказ или сомнения могут быть истолкованы как трусость и нерешительность.

Личность ставит себя в особое положение, испытывает себя и стремится утвердить собственную свободу, поступая наперекор нормам высшего порядка, справедливость которых, если не для всех, то для большинства, она признаёт.

Моральная норма в её категоричности и универсальности провокационна, как и любой запрет. Страх как базовый моральный регулятор всегда сопряжён с искушением. В этом смысле в качестве наиболее эффективной сдерживающей силы скорее выступит разум, нежели моральное чувство.

Список литературы: 1. Кьеркегор С. Понятие страха / Кьеркегор С. // Страх и трепет. – М. : Республика, 1993. – С. 115–248. 2. Пушкин. А.С. Выстрел / Пушкин А.С. // Собрание сочинений : в 10-ти т. – Т. 5. – М. : Гос. изд-во художественной литературы, 1960 – С. 50–62. 3. Гайденок П.П. Страх [Электронный ресурс] / Гайденок П.П. // Новая философская энциклопедия : в 4-х т. / под ред. В.С. Стёпина. – Т. 3. – М. : Мысль, 2010. –

с. 409. – Режим доступа : <http://www.litmir.net/br/?b=152057&p=409>. 4. Кон И.С. Моральное сознание личности и регулятивные механизмы культуры [Электронный ресурс] / Кон И.С. // Социальная психология личности. – М. : Наука, 1979. – С. 85–113. – Режим доступа : <http://refdb.ru/look/1907423.html>. 5. Флоренский П.А. Страх Божий [Электронный ресурс] / Флоренский П.А. – Режим доступа : http://hotkovo.net.ru/library_view.php?id=40&mode=1.

*Радченко А.А.
г. Харьков, Украина*

ДУХОВНЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОТВЕТСТВЕННОГО ПОВЕДЕНИЯ В СОЦИУМЕ

Для современной Украины в условиях формирования правового государства и гражданского общества сложилась сложная ситуация. С одной стороны – нарастающее влияние европейской цивилизации неизбежно привело к расширению свободы личности, её независимости и инициативности, а с другой – в поведении человека, как единолично, так и в группе, стремящегося к удовлетворению лишь собственных потребностей и интересов, прослеживается пренебрежение к другим членам социума. Это свидетельствует о кризисе в системе ценностей. В обществе происходит сужение понятия «ответственность», которое включено в систему ценностей, обуславливающих как духовную, так и материальную стороны жизни человека и общества в целом.

Ответственность, проявляющаяся во всех сферах жизнедеятельности человека, является критерием оценки его взаимоотношений и взаимодействия с другими членами социума, проявления его деятельности и её последствий в отношении социума.

Но сейчас ответственность в большей мере воспринимается лишь как ответственность за последствия действий, противоречащих общепринятым правилам и нормам поведения в обществе, утрачивая своё социальное назначение. А ведь ответственность является не только ограничивающим фактором поведения человека, но и образующим компонентом его деятельности во всех сферах взаимодействия внутри социума.

Свобода есть сила и искусство человека определять себя самого и свою жизнь к духовности, согласно своему предназначению, своему призванию и своей ответственности. Чувство ответственности принадлежит к первичным проявлениям духовности. Дух есть творческая энергия; ему естественно вменять себе совершаемое и отвечать за совершенное.

Хаос и неразбериха современной жизни, развал семей, общественных институтов, дискредитированные по вине «человеческого фак-

тора» высокие идеи – все это следствия утраты ответственности. Переставая отвечать за содеянное, человек не имеет возможности реально оценить глубину нарушений и характер необходимых исправлений. Разрушается его связь с окружающим миром и людьми, обескровливается само содержание жизни в обществе. Самое печальное, что у безответственного человека не хватает смелости и мужества осознать свою безответственность.

Перед кем же человек несет ответственность? В первую очередь, перед самим собой. За то, что отказался от выполнения порученного дела, от взятых на себя обязательств, за то, что преступил черту духовного закона. Человек несет ответственность перед близкими людьми за не оказанную помощь и не услышанные просьбы. Мы несем ответственность за то, как мы общаемся с людьми, насколько оправдываем их ожидания и веру в нас. Человек несет ответственность перед окружающим миром, перед природой за то, что он с ней творит.

Существует ответственность за дела, исполненные и неисполненные; за слова и желания, происходящие в человеке сознательно и бессознательно; и за всю прожитую нравственно и безнравственно жизнь.

Нравственная ответственность – это внутренняя отчетность человека за все то, что происходит в области его влечений, выборов и конкретных отношений и поступков. Осознать ответственность, значит осознать, что я сам во многом являюсь творцом своей судьбы, своих жизненных неприятностей, своих чувств, своих отношений, а также своих страданий, если они имеют место.

Каждый человек ответственен не только за свои действия, но и за свою неспособность или нежелание действовать. Осознание значимости ответственности за свою жизнь, отношения и поведение имеет огромное значение для духовной жизни.

Если переосмыслить свою жизнь с точки зрения ответственности за себя и за все, что нас окружает, если вдохнуть такое ощущение жизни, возникает совершенно новое ее восприятие, совершенно новое осознание. Возможно, прежнее восприятие жизни как чего-то устойчивого, уютного, имеющего почву под ногами, куда-то исчезнет, пропадет. Но взамен обретется иное. Ответственность активизирует свободу личного выбора, раскрывает полноту творческого потенциала человека.

Большинству людей кажется, что окружающий мир независим от них самих, что все в нем происходит как бы самостоятельно и человек ни на что не может повлиять, ничего не способен изменить. Такова логика безответственности.

Только ответственный человек может строить ответственные отношения с другими людьми. Только ответственный человек может уз-

нать, что такое чувство братского плеча, близости, глубины отношений. Только ответственный человек может выстроить с другими людьми отношения, основанные на любви и верности. Ответственность – это составляющая совести.

Призывы совести бесконечно расширяют горизонт человеческих возможностей, утверждая в каждом из нас способность найти путь к совершенству, вступить на него и возвращаться после ошибок и падений.

Назиданиями ответственность не привить. Мера ответственности является мерой зрелости человека.

Английский писатель Бернارد Шоу справедливо заметил: «Свобода означает ответственность. Вот почему люди так боятся ее». Многим нравится ощущать себя свободными, потому что это дает ощущение собственной значимости, возможность распоряжаться людьми и предметами материального мира. Но вот связанная со свободой ответственность не принимается, потому что она накладывает ограничение на удовлетворение их желаний.

Душевно незрелый человек мучительно вырывается из рамок, ограничивающих его свободу, всех и вся обвиняя в собственных неудачах, в постоянном поражении в достижении поставленных целей. Зрелый же человек готов взять на себя ответственность даже за те ошибки и неудачи, которые произошли не по его вине, поскольку имеет душевные силы для их исправления и помощи другим.

Но, чтобы стать духовно зрелым, человеку нужно пройти очень нелегкий и очень долгий путь, который невозможно сравнить ни с каким путем по своей продолжительности на земном плане. Путь состоит в любви, путь состоит в любящем разуме. Когда любовь и разум объединяются, человек создаёт пространство, в котором всё, что возможно для человеческого существа, может быть воплощено в действительность.

Настоящий разум принадлежит сердцу. Он не интеллектуален, он эмоционален. Он не похож на мышление, он похож на чувство. Это не логика, это любовь. Любовь обладает собственным разумом, собственным образом видения, восприятия, собственным образом понимания жизни.

Разумный человек никогда не использует другого как средство; он уважает другого. Разумный человек может видеть равенство людей. Да, он видит и различия, но различия ничего не меняют в том, что касается равенства. Он полон безмерного уважения к свободе других. Он не может их эксплуатировать, он не может низвести их до вещей, он не может сделать других людей ступенями к выполнению какого-то абсурдного желания быть первым.

Только постепенно, шаг за шагом, сердце начинает созревать и приобретать мудрость. Благодаря мудрости выстраиваются правильные

взаимоотношения, формируются правильные мысли. Правильные – означает по правилам, по законам Космоса.

Поиск и обретение себя – это духовная цель. Каждый день – это повседневный труд над самим собой, над своими пороками, недостатками, пагубными привычками. Изменив себя, преобразив свой внутренний мир, человек начинает менять окружающее его пространство, становится свободным от внешних факторов и начинает руководствоваться исключительно своими внутренними принципами.

Подобно тому, как в Природе все ручейки сливаются в один поток, затем в реку, реки образуют моря, моря наполняют океаны, так и в жизни – личная карма человека вливается в карму семьи, коллектива, города, страны, человечества, Планеты, Вселенной. Если мы будем это помнить, то понятие ответственности станем развивать, начиная собычной, повседневной жизни, в привычных сферах деятельности – в семье, на работе, в отношениях с другими людьми, до бесконечности, потому что мы ответственные не только перед собой, но и перед Космосом.

Принятие ответственности за свою жизнь тождественно богатству проживания этой жизни. Вот, к примеру, многие люди ждут процветания. Но процветание не может наступить в будущем. Когда ты читаешь, благодарить и целиком принимаешь свою настоящую реальность, кем бы ты ни был, чем бы ни занимался прямо сейчас, когда ты целиком принимаешь то, что у тебя есть, то ты исполнен благодарности к тому, что имеешь. Благодарность настоящему моменту и полноте жизни сейчас – вот что такое настоящее процветание. Оно не может наступить в будущем. И тогда во временном измерении это изобилие само приходит самыми разными путями.

Поэтому истинно богатый – это человек, раскрывший в себе Бога! И чтобы богатство реализовалось в полной мере, важно, чтобы личные желания совпадали со стремлениями души. Каждый человек – Бог. Бог своего мира, который он сотворил. Поэтому нужно сделать так, чтобы каждый, кто живет в этом мире, был счастлив.

*Савченко Г.С.
м. Харків, Україна*

ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ФІЛОСОФІЇ ДІАЛОГУ

У сучасній західній культурі гостро постала проблема граничного індивідуалізму. Ідея, яку доба Відродження з великою наснагою виплекала, а доба Нового часу втілила у життя у всій смисловій повноті, цілковито і всеосяжно, виявила у Новітню добу свої загрозливі руйнівні

потенції. Атомізація особистості, егоїзм, дегуманізація, самоствердження будь-якими засобами, ослаблення, деформація або розрив звичних міжособистісних і суспільних зв'язків як породження граничного індивідуалізму несуть загрозу самому індивідові як соціальній і біологічній одиниці, ставлять його на межі виживання. За висловлюванням Ч. Тейлора, «темний бік індивідуалізму полягає в зосередженості на власній особі, що водночас знецінює і звужує обрії нашого життя, призводить до втрати причетності до інших чи суспільства в цілому» [3, с. 8]. Суспільство постає як сума закритих, цілком задоволених своєю відмежованістю індивідів, що проживають у приватному комфортному просторі, доступ до якого інтересам, потребам, цінностям, цілям інших індивідів закритий або обмежений унаслідок обриву багатьох суспільних зв'язків. Як правило, такий індивід озброєний «інструментальним мисленням» [3], яке раціоналістично і технічно обчислює найефективніші і найекономічніші засоби досягнення певних цілей, тим самим витісняючи з обріїв свого людського життя все те, що надає йому глибини і багатства, все зайве «понад-» і «най-», що не вкладається у схематичні стандарти й моделі.

Для такого індивіда гострою є проблема свободи та відповідальності. З одного боку, відчуття «безмежної» свободи виникає внаслідок панування над навколишнім середовищем, природою, володіння технічними засобами, що спрощують і роблять комфортним життя. З іншого, – така свобода виявляється ілюзорною, про що свідчить цілковита залежність індивіда від матеріального виробництва та його продуктів, панування техніки над людиною, відчуження від культури як ознака сучасного мислення тощо. У цьому контексті проблема відповідальності атомізованого індивіда вирішується неоднозначно. За що він бере на себе відповідальність? За що може відповідати самозаглиблений, відірваний від інших індивід, наділений ілюзорною свободою? Чи може його відповідальність осмислюватися у перспективному вимірі?

Згідно з положеннями гуманістичної етики людина бере на себе моральний обов'язок і несе відповідальність не тільки перед іншими, а й перед собою. Людина відповідальна за самоздійснення і самореалізацію себе як унікальної особистості, вона має прожити насичене плідне життя, сповнене конструктивної діяльності, що є виявленням добра як вищої духовної цінності. Джерело зла – у нездійсненності призначення людини, у неможливості або небажанні реалізувати свої сили, у невмінні любити, плідно й творчо діяти, прагнути до високої мети. Нереалізованість творчих потенцій, неплідне життя викликають почуття незадоволеності, нездійсненності, а це має деструктивні наслідки як для самої людини, так і для інших, на чому наголошують мислителі [2; с. 5]. Лю-

дина нездійсненна як особистість руйнує свій внутрішній світ і спрямовує агресію назовні. Таким чином, людина відповідальна перед собою як перед Особистістю. Як же пов'язати цю відповідальність з відповідальністю перед іншими?

Відповіді на поставлені питання і шляхи вирішення проблеми граничного індивідуалізму окреслені у філософії спілкування, філософії діалогу. Самоздійснення і самореалізація не передбачає нарцисичного самоствердження, самозаглиблення. Абсолютне самозаглиблення – шлях у ніщо, у пустоту. Не випадково П. Флоренський пов'язує прагнення людини до відмежованості («стан самототожності») з поняттям гріха [4]. Основа людського буття – діалог. Тільки зустріч з Іншим, створення ситуації спілкування, перебування у просторі спілкування дає можливість індивідові вийти зі своєї заскорузлої шкаралупи, зруйнувати стіну, якою він себе відгородив у безмежній пихатості й егоїзмі. Діалог передбачає такий вихід за межі Я, який супроводжується заглибленням і вчуванням в Іншого, переходом-перетіканням смислу між ними, що стирає межі між Я та Іншим, але не знищує їх сутності, навпроти, зберігає і збагачує їх самість.

Інший необхідний Я, у спілкуванні Він дарує можливість перейти межі замкненого Я, тим самим стимулюючи зростання, розкриття і повне здійснення особистості. У процесі пізнання Іншого ми пізнаємо себе. Таким чином, Інший є необхідною умовою самостановлення особистості у діалогічному просторі буття. Активізація горизонтальних зв'язків (Я–Інший) актуалізує вертикальний вектор людського буття (Я як особистість, що трансцендує, намагаючись вийти за межі наявного буття).

Головною умовою такого спілкування є ставлення до Іншого як до мети, а не засобу. Іншим не можна володіти, над Ним не можна панувати. Тільки тоді й відбувається таке пізнання Іншого, яке дає можливість пізнати і розкрити самого себе як особистість і людину. Пробудження справжньої людськості в людині відбувається саме через відповідальність. За Е. Левінасом, стосунки з Іншим «обличчям до обличчя» є несиметричними. Обличчя (Інший) являється «оголеним», безборонним і першим його словом є «не вбивай» [1]. Далі обличчя вимагає взяти відповідальність, що є піднесенням, підвищенням. Я мусить взяти на себе відповідальність за Іншого, і це не означає якоїсь близькості, приязні, прийняття того, що робить Я. Я вчиняю собі відповідальність за Іншого тільки тому, що він – Інший, і він – Обличчя. «...Несиметричність стосунків полягає в тому, що я відповідаю за іншого, не чекаючи на взаємність, навіть якби мав поплатитися за це життям», – зауважує Я.А. Ключовський [1, с. 76]. У свою чергу А. Ямпольська говорить, що Е. Левінас основним принципом етики визнає братерство, відкидаючи «суверенність людської

свободи, яка розбиває людство на велику кількість конкуруючих індивідів» [6, с. 313]. Якщо Я не народжуюсь братом Іншого, Я ним стаю тоді, коли беру на себе відповідальність за його долю [6].

Ця добровільно взята на себе відповідальність дозволяє людині осмислити себе як неповторну й унікальну особистість, дозволяє відкрити себе для самого себе і для інших, самоздійснитися і самореалізуватися. Тільки такий шлях – шлях діалогу і відповідальності – може подолати загрозливий для людини хворобливий граничний індивідуалізм.

Список літератури: 1. Ключовський Ян А. Філософія діалогу / Ян А. Ключовський. – К.: Дух і Літера, 2013. – 224 с. 2. Мамардашвили М. Быть философом – это судьба / М. Мамардашвили // Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990. – С. 27–40. 3. Тейлор Ч. Етика автентичності / Ч. Тейлор. – К.: Дух і Літера, 2013. – 128 с. 4. Флоренский П.А. Столп и утверждение истины / П.А. Флоренский. – М.: Правда, 1990. – Т. 1. – 490 с. 5. Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм. – М.: АСТ Москва: Хранитель, 2006. – 314 с. 6. Ямпольская А. Эмманюэль Левинас. Философия и биография / А. Ямпольская. – К.: Дух і Літера, 2011. – 376 с.

*Семікін М.О.
м. Мелітополь, Україна*

ВІЗІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ШКОЛИ КОРДОЦЕНТРИЗУ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ ЗАСАД СУЧАСНОЇ ЕТНОПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

Розроблення методології пізнання й формування національної соціокультурної реальності належить до пріоритетних напрямів розвитку сучасної філософії освіти, оскільки феномен етнічності – як природна й суспільна ознака людини, як культуротвірний чинник сучасної цивілізації – є вкрай важливою площиною філософських переоцінок сучасних «параметрів» і стану розвитку людства, на що звертають увагу більшість дослідників проблем сучасної української освіти (В. Андрущенко, В. Бех, Л. Горбунова, В. Кремень, М. Култаєва, С. Кримський, О. Кругляк, В. Лутай, І. Предборська та інші).

Повноцінне осягнення значимості філософських відкриттів, урахування їх результатів у педагогічних науках та їхнє використання як методологічних засад етнопедагогічної теорії і практики як у філософському й загальнокультурному вимірі, так і в етнопедагогічному ракурсі проблематики вказує на потребу висвітлення філософсько-педагогічної

вітчизняної спадщини у загальноєвропейських часово-просторових координатах. Крім того, саме аналіз етнопедагогічних аспектів вітчизняної педагогічної теорії достатньо чітко вказує на присутню гуманістичну спорідненість української філософської думки з передовою європейською – від епохи просвітництва й до нашого часу [1].

Зважаючи на те, що філософська думка, зокрема й антропологічна, завжди суттєво впливала на формування педагогічних уявлень і теорій, не можна не враховувати внесок у філософську рефлексію народної педагогіки й етнопедагогіки видатних представників української філософії, які презентували саме антропологічну її традицію, що отримала назву «кордоцентризм».

Цей напрям української філософської антропології, започаткований в історії української філософської думки в працях Г. Сковороди, постулює людину як біосоціодуховну істоту, зважаючи не тільки на суто фізіологічні особливості, але й на весь комплекс здібностей людини. У працях філософа розгортається антропологема природо- й культуровідповідності навчання і виховання людини, яка вимагала від батьків і педагогів вивчення всіх чинників життя людини, щоб впливати на неї цілеспрямовано.

Дослідження педагогічних поглядів Г. Сковороди дають можливість стверджувати, що саме він заклав у підвалини вітчизняної освіти принцип народного виховання (служіння трудовому народові, позбавлення суспільства від насилля за допомогою освіти, вільний доступ до школи всіх дітей, навчання дітей «корисним» законам тощо).

Важливою особливістю для з'ясування місця і ролі вітчизняної філософської думки в загальноєвропейській етнопедагогічній розмисловій палітрі, на думку деяких авторів, є та обставина, що українська філософія «...починається, на відміну від античної, не з натурфілософії, а з антропології, що свідчить про відсутність знання як самодостатньої цінності, знання тут має моральний, корисний сенс для людини – пізнання Бога і себе, релігійно-морального, людяного змісту історії» [7, с. 62].

До того ж, увага української філософії до земного життя, соціально-політичних реалій і природи звеличує педагогічну цінність української антропологічної думки для народного, національного виховання. Відомо, що суттєвим протиріччям сучасної теорії і практики освіти є такий стан речей, коли зростає роль особистісних підходів до навчання і виховання людини. Насправді ж у реальному педагогічному процесі переважає екзистенційний вимір сутності людини, яка навчається, над есенціальним (часто амбівалентним), замість діалектичного поєднання цих виявів. У подоланні цього протиріччя значну роль може відіграти антропологічна тенденція української «філософії серця», яку гідно пре-

зентував Г. Сковорода і яка зосереджується на «... людинознавчій, етико-гуманістичній проблематиці, на піднесенні істинно людського, духовного начала в людині» [6, с. 128].

Особливої актуальності в контекстах сучасності набуває органічно властивий мислителю діалогізм, як засіб розв'язання життєвих протиріч. Мабуть, не випадково, на думку дослідників, майже всі його твори містять у назві слово «діалог» або його варіанти («бесіда», «розглагол», «разговор» тощо), і діалогом є все життя Г. Сковороди, у якому «відбувається зустріч» різних смислів, різних культур, різних поколінь. Суто антропологічне твердження філософа про інтеграцію усіх «людських» властивостей у процесі культурного зростання людини висуває тезу щодо синтезу віри й знання набагато раніше, ніж це зробила філософія ХХ століття. Оскільки йдеться про значення вчення Г. Сковороди для підсилення етнопедагогіки методологією освітньої діяльності й саморозвитку людини, то буде доцільним наголосити на тому, яку роль відводив мислитель філософії: «Філософія, або любомудрість, – учив український філософ, – спрямовує все коло дій своїх до тієї мети, щоб надати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яко голові всього» [5, с. 360].

Оскільки етнопедагогіка зосереджує, головну увагу на природній (практичній) стороні – досвіді, навчанні й вихованні, доречно згадати погляди Сковороди на «практику» в зв'язку з поняттям «сродності», властивій усім людям: «Практика завжди повинна бути в єдності зі «сродністю», а «сродність» – з працелюбством... Як практика без сродності є безділля, так сродність працелюбством стверджується» [5, С. 103–123]. Саме представники філософії «кордоцетризму», як ніхто інший, збагатили вітчизняну народну педагогіку й етнопедагогіку положеннями антропологічного змісту, народна педагогіка й етнопедагогіка спираються на природні прагнення людини до діалогічності й повноцінності буття і спрямовують філософсько-освітню думку на твердження, зумовлені суто природними (родовими) рисами людини (антропологеми), а саме: людина, яка навчається, повинна мати повноцінне навколишнє життя в просторі та часі; ця антропологема апріорно вимагає природо-культуро-доцільних умов для пошуку гармонії душі й тіла, людини і природи, знання і віри.

Оскільки, як стверджує Т.С. Троїцька, «філософія серця» задовго до фундаторів педагогічної антропології ХІХ ст. сформувала методологічну стратегію гуманізму й поваги до особистості, визнання самотності людини та унікальності її внутрішнього світу, первинності щодо кожної «прикладної» реальності, її можна ідентифікувати як синтез антропологем світоглядного рівня, що стверджують природне прагнення

людини до толерантності, шляхетності та інтелігентності, «сродної праці», гармонізації відносин із природою як родових ознак *Homo sapiens*, які не є дарованими кимось, окрім природи людини, відповідно до якої варто формувати стратегії навчання й виховання.

Відтак твердження представників кордоцентризму про те, що головним науковим об'єктом у процесі дослідження людини мусить постати духовність і моральність, які в єдності з біологічною сутністю створюють особистість, варто розглядати як антропологему метатеоретичного рівня, як певний архетип наукового мислення, тобто сукупність принципів, що зумовлюють на конкретно-історичному етапі розвитку науки способи теоретичної діяльності, певне бачення світу та його відображення в науці [3].

Антропологемою праксеологічного рівня варто вважати думку представників «філософії серця» про те, що багатовимірність людського буття «Я» зростає не формально в умовах вибору із множини можливостей, а за рахунок зростання саморефлексії, впливу соціо- та етнокультурних реалій і відповідності їх сутнісним виявам людської природи на основі моральності та самопізнання як шляху творення людини (Г. Сковорода), усвідомлення духу (П. Юркевич), морального переродження через любов (М. Гоголь). Саме спираючись на антропологізм, «філософія серця» концентрує увагу на інваріантних природних, соціокультурних і духовних рисах людини, взятих у суспільно-історичній та культурній плинності, специфічності стосовно певної епохи, що мусить бути відображено в метатеоретичному мисленні педагога [7, С. 159–160]. Як одна з унікальних європейських філософських шкіл, вітчизняної філософська школа кордоцентризму щодо ролі, сутності народного виховання накопичила величезний світоглядно-ціннісний потенціал розуміння ролі етнічного, національного та загальнолюдського в житті людей й окреслила певні контури реалізації принципів етнопедагогіки в усіх складниках освіти, що потребує нових концептуальних конструкцій, теоретичних положень і праксіологічних рецепцій реалізації принципів виховання людини культурної [2].

За результатами більшості виконаних корпусом гуманітарних наук досліджень аналізованої нами проблеми можна констатувати, що, попри все розмаїття розуміння етноосвіти й багатомірність емпіричних площин процесу вироблення й передачі таких знань, етнопедагогіка не може уникнути проблем формування самосвідомої особистості в різних історичних способах об'єктивації духу, що розвиває критичну раціональну свідомість і самосвідомість, будучи чинником становлення особистості в новому образі *Homo educandus*, – у її історичності, відкритості, людино-мірному у ставленні до Іншого [1].

Зрозуміло, що різні філософські концепції освіти по-різному визначають і суб'єкт освіти, і процедури, і зміст і спрямованість, але в умовах актуалізації стратегій розвитку й саморозвитку людини й знань про людину, що постійно диференціюються (це стосується й педагогіки, і етнопедагогіки, і психології, і філософської антропології), особливої актуальності набуває проблема інтеграції гетерогенного матеріалу в межах концепції розвитку людини, її виховання [4, с. 17].

Саме тому, на нашу думку, значну роль у цій інтеграції може відіграти велетенський досвід вітчизняної філософії кордоцентризму на методологічному, теоретичному й праксеологічному рівнях.

Список літератури: 1. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В.Г. Кремень – К.: Педагогічна думка, 2009. – 520 с. 2. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. / С. Кримський – Київ: Вид. Парапан, 2003. – 240 с. 3. Пригодій С.М. Українська філософія серця та американський трансценденталізм / С.М. Пригодій; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський ун-т», 2002. – 232 с. 4. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології / В.А. Роменець // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 11–36. 5. Сковорода Г.С. Твори: у 2 т. / Г.С. Сковорода. – К.: ТОВ «Вид-во Обереги», 2005. – Т. 1. – 528 с. 6. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка / М.Г. Стельмахович. – К.: ІЗМН, 1997. – 231 с. 7. Троїцька Т.С. Українська філософська антропологія як теоретико-методологічна основа професійної підготовки педагога: дис.... доктора пед. наук: 09.00.10 / Троїцька Тамара Серафимівна. – К., 2007. – 395 с.

*Сідак Л.М.
м. Харків, Україна*

МОРАЛЬНА РУЙНАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ОСНОВА ДУХОВНОЇ КРИЗИ СУСПІЛЬСТВА

Сьогодні ми стали свідками збільшення кількості та сили різноманітних небезпек: екологічних, природних, техногенних і насамперед соціально-політичних, серед яких найбільшою загрозою є війна. Здавалося б, причинами небезпек повинні бути недостатній рівень пізнавальних здібностей особистості, знань, технологічних можливостей. Наприклад, Ч. Зюскінд сподівається, що «знову виявиться, що саме джерело проблеми, технологія містить у собі зерна рішень, які покращать долю і стан

людини» [11, с. 132]. Але доводиться констатувати перетворення на небезпеку творчих і пізнавальних здобутків людства, навіть досягнення психології й педагогіки. Здавна відомі людству соціальні, соціально-політичні, природно-соціальні небезпеки (голод, війни, епідемії та інші) сьогодні не лише поглибилися, а й набули нових аспектів. Загрозою стають втручання людини в життєдіяльність інших живих організмів, поєднання нано- й біотехнологій, зростання засобів комунікації і зв'язку, вдосконалення методів сугестії і реклами. Отже, причину слід шукати не у пізнавально-творчій діяльності людини, а в інших пластах духовного життя, швидше за все – в духовній недосконалості особистості.

Для цього корисно дослідити спільний для зазначених загроз фактор, який їх уможливорює і викликає, а також об'єднує такі несхожі на перший погляд явища, як війну і голод, епідемії і соціальні потрясіння тощо. Дослідження такого спільного знаменника дасть методологічне підґрунтя для розуміння як буття людської особистості у сучасному світі, так і природи руйнівних процесів, що їй загрожують. Важливість таких досліджень чимдалі більше усвідомлюється, про що свідчить поява нових напрямів у науці, наприклад, біоетики; низки нових досліджень і публікацій, присвячених осмисленню моральних проблем, що виникають у зв'язку з технологічною революцією. Американський мислитель І. Барбур у своїй «Етиці у вік технології» [1], досліджуючи деякі основні загрози – наслідки втручання в екологічну систему Землі, несправедливий розподіл благ і витрат, концентрацію економічної і політичної влади, маніпулювання у соціальній сфері; переорієнтацію технології, зосередженої у руках декількох корпорацій, нові ціннісні орієнтири – висуває головну ідею про необхідність орієнтації на моральні чесноти. Цілком згоден з ним Ф. Фукіяма, який у «Нашому постлюдяному майбутньому» [8] зрікається власного прогнозу щодо кінця історії й пророкує початок нової, постлюдяної історії, історії перспективнішого суспільства, орієнтованого на американські духовні цінності; Дж. Зерман і Є. Кернес застерігають, що «наше рабство машині ще ніколи не було настільки повним» [12, р. 217]; К.С. Льюїс дає таку моральну оцінку: «Те, що ми називаємо владою людини над природою, – це влада одних людей над іншими, які використовують природу як знаряддя» [10, р. 67]. Отже, широкий спектр підходів до зазначеної проблеми свідчить, що її аж ніяк не можна вважати вирішеною.

Спільна для всіх руйнівних соціальних процесів духовна складова проявляється в ідеологіях, що ґрунтуються на характерному для сучасної цивілізації моральному суб'єктивізмі та його проявах: неопросвітництві, етичному лібералізмі, нігілістичному лібералізмі, неопозитивістському сцієнтизмі, емотивізмі, теорії прийняття рішень, етиці анархі-

зму тощо. Всі вони базуються на визнанні неможливості пізнання цінностей. Основна теза полягає в тому, що мораль не можна обґрунтувати ані фактами, ані об'єктивними чи трансцендентними цінностями, і що єдиною передумовою для цього є «автономний вибір» суб'єкта: якщо мета моєї діяльності визначається моїм свавіллям і не обґрунтовується абсолютними цінностями, якщо інші люди не є їхніми носіями, то до них можна ставитися лише як до засобів; тоді засобами визнаються і природа, і суспільство й усе інше, що потрапляє у сферу мого свавілля, власне, егоїзму.

А оскільки «свобода» (як свавільність визначення мети і засобу, необмеженість егоїзму) визнається вищим й останнім орієнтиром, то дозволено все, що відповідає моєму вільно вираженому бажанню, якщо це не обмежує свободу іншого. Але слід поставити цей принцип під сумнів у зв'язку з неможливістю довести його до логічного завершення. Адже по суті йдеться про обмежену свободу, свободу для небагатьох, хто може нею користуватися і її виражати, «свободу від» обов'язків і обмежень, відповідальності, а не «свободу для» самотворення і саморозвитку. У прихильників подібних теорій виникають ускладнення при необхідності висунути будь-яку норму, оскільки норма завжди передбачає самообмеження, а відмова від самообмеження призводить до прийняття насильства, права сильного, свавілля і руйнації. І принципи «терпимості» або «відсутності значної шкоди іншому» не можуть цьому запобігти. Нерідко ці моральні максими виносяться за дужки мотивації. Шкода суспільству у кожному випадку буде видаватися меншою за значущість «вільного вибору», тим більше, що руйнівні наслідки свавілля, як правило, віддалені у часі й не завжди вчасно усвідомлюються. Тому принцип «відсутності значної шкоди» не є фактором, що стримує егоїзм і руйнацію. Але з огляду на кількість у сучасному суспільстві прихильників зазначених етичних теорій, їх вплив на ціннісні орієнтири сучасної людини, культуру, ЗМІ, моральні норми представників певних субкультур, вони є однією з причин руйнівних явищ сучасного суспільства. Зауважте, що твердження про будь-яку кризу само по собі повинно ґрунтуватися на усвідомленні відношення певної реальності до абсолютної цінності. Тому заперечення абсолютної цінності не дасть змоги усвідомити будь-яку кризу у повній мірі.

Останнім часом, особливо з комерціалізацією медицини, спостерігається її аморальна гуманізація, медицина все більше починає обслуговувати егоїзм, пристрасті, ницість людини. Усі сили кинуті на забезпечення старечого прагнення насолоди, комфорту. Медицина намагається за будь-яку ціну подовжити життя людині. Але парадоксально, що попри усі ці намагання українська нація, і не лише вона, вимирає. І зрозу-

міти цей парадокс можна лише під призмою моральної оцінки. Сотні лікарських, а також косметичних препаратів виготовляються з людини, у тому числі з ембріонів і так званих абортивних матеріалів. Сучасній медицині для подовження життя, для відновлення здоров'я потрібні трупи! Їх використання і постачання поставлено на конвеєр, сюди залучено величезні інвестиції, і тому марно сподіватися на мораль. Хоча сучасний канібалізм є більш жахливішим, аніж, наприклад, канібалізм жертв голодомору. Адже за його допомогою прагнуть відновити здоров'я, втрачене у розпусті, кар'єризмі, алкоголізмі, тютюнокурінні, вечірках, подовжити можливість насолодитися ними, а не позбутися страждань і врятувати життя. Зауважте, що така можливість існує для обмеженого кола з огляду на вартість ліків.

Про згубність орієнтації соціальної політики та медицини на егоїзм свідчить аналіз причин та наслідків таких соціально-природних небезпек як епідемії. Найжахливіша за наслідками епідемія грипу зафіксована у 1918-1920 роках, одразу ж після Першої світової війни, під час якої людський егоїзм лився без меж. У Європі від неї загинуло 20 млн. людей. Відомо, що вірусний гепатит легше попередити, аніж лікувати. Але цифри, які реєструються в Україні – близько 150 тис. хворих на рік – навряд чи повністю відображають реальну картину розповсюдження хвороби. Що заважає попередженню хвороби? Паличкою Коха інфікована третина населення Землі, 10 % інфікованих хворіє. Щороку у світі від цієї хвороби гине 2 млн. і з'являється 8 млн. нових хворих. У 1993 році туберкульоз оголошено глобальною проблемою людства. В Україні вже давно зафіксована епідемія. І не забуваймо, що вона виникла після поступової комерціалізації усього суспільного життя. У 2008 році українські масмедіа повідомляли, що в країні скорочується мережа протитуберкульозних диспансерів. Про те, що проблему слід розв'язувати у моральній площині, свідчать і такі факти: кожен хворий за рік інфікує 10-15 осіб, основне джерело зараження – хворий на туберкульоз, третина хворих на СНІД помирає від сухот, неправильне застосування антитуберкульозних препаратів призвело до того, що понад 50 млн. осіб у світі хворіють на стійку до ліків форму туберкульозу. Ще більше підстав говорити про моральну складову хвороб, які передаються статевим шляхом. Їх не даремно називають «тестом на здоровий глузд та совість».

Зменшення населення, висока смертність – це надзвичайно тривожні симптоми. Але жахливо, що знаходяться громадські діячі, «вчені», політики, які вважають подібне благом. Ще у 1798 році англіканський священник Томас Мальтус написав трактат про принципи народонаселення, де порушив питання про його зменшення, адже для нашої пла-

нети, як він вважав, його вже забагато. В теорії Мальтуса та його послідовників вказано на одну із суттєвих проблем усіх часів – голод, який є одним із найрельєфніших проявів духовного зубожіння людства. Біблейська історія, а саме історія Йосифа і переселення єврейського народу до Єгипту, свідчать, що посуха, неврожай, інші природні катаклізми не можуть викликати голод, якщо є любляче, сумлінне, позбавлене егоїзму серце. Скільки земель на Балканах, Кавказі, в Аравії, Африці, Індії можна було б перетворити на угіддя завдяки сучасному рівню технічних можливостей! Навіть сьогоднішній рівень виробництва продовольства надзвичайно великий. Але в Америці спалюють зерно, у Греції, Європі нищать фрукти й овочі через економічні війни. Водночас Україні прокують голод. Отже, ринок, який сприймається як ідеальний механізм регулювання виробництва і задоволення потреб, не справляється з цими завданнями. Ринок є результатом біль-менш стихійної дії людського егоїзму. І тому впоратися з проблемою, яка є насамперед моральною, не в змозі. Зауважимо, що ситим, багатим країнам Західної Європи, Північної Америки не вдалося викоренити злидні, бідність, голод. Отже, ця проблема є на економічною, а моральною і духовною. Її причиною є не лише моральна деградація матеріально забезпечених верств населення, а й егоїзм маргінальних верств, взагалі орієнтація суспільства на егоїзм, апеляція до нього, навіть культивування.

Стан духовності проявляється в усталених у суспільстві ціннісних установах і в процесі їх виникнення. Показовим у цьому відношенні є ринок праці. Усі оголошення про вакансії містять спільну вимогу: наявність досвіду і надзвичайно рідко йдеться про наявність моральних якостей. Якщо певні вимоги або твердження досить часто повторюються, вони усталюються у духовному житті людей як ціннісні орієнтири. Наприклад, досить затребуваними є досвідчені фахівці рекламного бізнесу. Досвід у цій галузі означає володіння навичками сугестивного впливу на людей, формування у них ціннісних орієнтирів, бажань і устремлень. Це досягається шляхом апеляції до різних проявів егоїзму, зокрема використання пристрасної залежності людини.

Не менш активно впливають на духовний світ людини орієнтовані на егоїзм і пристрасну залежність людини сучасні засоби масової інформації, література, кіно, музика. Артист, письменник, композитор переживають психічні стани закоханих, вбивць, непримирених ворогів, друзів та ін. А від глядача, читача, слухача вимагається вміння співпереживати, підвищена сугестивність, швидка збуджуваність і пластичність емоцій. Тобто його душа для сприйняття мистецького твору повинна стати подібною до води, яку переливають у різні сосуди, де вона набуває різної форми. Переживання психічних станів героїв, різних образів стають змістом психіч-

ного життя читача чи глядача. Він неначе втілює усі різновиди пороку і відключається від себе самого. Тому мистецтво здатне нівелювати особистість. Не завжди мистецькі твори бувають вільні від цих вад.

Сучасне телебачення майже цілком орієнтоване на егоїзм і пристрасну залежність людини, підтримує і розвиває їх, сприяє руйнації особистості. Більшість телепередач навіюють примітивність душевного життя, збіднюють його, підсилюють деградацію особистості. Телебачення створило людину з виснаженою від безперервного видовища нервовою системою, людину у стані душевного розпаду, яка не може встановити межі і фільтр для зовнішньої інформації і засвоює її не критично, не диференційовано, а на рівні нижчої механічної пам'яті. Смислова пам'ять пригнічена, творчі сили послаблені, людина стала рабом речей. Телевізор обумовив духовний регрес, розпад і дегенерацію людської душі. Людина мислить за допомогою слова. Телевізор же вчить мислити картинками, критичне мислення пригнічується потоком образів, які акумулюють пристрасті, роблять людину залежною від них, а свідомість загальмованою. Він розслабляє інтелект. Нервова система зношується через отримані за декілька годин враження, які людина раніше отримувала за місяць. Переживання телеглядача настільки інтенсивні й загострені, настільки емоційно спустошують його, що у повсякденному житті він стає до всього індиферентним, відчуженим. Його вже не зворушують ані жорстокість, ані збочення. У світовідчутті людини зникає межа між світом вигаданим і реальністю.

Найнебезпечніше, що несе з собою сучасне мистецтво, телебачення, індустрія розваг – це орієнтація на розпусту, насильство і абсурдність. Вони виливаються у загальний неспокій як найбільшу глобальну проблему людства. Найбільш послідовно використовували цей неспокій націонал-соціалістичні, комуністичні й анархістські режими й рухи. Але цей неспокій не було подолано з їх поразкою. Він лише підсилився і проявляється в усіх сферах життя людини: найбільш гротескно – у зростанні й деформації злочинності. Довгі століття злочинність була явищем обмеженим, мала очевидні і зрозумілі причини, які коренилися у людських пристрастях – жадібності, заздрощах, хтивості тощо. Але зараз характерною стала злочинність абсурдна. Діти вбивають батьків, а батьки – дітей. Підлітки побивають незнайомця, навіть не грабуючи його. Банди підлітків тероризують цілі райони, безцільно ворогуючи одна з одною. Поведінка злочинця не має практичних причин, передумов і наслідків. Він не може пояснити своїх дій. У кращому випадку говорить про «імпульс» або інший привід, який абсолютно не відповідає тяжкості злочину: нудьгу, образу та ін. І при цьому зовсім не мають розкаяння. Існують й інші форми прояву неспокою, наприклад, пристрасть до швидкості, культ автомобіля,

рок-музики, віртуальної реальності, кар'єризм тощо. Але всі вони є проявами моральної кризи, яка охопила усе людство.

Усі оглянуті руйнівні процеси можна розглядати як деградаційні цикли. Так, духовна деградація особистості спричиняє руйнацію у тих чи інших секторах життєвого середовища людини (найперше, соціальному). Це викликає небезпеки, які погрожують людині, збіднюють її буття, викликають подальшу деградацію особистості. А рушійною силою руйнації на кожному етапі є егоїзм. Отже, він виступає і причиною деградації особистості, і рушійною силою, і наслідком глобальних небезпек, що загрожують людству. Тому всі заходи, які не будуть орієнтовані на боротьбу з егоїзмом, виявляться неефективними у боротьбі з руйнівними процесами, що загрожують суспільству. Ані художня творчість, ані нові технології самі по собі, без опори на саморозвиток особистості, не зможуть підказати шляхів розв'язання даної проблеми.

Список літератури: 1. Барбур И. Этика в век технологии: Перевод. – М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2001. – 380 с. 2. Душа человека // Фром Э. Душа человека: Перевод. – М.: Республика, 1992. – С. 13–108. 3. Зиновьев А.А. Глобальный человек. – М.: Алгоритм; Эксмо, 2006. – 448 с. 4. Искусство любить // Фром Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – С. 109–178. 5. Макінтайр Е. Після чесноти / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 436 с. 6. Нариньяни А.С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего // Вопросы философии. – 2008. – № 4. – С. 3–17. 7. Порус В.Н. С.Л. Франк: антиномии Духа как основания культуры // Вопросы философии. – 2008 – № 1. – с. 51–64. 8. Фукияма Ф. Наше постчеловеческое будущее: последствия биотехнологической революции / Ф. Фукияма. Перевод с англ. – М.: АСТ Люкс, 2004. – 349 с. 9. Albert H. Teich. Technology and the Future, 5th ed. – New York: St. Martin's Press, 1989. 10. C.S. Lewis. The Abolition of Man. – New York: Macmillan, 1965. 11. Charles Susskind. Understanding Technology. – Baltimore: Johns University Press, 1973. 12. John Zeman and Alice Carnes, eds / Questioning Technology. – Santa Cruz, CA: New Society Publishers, 1991.

*Смоляга М.В., Старикова Г.Г.
г. Харьков, Украина*

ЭПИСТЕМОЛОГИЯ ЦЕННОСТЕЙ: ВЫБОР СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОСОФИИ

В современной философии сформировалось новое видение как самого познания, его теории как эпистемологии, так и понимания цен-

ностей, их особой роли, не только внешней, но и имманентной знанию, неотъемлемости от познавательной деятельности в целом. Возникла потребность заново осмыслить опыт как трансцендентального, так и диспозиционного подходов к ценностям в истории философии, а также более основательно исследовать опыт естественных и гуманитарных наук, которые давно работают с этими столь сложными для эпистемолога феноменами. Особую **актуальность** данной проблеме придает сложившаяся в современной эпистемологии ситуация, когда все большее значение придается опыту социально-гуманитарного знания. Важными в этом смысле становятся также последствия «лингвистического поворота», «антропологического поворота» и признание важности социокультурной обусловленности научного знания.

Цель данной статьи – рассмотреть современные подходы к проблеме ценностной составляющей научного познания. Следует отметить, что речь идет не столько о природе ценностей как феномена, – это задача аксиологии, сколько о способах, приемах, подходах к теме «познание и ценности», существующих как в самой философии и близких ей областях знания (этики, эстетики), так и преимущественно в науке. Сегодня размышляют не столько о том, свободна ли наука от ценностей или как ее «освободить» от них, сколько о том, как, в каких формах ценности органично входят в научное знание или деформируют его и как способ такого вхождения зависит от типа науки. Присутствие ценностей в науке в самых разнообразных явных и неявных формах – это объективная данность, не сводящаяся к заблуждениям и ошибкам, что подтверждается практикой научного знания и вековым опытом философско-рефлексивного, логико-методологического и эпистемологического анализа научного знания и познавательной деятельности. Признание ценностей в знании как данности, задача постижения их разных форм и выяснение последствий этого стало признаком преодоления стандартной концепции знания, упрощенных форм фундаментализма, приближения к реальному положению дел в познавательной деятельности. В этом случае меняется сама суть эпистемологических категорий, норм и способов познания, существенно возрастает объем понятийного аппарата, появляется потребность в новых конструктивных приемах и принципах для этой области философского знания. Это означает, что расширяется предметное поле общей эпистемологии и вместе с тем появляется дополнительно некоторая конкретная область – «формы и функции ценностей в познании», – специфицирующая подход к ценностям, но примыкающая к общей эпистемологии, ее базовой проблематике [1, с. 37].

Современные философы размышляют не столько о том, свободна ли наука от ценностей или как ее «освободить» от них, сколько о

том, как, в каких формах ценности органично входят в научное знание или деформируют его и как способ такого вхождения зависит от типа науки. Присутствие ценностей в науке в самых разнообразных явных и неявных формах – это объективная данность, не сводящаяся к заблуждениям и ошибкам, что подтверждается практикой научного знания и вековым опытом философско-рефлексивного, логико-методологического и эпистемологического анализа научного знания и познавательной деятельности. Сегодня все больше осознается, что знание, освобожденное от ценностей и предпочтений, – это «удобная» идеализация знания, его упрощение, которое тем самым становится доступнее эпистемологу, облегчает создание понятийного аппарата, формулирование категорий и принципов. Однако такая абстракция и идеализация слишком далека от реального познания и утрачивает реалии живого познания. В настоящее время проблема состоит не только в том, чтобы вводить разумные критерии, принципы и ограничения по отношению к ценностям и оценкам, но в том, чтобы понять, как в контексте ценностной «нагруженности» познания получать относительно истинное знание о действительном мире, а не только его предельной идеализации и абстрактной модели.

Разумеется, требование различать два подхода: «ценность как знание» и «знание и ценности» имеет все основания и предполагается в любом эпистемологическом исследовании, однако это не означает, что необходимо и возможно категорически «разводить» ценности и знания, как феномены различной природы. Можно сослаться на точку зрения Ю. Хабермаса, который выступал против «онтологического дуализма», т.е. разведения ценностей и фактов. Речь здесь идет, скорее, о «методологическом различии между науками»: в одном случае (например, в теории морали) опираются на критерии нормативной правильности, в другом – на критерии пропозициональной истинности. Обращаясь к рассмотрению дискуссии между когнитивистами и скептиками, он ссылается на разработанную им этику дискурса, которая покоится на допущении о том, что «притязания на нормативную значимость обладают когнитивным смыслом и могут рассматриваться подобно притязаниям на истинность» [2, с. 15]. Это возможно потому, что этика дискурса предлагает не содержательные ориентиры, но опирающуюся на определенные предпосылки процедуру.

Другая проблема – «знания и ценности», где они достаточно автономны и находятся как бы во внешнем взаимодействии, – не менее значима и существенно дополняет первую проблему. Эпистемологическая проблема состоит в том, чтобы понять, как ценностно «нагруженная» активность субъекта может выполнять конструктивные функции в поз-

нении. Для решения этой проблемы наиболее плодотворным становится поиск и выявление тех средств и механизмов, которые выработаны внутри самого научного познания. Идущие от классической науки представления о существовании в самой познавательной деятельности возможностей и средств «преодоления» ценностных установок субъекта верно лишь отчасти. Разумеется, речь должна идти не о «преодолении» субъекта как такового, а об элиминации идущих от субъекта деформаций, искажений результатов познания под влиянием личной и групповой тенденциозности, предрассудков, пристрастий и т.п. Вот почему столь важно выявить эпистемологическими средствами способы вхождения и существования ценностей через различные явные и неявные формы предпосылок и предпосылочного знания.

Кроме того, при более пристальном рассмотрении ценностей в их богатом разнообразии обнаружится, что многие из них имеют в своем содержании когнитивную составляющую, не говоря уже о познавательно-регулятивной и селективной функциях. В свою очередь, когнитивные феномены могут имманентно содержать аксиологические компоненты, например, необходимость аргументации вытекает из общения и «соучастия» читателя (слушателя) и выполняет оценивающие (нормативно-ценностные) функции.

Следует подчеркнуть, что ценности и оценки, если и относятся к области знания, то это – знание иного типа: оно не об объекте с его параметрами, но о субъекте, оно «на другой стороне», на стороне субъекта. Поэтому обращение к проблеме ценностей напрямую связано с такой задачей, как преодоление чрезмерной абстрактности самой категории субъекта, ситуации, при которой в философии реальный живой процесс человеческого познания полностью заменен предельными абстракциями, результаты оперирования с которыми безоговорочно экстраполируются на реальный процесс познавательной деятельности. Является ли это единственно возможным способом профессионального философского размышления о познании или к «истине конкретного субъекта» (П. Рикер) можно найти другие пути?

Возможна ли радикальная модернизация рационалистической модели интеллекта, или она должна быть отброшена как избывшая себя? Как совместить эту модель и «человеческое в его непосредственности, таким, каким мы его видим» (Х. Ортега-и-Гассет) и не «провалиться» в релятивизм и иррационализм? Как от абстрактного схематизма и теоретизма перейти к реальному познанию – текучему, изменчивому, историчному, индивидуальному, пребывающему в традиции, случайном, живых эмоциях, пристрастиях и интересах, принять его и, оставаясь в языке и мышлении философа, описать и объяснить в целостности?

Дальнейшее развитие эпистемологии возможно осуществить, лишь рассмотрев познание в его антропологических смыслах и аспектах, стремясь преодолеть тем самым абстрактный гносеологический (имеющий право быть частным) подход, упускающий из виду и по существу утрачивающий в качестве своего предмета человека как такового.

Преодоление традиционной гносеологии как «физиологии человеческого рассудка», как исторически преходящей формы, парадоксально совмещающей наивно-реалистические и предельно абстрактные представления, возможно только на основе взаимопроникновения философии познания и философской антропологии. По этой же «путеводной нити» можно выйти к преодолению чрезмерной абстрактности субъекта, сведения его к «сознанию вообще», к чисто мыслительной деятельности, т.е. выявить пути «возвращения» человека в теорию познания, но уже на основе осмысления опыта критико-аналитического подхода к сознанию и познанию.

Представляется убедительной и принципиальной позиция американского философа Х. Патнэма, изложенная в широко известном труде «Разум, истина и история». Он показал, что традиционное противопоставление «факт – ценность» не имеет рациональных оснований. Понимание научного факта предполагает определенные ценности, в частности «ценность самой истины», которая в свою очередь предполагает определенные критерии-ценности, например, «критерий рациональной приемлемости (acceptability)». Это и есть специфические эпистемологические ценности, явно или неявно существующие в науке, показывающие, что наука не является «ценностно нейтральной». Здесь представлены такие когнитивные «достоинства», как когерентность, функциональная простота, обоснованность, оправданность, хорошая подтверждаемость, наиболее подходящее объяснение. Особенность этих характеристик состоит в том, что они не столько служат успешности теории, сколько определяют отношение к теории, ее оценки, и сами ценности носят вполне объективный характер. Подобно терминам «добро», «красота», «благо», слова «когерентный» и «простота» используются также для похвалы и одобрения [цит. по 3, с 114].

Выводы. Итак, ценностями становятся и такие формы знания, как истина, факт, методы и методологические принципы, в свою очередь, «классические» ценности, прежде всего моральные и эстетические, включенные в познавательную деятельность, могут принимать «знаниевую», когнитивную форму. Это знание особого типа, знание о субъекте, «нагруженное» его эмоциями, предпочтениями, мотивами, выражаемыми в формах идеалов, норм, картин мира, стиля мышления, а также концептами здравого смысла, парадигмами, научно-исследовательскими

программами и др. Через ценности и оценки в обыденное и научное знание входит социокультурное и историческое измерение.

Это нестрогое, неформализуемое, связывающее с реальностью общества, человека знание о его нравственных, эстетических, религиозных, научных и иных позициях. В какой мере и как это влияет на результаты его познавательной деятельности – все это и есть проблема эпистемологии ценностей.

Список литературы: 1. Микешина Л.А. Эпистемология ценностей / Л.А. Микешина. – М.: (РОССПЭН), 2007. – 439 с. (Серия «Humanitas»). 2. Лэйси Х. Свободна ли наука от ценностей? Ценностное и научное понимание / Х. Лэйси. – М.: Прогресс, 2001. – 187 с. 3. Александров А.Д. Истина как моральная ценность // Наука и ценности. Сб.статей. – Новосибирск, 1987. – 263 с.

*Сокуренок Е.В.
г. Харьков, Украина*

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК СВОБОДА В ПРАКТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ И. КАНТА

Для современного общества характерна минимизация нравственных, а значит и личностных начал в жизни социума. Об этом свидетельствует, в частности, всё увеличивающийся разрыв между свободой и ответственностью на всех уровнях социальной жизни. Безответственность агрессивно пробивает себе дорогу к сомнительным или откровенно ложным целям, что подвергает опасности прочность всех социальных институтов, подрывает вера людей в свободу, ставит под вопрос позитивные перспективы развития общества в целом [4, с. 119–120]. Налицо насущная потребность в нравственно-философском переосмыслении концепций свободы как наиболее востребованных и, вместе с тем, сложных составляющих социокультурных и онтологических основ человеческого существования. Это актуализирует обращение к практической философии И. Канта, которого Соловьев называет философом свободы, поскольку именно он поставил своей главной задачей найти обоснование свободы человека [5, с. 7].

Исходной точкой всей системы критической философии Канта становится человек, а конечной целью этой системы – свобода человека. Поэтому философия, согласно Канту, призвана дать ответ на главный вопрос – что такое человек? Пытаясь найти ключ к решению проблемы свободы человека, Кант подверг критическому анализу как концепцию

механистического детерминизма, царившую в науке той эпохи, так и христианскую концепцию понимания места человека в мире.

Христианскую концепцию Кант считал несостоятельной, ведь в нем конечной причиной всяких человеческих поступков выступает Бог, который играет человеком по своей воле, а все в мире происходит по Его замыслу. Механистический детерминизм, по мнению Канта, превращал человека в марионетку, лишая его всякой самостоятельности. Кант же понимал человека не как пассивное, а как волевое действующее существо, которое способно ставить перед собой определенные цели и поступать, сообразно им. Кант всегда живо интересовался наукой, ее достижениями и открытиями, высоко ценил ее методы, но в то же время осознавал ограниченность строго механистического подхода к человеку. Обе эти концепции делают человека безвольной игрушкой в руках сверхъестественных сил. Кант поставил своей задачей найти такое обоснование свободы, которое освободит человека от природной причинности.

Проблематичность идеи свободы, сформулированной Кантом, состоит в том, что бытие свободы, хотя и не доказуемо средствами теоретического разума, в то же время не может быть и опровергнуто ими. Свобода мыслима человеком, а значит ее реальность не является невозможной. Эту проблему необходимо разрешить прежде всех других вопросов, так как только на основании ее разрешения можно строить выводы о способности оценивать действия, принимать решения и нести за них ответственность. Поэтому первоочередная задача чистого разума состоит в осознании антиномии свободы и причинности, к которой он необходимо приходит при рассмотрении этой проблемы [1, с. 341–351]. Антиномия – это спор разума с самим собой, при разрешении которого разум поочередно выступает на стороне тезиса и антитезиса, изучая их доводы. В антиномиях представлено утверждение и отрицания одного и того же положения. Отрицая положение о необходимости свободы, разум вынужден признать отсутствие всякой нравственной деятельности, ведь нравственное поведение предполагает свободный выбор. Таким образом, отрицание свободы влечет отрицание способности каких бы то ни было моральных суждений, вообще способности выносить суждение, способности что-либо оценивать.

Если поступок всегда обусловлен только естественными причинами, то он наступает необходимо и может быть только таким и никаким иным. В этом случае вся практика зависит лишь от чувственных условий. Но воля не принуждается природой, она обладает практической свободой. На этом основывается всякая возможность морального поведения, способность к моральному суждению о поступках. Именно способность к нравственному поведению, способность к моральным

суждениям, отрицать которые невозможно, обязывают разум признать существование трансцендентальной свободы как высшего регулятивного принципа. Свобода непосредственно не дана нам в опыте, т. к. не есть явлением в природной цепи, однако мы пользуемся ею постоянно. Свобода – способность начинать такую цепь, способность действовать необусловлено, независимо от естественных условий.

Однако абсолютное освобождение от законов причинности влечет не только освобождение от принуждения, от вседавящей необходимости, но и освобождает от необходимости руководствоваться какими бы то ни было правилами. Полная свобода погружает разум во мрак хаоса, отказывает во всякой возможности опыта. Без причинности поведение приобрело бы характер произвола, стало бы хаотичным, свободным от всякого руководства. На место принципов разума стала бы аморфная природа. В этом случае свобода превращается в произвол, но эти понятия не тождественны. Сам разум требует наличия в себе самом закона причинности: чтобы противостоять хаосу, нужна закономерность, а она, в свою очередь требует свободы, как единственного, что способно противостоять хаосу. Чему же в таком случае должен подчиняться человек? Кант предлагает свой ответ нравственному закону, который «звучит» в каждом из нас. Человек всегда знает, что послужило истинным мотивом при выборе, веление нравственного закона или природное стремление к счастью. Об этом его оповещает совесть. Вот та «лакмусовая бумага», по которой человек оценивает свои мысли, действия и поступки других. Хотя человеку присуща склонность искать оправдания своим действиям, «списывать» принятые решения на так называемое «стечение обстоятельств», в душе он всегда знает, поступил ли он по велению морального долга или нет.

Закон природной причинности исключает свободу, но в нравственном законе мы находим подтверждение необходимого существования свободы. В сфере морали явственно наблюдается возможность противоположных поступков, противоречивых суждений относительного одного и того же (любого) феномена. Закон природы утверждает: необходимо должно случиться так и только так, иных вариантов быть не может. Нравственный закон говорит, что должно, чтобы случилось так, но это не необходимо. Долженствование, выраженное нравственным законом, предполагает необходимость свободы выбора, для осуществления такого нравственного долженствования нужна свободная воля. Моральное долженствование значительно для всех нравственных поступков. Делая выбор, мы опираемся на разум, идея является причиной всякого морального поступка. Только способность разума находить причинность делает нравственное поведение возможным.

Такое закону Кант подчинение нравственному называет автономией. В «Основах метафизики нравственности» Кант определяет автономию как «такое свойство воли, благодаря которому она сама для себя закон» [2, с. 100]. Само слово «автономия» можно буквально перевести как самозаконотворчество, иными словами, человек сам устанавливает себе правила, вслушиваясь в тот нравственный закон, голос совести, что говорит в нем самом. Человек должен самостоятельно принимать решения, быть источником первопричины, то есть быть автономным субъектом. Только автономный субъект, согласно кантовской практической философии, может нести ответственность за свои поступки. Автономный субъект, по Канту, – это человек вышедший из «несовершеннолетия», человек, вступивший на путь просвещения; тот, кто преодолел эти преграды [3, с. 29]. Преодоление лености означает готовность к постоянному познанию, готовность давать себе труд вникать в сложные вопросы и нести ответственность за качество полученных знаний. Преодоление трусости означает готовность нести ответственность за свои слова и принятые решения, готовность действовать в соответствии со своими принципами и убеждениями. Такой «совершеннолетний» человек может быть автономным субъектом и нести ответственность за свои поступки, за свою жизнь и перед собственной совестью, и перед обществом.

Кантовское решение этой проблемы раскрывает понимание свободы, этой важнейшей философской категории, как ответственности. В практической философии Канта неразделимы понятия свободы и ответственности, так как свобода не вседозволенность, за нарушение нравственного закона, так же как и за нарушение чужих прав и свобод, личность несет ответственность и перед собой (прежде всего), и перед обществом.

В этике ответственность – это категория, отражающая особое социальное и морально-правовое отношение личности к самой себе, обществу, человечеству в целом. Построение современного общества, принесение личностного начала во все сферы социальной жизни, привлечение гражданского общества к самостоятельному управлению увеличивает меру личной свободы и одновременно социальной и моральной ответственности каждого.

Список литературы: 1. Кант И. Критика чистого разума. – М.: Эксмо. 2006. 2. Кант И. Основы метафизики нравственности. – СПб., Наука, 2005. 3. Кант И. Ответ на вопрос: Что такое просвещение? // Соч. в 8т., т. 8, С. 29–37, М.: Чоро. 1994. –718 с. 4. Нилл О. Автономия: зависимость и независимость // Мораль и рациональность. М.: ИФ РАН, 1995. С. 119–135. 5. Соловьев Э.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. – М.: 1992.

ІНСТРУМЕНТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ДУХОВНОСТІ: ДОГМАТИ ЧИ ВІДКРИТТЯ?

Як і будь-який вияв людської діяльності, відповідальність та духовність повинні мати власні інструменти. В даній статті нами буде розглянуто такі інструменти даних вимірів людського буття, як догмати та відкриття, а також осмислено їхній внесок та ефективність у взаємодії з розумовою активністю індивіда та мас.

На сьогоднішній день одним із найбільш актуальних завдань постає розвиток відповідальності та духовності соціуму. Не дарма, адже зазвичай соціальна поведінка індивіда залежить саме від цих двох категорій. Але перш ніж говорити про видимі перспективи у цьому напрямку, слід дати деяку дефініцію цим двом поняттям. Слід сприймати духовність як зріз потреб, спроможностей, принципів, цінностей, знань та уявлень духу людини. Хочеться пригадати тезу українського філософа Бойченко І.В.: «...духовність трактується в абстрактно ідеалізованому вигляді, як свого роду скарбничка лише позитивних цінностей» [1]. Тобто, тут вже доречно згадати про сучасного українського поета Артема Полежаку, який в одному зі своїх віршів саркастично, на відміну від більшості сучасників, говорить про протиставлення «духовність – бездуховність». Такий антонімічний ряд, на нашу думку не має у собі жодного сенсу, адже духовність постає для нас не сукупністю позитивних цінностей людини, а самим процесом духовного існування будь-якої людини, не залежно від її моральних принципів та норм.

Відповідальність же постає діяльністним провідником між духовністю індивіда та його соціальною поведінкою. Забігаючи трохи наперед ходу нашої спроби наукового осмислення, зазначимо, що відповідальність слугує результатом рефлексії над власною духовністю і може бути виражена у формах дотримання, усвідомлення, відторгнення та експерименту.

Інструментами, якими послуговуються відповідальність та духовність постають, на нашу думку, догмати та відкриття. Спробуємо пояснити, що ж саме ми розуміємо під цими інструментами, яким чином вони взаємодіють з розумовою діяльністю людини та впливають на категорії, які ми розглядаємо у даному дослідженні. Яскравим прикладом з історії, коли відповідальність та духовність формувались догматично, слугують Середні віки. Канони церкви у своїй більшості визначали не тільки поведінку людини, але і умови виникнення таких внутрішніх від-

чуттів як сором, почуття провини та гріховності. Проте, парадоксальність полягає у тому, що як би багато часу не пройшло від кінця тієї епохи, так само догматично формуються духовність і відповідальність сьогодні. Тільки тепер інстанцією, яка закладає цей фундамент для духу індивіда, постає не так релігія, як суспільство в цілому. Взагалі на сьогоднішній день духовність постає як знання і пам'ять. Знання певних догмат і пам'ять про те, що слід жити згідно цим правилам. Проблема полягає у тому, що зазвичай ці правила що в сучасному суспільстві, як помилково вважають, становлять духовність людини, передаються під час виховання дитини, підлітка. Тобто, доросла людина постає для суспільства вже людиною із поняттям моралі та розвинутим духом. Відповідальність, що постає як наслідок такого знання і пам'яті про догмати, отримує тут форму свого дотримання. Фактично це виглядає так: «Правило твердить мені, що не можна красти, отже я не буду цього робити». Це є чи не найпримітивнішою схемою розумово-дієвих перетворень між духовністю та відповідальністю. Проте, якщо така схема є вірною, чому ж тоді ми щодня переконуємось у тому, що нинішнє суспільство має низький рівень відповідальності та духовності?

Для того, аби відповісти на це питання, слід розглянути наступний інструмент духовності та відповідальності, а саме – відкриття. На нашу думку, єдиновірним у своєму роді є саме цей інструмент. Адже, гносеологізуючи питання, що нами розглядається, неможливо не відзначити, що духовність має містити у собі розумову діяльність, яка абсолютно точно не полягає у запам'ятовуванні правил і не зводиться до примітивної вищезгаданої схеми: «знання правила + пам'ять про нього = умовид ідентичний початковому знанню».

Очевидно, що розумова діяльність у зрізі духовності має виходити з пізнання. Тобто, духовні цінності, принципи і власне ті ж знання повинні мати у якості своєї основи пізнання. У такому випадку те ж саме «правило» про те, що не можна красти, формується самим індивідом, шляхом пізнавального процесу, у якому задіяні розум і дух людини. Але таким чином відбувається не лише відкриття певного морального принципу, а й відкриття його власної аргументації. Так, в духовності цього індивіда буде міститись те ж саме вихідне знання, але для нього у якості діяльнісного початку буде існувати не пам'ять про нього, а саме аргументація, яка поставатиме щоразу іншою у кожного окремо взятого індивіда, що послуговується пізнавальною діяльністю у процесі формування і розвитку своєї духовності. Тут відповідальність отримує свою найдосконалішу форму – форму усвідомлення. Для такої людини знання тих самих «правил» існуватиме не як щось, чого треба дотримуватись, а як щось, що немає за собою альтернативи у

діяльнісній парадигмі індивіда. Фундамент, що становитиме духовність такої людини, буде не рамками, а стилем життя. Саме таку людину можна буде назвати дорослою. Адже, на нашу думку, пізнавальна діяльність у вимірі духовності і є процесом дорослішання людини. Доречно тут буде пригадати визначення Іммануїлом Кантом просвітництва: «Просвещение – это выход человека из состояния несовершеннолетия, в котором он находится по собственной вине. Несовершеннолетие – это неспособность пользоваться своим рассудком без руководства со стороны кого-то другого. ... Наставления и предписания – эти механические орудия применения разума или, вернее, злоупотребления его природными дарованиями – представляют собой кандалы постоянного несовершеннолетия» [3].

Також, акцентуємо свою увагу на двох інших формах відповідальності, згаданих вище нами, а саме – відторгнення та експерименту. Цікаво, що цих форм набуває індивід також при догматичному фундаменті духовності. Відторгнення відбувається у знак так званого протесту проти тих догмат, які не знаходять своєї аргументації для людини, а є для неї рамками, з яких така людина намагається витіснити себе. Форма експерименту не менш радикальна у своїх дієвих проявах, але тягне за собою порушення правил не з причини дисбалансу внутрішнього і зовнішнього і як наслідок з неможливості жити у вирі догматичного фундаменту, а зі звичайної цікавості. «А що буде якщо я порушу правило?» – основне питання відповідальності що постає у формі експерименту. Відомим яскравим прикладом такої форми експерименту слугує для нас такий персонаж як Раскольников зі «Злочину і кари» Федіра Достоевського.

Але разом із тим існує і велика проблема на шляху подолання догматичного формування духовності. А саме – діти. Разом із знаннями про те, що оточує дитину, неодмінно передаються і елементарні правила «можна - не можна», які і є примітивною формою догмат, що з віком все суворіше нависатимуть над індивідом. Отже, єдиною можливістю формувати в суспільстві потребу до пізнання у вирі духовності та відповідальності видається нам звернення до пізнавальної діяльності і зруйнування дитячого фундаменту з догмат у процесі дорослішання. А це важко, оскільки нинішнє суспільство, як зауважив вже не один постмодерніст, є суспільством споживання. І це не дивно, адже переважна більшість дітей відносяться до орально-рецептивного типу характеру за характеристикою Зигмунда Фрейда: «Под орально-рецептивным характером Фрейд подразумевает тип человека, который ждёт, что ему будут давать материальную, эмоциональную и интеллектуальную пищу. ... Он ожидает, что все его прихоти будут удовлетворены без всяких усилий с

его сторони» [2]. А наявність у більшості людей догматичного спрямування духовності та відповідальності свідчить лише про те, що ці діти так назавжди й залишаються дітьми. Висновком може бути лише те, що високого рівня відповідальності та духовності нинішнє суспільство досягне лише зі зростом у них гностичних потреб.

Таким чином, в ході даної статті нами було розглянуто два інструменти відповідальності та духовності – догмати та відкриття, що постали для нас як виміри знання та пізнання. Також окреслено чотири форми відповідальності та механізми їх появи. Гносеологічний зріз у духовності та відповідальності визначено як єдиний вірний, як такий, що має у собі перспективу розвитку не тільки відповідальної соціальної поведінки, а і еволюцію сучасної людини в персональному та всезагальному вирі в цілому.

Список літератури: 1. Бойченко І.В. Духовність як проблема сучасності / Вісник. – К., 2005. – Вип. 1 (2). С. 9–17. 2. Гуревич П.С. Загадки арахайської культури / З. Фрейд, Тотем и табу – М.: Олимп, 1998. – С. 7–15. 3. Кант І., Ответ на вопрос: что такое просвещение? – Собр.соч. в 8 тт. М.: Чоро, 1994. – Т. 8. – С. 9–37.

*Шанідзе Н.О.
м. Харків, Україна*

СОЦІАЛІЗАЦІЯ І ОСВІТА У ПОЛІ ДУХОВНОСТІ СУЧАСНОГО СВІТУ

Сучасне суспільство, яке швидко та динамічно змінюється, потребує випереджального якісного перетворення всіх його соціальних інститутів і систем. Цей процес бере початок насамперед у тих сферах, які забезпечують спадкоємність, трансформацію і передачу соціального досвіду, знань, норм, цінностей і традицій. До таких, перш за все, належать інститути освіти, виховання, соціалізації, що включають не тільки цілеспрямоване формування навичок і вмінь, не тільки навчання і передачу досвіду, але і народження нових соціальних якостей, притаманних особистості в оновлених сучасних соціальних умовах. Усвідомлення процесу зміни мислення і дії не може бути визначене поза дискурсом духовності, хоча це поняття не дуже корелює із сьогодішніми змінами у суспільстві. Початок нового століття охарактеризувався наполегливими спробами переосмислення поняття «духовність» в системі філософських категорій, залучаючи насамперед концепцій духовності в християнської філософії [1, 2, 3]. Треба визнати, що для цих концепцій взагалі

притаманна діяльнісна характеристика категорії духовності через визначення її основоположної ролі в процесі самоактуалізації (самотворення, самовизначення) особистості. Такий підхід допомагає розкривати сенс та зміст поняття «духовність» через сутність особистості, ставати механізмом її формування.

Сучасні дослідження стверджують, що однаково актуальними і взаємопов'язаними є питання духовності суспільства й особистості. Духовність суспільства – це наявність та рівень політичної свободи, громадянської рівності, розвитку національної ідеї, мобілізації новітніх досягнень наукової думки, духовного досвіду народу, розквіту освіти й культури, вироблення освітньої традиції, створення соціуму з глибокими принципами моралі. Духовність особистості – категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення; включає гармонію особистого, суспільного і природного; високі моральні принципи, мотивацію діяльності, особистісну відповідальність. [4, с. 5] Духовність – особлива якість особистості, формування якої хоча і є складовою частиною процесу соціалізації, але не повністю детерміновано впливом соціуму, а розвивається всередині конкретного індивіда на шляху його особистісного становлення під впливом як раціональних чинників процесу соціалізації, так і стихійних, неінтенціональних, соціальних та особистісних. Духовність завжди пов'язана з внутрішнім світом особистості, людським суб'єктивізмом, і, в кінцевому рахунку, є відокремленням індивіда в соціумі. І хоча духовність знаходить своє відображення в мистецтві, літературі, філософії, моралі, науці, релігії, по суті, вона формується і живе тільки в людині. Причому процес формування духовності триває все життя, як складова невід'ємна частина соціалізаційного процесу.

Феномен духовності носить системний характер, що може бути представлено на двох рівнях: раціональному, який дозволяє виявити певні зв'язки, закономірності, суттєві риси внутрішньої організації особистості, та включає усвідомлені, засвоєні в процесі соціалізації, освіти, виховання соціальні уявлення щодо різних проявів духовності; ірраціональному, який розкриває внутрішній, прихований, неусвідомлений світ людини, який може проявлятися через інтуїтивні, чуттєві, рефлексивні прояви особистості. Таким чином, духовність можна визначити як сукупність в системі особистісних мотивів двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнавати, винаходити, творити, мріяти і соціальної потреби жити і діяти в соціумі. Процес соціалізації представляється в двох рівновеликих складових – раціональної та емоційної, творчої, духовної. Раціональна складова – продукт впливу таких загальнозначущих чинників, як виховання, освіта, навчання.

Але соціалізація – це не тільки усвідомлений, соціально обумовлений вплив, це ще й стихійні чинники, що носять скоріше ірраціональну спрямованість. Такою емоційною складовою є процес формування, або скоріше народження духовності, який містить у собі суб'єктивну мотиваційну структуру людини, що несе в собі потребу в самореалізації, самовираженні в пізнанні або діяльності.

Треба зазначити, що негативні процеси в духовній сфері особливо наполегливо заявляють про себе в період потужних і глибинних потрясінь в соціально-економічній і політичній сферах суспільства. У цих умовах зростає раціонально-розумовий компонент духовності на шкоду моральному, «піднесено духовному», про що свідчить розквіт таких явищ як егоїзм, байдужість, жорстокість, зрада, бездуховність тощо. Внаслідок цього переважають спекулятивні форми плюралізму в судженнях і оцінках істинної природи духовності, її місця і ролі у визначенні життєвої позиції людини, її світоглядних орієнтирів, розмивання духовно-ціннісних систем. Проблема духовності набуває особливої значущості для українського суспільства, що переживає глибоку системну кризу, яка охоплює і духовні основи життєдіяльності людини. Загальна девальвація духовних цінностей ставить під питання існування самої людської свідомості в її змістовному, ціннісному вимірі.

Таким чином, всі соціальні інститути, соціальні спільноти і структури, що приймають так чи інакше участь у процесі соціалізації мають прямий або опосередкований вплив на формування духовності. В першу чергу це стосується тих інститутів, які відповідають за передачу і засвоєння цінностей, норм, основ культури і моральності, стереотипів поведінки, соціальних ролей. Щоб розібратися в даній проблемі, необхідно розуміти, що для соціальної філософії відповідь на питання про природу, закономірності, форми процесу соціалізації є насамперед відповідь на питання про принципи відтворення соціальною системою самої себе в своїх істотних характеристиках. Так, наприклад, Е. Дюркгейм, з'ясовуючи роль і значення громадських структур для розвитку дітей і молодих людей, вказував, що виховання являє найголовніший засіб суспільства, «завдяки якому воно формує у своїх дітей найважливіші умови для їх існування» [5, с. 81]. Тільки завдяки цьому засобу, на думку Дюркгейма, можна досягнути те, що до сутності людини, за народженням егоїстичної і несоціальної, додається одна нова, соціальна сутність, завдяки якій людина набуває здатності вести моральне і соціальне життя.

Духовність як невід'ємна опосередковуюча ланка в усіх процесах людської життєдіяльності є найважливішою складовою людського буття і культури. Кризовий стан духовності призводить до того, що людсь-

ке буття втрачає свої суттєві антропологічні параметри – людяність, одуховленість, універсальність. Тому формування якісно нового стану духовності з новими ціннісно-смысловими засадами і обріями стає однією із головних передумов уникнення антропологічної катастрофи. Але новий ціннісно-смысловий континуум духовності принципово не може бути уніфікованим і монокультурним, заснованим на утопічно-нормативістському баченні людини і соціуму. [6, с. 14] Отже стають актуальними пошуки антропокультурних властивостей, уподобань, цінностей і смислів, які б уможливили формування людиновимірної соціокультурної реальності, таких адекватних передумов для духовного самовизначення і самореалізації особистості, які не руйнували б підвалини буття інших людей, культури, соціуму, цивілізації, екосистем. У сучасних умовах все більш складно динамічно адаптуватися в мінливій соціальної реальності. Процес соціалізації, з одного боку, забезпечує нормальне функціонування індивіда в суспільстві, але з іншого боку, в силу двостороннього діяльнісного характеру соціалізації суспільство розвивається все більш стрімкими темпами, що породжує чимало кризових ситуацій. Тому виникає необхідність аналізу тих механізмів, які здатні забезпечити особистості самозахист в таких обставинах. Одним з них таких механізмів є формування і розвиток духовності як складової частини соціалізаційного процесу кожної особистості. Все це ставить перед системою освіти і виховання задачу поєднання духовного збагачення особистості зі стимулюванням її соціальної активності в інших сферах суспільного життя та забезпеченням психологічної та соціальної підготовки до можливих труднощів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, що в кінцевому підсумку зводиться до самовираження, самореалізації особистості, а не тільки до ефективного функціонування в суспільстві. Складні процеси соціалізації взаємопов'язані і взаємозумовлені, але це вплив спрямований не тільки ззовні на формування особистості. Це і вплив людини на соціум навколо себе, це і «творіння» свого, внутрішнього світу, основною з категорій якого є категорія духовності. Таким чином, мова йде не просто про самореалізацію, самовираження, але, перш за все про створення внутрішнього світу, «знаходження самого себе», вибір сенсу життя.

Разом з тим, дуже важко «знайти себе» в суспільстві, де постійно переважає невизначеність як в оцінці особистих перспектив, своєї ролі і місця в житті, нестійкість соціальних норм, мінливість системи соціальних ролей, стереотипів поведінки, загальнозначущих цілей і цінностей. У такому суспільстві установки руйнуються швидше, ніж відбувається створення, осмислення і прийняття нових. На закінчення необхідно відзначити, що в процесі соціалізації (і, зокрема, з'ясування

і вибору мети і сенсу життя) велика роль належить духовності. Рівні усвідомлення особистістю сенсу свого життя можуть бути різними: від загальних уявлень до ясного розуміння конкретних завдань своєї сьогоденної і завтрашньої діяльності.

Список літератури: 1. Бердяев Н.А. Самопознание: Опыт философской автобиографии / Н.А. Бердяев. – М.: Международные отношения, 1990. – 336 с.; 2. Лосев А.Ф. Дух // Философская энциклопедия: В 5-ти т. – М., 1962. – Т. 2. – 52 с.; 3. Соловьев В.С. Философские начала цельного знания / В.С. Соловьев // Соч. В 2-х т. – М., 1991. – Т. 2. – 252 с.; 4. Корецька А.І. Соціально-освітні чинники формування духовності особистості в сучасному українському суспільстві : Автореф. дис...канд.. філос.. наук 09.00.03 / А.І. Корецька; Ін-т вищої освіти АПН Укр. – К. – 2003. – 21 с. 5. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с. 6. Степаненко І.В. Духовність: філософські конструкти і соціокультурні репрезентації: дис... д-ра філос. наук: 09.00.04 / І.В. Степаненко; Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2004. – 422 с.

РОЗДІЛ 9

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ І ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИРІШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

*Аверченко В.И., Ананьева О.О.
г. Харьков, Украина, Туркменистан*

ПРАВСТВЕННО-ЭТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ ТУРКМЕНИСТАНА

Охрана природы, рациональное и бережное использование ее ресурсов, сохранение биоразнообразия с первых лет становления молодого независимого Туркменского государства, определены ключевыми аспектами государственной стратегии, нацеленной на гармонизацию устойчивого развития общества и окружающей среды, обеспечение экологического благополучия.

Туркменистан – страна пустынь и оазисов, своеобразных исторических и культурных традиций. На его территории процветали древнейшие цивилизации мира. Это одно из самых богатых государств мира по запасам газа и нефти.

Туркменистан – самая равнинная страна в Средней Азии. Примерно 80 % территории занимают пустыни. Самая большая – Каракумы («Черные пески»). Растительность страны в основном пустынная. Большая часть пустыни используется как круглогодичное пастбище. Животный мир характерен для зоны пустынь, горных районов и долин. На территории Туркменистана 9 природных заповедников и 16 заказников.

Важнейшие полезные ископаемые в стране – нефть и газ. Туркменистан также богат залежами минеральных солей, среди которых главными являются хлориды и сульфаты, имеются месторождения ртути.

С момента обретения независимости, перед страной стояли стратегические цели и задачи, заложенные в Конституции страны: перейти на полную переработку отечественного сырья и выпуск готовой продукции – от сельскохозяйственной отрасли до промышленной и нефтегазовой; развивать науку как стратегическое направление государственной политики; укрепить экономическую мощь за счет новейших технологий и ноу-хау.

Политика Туркменистана в области развития промышленности направлена на интенсификацию деятельности перерабатывающих отраслей, экспортно-ориентированных и импортозамещающих производств, на дальнейшую структурную перестройку отраслей, создание

новых и модернизацию существующих мощностей, внедрение высоких технологий и новейших программных продуктов.

Одновременно с развитием добычи природного газа и нефти в стране за истекшие 23 года независимости сформировались и развиваются перерабатывающие отрасли.

Объемы переработки сырой нефти с каждым годом возрастает. В результате реконструкции и модернизации Туркменбашинского комплекса нефтеперерабатывающих заводов и его полным техническим переоснащением современным ресурсосберегающим оборудованием и с минимальным уровнем загрязнения окружающей среды, обеспечивается выпуск продукции, соответствующей мировым стандартам.

В текущем году введены в строй действующих: газоперерабатывающий завод в Ходжамбазском этрапе, газотурбинная электростанция в Сердарабатском этрапе, а также комплекс заводов по производству аммиака и карбамида, газотурбинная электростанция в городе Мары. Важным фактором процветания Туркменистана является устойчивое развитие энергетики с целью полного удовлетворения потребностей страны в электроэнергии, а также наращивание объемов ее экспорта в такие страны, как Иран, Турция, Афганистан.

Расширяется производство новых видов продукции для нужд электроэнергетики, а также необходимого оборудования и запасных частей для нефтяной и газовой промышленности. Машиностроительная отрасль также развивается и производит много нового оборудования для теплосетей: центробежные насосы, стальное и чугунное литье, оборудование для предприятий пищевой промышленности и запасные части.

За годы независимости в стране были построены десятки современных текстильных предприятий, что позволило произвести техническую революцию в текстильной отрасли и увеличить объемы переработки производимого в стране хлопка-волокна с 3 до 55 %. Это высоко – рентабельные текстильные предприятия, оснащенные передовыми высокоэффективными технологиями европейских стран и Японии с законченным технологическим циклом от переработки хлопка-волокна до выпуска готовой продукции, ранее не производимой в Туркменистане.

Сегодня, в стране успешно воплощаются в жизнь масштабные программы, реализуются беспрецедентные социально-экономические проекты, достигнуты впечатляющие успехи в социальной сфере. Широкий размах в стране обрело строительство новых городов и сел, современных детских оздоровительно-развлекательных центров, школ, больниц, стадионов, музеев, дворцов культуры, автомагистралей и железных дорог, крупных мостов, заводов и фабрик, жилых массивов, международных газотранспортных артерий и других значимых объектов.

На современном этапе ключевым направлением политики Туркменского государства является последовательное повышение социально-бытового уровня населения. Бесплатные предоставления населению природного газа, электроэнергии, воды, льготных расценок, установленных на жилищно-коммунальные услуги, услуги связи, услуги в сфере железнодорожного, воздушного и автомобильного транспорта, строительные материалы, на выдаваемые ипотечные кредиты и другие льготы. Ежегодно в стране повышаются размеры заработной платы, пенсий, государственных пособий, студенческих стипендий.

Всесторонняя поддержка усилий международного сообщества по обеспечению мира на всей планете, всеобщей безопасности и устойчивого развития выступает ключевым вектором внешнеполитической стратегии нейтрального Туркменского государства. Присоединение страны к более чем 90 международным конвенциям служит ярким тому подтверждением.

Туркменистан осуществляет широкое сотрудничество с ООН и по вопросам экологической безопасности и охраны окружающей среды. В данной связи страна руководствуется необходимостью принятия эффективных мер по улучшению экологического состояния в Среднеазиатском регионе.

Приверженность Туркменистана экологически безопасному и устойчивому развитию наглядно подтверждают ратифицированные государством природоохранные конвенции ООН о биологическом разнообразии, по борьбе с опустыниванием, об изменении климата, об охране озонового слоя, об охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер.

Национальная природоохранная стратегия базируется на комплексном решении задач в экономическом секторе, социальной сфере и экологии, что является важнейшим условием благополучной во всех отношениях жизни людей. Сотрудничество в сфере экологии выступает одним из ключевых аспектов внешнеполитического курса Туркменистана, выступающего за активизацию конструктивного международного диалога на данном направлении. Свидетельство тому – десятки различных проектов и программ, реализуемых в настоящее время на национальном и региональном уровне и поддерживаемых такими авторитетными международными структурами, как Программа развития ООН, Программа ООН по окружающей среде, Глобальный экологический фонд и др.

В стране проводится огромная работа в области охраны природы, сохранения биологического разнообразия и природных ландшафтов, в том числе в рамках принятых недавно Национальной стратегии по изменению климата и Национальной лесной программы Туркменистана. В

соответствии с Конституцией Туркменистана, в которой закреплён тезис о государственном контроле за рациональным использованием природных ресурсов и охраной окружающей среды, постоянно совершенствуется законодательство. Приняты отвечающие общепризнанным международным нормам Законы «Об охране природы», «Об особо охраняемых природных территориях», «О защите озонового слоя», «Лесной кодекс», «О рыболовстве и сохранении водных биологических ресурсов», «О растительном мире», «О животном мире» и др. Сохранению экологического благополучия всесторонне способствует наращивание научно-технического потенциала страны.

Во всех отраслях национальной экономики сегодня внедряются инновационные, ресурсосберегающие технологии, предпринимаются меры в целях повышения эффективности контроля за чистотой атмосферы, соответствия экологическим стандартам и требованиям строящихся заводов и фабрик, других объектов, которые в обязательном порядке проходят соответствующую экспертизу по их безопасности для окружающей среды.

В качестве конкретного примера можно привести такие крупные инвестиционные проекты, как модернизация и техническое перевооружение флагмана отечественной нефтехимической промышленности – Туркменбашинского комплекса нефтеперерабатывающих заводов, строительство в Каракумах Туркменского озера «Алтын Асыр», призванного коренным образом улучшить состояние орошаемых земель, решить многие проблемы, связанные с засолением почв, заболачиванием и засухой. Это и охватившая всю страну масштабная озеленительная программа, в рамках которой густые леса появляются вокруг каждого города, населённого пункта, в зелёные наряды «одеваются» берега каналов и рек. Так, в соответствии с принятой в нынешнем году национальной Лесной программой на севере страны, на побережье Саракамышского озера будет реализован грандиозный проект создания лесных насаждений на территории площадью более 20 тысяч гектаров.

Особое внимание уделяется развитию сети особо охраняемых территорий и заповедников, имеющих особое природное, научное, культурное и рекреационное значение. В настоящее время туркменскими специалистами подготовлено эколого-экономическое обоснование для создания Государственного Центрально-Каракумского заповедника для включения его в международную сеть биосферных заповедников, а также в Список Всемирного наследия ЮНЕСКО.

Экологическое образование, как образование для устойчивого развития, следует отнести к важнейшим институциональным основам

управления охраной окружающей среды. Национальным планом действий по охране окружающей среды Туркменистана предусмотрен комплекс соответствующих мероприятий. В их числе разработка, внедрение, а также дальнейшее совершенствование соответствующих программ на различных ступенях образовательного процесса.

Особая роль в формировании экологического мировоззрения принадлежит общему среднему образованию, которое, согласно Закону Туркменистана об образовании, «является основным звеном обучения, обеспечивающим гражданам Туркменистана овладение основами научных знаний, развитие их творческих способностей, культурного уровня» и «является обязательным».

В соответствии с концепцией перехода общеобразовательных школ на двенадцатилетний срок обучения, в Туркменистане разработаны и утверждены учебные планы на основе национального и мирового опыта. При этом в школьную программу введен ряд новых предметов, в том числе – экология.

Специалистов экологов готовят в ряде высших учебных заведениях страны, в том числе Туркменском государственном университете им. Махтумкули, Туркменском международном институте нефти и газа. В других вузах в учебный план включены спецкурсы по охране окружающей среды. В ходе учебы студенты-экологи проходят практику в подведомственных учреждениях Минприроды – на охраняемых природных территориях, в региональных природоохранных управлениях, где получают необходимые для работы навыки, знакомятся с ее спецификой.

Проблеме подготовки кадров в области охраны природы, добычи и переработки полезных ископаемых уделяется особое внимание. Государство оплачивает обучение и стажировку специалистов в таких странах, как Украина, Россия, Белоруссия, Польша. Обмен студентами происходит между Туркменистаном и США.

Проводимая Туркменистаном государственная экологическая политика гармонично сочетается с политикой стабильного развития мирового сообщества, охраной экосистем земного шара и признается на международном уровне.

Активное участие независимого и нейтрального Туркменистана в международном сотрудничестве – залог устойчивого и безопасного с точки зрения экологии управления природными ресурсами. В этом заключается благополучие и стабильное развитие Туркменистана, центральноазиатского региона и всего мирового сообщества.

*Авраменко В.Л., Черкашина Г.М., Підгірна Л.П.,
Близнюк О.В., Лебедев В.В., Мішуров Д.О.
м. Харків, Україна*

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИРОБНИЦТВА, ПЕРЕРОБКИ І ЗАСТОСУВАННЯ ВИСОКОМОЛЕКУЛЯРНИХ СПОЛУК – НАЙВАЖЛИВІШОГО ФАКТОРУ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ І РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Полімери такі стародавні, як і світ у якому ми живемо. У повсякденному житті первісні люди використовували полімерні матеріали в основі яких лежать органічні сполуки надзвичайно великої молекулярної ваги: волосся і шкіри тварин, кору та листя рослин, натуральний каучук, деревину, бавовняні, лляні та шовкові волокна, клечі речовини.

Але лиш у двадцятому сторіччі високомолекулярні органічні сполуки стали знаходитись у центрі уваги хіміків і фізиків – тому, що були знайдені шляхи синтезу таких речовин у лабораторних та виробничих умовах, були відкриті основні закони, які управляють поведінкою великих молекул. На цій основі з'явилась можливість створення самих різноманітних полімерних матеріалів.

Сучасне машинобудування, авіація, космічна техніка, автомобілебудування електро- і радіотехніка, електроніка, будівництво, транспорт, усі вони немислимі без використання матеріалів, які виготовлені з полімерів.

Сучасні галузі культури- кино, друк, радіо і телебачення прямо чи побічно пов'язані з розвитком промисловості пластичних мас, який є одним з головних напрямків технічного прогресу.

Буряні темпи росту промисловості пластичних мас у всьому світі пов'язані з тим, що із всіх існуючих матеріалів пластичні маси вже вишли на друге місце по об'єму виробництва після металів.

Світові прогнози показують, що загальний обсяг використання пластичних мас нао початок 21 століття значно перевершив використання металів. Це означає, що не тільки значна частина металів буде замінена пластмасовими, але й більшість виробів буде створюватись з принципово нових полімерних матеріалів у відповідності з їх специфічними властивостями.

Інтенсивному розвитку промисловості пластичних мас сприяє перегляд світової тенденції у сировинному забезпеченні галузі- якщо раніше основний упор робився на такі джерела сировини, як газ, нафта, кам'яне вугілля, то у даний час найбільш перспективними вважаються відновлювані джерела сировини-відходи сільськогосподарського виробництва, лісохімічна сировина, етиловий спирт та ін.

Крім того, другим важливим резервом є вторинна сировина, яку повертають у виробничий цикл.

Створення високоефективних процесів синтезу полімерів, рішення задач, пов'язаних з переробкою синтезованих полімерів у вироби, вибір оптимальних умов експлуатації виробів з полімерів, вимагає розгляду питань технології високомолекулярних сполук в нерозривності з їх технологічним циклом, який включає наступні етапи:

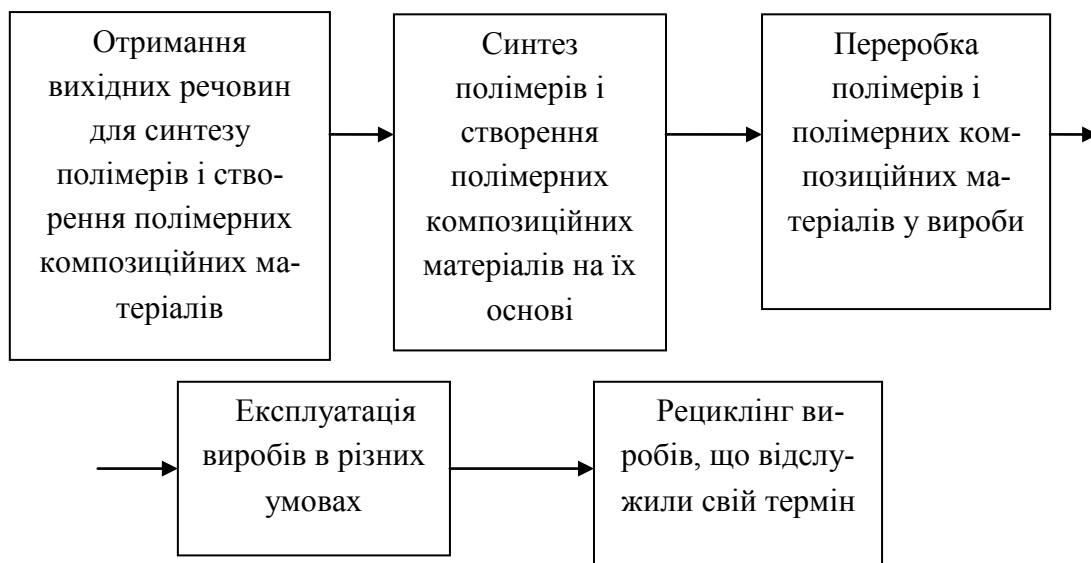

Рисунок – Технологічний цикл високомолекулярних сполук

Такий підхід до високомолекулярних сполук визначає і обумовлює величезний комплекс наукових, технологічних і екологічних проблем.

Існує дві серйозні проблеми з приводу яких необхідно розглядати питання технічного прогресу у зв'язку зі значним розширенням галузей застосування полімерних матеріалів і питанням захисту навколишнього середовища:

Перша з них – об'єми виробництва високомолекулярних сполук у всьому світі величезні, а вироби з них, які виводяться з експлуатації, викидаються і являють собою загрозу для довкілля.

Друга проблема – сьогодні спеціально синтезують і виробляють полімери, які не мають заміни при вирішенні екологічних проблем.

Масштаби першої проблеми, яка пов'язана з небезпекою для довкілля можна уявити, якщо взяти до уваги, то світове виробництво полімерів значно зростає, тому що потреба в полімерних матеріалах на сучасному етапі розвитку науки і техніки та новітніх технологій дуже висока, а світове застосування полімерів щорічно зростає на 5–6 %.

Якщо звернутися до початку технологічного циклу, то видно, що промислові синтетичні полімери, які отримують реакціями полімериза-

ції і поліконденсації з низькомолекулярних сполук- мономерів, які є досить стійкими і не завжди небезпечними хімічними сполуками. Тому екологічні проблеми першого етапу технологічного циклу вимагають створення відповідних технологічних процесів, які несуть мінімальну загрозу довкіллю.

Які ж підходи використовують для боротьби із забрудненням природи, пов'язаним з виробництвом полімерів? По-перше, це знищення відпрацьованих і викинутих полімерів. Здавалося б, що найприроднішим могло б бути окислення цих органічних речовин при високих температурах або попросту їх спалювання. Однак при цьому знищуються в принципі цінні речовини і матеріали. Продуктами спалювання в такому випадку є вода і вуглекислий газ, а це значить, що не вдається повернути навіть вихідних мономерів, з яких отримували знищені полімери. Крім того, як вже говорилося вище, виділення в атмосферу великих кількостей вуглекислого газу призводить до глобальних небажаних ефектів, зокрема до парникового. Але ще гірше, що при спалюванні утворюються шкідливі леткі речовини, які забруднюють повітря і, відповідно, воду і землю. У разі полівінілхлорида – це різноманітні низькомолекулярні хлоровані органічні речовини, що відрізняються високою токсичністю. Утворюється і газоподібний хлористий водень, який розчиняючись у воді і дає соляну кислоту. Спалювання поліетилену, макромолекули якого складаються з атомів вуглецю і водню, продуктами спалювання якого є вода і вуглекислий газ, теж небезпечно. Не кажучи вже про численні доданки, в тому числі барвників та пігментів. В результаті в навколишнє середовище виділяються різноманітні сполуки, що включають важкі метали, використовувані в якості каталізаторів при синтезі полімерів, які теж шкідливі для здоров'я. Звичайно, відходи полімерів, незважаючи на це, частково знищують спалюванням, вловлюючи утворюються леткі шкідливі речовини. Однак це значно здорожчує їх знищення. Саме ця обставина призводить до подорожчання і самих полімерів, у вартість яких включають і витрати на їх знищення.

Значно перспективнішим способом зниження забруднення навколишнього середовища полімерами є вторинна переробка полімерів і виробів з них, які відслужили свій термін. Але проблема ця, не настільки проста хоча б вже тому, що ми маємо справу, як правило, з брудними відходами, які включають сторонні домішки. Це виключає можливість застосування високопродуктивного та високотехнологічного обладнання, що використовується при первинній переробці вихідних полімерів. Це обладнання може вийти з ладу через абразивний вплив твердих частинок мінерального походження. Крім того, при переробці, якщо вона можлива в принципі, виходять «брудні» вироби, товарний вигляд і споживчі властивості яких не

можуть конкурувати з первинними виробами. Правда, існує можливість використовувати продукти вторинної переробки за іншим призначенням, наприклад додавати подрібнені відходи для покриття доріг, що сприяє підвищенню їх механічних властивостей та довготривкості.

Подрібнені відходи добавляють в каучуки при виробництві автомобільних шин, що значно економить синтетичні і натуральні каучуки, які одержують з продуктів переробки нафти та натуральної сировини.

В останні роки виникли і почали практично реалізовуватися нові ідеї синтезу «екологічно чистих» полімерів та виробів з них. Йдеться про полімери та матеріалах з них, здатних більш-менш швидко розкладатися в природних умовах. Відомо, що всі біологічні полімери, тобто полімери, синтезовані рослинами і живими організмами, до числа яких відносяться в першу чергу білки і полісахариди, в тій чи іншій мірі схильні до руйнування, каталізаторами якого є ферменти. Тут спостерігається принцип: що створює природа, то вона здатна зруйнувати. Якби цей принцип не спрацював, то ті ж полімери, у величезних кількостях вироблені мікроорганізмами, рослинами і тваринами, після їх загибелі залишалися б на землі. Однак, цього не відбувається, і високоефективні біологічні каталізатори-ферменти-роблять свою справу й успішно справляються з цим завданням.

Зовсім інша справа синтетичні полімери, для яких ще природа не виробила ефективних засобів і механізмів їх розкладання. Можна в кращому випадку розраховувати, що деякі ферменти, відповідальні за швидке і вибіркове руйнування природних органічних речовин, будуть робити те ж саме із синтетичними полімерами, до складу яких входять відповідні функціональні групи. До синтетичних полімерів, схильних до біорозкладання, відносяться деякі поліестери (полілактіди). Якщо ці полімери потрапляють в землю і знаходяться там певний час, то виявляється що їх маса зменшується в середньому на 20 %. Це характерно для ферментного гідролізу, продуктами якого є низькомолекулярні речовини, розчинні у воді і дифундуючі в оточуючий зразок простір. Цей процес протікає на поверхні твердого тіла, оскільки ферменти, будучи білками, тобто природними полімерами, не здатні проникати в об'єм зразка поліестеру. Джерелом таких ферментів служать грибки, що мешкають в ґрунтах. Одночасно з цим в об'ємі зразка протікає і хімічний гідроліз, тобто руйнування поліестерних зв'язків полімерних ланцюгів молекулами води, здатними проникати всередину зразка полімеру. Цей процес супроводжується розривом ланцюгів, в результаті якого відбувається деструкція зразка.

Відомо, що короткі ланцюга поліетилену зі ступенем полімеризації 20–30 в дійсності служать їжею (субстратами) для певної групи мік-

роорганізмів, що нараховує більше 100 різновидів. Такий процес з точки зору хімії представляє собою послідовні хімічні перетворення, каталізаторами кожного з яких є певний фермент. Передбачається, що в результаті перетворень утворюється оцтова кислота, яка і використовується мікроорганізмами як їжа й вихідний будівельний матеріал. Тобто, якщо здійснити руйнування високомолекулярного поліетилену, використовуюваного для одержання різноманітних матеріалів на більш короткі фрагменти, то подальше розщеплення його можуть здійснювати мікроорганізми, що мешкають у природному середовищі. Для того щоб довгий ланцюг поліетилену в природних умовах міг розщеплюватися на відносно короткі фрагменти, в нього при синтезі полімеру вводять «слабкі зв'язки», які під дією сонячного світла, в присутності кисню і вологи атмосфери здатні руйнуватися з помітною швидкістю.

Охоплюючи і аналізуючи послідовно весь технологічний цикл високомолекулярних сполук- від вихідних мономерів до виробів в умовах експлуатації неважко виявити величезні перспективи розвитку цієї галузі промисловості на користь сучасній цивілізації без нанесення шкоди довкілля.

*Гамалія К.М.
м. Київ, Україна*

ЗАГИБЕЛЬ ДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Екологічний фактор є однією з найважливіших передумов зародження та подальшого існування цивілізації. Перші світові цивілізації виникли у IV–III тисячоліттях до н. е. у благодатних сонячно-басейнових одиницях великих річок: Тигру та Євфрату, Нілу, Хуанхе та Янцзи, Інду та Гангу [1]. Проте нераціональне використання наданих природою благ призводило до припинення цивілізаційних процесів.

Землі Месопотамії, нанесені водами Тигру та Євфрату, були придатними для зростання рослин, для розвитку флори і фауни. Прохолодні оази посеред пустелі, зрошені водою – символом благодаті – можна було сприймати як райські сади. Є підстави вважати, що ідея раю (Едему), саду богів, зародилася саме в Месопотамії. Проте для того, щоб жити в цьому Едемі, люди мали докладати значних зусиль. Пізній розлив річок був несприятливим для вирощування зернових; мул, що залишався на полях, був не таким плідним, як нільський у Єгипті. Орні землі в долинах треба було створювати штучно: осушуючи болота, зрошуючи пустелю, огорожуючи дамбами течію річок. Спочатку жителі Месопотамії успішно справлялися з труднощами, але поступово через виснаження та

засоленість ґрунту цінні культури (пшениця) почали витіснятися менш цінними (ячмінь), а неврожаї, що періодично відбувалися через жорстоку посуху, супроводжувались голодом.

Падіння Вавилону, що ознаменувало кінець цивілізації у Месопотамії, часто пояснюють порушенням всіх божих заповідей, про що йдеться у Біблії: «І Вавилон, краса царства, гордість халдеїв, буде знищений богом, як Содом и Гоморра. Не заселиться ніколи, і не буде жителів в ньому». Проте його падіння можна пояснити цілком реальними обставинами економічного та геополітичного характеру. Цікаву версію цієї події пропонує Л.М. Гумільов. На його думку, іригація Вавилонії була організована цілком раціонально: надлишок води з Тигру та Євфрату під час їх розливу спрямовувався до моря через Тигр, і це позбавляло ґрунт від забруднення гравієм та піском, нанесених повінню. У 582 р. до н. е. цар Навуходоносор одружився з єгипетською царівною Нітокрис, яка, порадившись з освіченими єгиптянами свого почту, запропонувала збудувати новий канал для збільшення площі зрошуваних земель. В результаті будівництва Паллукату, каналу, що починався вище Вавилону, течія Євфрату уповільнилася, зрошувальна система почала заповнюватись алювієм, а на засушливих ділянках зросла засоленість ґрунту. Землеробство стало нерентабельним, мешканці почали залишати Вавилон, який у 129 р. до н. е. зробився здобиччю парфян. До початку нової ери на його місці залишалося невеличке поселення. Як вважає А. Оппенгейм, деякі жителі Вавилону не покидало місто ще впродовж тисячоліття після його падіння. Але це було вже не життя, а животіння серед руїн та постійних нападів з боку ворогів та грабіжників [2]. «Коли до справи береться етнос, що складає частину оточуючого його ландшафту, він працює в унісон з природними процесами і створює стійкий біоценоз, в якому для рослин, тварин та людей є екологічні ніші», – зазначив Л.М. Гумільов [3, с. 325]. А механічне перенесення до Межиріччя єгипетських методів меліорації виявилось згубним. І якщо рокові слова «мене, текел, фарес» (підрховано, зважено, розділено) і не були накреслені вогняними літерами на стіні тронної зали, в якій розважався царський син Валтасар зі своїми підлеглими, слід визнати, що Вавилонське царство стало першим суспільним організмом, приведеним до кризи пороками, які виникають в процесі розвитку цивілізації.

Більше чотирьох тисяч років тому населення басейну Інду створило високорозвинену культуру, яка не поступалася таким вогнищам світової цивілізації, як Месопотамія та Давній Єгипет. На думку академіка В. В. Струве «відкриття у Мохенджо-Даро, Хараппі та інших пунктах долини Інду найдавнішої індійської культури може бути порівняно за своїм значенням для вивчення історії людства з відкриттям у межах

Греції крито-мікенської культури» [4, с. 51]. Жителі долини Інду не практикували штучне зрошення: вони збільшували площу оброблюваної землі, будуючи греблі під час розливу води. Відклади мулу були тоншими, ніж в Єгипті, проте врожаї були чудовими.

Пояснення причин занепаду і загибелі індської (хараппської) культури є предметом запеклих дискусій між вченими. Деякі з них вважають, що основна причина полягає у таких змінах клімату, як посуха, викликана вирубкою лісів, засолення ґрунтів, повінь. Про це йдеться ще у Страбона: «Інд, залишивши своє річище, набагато глибше, стрімко тече, вивергаючись подібно до катаракти» (XV, 1. 19). Його слова підтверджуються результатами гідрологічної експедиції Д. Рейкса, який дійшов висновку, що в зв'язку з тектонічними поштовхами рівень води в Інді змінився, і це призвело до затоплення міста. За даними експедиції пакистанських археологів та Пенсильванського університету, у 140 км від Мохенджо-Даро знаходився центр тектонічного струсу, що стало причиною його загибелі. Місто п'ять разів заливало водою, населення захищалося від повені, будуючи дамби, і все ж зрештою мусило його залишити. Наявність внутрішніх причин падіння хараппських міст не виключає ролі зовнішнього фактору – вторгнення іноземних племен. Вивчення системи зовнішніх укріплень показало, що в останній період існування цих міст населення дбало про оборону. Переживаючи внутрішні зміни, цивілізація Хараппи стала більш уразливою, і поява завойовників легко підштовхнула її до занепаду [5].

Д. Косамбі вважає, що до загибелі хараппської цивілізації, як і давньої цивілізації Месопотамії, був викликаний регіональною екологічною катастрофою: «Остаточна загибель міст долини Інду могла бути наслідком тільки однієї причини – краху їхньої системи землеробства. Оскільки там не було зрошувальних каналів, це означає, по-перше, що ріки, як це нерідко трапляється, могли змінити свої річища. Тоді місто втрачало своє значення порту, доставка зерна та інших продуктів ставала утрудненою. По-друге, завойовники не були землеробами. Вони зруйнували дамби, що сприяли значному розширенню площі відкладення родючого мулу під час розливу рік. Це означало кінець виробництва зерна, а отже, і самих міст, які в результаті тривалого застою почали вже схилятися до занепаду» [6, с. 80].

Осередком давньокитайської цивілізації вважається басейн Хуанхе, природні умови якого дуже сприятливі для землеробства. Влітку або рано навесні Хуанхе періодично виходить з берегів і приносить з собою багато мулу, удобрюючи землю. У давні часи, коли річкові береги та гірські схили були вкриті лісами, розливи не були такими руйнівними, як це стало відбуватися згодом. 3–4 тисячі років тому клімат у цьому регіоні був значно м'якшим – теплішим і вологішим, ніж зараз. Серед бага-

тої рослинності траплялися види, близькі до субтропічних. Благодатні умови середньої частини Хуанхе сприяли ранньому розвитку землеробства. Дослідження з історичної географії та кліматичних особливостей даного регіону свідчать про те, що осаді випадали тут у достатній кількості і у потрібний для вирощування врожаю час, а отже землеробство не залежало від штучного зрошення. В цілому епоха III–II тисячоліть до н. е. оцінювалась у китайських трактатах як «золотий вік», оскільки з точки зору природних умов та демографічного тиску на землю цей період був дуже сприятливим. На Середньокитайській рівнині, де жили давні китайці, акумулювалася в ті часи, на думку М.І. Вавилова, майже третина світової різноманітності видів рослин і тварин [7]. За наявності таких величезних багатств природних ресурсів населення було відносно нечисленним, демографічний ріст обмежувався кількістю здобутих дарів природи. Діяльність людини поки ще не змінила природний ландшафт, глобальне похолодання не наступило, екологічний баланс не порушувався [8].

У I тисячолітті до н. е. природні умови долини Хуанхе помітно змінилися: клімат став більш сухим і холодним, скоротився вегетаційний період. Необхідною умовою вирощування культурних рослин замість дренажу стало зрошення. За даними китайського історика Бань Гу, до I століття н. е. у басейні Хуанхе, за виключенням деяких околиць, не залишилось лісів: їх повирубували, а звільнену від них землю розорали. Хуанхе змінила своє річище, її розливи стали катастрофічними, а після спаду води почалася аридизація, що викликала ерозію ґрунту. Внаслідок господарчого засвоєння широкого лесового плато природний ландшафт змінився на антропогенний, природні комплекси втратили здатність до саморегулювання. Ш. Монтеск'є писав з цього приводу: «Природа завжди діє неспішно і, якщо так можна сказати, обережно, якщо ж її понукають, вона скоро виснажується і всю силу, що залишилася, витрачає на самозбереження, зовсім втрачаючи при цьому виробничу силу та творчу міць» [9, с. 264]. Давньокитайське суспільство у I тисячолітті до н. е. опинилося в стані соціально-екологічної кризи.

Дослідження історії великих річкових цивілізацій показує, що їхньому формуванню сприяли благодатні кліматичні та природні умови. Порушення природного екологічного балансу, викликане змінами природного середовища та нераціональною діяльністю людини, стало одним з важливих факторів, що привели до їхньої кризи.

Список літератури: 1. Мечников Л. Цивилизация и великие исторические реки (географическая теория прогресса и социальное развитие) / Лев Мечников; [пер. с фр. Н.А. Критской]. – М.: Голос труда, 1924. – 255 с. 2. Оппенгейм А.Л. Древняя Месопотамия (Портрет погибшей цивилизации).

лизации); [пер. с англ. М.Н. Ботвинника] / А. Лео Оппенгейм. – М.: Наука, 1980. – 407 с. (По следам исчезнувших культур Востока). 3. Гуми лев Л. Н. Этносфера: История людей и история природы / Л.Н. Гумилёв. – М.: Экопрос, 1993. – 544 с. 4. Струве В.В. Дешифровка протоиндийских писем / В.В. Струве // Вестник Академии наук СССР. – 1947. – № 8. – С. 51–58. 5. Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Древняя Индия. Исторический очерк / Г.М. Бонгард-Левин, Г.Ф. Ильин. – М.: Главн. ред. вост. л-ры, 1969. – 736 с. 6. Косамби Д. Культура и цивилизация древней Индии: Исторический очерк / Дамодар Косамби ; [пер. с англ. М.Б. Граковой–Свиридовой] / ред. Н.Р. Гусевой. – М.: Прогресс, 1968. – 216 с. 7. Вавилов Н.И. Пять континентов. Повесть о путешествиях в поисках новых растений / Н.И. Вавилов. – М.: Географгиз, 1962. – 255 с. 1962. 8. Кульпин Э.С. Человек и природа в Китае / Э.С. Кульпин / ред. О.Е. Непомнин, М.В. Крюков. – М.: Наука, 1990. – 245 с. 9. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. В 2-х тт. / Шарль Луи де Монтескье / ред. М.П. Баскин. – М.: Госполитиздат, 1955. – 800 с.

*Гришин І.Я.
м. Харків, Україна*

БІОНООСЕНСОРОСФЕРНИЙ ПІДХІД У ПЛАНЕТАРНІЙ МІСІЇ УКРАЇНИ З ДОСЯГНЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ (У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ)

*Теза філософа В.Гьосле: «Технічна
діяльність є найважливішою фун-
даментальною ознакою людини»
використана ХНТУСГ при розробці
планетарної місії України.*

Теза філософа В. Гьосле: «Технічна діяльність є найважливішою фундаментальною ознакою людини» використана ХНТУСГ при розробці планетарної місії України»

У статті зроблена спроба показати хід і окремі результати досліджень у частині визначення ролі Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка у формуванні і реалізації планетарної місії України та можливостей університету, як одного із ведучих виконавців місії.

Ключові слова: школа практичної філософії, жива матерія, біоноосенсоросфера, планетарна місія України, земляцтво, споріднена громада-символ.

Вступ. Дослідження проводяться за «Програмою розвитку науки в Харківському національному технічному університеті сільського госпо-

дарства імені Петра Василенка на 2014–2018 рр.», яка затверджена рішенням Вченої ради 27 лютого 2014 р., протокол № 6. Програмою, (пункт 1.9), передбачено розробити проект «Ноосенсоросфера як інтелектуальний і духовно-почуттєвий потенціал у досягненні сталого розвитку та цілей тисячоліття» (далі – «Проект НСС») в контексті Великого Проекту «Скорода-300 – планетарна місія України в досягненні цілей тисячоліття і сталого розвитку у ХХІ столітті» (далі – ВП «С-300») [1, с. 9].

Мета. Метою досліджень є пошук ролі університету в планетарній місії України сталого розвитку у ХХІ столітті в межах «Проекту НСС» та ВП «С-300» до 2022 року.

Методи досліджень. При дослідженні використовуються філософсько-теїстично-науково-практичні підходи: ціннісні аффірмації, постулати, гіпотези, метод праксеології, технологічна кейс-методологія, практична філософія, екзистенціалізм, музеологія тощо.

Основний текст

І. Головні планетарні проблеми і цілі III тисячоліття, які затверджені на Всесвітньому саміті тисячоліть, який пройшов у 2000 році в Нью-Йорку в штаб-квартирі ООН:

1. Викорінювання крайньої бідності й голоду.
2. Забезпечення екологічної стійкості (забезпечення сталого розвитку).
3. Посилення глобального партнерства в цілях розвитку.
4. Забезпечення рівності статей і поліпшення становища жінок.
5. Надання всім жителям планети початкової освіти.
6. Скорочення дитячої смертності.
7. Поліпшення материнського здоров'я.
8. Боротьба з ВІЛ-СНІД, малярією й іншими хворобами.

Безпосередню участь ХНТУСГ приймає у виконанні пунктів 1–4, інші – опосередковано.

Очевидно, що у подоланні голоду на планеті, Україна, володіючи мільйонами гектарів обробляємих чорноземних ґрунтів, при належних менеджменті, науковому і кадровому забезпеченні та відповідним фінансуванням – здатна суттєво (за експертними оцінками до 3-х раз) наростити обсяги виробництва і організувати глибоку переробку продукції. При такому підході та удачі можливо вирішувати також і проблему збереження живої матерії ґрунтів, розвиваючи в країні тваринництво.

Враховуючи весь комплекс проблем III тисячоліття і ХХІ століття, – вважаємо доцільним висказати нашу аффірмацію, що – *участь України у вирішенні проблем голоду і сталого розвитку в найближчі десятиліття повинні в нашій країні очолювати технічні університети.*

Чому саме технічному вищому навчальному закладу з розвинутими філософським і менеджерським секторами навчання та ро-

звинutoю інтелектуально-духовно-почуттєвою психологією і педагогікою доречно стати розробником та реалізатором ролі ВНЗ в планетарній місії України? Спроба дати відповідь наведена в наступних підрозділах: II, III, IV та висновках.

II. Сьогодні техніка знаходиться під пильною увагою з боку менеджерів зі сталого розвитку, і особливо, з боку філософів. З цього приводу В. Гьосле [2, с. 98] відмічає ту обставину, що техніка стала власне філософською проблемою тільки в ХХ столітті, що аж ніяк не суперечило тривалій традиції її філософського осмислення. І це не повинно нікого дивувати – *адже технічна діяльність є найважливішою фундаментальною ознакою людини.*

Політичні події останнього року в Україні, з одного боку – затримали той повільний, але все ж таки рух, у напрямі пошуку шляхів появи висококреативного середнього класу в країні, а з другого – у зв'язку з підписанням між Україною і Європейським Союзом договору про вільну торгівлю й вірогідним у майбутньому входженням України в Євросоюз, – надають поштовх до стрибка інтелекту (*ноо*) нації в розумінні суті і ролі в розвитку таких інституцій як технополіси, технопарки, індустріальні парки та ін., які стануть органічними структурами в системі інструментарію управління науково-технічним прогресом та організації середнього і малого підприємництва. Бо, нажаль, класичних бізнес-структур європейського або американського типу на сьогоднішній день в Україні немає.

III. Психологія людини в контексті сталого розвитку також стає ключовою філософською проблемою в період поступового нарощування впливу ідей, пов'язаних з розробкою концепції біоноосенсоросфери. Включення в процес психології людини, як почуттєвого фактору в еволюції живого, є принципово важливим для її виживання. Це знаходить відображення в коеволюції Людини з Природою, в оновленому визначенні поняття «сталий розвиток».

На нашу думку, це пов'язано з тим, що на даному етапі розвитку суспільства, поки що тільки техніка є, практично, єдиним зафіксованим продуктом живої матерії з часу появи ноосферної теорії в ХХ столітті. Вона дійсно є найвпливовішим фактором у часи глобалізації, що показано раніше на прикладі роботи В. Гьосле [2, С. 98–120] відносно ролі техніки в суспільстві, як ключової проблеми філософії.

Треба також звернути увагу на те, що з часів Ле-Руа, де Шардена та Вернадського (перша половина ХХ століття) інтенсивного розвитку в науці зазнав також в гуманітарній сфері напрямок інноваційного менеджменту. Як приклад можна назвати роботи Друкера в частині організації управління інноваційним розвитком. Яскравою ілюстраці-

єю цього є його визначення поняття «інновація» [3], як пошук недостаючої ланки в процесах розвитку.

У той же час постає логічне питання: **«А чи зможе філософська психологія людини в контексті сталого розвитку територій планети стати поряд з технікою визначною філософською проблемою?»** Бо ми бачимо, що інновація, за визначенням Друкера, є за змістом і новою системною думкою, і за своєю силою впливу, як недостаючої ланки не тільки прийти на зміну перетворень природи, не менше ніж технічна, а й може формувати єдиний ансамбль впливу на розвиток, як з новою технікою, так і без неї [4].

Крім того, на наш погляд, поняття «ноосфера» як сфера, перш за все, напрацювання людиною знань, знаходиться в органічному зв'язку – як зі сферою плаценти психології, так і зі сферою плаценти почуттів. Нема мислення без чуттєвого фактора. Тобто, користуючись термінологією Ле-Руа, де Шардена та Вернадського, для створення, як зазначено, більш продуктивного фактору від дій людини у взаємовідношенні з природою, доцільно фактор *ноо* органічно поєднати з фактором біо та фактором *почуттів* – її *духовно-сенсорною сутністю людини, як елементу живої матерії*. Суть цієї гіпотези є явищем органічного поєднання *плацент: біо, знань і сенсоро*. Біоноосенсоросфера, пасіонарність та ін. – це атрибути психологічного стрибка, який може бути в більшій чи меншій мірі в кожній людині, що знаходиться одночасно в трьох зазначених сферах: *і в біосфері, і в ноосфері, і в сенсоросфері*. А це значить – *в біоноосенсоросфері*, в якій сенсоросфера у вигляді систем мотивацій і стимулювання, та духовності має бути особливим об'єктом менеджерської уваги в перетворенні її в рушійну силу прогресу. Цією функцією в державі займається, як правило, парламент. Його моральна чистота, його совість в контексті участі у державотворенні повинна бути бездоганною.

IV. Сталий розвиток – в умовах можливого рубіконного переходу світу в режим порушення балансу надходжень кількості живої матерії і її розходу під впливом людини – це надзвичайно важливий вектор розвитку любой країни. Україна у цьому напрямку значно відстає. Тому треба включити нові ресурси, які, наприклад, дістались сьогоднішньому поколінню у спадщину.

У ВП «С-300» і «Проекту НСС» особлива увага приділяється також *спадкоємності*, як наявного малозадіяного ресурсу нації, де вона розглядається як *один з базових принципів біоноосенсорного підходу*.

Принцип це особливість, яка включається в основу створення або здійснення чого-небудь. У даному підрозділі статті розглядається саме *спадкоємність*, як *один із принципів*, який і закладається в теорію і практику системного менеджменту інноваційного біоноосенсорного сталого

розвитку територій через пілотні проекти різного типу на базі споріднених громад-символів. Бо українська культура ще лежить під спудом.

Для цього використовується взаємопов'язана спадщина наступних видатних особистостей.

Філософський напрям. Філософи: Абельяр щодо концептуальності (12 століття); Луллій в підходах до комбінаторики і логістики ресурсів (кінець 12 ст. – початок 13 ст.); Сковорода в контексті залучення його ідей в процеси сталого розвитку територій. Наприклад, його бачення ролі пантеїзму, атеїзму, щастя, «зродного труда», триєдності світів, двох натур, «нерівної всим рівності» (18 ст.); К'єркегор, який запустив механізм своєрідної *ідеології екзистенціалізму* (19 ст.); Винниченко в контексті щастя в його концепції конкордизму (перша половина 20 ст.); Ле-Руа щодо введення терміну «ноосфера» та Луї де Шарден у контексті розвитку теорії ноосфери (середина 20 ст.); Вернадський в контексті «освіченої меншості», біосфери і ноосфери (середина 20 ст.); Сартр, наприклад, в теорії, викладеній в його творі «Екзистенціаналізм – гуманізм» (середина 20 ст.); Амосов (дивись його філософію здоров'я, яка безпосередньо задіяна і в процесах досягнення сталого розвитку, і в процесах місійної діяльності України – середина 20 ст.); В. Г'юсле в контексті глобалізму і техносфери (початок 21 ст.); Легре в контексті ціннісних орієнтацій в проектах сталого розвитку територій (початок 21 ст.); Лі Куан Ю (початок 21 ст.) тощо.

Науковий напрям. Вчені: Булаховський (слов'янське мовознавство – 20 ст.); Подолинський (Фізіократія в проектах зі сталого розвитку – 19 ст.); Руденко (Фізіократія в проектах зі сталого розвитку – 20 ст.); Шумпетер (Комбінаторика ресурсів в економіці – початок 20 ст.); Воропаєв (Теорія управління проектами – середина 20 ст.); Довженко (з його жорсткою самокритичністю – 20 ст.) [5]; Друкер (щодо пошуку недостаючої ланки в системі управління сталим розвитком – середина і кінець 20 ст.) тощо.

Україна багата спадщиною особистостей, які є гордістю громад, рад різного рівня: сільських, селищних, районних, міських. Спадщина особистостей або їх дії стають духовним ядром *Громад-символів*, а потім і *стрижнем процесу «зшиву» країни*, спираючись на *принципи спадкоємності і спорідненості*. Очікуємо, що носієм цієї ідеї в ХНТУСГ стануть «земляцтва» студентів адміністративних рад сільських та міських районів країни, а також випускників університету в них. Ця ідея запропонована ректором ХНТУСГ і успішно проходить практичну апробацію в Харківській області.

Але, с позиції планетарної місії України, основна стрижнева недостаюча ланка поки що знаходиться у стані розробки. Що показано у висновках.

Висновки:

Синтезуючи викладене, треба відмітити, що стрижень понятійного апарату всієї розглянутої системи базується на трьох складових визначеннях терміну біоноосенсоросфери. А сам вираз «біоноосенсоросфера» розглядається як маточний, як загальна плацента всього мегапроєкту у вигляді набору мультипроєктів і монопроєктів, перелік окремих із них наводиться нижче:

- розробка і впровадження сучасної техніки і технологій з розвитку тваринництва і глибокої переробки с.г. продукції та сприяння на першому етапі їх залученню із-за кордону [мультипроєкт – **техніка**];

- підготовка відповідних кадрів з інфраструктурою «дитиноцентризму» в системі формування особистості [мультипроєкт – **особистість**];

- забезпечення уваги та любові до вчителя з елементами національної самокритичності [мультипроєкт – **вчитель** за ідеєю О. Довженка] [5];

- формування висококреативного середнього класу з організацією відповідних бізнес-інноваційних структур типу технополісів, технопарків, технодуховного краю, *продуктом яких повинні бути інноваційні малі підприємства*, як основа розвитку середнього класу та громадської спільноти в Україні [мультипроєкт – **середній клас на базі бізнес-інноваційних структур**];

- розробка і реалізація системи внутрішньоукраїнських та міжнародних споріднених територіальних громад-символів в контексті комунікацій і цінностей [мультипроєкт – **«зшивка» країни**];

- розробка і прийняття комплексу мотиваційних і стимулюючих законів в спектрах орієнтації на планетарну місію України [мультипроєкт – **закони**];

- розробка і реалізація матриці понятійного апарату технологій проєктування [монопроєкт – **матриця понятійного апарату**];

- формування експериментальної Школи практичної філософії з орієнтацією на концепції праксеології, біоноосенсоросфери та екзистенції з наступним виведенням накопиченого досвіду в широку загальноукраїнську практику підготовки кадрів [монопроєкт – **Школи практичної філософії**];

- організацію виставково-семінарської і демонстраційної діяльності та включення в процес мережі музеїв «Вищий навчальний заклад та загальноосвітня школа», в тому числі *пересувних музеїв* [мультипроєкт – **демонстраційна діяльність**, в тому числі засобами мережі місцевих музеїв];

- підготовка матеріалів і організаційні заходи щодо проведення чергового *Всесвітнього Форуму зі сталого розвитку у 2022 році* в Україні на честь ювілею Григорія Сковороди, з урахуванням участі в процесі підготовки ряду міністерств і відомств України [монопроєкт – **Всесвітній Форум зі сталого розвитку у 2022 році в Україні**].

Дослідження в сфері культури має особливе генетичне забарвлення в збереженні земель як планетарної проблеми, враховуючи те, що саме обробіток ґрунту тисячі і тисячі років тому покладено в основу першого визначення поняття «культура». Тому в сьогоdnішніх умовах, умовах нарощування дефіциту живої матерії в біосфері, що спотворено людиною доцільно опрацювати парадигму культури в контексті органічної ув'язці з:

- а) сучасними технологіями обробітку ґрунтів і вирощування врожаю;
- б) формування з використанням сучасного передового досвіду особистості і підготовки кадрів;
- в) шанування і поважання традицій, спадку та старших.

Описаний в статті техно-духовно-почуттєвий підхід, направлено на збереження живої матерії і біосфери в цілому з щасливою людиною в ній.

У цьому і є місія України. «А потрібне не є трудним» (Сковорода).

Список літератури: 1. Програма розвитку науки в Харківському національному технічному університеті сільського господарства імені Петра Василенка на 2014–2018 рр., затверджено рішення Вченої ради від 27 лютого 2014 р., протокол № 6. – Харків, 2014. с. 14. 2. Гьосле Вітторіо. Практична філософія в сучасному світі. – Київ, 2003. с. 248. 3. Друкер Питер Ф. Епоха разрыва: ориентации для нашего меняющегося общества, – М. – С.-Пт., Киев, 2007. с. 322. 4. Гришин И.Я. Управление новаторской деятельностью региона. – Харьков, 1998. с. 390. 5. Довженко А. Дневниковые записки 1939–1956. – Харьков, ФОЛІО, 2013, с. 730.

*Гуріна Г.І., Онопрієнко М.В.
м. Харків, Україна*

ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У ДОЛІ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

На початку нового тисячоліття багато глобальних проблем людства (екологічна криза, техногенна і військова загрози та ін.) залишаються невирішеними. Технократичний підхід до їх вирішення виявився мало ефективним. Результати людської діяльності, як правило, приводили нашу цивілізацію до чергових екологічних викликів, катастрофічних змін навколишнього середовища та клімату планети, що не можуть бути розв'язані при теперішньому устрої суспільства. Вже в ХХ сторіччі людська цивілізація повністю трансформувалася в техногенну цивілізацію, сенсом життя і розвитку якої є виробництво споживчих матеріальних цінностей і благ. Економіки всіх країн, що інтегровані у світову економічну систему, орієнтовані насамперед на зростання виробництва і

споживання, тому уповільнення темпів зростання виробництва продукції провідних сфер економіки, включаючи енергетику і галузі з видобутку сировинних ресурсів, ведуть до кризових явищ як в економіці окремих країн, так і в світовій економічній системі в цілому. Матеріальне виробництво та економічні проблеми стали основними в діяльності урядів країн і народів та підмінили собою концепцію формування філософського світогляду особистості людини, її моральних і етичних принципів життя, які впливають на розвиток людської цивілізації в цілому. Пріоритет матеріальних цінностей у житті визначає в даний час головні устремління людей – отримання та примноження особистих матеріальних благ заради багатства і влади. Окремі люди, які сповідують високі духовні і моральні критерії і живуть за законами совісті, не можуть змінити картину загальної деградації людства. Системи освіти, виховання людей, вся система формування особистості спрямовані на підготовку людини до досягнення нею найвищих результатів у боротьбі за своє особисте щастя, яке нерозривно пов'язується з досягненням матеріального благополуччя. Культура країн і народів, моральні цінності, духовний світ людини поставлені в повну залежність від його матеріального рівня життя. Духовний, інтелектуальний потенціал людського суспільства, зосереджений в громадських організаціях, у сфері науки, мистецтва, літератури, в культурних національних традиціях народів, не має можливості досить вагомо впливати на закони і пріоритети в житті сучасного суспільства. Загострюються протиріччя між людською цивілізацією і навколишнім середовищем. Науково-технічний прогрес ХХ сторіччя дав в руки людини ядерні технології, які людина за прийнятими пріоритетами в першу чергу звернула на військові цілі і створила ядерну зброю, від якої немає захисту. Процес подальшого поширення ядерних технологій обумовлений загальними законами розвитку сучасного суспільства і поки його неможливо зупинити. Час показав, що суспільство, що робить ставку виключно на споживання матеріальних благ, неминуче прийде до самознищення.

Багато вчених, що кажуть про кризовий стан сучасної цивілізації, пов'язують його з назрілою зміною технологічних укладів. Кожен уклад визначається провідними галузями економіки. До теперішнього часу фахівці виділили п'ять укладів. Існуючий зараз п'ятий уклад розвивається з 1970-х років. Ключові його галузі – мікроелектроніка, комп'ютери, малотонажна хімія, телекомунікації. Характерні для шостого укладу галузі – біотехнологія, нанотехнологія, робототехніка і повномасштабні системи віртуальної реальності ведуть до втрати актуальності існуючих виробництв. Подолання чергової кризи людської цивілізації не військовим шляхом вимагає всебічного аналізу та найвищої відповідальності

всіх зацікавлених сторін і вчені, які спираються на розуміння причин виниклої кризової ситуації, покладають надії на гуманітарний підхід та креативні, творчі можливості людини. Духовно-моральні основи і принципи самореалізації людини здатні виявити нові імпульси впливу на історичний процес. Майбутнє світу залежить від людського інтелекту, розвитку науки і культури. Для виходу з кризи необхідно забезпечити пріоритетний розвиток освіти, культури та виховання. Тому сьогодні на перший план виходить сфера гуманітарного знання – людинознавство, яке покликане всебічно осмислити феномен людського буття. Соціальне виживання і культурне відродження неможливі також без гуманізації суспільних відносин та гуманітаризації освіти. У сучасних умовах конкурентоспроможність вузівських випускників визначає не тільки рівень професійної підготовки і ділових якостей, але і різнобічність гуманітарної освіти, наявність моральної культури і почуття відповідальності за збереження життя на Землі та примноження історико-культурної спадщини, вміння спілкуватися, інтелігентність. Ось чому так важлива гуманітарна складова вузівської освіти.

Всі сили суспільства повинні бути спрямовані на подолання духовної кризи, яка тісно пов'язана з усіма світовими, економічними, політичними, релігійними та соціальними проблемами сучасного людства. Духовний світ людини з системою постійного самоконтролю і відповідальності неможливо сформувавши без високих духовних устремлінь. Дослідження та наукові роботи в галузі екології, соціології, економіки, інших напрямках вказують, що подолання світової кризи і виживання цивілізації можливо, якщо суспільство створить принципово новий напрям його розвитку на основі загальнолюдських істин та цінностей, таких, як відповідальність, гуманність, справедливість, солідарність. Людство здатне вирішити різні питання, навіть ті, які є надзвичайно складними для суспільства, якщо об'єднає зусилля на шляху духовно-морального розвитку, і через єдність творчих зусиль зможе подолати фінансові та економічні кризи, проблеми нашого часу і, насамперед, екологічні, з якими важко впоратися самотужки. Стратегія духовного і творчого розвитку суспільства, безсумнівно, матиме позитивний вплив на життя кожної людини і забезпечить міцну основу для майбутніх поколінь.

Дійсно, сучасні загальнолюдські проблеми переломлюються в кожній окремо-взятій галузі промисловості та вимагають від фахівців високопрофесійної та відповідальної діяльності для пошуку шляхів сталого розвитку та відповідей на сучасні екологічні виклики. У галузі виробництва лакофарбових матеріалів і покриттів значні зміни обумовлені підписанням Україною Угоди про Асоціацію з ЄС, що передбачає зміну системи стандартизації, сертифікації та управління якістю вітчизняної

продукції лакофарбової галузі відповідно до європейських принципів. Це, безумовно, вимагає зміни асортименту лакофарбових матеріалів, що виробляють в Україні, і збільшення випуску екологічно чистих матеріалів, до яких відносять порошкові і воднодисперсійні фарби, а також лакофарбові матеріали з високим вмістом нелетких речовин. Сучасні лакофарбові матеріали повинні відповідати вимогам і рекомендаціям Ради Європи. Відповідно до директиви Європарламенту «Про обмеження виділень летких органічних розчинників в деяких лаках і фарбах» (№ 2004/42/ЄС від 21 квітня 2004) встановлені жорсткі обмеження щодо застосування шкідливих летких органічних сполук (ЛОС) в рецептурах лакофарбових матеріалів. ЛОС – це будь-яка органічна речовина, що має початкову температуру кипіння, яка менше або дорівнює 250°C. Основною метою Директиви є обмеження загального змісту ЛОС у фарбах, лаках та інших хімічних продуктах для того, щоб запобігти або зменшити забруднення повітря, яке є результатом впливу ЛОС на формування тропосферного озону. Директива поділяє захисні покриття на 12 категорій і виділяє межі ЛОС для органорозчинних матеріалів і продуктів, що розводяться водою. Відповідно до плану ЄС введення обмежень по ЛОС складається з двох етапів. Після строків, визначених цими етапами, країни-члени ЄС гарантують, що хімічні продукти будуть поставлятися на ринки збуту на їх територіях тільки в тому випадку, якщо хімічні продукти матимуть вміст ЛОС, що не перевищує встановлених Директивою меж.

Відповідно до сучасних вимог до якості лакофарбових матеріалів була розроблена рецептура водорозчинного уралкидного лаку, основним компонентом системи розчинників в якому є вода. Створені рецептури основ лаків, що містять такі рослинні олії як соняшникова, соєва, рапсова, лляна. Використання рослинних олій як постійно-відновлювальних джерел сировини дозволило віднести отримані водорозчинні уралкидні лаки до продуктів «зеленої хімії». Розроблено ресурсозберігаючу технологію виробництва водорозчинного уралкидного лаку з використанням на стадії переестерифікації відходів поліетилентерефталату як модифікуючого компонента. Оптимізовано кількість поліетилентерефталату за властивостями переестерифіката і ціною готового продукту. Технологія виробництва водорозчинного уралкидного лаку є енергозберігаючою і передбачає рекуперацію тепла при завершенні стадії переестерифікації олії пентаерітри́том. Відомо, що реакція переестерифікації протікає при 240–260°C, а подальша реакція поліконденсації за участю фталевого ангідриду починається при температурі 180°C. Зниження температури реактора і відвід тепла від реактора запропоновано проводити шляхом обігріву рослинної олії для наступного заван-

таження в реактор при її циркуляції в змійовику всередині реактора. Проведена модифікація основи лаку ненасиченим адуктом з метою виключення з рецептури алилового спирту, що характеризується лакрімативними властивостями і виключеного зі списку хімічних речовин, які дозволено використовувати відповідно до вимог Європейського Союзу з хімічних речовин REACH.

Таким чином, професійна, екологічна та соціальна відповідальність в реалізації технологічних процесів одержання в тому числі і лакофарбових матеріалів є запорукою і одним із шляхів формування духовно-моральних основ в суспільстві для створення умов та подолання екологічних кризових явищ і встановлення стійких темпів відродження.

*Дупленко Ю.К.
м. Київ, Україна*

РОЗВИТОК ЕТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ У СИСТЕМІ «МЕРЕЖА–ДОВКІЛЛЯ» (НАВЧАЛЬНИЙ КУРС)

Концептуальна засада курсу – це усвідомлення екології як міждисциплінарної комплексної дисципліни. Важливим аспектом екології є її філософські та етичні проблеми, серед яких – проблеми екологічної кризи, становлення і сучасний стан екологічної етики, що розглядається як розділ соціоекології, вплив довкілля на формування людини, гуманітарні та світоглядні орієнтири взаємин людини з довкіллям, основні моральні принципи цих взаємовідносин, філософські позиції в екології людини, морально-етичні настанови взаємин людини і довкілля в умовах сучасного поступу науки і технологій, виховання екоетичного мислення і способу дій. При цьому виходять із розуміння того, що предмет екології – сукупність закономірностей і механізмів взаємодії організмів між собою та з неживим довкіллям.

Ця обставина, з одного боку, в значній мірі зумовлює предметну специфіку філософсько-етичних аспектів, зосередженість переважно на тих взаємовідносинах з оточенням, які реалізуються на вищих, надорганізаційних рівнях організації. З іншого, – передбачає тісний зв'язок з екологією людини, з медико-соціальними її характеристиками, зокрема, з таким поняттям, як рекреаційна корекція адаптаційних механізмів. Передовсім, важливим є усвідомлення сильних впливів зворотного регуляторного зв'язку між Людиною і Природою. Природа не має гомеостатичних механізмів, що дозволяли б їй подужати, компенсувати ефекти сучасних антропогенних навантажень, поки поза контролем залишається людська діяльність. Тільки з розумною допомогою людства природа зможе забезпечити задоволення його ж розмаїтих потреб.

Чільною в навчальному курсі є ідея єдності Людини і Природи. Осягнення її, усвідомлення того факту, що людина вперше за свою історію зіткнулася з достотоу граничними обмеженнями, що ресурси й життєвий простір планети є скінченні, що самі лише технології не спроможні розв'язати ними ж породжену, глобальну екологічну кризу, вирішити дилему перенаселення та забруднень, – це все збурило суспільну думку і призвело до справжнього переламу у суспільних поглядах. Самозрозумілою й доконче нагальною стала потреба масового, широкого застосування принципів екологічної регуляції в їх поєднанні з філософсько-етичними, правовими, економічними та політичними обмеженнями. Представники майже всіх галузей природничих, суспільних і гуманітарних наук залучилися до пошуку спільної платформи з проблем екології.

Серед вузлових проблем є :

- вплив довкілля на формування людини,
- сучасний стан біоетики та екологічної етики в суспільстві,
- гуманітарні та світоглядні орієнтири взаємин людини з довкіллям,
- основні моральні принципи цих взаємовідносин,
- проблеми екологічної кризи,
- філософські позиції в екології людини,
- морально-етичні настанови взаємин людини і довкілля в умовах,
- сучасного поступу науки і технологій,
- виховання екоетичного мислення і способу дій.

При цьому вихідним є розуміння, що предмет екології становить сукупність закономірностей і механізмів взаємодії організмів між собою та з неживим довкіллям.

Останнім часом викладання біоетики значно розширилося за рахунок таких елементів, як біобезпека та біозахист у зв'язку із загрозами застосування біологічної зброї, а також ненавмисного розповсюдження біоматеріалів за межі мікробіологічних і молекулярно-генетичних лабораторій. Це має значення також в плані можливого патогенного забруднення навколишнього природного середовища. Усвідомленню і впровадженню цих аспектів у закладах вищої медичної і біологічної освіти вагомо сприяє діяльність Комісії з біобезпеки і біозахисту (академік С.В. Комісаренко) Ради національної безпеки і оборони України.

Зокрема, одним з ключових у викладанні «Біобезпеки» є поняття «мережа відвернення». Цей термін був введений Міжнародним Комітетом Червоного Хреста. Це було відповіддю на проблему біологічної зброї – задіяти комплекс заходів, які реалізуються в діапазоні рівнів від особистого до міжнародного. Мета мережі в тому, щоб за допомогою узгоджених між собою політичних заходів переконати тих, хто має на-

мір використати сучасну біологію для нанесення шкоди, в тому – що потрібні задля цього зусилля і витрати просто того не варті.

Яким же має бути конкретний комплекс цих заходів, який необхідно реалізувати різними задіяними силами, включаючи самих науковців?

Призначенням експертного контролю, як елемента системи, є відвернення передачі обладнання подвійного призначення, самих препаратів та речовин, запобігання поширенню в міжнародному плані досвіду фахівців-експертів, тобто гарантія того, що розповсюдження інформації не буде сприяти подальшому розвитку хімічної чи бактеріологічної зброї. Виявлення і профілактика захворювання – це ефективне реагування на спалахи хвороб, що повинно протидіяти біологічній і токсинній зброї, послаблюючи її впливи. Водночас цей елемент сприяє покращенню охорони здоров'я взагалі, яка повинна реагувати як на спровоковані, так і на природно виникаючі хвороби. Міжнародні та національні заборони – це ратифіковані державні документи, які мають утримати людей від участі у створенні і вдосконаленні біологічної зброї. Ефективна розвідка є обов'язковою для адекватної розробки тактики. Помилки у розвідувальній роботі значно послаблюють «мережу відвернення». Освіта та правила поведінки забезпечують рівень інформованості науковців і населення загалом щодо біологічної зброї. В багатьох країнах існує низка проєктів, спрямованих на створення освітніх програм і навіть «кодексів поведінки». Біобезпека і біозахист забезпечують нормальний стан в суспільстві і спрямовують дослідження на мирні цілі. Засоби біозахисту, такі як надійність персоналу, фізичний захист, захист інформаційних технологій, контроль і облік матеріалів тощо, роблять свій внесок у біобезпеку. А нагляд за науковими дослідженнями необхідний саме за дослідженнями подвійного призначення, щоб зменшити можливість збагачення державних військових арсеналів біологічною зброєю. До речі, іноді важко визначити, де межа між дозволеним і забороненим дослідженням.

Періодично провадиться перевірка, як виконуються різними державами вимоги Конвенції про заборону біологічної зброї. Чергова, третя оглядова конференція була запланована на 2013 р. З порядку денного відомо, що повинні обговорюватися Програма з міжнародної криміналізації хімічної і бактеріологічної зброї (програма діє з 2001 р.) і типовий закон щодо карного злочину проти існуючої Конвенції, запропонований ще в 2005 р.

І нарешті, роль науковців в Мережі відвернення. Передбачається контроль як за навмисними, так і ненавмисними витоками матеріалів і інформації з дослідних лабораторій, що може призвести до створення біологічної зброї.

Конфлікти в світі за останні два десятиліття зруйнували виразні раніше відмінності між війною, організованою злочинністю і масштабними порушеннями прав людини. Такі війни ведуться з метою завоювання політичного контролю за допомогою витіснення тамтешнього населення з його місць проживання або – ще гірше – знищення, при тому сіються зерна страху та ненависті.

Умовою для розробки нової біологічної зброї є нові знання, які отримані науками про життя і які пропонують інші впливи на організм, що може стати основою для перспектив розробки зброї. Наприклад, якщо знайдено якусь нову речовину, що має властивість нескортої вражаючої дії на організм людини при малій дозі, то це вже стає спонукою для створення на її основі хімічної зброї. Причому така перспектива може відкритися в зовсім недалекому майбутньому.

Що стосується бактеріологічної зброї, то всі традиційні її агенти є збудниками, що зустрічаються в природних умовах, або їх токсинами. Біолог, який займається бактеріологічною зброєю, в пошуках нових збройних агентів виходить з таких їх характеристик при відборі, як токсичність, стабільність у зовнішньому середовищі і легкість напрацювання. З іншого боку, завдяки тому, що чисельність «кандидатів» на бактеріологічну зброю з такими характеристиками обмежена, можна передбачати, що біозахист з часом навчиться боротися з ними. Слід чекати, що сторона-нападник вживатиме заходів задля генетичних змін агентів, щоб подолати захист. Такі можливості з'явилися, наприклад, з винайденням технології рекомбінантної ДНК і з використанням її для посилення традиційних агентів біологічної війни.

Вірогідно, що поява ще більш нових біотехнологій призведе до зміни парадигми напрацювання агентів біологічної зброї, а саме – майбутні біологічні агенти можуть бути раціонально сконструйовані відповідно до певних мішеней, тобто до конкретних фізіологічних систем людини і до дії на молекулярному рівні. Парадигмальне зрушення полягає в тому, що раніше акцент робився на агенті, що зустрічається в природі, а тепер – на організмі-мішені. При цьому саме тепер, в т. зв. геномну добу одночасно маємо справу з трьома типами агентів – традиційними, генетично-модифікованими, а також з вдосконаленими біохімічними агентами. З впровадженням кожного нового типу агентів катастрофічно зростає загроза діючому режиму заборони.

Наведене показує, що у викладанні біо- і медико-етичних аспектів сьогодні абсолютно необхідно приділяти увагу питанням біозахисту та біобезпеки.

УПРАВЛЕНИЕ ВОДНЫМИ РЕСУРСАМИ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ В УСЛОВИЯХ НИЗКОЙ ОБЕСПЕЧЕННОСТИ

Актуальность темы исследования. На протяжении всего периода существования рыночной экономики главным заданием экономической науки был поиск путей использования ограниченных ресурсов для максимального удовлетворения неограниченных потребностей человека. Необходимость реализации общепринятой в мире концепции устойчивого развития требует формирования такой экономической системы, которая бы коренным образом отличалась как от командно-административной, так и от рыночной экономики. Неверные стратегические концепции, принципы и методы экономических расчетов приводят к ошибкам в сфере использования природных ресурсов. Проблемы природопользования приобретают особое значение при привлечении в хозяйственный оборот такого жизненно необходимого для существования человека элемента окружающей среды, как водные ресурсы.

Запасы и качество водных ресурсов определяются региональными условиями и особенностями круговорота воды и не в последнюю очередь зависят от деятельности человека. Исходя из объективных реалий сегодняшнего дня и заглядывая в будущее, можно однозначно утверждать, что рациональное водопользование должно быть ориентировано, прежде всего, на необходимость полного воспроизводства водных ресурсов территории, как по количеству, так и качеству. Поэтому вопросы рационального водопользования должны носить приоритетный характер при выработке стратегии и планировании социально-экономического развития регионов Украины.

Переход к рациональному использованию водных ресурсов предусматривает в первую очередь совершенствование организационно-экономического механизма водопользования с целью уменьшения негативных эколого-экономических последствий. Необходима продуманная система управления водным хозяйством региона, обеспечивающая такую конкуренцию на рынке водных ресурсов, которая бы служила повышению эффективности их использования. В связи с подписанием Соглашения по Ассоциации с Европейским Союзом, стал вопрос о необходимости гармонизации украинского природоохранного законодательства с европейским. Документом, регулирующим водопользование ЕС, является Водная Рамочная Директива. Данным документом определяю-

тся основные принципы управления водными ресурсами и пути улучшения состояния водных и наземных экосистем ЕС.

Актуальность перечисленных проблем, их практическое значение и недостаточное теоретико-методическое обеспечение в регионах Украины с ограниченными водными ресурсами определили главную цель и задачи исследования.

Степень разработанности проблемы. Актуальность рационализации водопользования в связи с необходимостью экономии водных ресурсов и эффективности водопотребления на разных стадиях процесса воспроизводства обосновываются в трудах Н. Хвесика, Н. Ковшуна, О. Яроцькой, А. Яцика и других. Проблемы водопользования активно исследованы в научных работах отечественных и зарубежных ученых А. Алимова, Т. Галушкиной, В. Голяна, Б. Данилишина, В. Данилова-Данильяна, С. Дорогунцова, Н. Зиновчук, В. Сташука и др. Проблемами рационального использования и охраны водных ресурсов Харьковской области занимались В. Яковлев, Ю. Выставная, Т. Дмитренко, А. Васенко, А. Гриценко и др.

Однако происходящие в эколого-экономической сфере страны изменения вызывают необходимость постоянного совершенствования подходов к исследованию и решению проблем рационального использования водных ресурсов региона, их охраны и восстановления на основе формирования эффективных экономических отношений в водопользовании.

Цель работы заключается в разработке практических рекомендаций по рациональному использованию ограниченных водных ресурсов Харьковского региона.

Материалы исследования. В работе рассмотрена Харьковская область, которая расположена на водоразделе двух речных бассейнов: Дона (Северского Донца) и Днепра. Регион имеет чрезвычайно низкую обеспеченность водными ресурсами – это 1,8 % от общих водных ресурсов Украины, хотя по области протекает 867 рек, расположено 57 водохранилищ и более 3 тысяч прудов и озер.

По обеспеченности суммарным речным стоком на квадратный километр площади в средний год Харьковская область занимает в Украине предпоследнее 24 место, поэтому область принадлежит к числу регионов Украины с ограниченными ресурсами местного поверхностного стока – 270 млн. м³ при крайне высоком уровне сельскохозяйственного, промышленного и коммунально-бытового водопотребления, в сумме – 388,6 млн. м³. Фактическое использование водоресурсного потенциала региона меньше экологически допустимого уровня, поэтому он осуществляет свою водохозяйственную деятельность за счет водных ресурсов, которые поступают с других территорий.

Установлено, что водные ресурсы области формируются как за счет атмосферных осадков (местный речной сток, почвенная влажность, подземные воды), так и за счет внешнего притока из соседних территорий (транзитные воды Российской Федерации).

Потенциальная водообеспеченность на одного жителя по суммарным водным ресурсам, особенно в маловодные годы, по данным Экологического паспорта области [4], составляет около 500 м^3 , что по международной классификации является очень низкой или критически низкой водообеспеченностью. Тогда как по Украине этот показатель составляет 1 тыс. куб. м, в Европе – 4,6 тыс. куб. м, а в мире – 8,2 тыс. куб. м. на одного человека в год. Подача воды системами коммунального водоснабжения только на нужды населения в настоящее время составляют в среднем 280 л/сут. чел. Это весьма высокий уровень, если учесть, что по зарубежным данным, для обеспечения комфортных условий пользования водой в жилых зданиях считается достаточным уровень водопотребления в пределах 150 – 200 л/сут. чел. Общие потери воды в жилом фонде г. Харькова оцениваются в 130 тыс. м^3 в сутки, что составляет 15 % от объема огромного Печенежского водохранилища.

Обнаружено, что дефицит водных ресурсов покрывается за счет многократного использования местного и транзитного стока рек, его регулирования водохранилищами, переброса воды из бассейна Днепра и использования подземных вод. Водохозяйственная система Харькова и Харьковской области включает не только Северский Донец, канал Дніпр-Донбасс, Краснопавловское, Печенежское и Краснооскольское водохранилища, но и другие объекты. Каскад водохранилищ служит для регулирования стока Северского Донца и обеспечения потребностей Харькова и области необходимым количеством воды требуемого качества. Вода перекачивается из Днепра по каналу Дніпр-Донбасс и далее транзитом через Орельское водохранилище. В 2008 г. было подано 226 млн. м^3 , в 2010–2011 млн. м^3 .

Сети водоснабжения и водоотведения не рассчитаны на уменьшающийся расход воды и не работают в оптимальном режиме, что приводит к увеличению потерь воды, подтоплению промышленно-городских агломераций и угрожает экологической безопасности Харьковской области. Количество аварийных ситуаций на водопроводных сетях увеличивается ежегодно на 5–10 %, и в 2013 году составило 4,5 тыс. Зафиксировано, что степень износа водопроводных и канализационных сетей и очистных сооружений коммунальных предприятий Харьковской области составляет 50–80 %, что непосредственно влияет на количество потерянной воды в системах коммунального хозяйства.

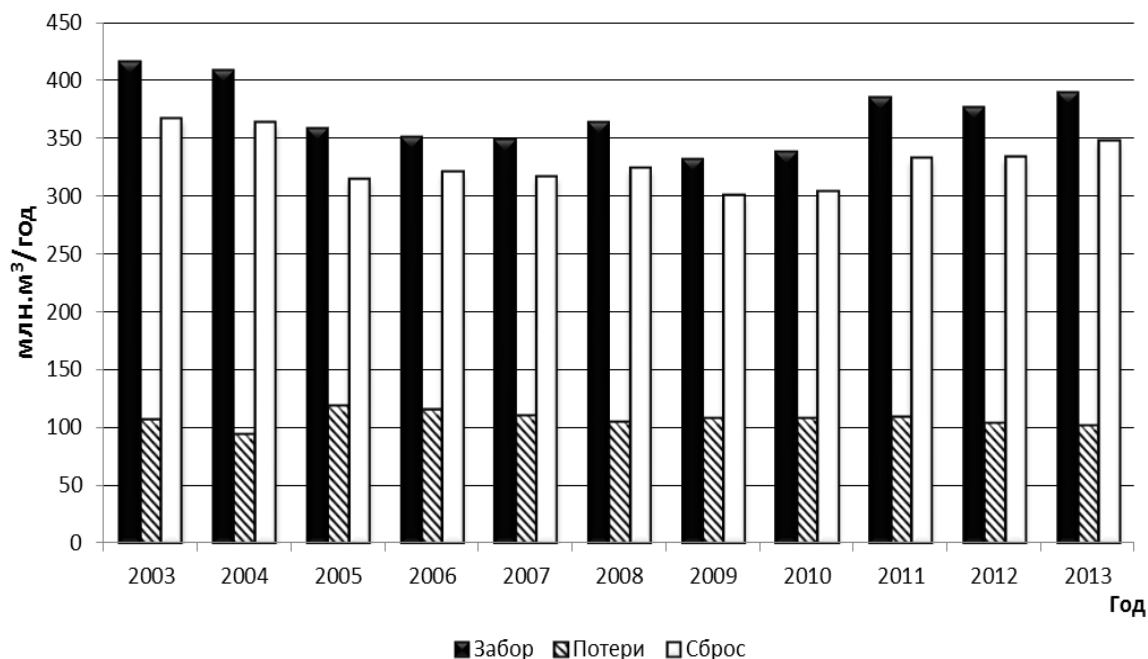

Рисунок. Забор воды из природных источников, сброс и потери при транспортировке на территории Харьковской области за 2003–2013 гг. [4]

Показано, что тенденция уменьшения забора воды должна была повлечь за собой уменьшение потерь при транспортировании воды, а уменьшение сброса – уменьшение загрязнений (Рисунок). Определено, что кризисным является состояние водных источников в маловодные года, когда большинство рек (малых и средних) превращаются в коллекторы сточных вод, а их очистка требует намного больших средств, чем мероприятия по предупреждению загрязнений.

Выявлено, что снижение забора воды не связано с рациональным его использованием. Этот процесс вызван ликвидацией крупнейших промышленных предприятий, а также сельскохозяйственных объектов. Удельное же потребление воды на одного человека с каждым годом увеличивается.

Выводы. Среди первоочередных практических мероприятий для перспективы дальнейшего развития стабильного и надежного ведения водного хозяйства могут выступать:

- стабилизация объемов забора свежей воды и сбросов, что ведет к снижению негативного антропогенного влияния на водные объекты;
- постоянный мониторинг качества и количества водных ресурсов;
- внедрение и освоение маловодных водосберегающих технологий;

- возобновление работ по реконструкции и переоборудованию промышленных предприятий современным производственным оборудованием;
- устройство эффективных ливневых канализационных систем в населенных пунктах;
- разработка комплексных программ по модернизации и созданию средств учета на водопроводных сооружениях и у абонентов;
- меры по ограничению лимитов водопользования с целью сохранения водной экосистемы.

Научная значимость исследуемого вопроса – в том, что рациональное водопользование приобретает первоочередное значение и является одним из наиболее важных вопросов для обеспечения экологической и социальной безопасности, стабильного развития экономики области.

Список литературы: 1. Виставна Ю.Ю., Гриненко В.В. Оцінка-
тійкості водокористування в регіонах України. Науково-технічний збір-
ник: Коммунальное хозяйство городов № 78 – К.: Техника, 2007 – С. 155–
162. 2. Водне господарство в Україні // За ред. А.В. Яцика, В.М. Хорєва. –
К.: Генеза, 2000. – 456 с. 3. Дмитренко Т.В., Яковлев В.В. Первоочередные
задачи изучения родников как возможного источника питьевого водосна-
бжения в Харьковской области. Научно-технический сборник: Коммуна-
льное хозяйство городов № 74 – К.: Техника, 2006 – С. 211–214.
4. Екологічний паспорт Харківської області за 2003–2013 рр.
5. Шестакова О.А., Ткачев В.А. Актуальные проблемы и пути решения
рационального использования водных ресурсов // Вода – источник жизни
на Земле: Всеукр. молод. научн. конф., Луганск, 25 января 2008 г. – Лу-
ганск: ВНУ им. Даля, 2008. – С. 190–193. 6. Сіверський Донець: Водний та
екологічний атлас / Під. ред. А.В. Грищенко, О.Г. Васенко – Харків: Рай-
дер, 2006. – 188 с.

*Заиченко Л.В., Виставная Ю.Ю.
г. Харьков, Украина*

ЖИЗНЕННЫЙ ЦИКЛ И ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ВИННОЙ ПРОДУКЦИИ

Изучены процессы производства и источники поступления тяжелых металлов в вино (на примере Шардоне украинского производства), которые влияют на экологическую безопасность продукции. Результаты отображены на схематическом описании жизненного цикла вина Шардоне.

Ключевые слова: жизненный цикл, тяжелые металлы, экологическая безопасность, винная продукция, Шардоне.

Общие принципы анализа и оценки экологического жизненного цикла продукции (Life Cycle Assessment) разработаны в 70-х годах прошлого века применялись в развитых странах. Однако широкое применение данного подхода началось после выхода международных стандартов ISO серии 14040. В нем указано, что метод оценки экологического жизненного цикла продукции применяется для улучшения экологических аспектов продукции в различные моменты ее жизненного цикла, но, как правило, не касается социальных и экономических аспектов [2].

Вино – один из самых распространенных напитков в мире. Винная промышленность в Украине достаточно развита. Согласно данным Статистического ежегодника производство вина в Украине ежегодно увеличивается, к примеру, с 2007 года по 2010 оно возросло с 194,67 до 296,11 млн. л/год [4]. Но в Украине отсутствует система защиты аутентичности и происхождения вин, и поэтому украинские вина не конкурентоспособные на Европейском рынке. Совсем недавно было подписано Соглашение об ассоциации с Европейским Союзом, согласно которому планируется создание зоны свободной торговли [5]. Это обуславливает важность создания такой системы и даст возможность украинскому вину попасть на Европейский рынок. Для этого необходимо определить вещества, согласно которым можно классифицировать вино по терруарам. Это могут быть тяжелые металлы, так как они являются устойчивыми и сохраняются на протяжении всего жизненного цикла винной продукции. Но содержание тяжелых металлов в ней зависит не только от степени загрязнения ими окружающей среды, где выращивается виноград, но и технологии производства и хранения продукции. И только после изучения их поступления на всех стадиях жизненного цикла вина можно будет судить об их показательности.

В отличие от Европейских стран, главным критерием для производителей в Украине выступает вовсе не качество винной продукции, не их экологическая безопасность, а только их прибыль. Нормы безопасности, которые должны содержаться в государственных стандартах остаются неизменными уже длительное время и требуют обновления. Все это происходит на фоне существования достаточно развитой системы стандартизации, метрологии и сертификации и наличия соответствующих кадров.

Изучение жизненного цикла винной продукции и как результат, создание классификации ее по терруарам позволит повысить ее экологическую безопасность.

Объекты и методы

Объекты. Для данного исследования были использованы данные, полученные в ходе мониторинга виноградарства на юге Крыма в 2012–2013 годах [3].

Объектами исследования стали верхний слой почвы виноградника возле Севастополя, Крым, ягоды винограда, выращенного на этом винограднике, сок первого холодного отжима и молодое вино после спиртового брожения урожая 2012 года.

Методы. Пробы виноградного сока и вина анализировались на содержание тяжелых металлов: Cr, Cu, Ni, Pb, Zn – с помощью атомно-эмиссионной спектроскопии (AES) с индуктивно-связанной плазмой (ICP) в сертифицированной лаборатории Института монокристаллов НАН Украина (г. Харьков). Образцы не проходили предварительной обработки и разбавления [3].

Пробы почвы и ягод винограда были проанализированы с помощью FA AAS (атомно-адсорбционного метода) с воздушно-ацетиленовым пламенем, при температуре около 2300 С для получения данных о содержании Cu, Pb и Zn в лаборатории НБЦ «Никитский ботанический сад». Анализ содержания Ni и Cr было невозможно ввиду отсутствия лабораторных материалов для FA AAS в аналитической лаборатории [3].

Для изучения технологических процессов и этапов производства белых сухих вин методом литературного анализа были изучены основные правила, технологические инструкции и нормативные материалы по производству винodelьческой продукции [1].

Результаты:

В результате анализа почвы было определено содержание цинка, свинца и меди. Концентрация никеля была ниже предела выявления ($< 0,001$ мг/л). Содержание свинца близко к фону и источниками его поступления в почву могут быть выбросы автотранспорта и использование загрязненной воды для орошения. Содержание цинка было обнаружено с превышением в 4 % над региональным фоном. Это может быть связано с использованием на виноградниках цинк-содержащих фунгицидов [3].

В результате анализа ягод винограда сорта Шардоне было обнаружено концентрацию меди 1,7 мг/кг, цинка – 0,7 мг/кг, свинца – 0,2 мг/кг и выявлено влияние химического состава почвы на накопление металлов в ягодах [3].

В результате анализа сока первого отжима, из которого начинается процесс производства вина Шардоне, наблюдалось сокращение концентраций Cu и Zn по сравнению с содержанием их в ягодах, что может быть связано с наибольшим содержанием этих веществ в шкурках и семени по сравнению с мякотью ягоды. В процессе производства белых вин эти части ягоды удаляются сразу же после дробления винограда, чтобы избежать контакта с ними и обеспечить высокое качество белых вин [1].

В результате анализа вина сорта Шардоне было обнаружено увеличение концентрации Zn от 0,10 мг/л в виноградном соке до 0,40 мг/л в вине, поднятие содержания Cu от 0,02 мг/л в соке до 0,33 мг/л в вине. Важно также отметить, что в процессе производства вина, его на различных стадиях сульфатуют [1]. В результате этого процесса, а также в результате деятельности дрожжей, кото-

рые производят сероводород, возможно образование соединений серы с медью, что может привести к понижению ее концентраций на отдельных этапах производства. То, что в конечном продукте наблюдается повышение концентрации меди и цинка, свидетельствует о том, что в производстве используют материалы, изготовленные из меди, бронзы ($\text{Cu} + \text{Sn}$) или латуни ($\text{Cu} + \text{Zn}$). При окислении материалов возможно попадание их в винную продукцию [6].

В результате был построен жизненный цикл вина Шардоне украинского производства, описывающий источники поступления тяжелых металлов (рис. 1). Экологически ориентированный подход к оценке жизненного цикла продукции подразумевает комплексный и широкий анализ, начиная с выращивания винограда, его сбора, транспортировки и всех последующих стадий производства и хранения, вплоть до попадания продукта на стол потребителя [2].

Для дальнейшего изучения данной проблемы необходим детальный анализ на содержание тяжелых металлов после каждой производственной операции, так как было определено, что существуют дополнительные источники их поступления на производстве. Это позволит определить, можно ли будет создать систему классификации вин по терруарам, которая характерна для Европейских вин. Это приведет к повышению экологической безопасности винной продукции, созданию маркировки, отражающей происхождение вина.

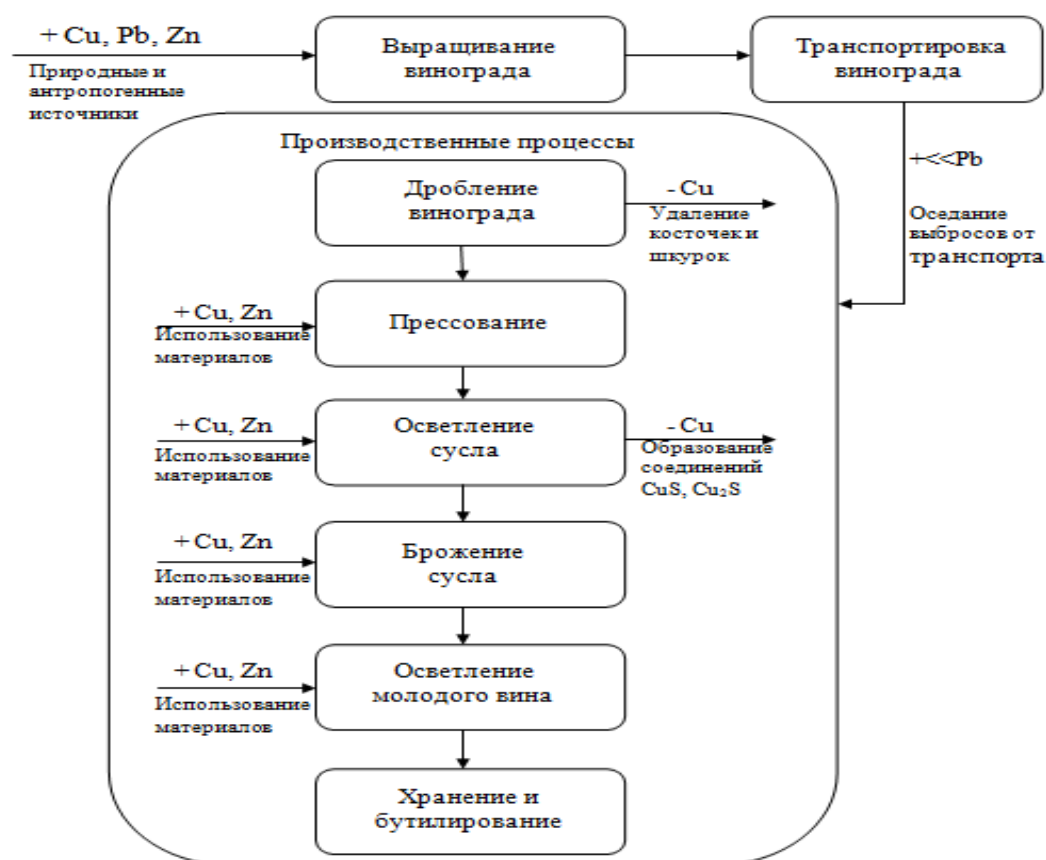

Рис. 1 – Жизненный цикл, отражающий поступление тяжелых металлов в вино Шардоне

Выводы

На качество винной продукции влияет как условия, в которых произрастает виноград, так и особенности ее производства. Исследование миграций тяжелых металлов (Cr, Cu, Ni, Pb, Zn) показало, что они сохраняются на всех этапах жизненного цикла. Для более подробного изучения данной темы необходимо провести анализ каждой стадии производства вина, что позволит детально проследить миграцию элементов в процессе производства.

Список літератури: 1. Валуїко Г.Г. Технологія винограджних вин / Валуїко Г.Г. – Симферополь: Таврида, 2001. – 624 с. 2. Пахомова Н. Екологічний менеджмент / Пахомова Н., Ендрес А., Ріхтер К. – Санкт-Петербург: Пітер, 2003. – 544 с. 3. Руденко Л.О., Дядін Д.В., Клименко О.І., Клименко М.М., Клименко Н.М., Акчурин А.А. Екологічна безпека виноградарства в Україні (на прикладі Севастопольського винограджнику). Комунальне господарство міст. Серія технічні науки № 107, 2013, С. 317–326 4. Статистичний щорічник України: <http://ukrstat.org> Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони – ратифікація від 16.09.2014: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_a11 Janja Kristl. The Contents of Cu, Mn, Zn, Cd, Cr and Pb at different stages of the winemaking process. / Janja Kristl, Marjan Veber, Metka Slekovec – Acta Chimica Slovenica, 2003, P. 123–136.

Miliute-Plepiene J.

Lund, Sweden

Samoilenko N., Yermakovych I.

Kharkiv, Ukraine

ENERGY RECOVERY FROM WASTE IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE URBAN DEVELOPMENT

Facing challenges of global warming as well as seeking to increase energy independence, one of the main EU policy goals is to achieve a low-carbon economy. Improving energy efficiency in district heating systems, which (together with cooling) represents more than half of total energy use, is among of main priorities in the EU.

Municipal waste might be seen as a resource of thermal energy for district heating, including the production of electricity. E.g. Poland underutilizes its energy potential from municipal waste estimated at more

than 13 mega-tones generated annually. There is only one waste incineration plant in operation and a few more are only in planning stages. Meanwhile the main fuel (about 60–70 %) for the district heating systems in Poland is coal, which also stands for the bulk of air emissions resulting in seven Polish cities ranked among the most polluted cities in the EU.

In many Eastern European, including e.g. Poland, landfilling is still the main alternative for waste management with about 60 % of all municipal waste ending up in landfills (with or without treatment) and the share of landfilled biodegradable waste reaching about 80 % (Eurostat data for 2010–2012). Given the high landfilling rates and the dependency on coal, waste incineration could be seen as a better way for waste valorisation, especially when cogeneration is considered. Thus, waste incineration might be seen as a good opportunity from both the environmental (avoiding green gas emission) and economic (securing energy supplies, avoiding expensive gas use) points of view.

However, the decision to go for incineration should consider several other aspects and potential risks.

First of all, conducting public hearings, planning, permitting and procuring are lengthy processes, sometimes taking up to ten years to conclude. The not-in-my-backyard attitude of the public is perhaps the most serious barrier in most countries, especially in Eastern Europe where there generally higher public mistrust in authorities and higher risks of low transparency in public procurement processes.

Second, the economic feasibility of waste incineration is highly dependent on the economies of scale. The main sources of revenue for an incinerator are gate fees and to some extent the sales of thermal energy and electricity. Therefore, waste incinerators should be large, and thus they represent a considerable investment, which is automatically associated with long-term financial liability. For instance, an incinerator of 150,000 ton annual capacity planned in Szczecin requires an estimated investment of ca. 250 million Euro. This represents a long-term financial commitment with capital lock-in for the next 25–30 years (the estimated average lifetime of an incinerator).

Third, building a large incinerator automatically requires the uses of thermal energy to be nearby that is a large industrial consumer or a large enough population with developed district heating network. Placing a large incinerator in tightly populated area is always problematic due to the public scare of the dangerous substances (e.g. dioxins and furans). Furthermore, strict environmental requirements for emissions from waste-to-energy plants are much higher than those for power plants running on traditional fuels. This demands significant investment into complex flue gas cleaning equipment.

Fourth, it is climate policy risk. Although waste-to-energy plants have income from gate fees as well as the production of energy, in the

future they may be subject for incineration (carbon) tax, as it has been done in Sweden (now suspended, but was ca. 40 Euro/ton of fossil waste fraction) and is still practiced in e.g. Belgium and Denmark. Moreover, the EU has a clear policy goal for waste management sector – to increase waste prevention (do not generate waste) and to increase material valorisation of waste as highest priorities for waste management. For instance, the EU Waste Framework Directive sets the target of 50 % material recycling for household waste by 2020. This means that less waste will be available for waste-to-energy plants. For example, in Sweden, the overcapacity incinerators are already facing the shortage of waste and drops in its calorific value due to increasing material recovery from waste. As a result, waste is sourced from abroad – for instance from Norway (ca. 80 kilo-tons in 2012) and other countries.

Let us consider these contradictions from the perspective of the overall feasibility waste burning to the society. As you know, it depends on the *economic*, *environmental* and the *technical* component.

In spite of the some difficulties, the existing practice of incineration of municipal waste in the countries of the world shows the economic viability of the process. Waste incineration is made in the amount of several tons, and in large plants to thousands of tons of waste per day. At the same time, the investments made by energy companies in the creation and implementation of waste incineration plants are ranging from several million to several hundred million USD. Considering the great social importance of disposing of municipal waste, the implementation of major projects, it seems appropriate to shareholding funds of the state, which would reduce the scale of investment of private capital.

Environmental viability of municipal waste incineration will analyze from the standpoint of sustainable development of the city. Environmentally sustainable city is a system in which environmental requirements are combined with socio-economic conditions. City takes care of the environmental well-being on their territory, as well as a global public good – the environment for future generations. Functional problems of environmentally sustainable city, in particular, include: resource and energy efficiency in all areas of its life; ensuring environmental safety of the city and environmental sanitation; the greening of technology, education environmental awareness of urban residents and others. Based on this, in an environmentally sustainable cities the problem of rational energy is also important as the significant problem of accumulation, destruction or disposal of waste arising and pollution. Namely, incineration of waste in the absence of negative effects on the elements of nature and human health is the simultaneous solution of two problems facing the city.

Addressing from the standpoint of sustainable urban development to the issue of energy security of their inhabitants by burning coal (non-renewable fuel) and municipal waste (renewable energies), the obvious choice is given to the last one as resources stored (waste has a calorific value of brown coal, about 5 tons of waste is equivalent to 2 tons of coal).

Certainly, considerable experience in operation of incineration of garbage indicates a problem that characterize the work of such enterprises:

- the formation of significant emissions of polybrominated dibenzo-p-dioxins and polybrominated dibenzofurans on inadequately designed or operated facilities;

- the high cost of waste treatment due to strict requirements for the implementation of environmental standards (due to this, some enterprises become unprofitable);

- there are presence of large deposits of waste on the enterprise or, conversely, there are lack of waste for the current processing.

From the point of environmental aspects, the municipal waste incineration of the most significant problem is considered the air pollution by harmful emissions, primarily containing dioxins incoming at a low temperature combustion (at 1250⁰ these compound are destroyed within 2 seconds). Furthermore, these emissions consist of nitrogen oxides, sulfur, disperse dust, heavy metals, and by burning chlorinated plastics are furans. However, the emissions produced during combustion of coal are also very harmful. The most important pollutants are SO₂, NO_x, CO, solid particles (fly ash and unburned carbon) CO₂. Other substances are also heavy metals (As, Cd, Cr, Hg, Pb, Se, Zn, V и др.), hydrogen fluoride, halogen compounds, unburned hydrocarbons particles, non-methane compounds, dioxins and furans are emitted in smaller amounts, but characterized by toxicity and stability. In the waste, although in a non-hazardous amounts, but are detected a small amount of uranium and thorium.

Probably, it is impossible to carefully compare the name and number of pollutants present in the emissions from the combustion of coal and municipal waste. Indeed, in most cases, the harm caused to human by environmental pollution, can not only be associated with one specific pollutant but also are with substances that have the effect of "summation". Moreover, even a deep comparative analysis of the effects of pollutants on humans may become inadequate because of the individual characteristics of responding to these. Almost same we can also consider with regarding to selectivity of plants or animals. For instance, lichens are killed at high levels in the air of carbon monoxide, sulfur dioxide, nitrogen and fluorine. Mosses have a greater tendency to accumulate heavy metals, but conifer trees shrink under the impact on them of flue gases.

The technological component affecting on the feasibility of waste incineration in a comparative analysis may be the most significant, because depends on it as energy efficiency of the combustion process and the formation of pollutants entering into the ecosystem. Definitely in choosing a method of waste management is maintained clear hierarchy of preferences: minimizing or preventing the formation of sources – reuse – recycling in the raw materials and products – composting – incineration or disposal with energy recovery – disposal without obtaining energy – incineration without energy recovery. In the case of municipal waste incineration is used of thermal processing technology that have passed industrial approbation: burning on mechanical grates in grate furnaces (currently worldwide is operated over two thousand these facilities), fluidized bed combustion (about 200 facilities), incineration in rotary kilns (20 facilities), combined methods are using pyrolysis and gasification processes, including plasmatrons [1]. Each of the technologies is characterized by advantages and disadvantages, which have been well studied both theoretically and practically defined. Currently, developed the new ones, which have more advanced technical solutions to address the shortcomings of the old methods (combustion in a vortex fluidized bed, burning with a superadiabatic filtration combustion modes, etc.). The implementation the latest scientific research into practice of the municipal waste incineration will not only improve the energy efficiency of its processes, but also significantly reduce the environmental pollution. Latter could be the most powerful factor for the understanding of the need to solve the problems of energy supply of the city and the disposal of waste in a single process.

This study was carried out with the support of CENEAST (reformation of the Curricula on Built Environment in the Eastern Neighbouring Area) supported by the European Commission. The conclusions and opinions expressed in this document reflect the views of the authors only and the Commission cannot be held responsible for any use of the information contained there.

Reference: 1. Тугов А.Н. Исследование процессов и технологий энергетической утилизации бытовых отходов для разработки отечественной ТЭС на ТБО: автореф. дис. на соискание науч. степени доктора техн.наук : спец.05.14.14 «Тепловые электрические станции, их энергетические системы и агрегаты» /Тугов Андрей Николаевич . – Москва, 2012. – 43 с.

НРАВСТВЕННЫЕ АСПЕКТЫ ПЛАНИРОВАНИЯ ПРИРОДООХРАННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ

Хорошо известно, что снижение негативного воздействия общественного производства на окружающую среду зависит от эффективной природоохранной деятельности. Поэтому в развитых странах мира удельный вес капитальных вложений в охрану окружающей среды и рациональное использование природных ресурсов достаточно существенный и в среднем составляет 1–3,6 % ВВП. В Украине же этот показатель по данным МВФ, например, в 2011 г. составлял всего 0,2 % от ВВП [1]. При этом основным источником инвестиций в природоохранную деятельность остаются собственные средства организаций. В этом же году за счет них было освоено 66,6 % общего объема капитальных инвестиций природоохранного назначения [2]. В связи с этим актуальными для производственных организаций являются вопросы эффективного использования природоохранных вложений, а также связанные с ними аспекты природоохранного планирования.

Планирование природоохранной деятельности или природоохранного мероприятий является этапом, предусмотренным в ходе выполнения предприятием законодательно – нормативных требований по охране окружающей среды. Оно рассматривается как элемент его стратегий и бизнес-планов и непосредственно связывается с экологической политикой, представляемой как заявление предприятия о намерениях в отношении окружающей природной среды. При этом предполагается, что коллектив предприятия в полной мере осознает важность и необходимость сокращения негативного влияния производства на окружающую среду и берет на себя обязательства защиты ее компонентов, а также здоровья населения.

Особая роль в планировании отводится техническим природоохранным мероприятиям, которые должны основываться не только на экологических нормативах, но и на использовании новейших достижений технического прогресса. Вместе с тем достаточно часто данные мероприятия планируются, в первую очередь, исходя из самых минимальных финансовых затрат на их проведение, т.к. характеризуясь большим социальным эффектом, природоохранная деятельность, как правило, не приносит предприятию прибыли. Это приводит к тому, что, например, непродуманной установкой относительно дешевого очистного оборудования старого поколения выбросы хотя и снижаются до требуемых нормативных значений, но при этом нерационально используется вода, эле-

ктроэнергия или уменьшается теплоизоляция производственного помещения (при осуществлении отвода очищенного газо-воздушного потока), а также требуется больше энергии на его обогрев. Кроме того, нарушается комплексность планирования, предусматривающая решение экологических проблем с учетом изменений в технологическом процессе и достижения главной цели – экологически сбалансированного взаимодействия предприятия с окружающей природной средой.

Учитывая данные факты, на первый план выступает ответственное и нравственное поведение людей, осуществляющих планирование, а также всего коллектива предприятия, участвующего в обсуждении стратегий и текущей деятельности промышленной организации.

Нравственность по отношению к природе представляется системой правил поведения личности или группы людей, в основе которой находятся наиболее важные и необходимые для существования человека ценности окружающей среды – чистый воздух и вода, богатство земли, эстетичные ландшафты, биоразнообразие и даже благосостояние людей, связанное с этим. В зависимости от того, как человек относится к этим ценностям, определяются и его поступки – нравственные или безнравственные. Нравственные поступки выражаются в стремлении делать добрые действия по отношению к природе, восстанавливая и защищая ее. За безнравственные же поступки людей, разрушающие и уничтожающие ее, придется расплачиваться ныне живущим или будущим поколениям. Сделать правильный выбор – это значит, руководствоваться своей совестью и испытывать чувство стыда за неправильные, в том числе непрофессиональные действия, которые в том числе в некоторых случаях, могут быть связаны с определенным незнанием предмета таких действий. Поэтому специалист, занимающийся вопросом планирования природоохранных мероприятий должен быть готов к познанию нового, что связано с прогрессом в данной области, иметь нравственные стимулы к максимально наилучшему выбору и реализации мероприятий, защищающих природу от негативного воздействия. Основным содержанием процесса планирования при этом условии является целенаправленная ориентация профессионалов – экологов на изучение и анализ возможности применения в производственном процессе новейших достижений в технике защиты биосферы и экологизации технологий, прогнозирование конкретного снижения негативного влияния предприятия на окружающую среду в обозначенном периоде, а также успешную организацию внедрения запланированных мероприятий.

Проявление нравственных и безнравственных аспектов деятельности специалистов, осуществляющих экологическое планирование на каждом из его этапов, рассмотрено в таблице 1.

Таблица 1 – Нравственные и безнравственные действия работников, осуществляющих природоохранное планирование на предприятии.

Наименование этапа	Нравственно	Безнравственно
1. Влияние предприятия на окружающую среду	Использовать достоверную и актуальную базу данных. Провести правильный расчет показателей экобезопасности. Проанализировать информацию коллектива предприятия, общественных организаций, отдельных граждан о влиянии предприятия на окружающую среду.	Использовать в работе неактуальную, не достоверную и неполную информацию. Игнорировать мнение общественности и работников предприятия.
2. Экологические риски	Рассмотреть все потенциально опасные источники риска. Выявить неразрешенные проблемы, которые способствуют возникновению рисков. Применить адекватный метод определения рисков.	Провести анализ формально. Скрыть возможные опасности.
3. Выбор оценочных индикаторов	Применить жесткие экологические нормативы. Учитывать международный опыт по нормированию загрязнителей и рациональному использованию ресурсов.	Рассматривать только текущие нормативы по поэтапному снижению выбросов. Игнорировать перспективные варианты.
4. Разработка природоохранного мероприятия	Качественный расчет необходимых показателей. Ориентация на лучший мировой опыт в сфере природоохранных мероприятий. Рассмотрение возможности улучшения экологической ситуации путем внедрения новых технологий и технологического оборудования в основном производстве. Анализ и внедрение новых технических решений по очистному оборудованию.	Выбор по «наименьшему затратному» признаку с исключением из рассмотрения эффективной, но относительно дорогой новой техники.
5. Ранжирование природоохранных мероприятий	Ответственный анализ информации по п.п. 1–4. Рассмотрение всех преимуществ и недостатков очистного оборудования. Учет мнения коллектива предприятия по уровню его природоохранной деятельности и рекомендации о первоочередных природоохранных мероприятиях.	Планирование и внедрение мероприятия по формальному признаку.

Определение мнения коллектива об уровне природоохранной деятельности предприятия, а также получение от него рекомендаций по экологическому планированию целесообразно провести путем анкетирования. Анкетирование анонимное, однако, респондент вправе привести в анкете сведения о себе. Цель опроса – соответствие степени загрязнения окружающей среды и использования природных ресурсов природоохранной деятельности предприятия, разработка предложений по ее усовершенствованию, а также определение наиболее приоритетных мероприятий в природоохране. На выбор ответов в утвердительной или отрицательной форме учитывалось влияние следующих факторов:

- соблюдение экологического законодательства;
- необходимость проведения природоохранного мероприятия ввиду предписаний государственных контролирующих органов;
- реализация положений экологической политики предприятия;
- выполнение природоохранного мероприятия в связи с участием предприятия в городских (местных) экологических программах;
- финансовые возможности предприятия по разработке и внедрению природоохранных мероприятий, в том числе за счет использования дивидендов, личные мотивации.

Результаты опроса доводятся до сведения коллектива предприятия и принимаются во внимание при проведении планирования природоохранной деятельности.

Таким образом, работники предприятия должны осознавать, что негативное влияние на природу, а также охрана окружающей природной среды всецело связаны с деятельностью их организаций. Это означает, что чем более нравственное отношение к данной связи сформируется у каждого из них, тем более защищенной окажется отдельный компонент природы. При этом планирование природоохранной деятельности является одним из индикаторов данных отношений, а также действенным фактором в гармонизации общества и природы.

Список литературы. 1. Дмитерко Г.В. Роль федерального бюджета в финансировании защиты окружающей среды [Электронный ресурс] : Материалы VI международной студенческой электронной научной конференции «Студенческий научный форум». – 2014. – Режим доступа: <http://www.scienceforum.ru/2014/431/2609> 2. Полковниченко С.О. Інвестиційне забезпечення природоохоронної діяльності в Україні / С.О. Полковниченко, Ю.В. Гребенюк, В.М. Яцун // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2013. – № 2 (18). – С. 22–33.

Черкашина А.Н., Рассоха А.Н.
г. Харьков, Украина

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В ПОДШЕФНОЙ ШКОЛЕ-ИНТЕРНАТЕ

Основой нравственного воспитания и образования человека становится, прежде всего, разработка принципов взаимоотношений человека и природы. В этой связи большое значение приобретают экологическая ответственность. Экологическая ответственность на прямую связана с экологическим образованием и нравственным, духовным воспитанием студентов и с такими качествами личности, как самоконтроль, умение предвидеть ближайшие и отдаленные последствия своих действий в природной среде, критическое отношение к себе и другим. Соблюдение моральных требований, связанных с отношением к природе, предполагает развитую убежденность, а не страх за возможное наказание и осуждение со стороны окружающих.

Экологическое образование и воспитание ставит своей целью формирование мировоззрения, основанного на понятии о единстве человека и природы. Оно должно представлять целостную систему, охватывающую всю жизнь человека. Сегодня особенно актуальна роль экологического образования и воспитания, как основы новой нравственности, для решения многочисленных вопросов практической жизни людей.

Экологическую подготовку студентов вуза можно определить как формирование готовности к собственному оптимальному взаимодействию с природой, к эффективному экологическому образованию школьников, к экологическому просвещению населения посредством усвоения студентами экологических знаний, способов деятельности, формирования соответствующих убеждений, потребностей в процессе учебной, воспитательной и научной деятельности вуза.

Наряду с учебной деятельностью, экологическая подготовка студентов осуществляется и во внеучебное время. На факультете Интегрированных технологий и химической техники НТУ «ХПИ» работает студенческий клуб *«Посмотри им в глаза»* студенты которого под руководством руководителя проекта доц. Черкашиной А.Н. и декана ИТ факультетат проф. Рассохи А.Н. проводят шефскую работу с подшефной школой-интернатом № 1 (п. Высокий) в том числе и по экологическому воспитанию учащихся. Наряду с традиционными методами в экологическом образовании и воспитании используются такие методы, как метод экологических проектов и активных методов экологического образования и воспитания (деловая игра и экологическая экскурсия).

В основе метода экологических проектов лежит развитие познавательных навыков студентов и учащихся школы, умений самостоятельно конструировать свои знания и умений ориентироваться в информационном пространстве. Этот метод всегда ориентирован на самостоятельную деятельность студентов и учащихся школы – индивидуальную и групповую, которую ребята выполняют в течение определенного времени. Метод экологических проектов всегда предполагает решение какой-то проблемы, предусматривающей, с одной стороны, использование разнообразных методов и средств, а с другой стороны – интегрирование знаний, умений из различных областей науки, техники и технологий.

Тематика проектов касалась какого-нибудь теоретического вопроса школьной программы с целью углубить знания учеников по этому вопросу. Но чаще, темы экологических проектов, относились к практическому вопросу, актуальному для практической жизни и, вместе с тем, требующим привлечения знаний студентов и учащихся не по одному предмету, а из разных областей и их творческого мышления. Так достигалась естественная интеграция знаний.

Например, проводили праздники *Весны*. Эти праздники проводились в рамках экологического воспитания студентов и учащихся школы. Знакомили учащихся школы с различными видами птиц, прилетающих весной в наши края. Вешали скворечники, учили детей ухаживать за птицами. Объясняли необходимость бережного отношения к природе при активном участии и поддержке учителей подшефной школы-интерната. Во время проводимых праздников учащиеся и студенты знакомились с различными видами птиц и животных просматривая учебные фильмы о животном и растительном мире, читали книги о животных и птицах в школьной библиотеке, проводили конкурсы рисунков и поделок птиц и животных. Ребята читали стихи о птичках и домашних животных. Организовывали и проводили поездки в зоопарк Зооветеринарной академии, которую проводили студенты и сотрудники Зооветеринарной академии. Детей ознакомили с различными животными, рассказали об уходе за ними. Большую радость детям доставило катание на лошадях. При этом от ребят требовался поиск, смекалка и творчество! Результаты выполненных проектов надлежащим образом оформлялись (видеофильмы и альбомы). При проведении этих мероприятий, учащиеся и студенты активно участвовали и получали от этого не только полное удовлетворение, но и формировали в себе такие качества как: самостоятельность, умение слушать других, убедительно доказывать свою точку зрения, проявляли всяческий интерес к рассматриваемой теме.

Экологические экскурсии – один из методов экологического образования и воспитания, имеющий наибольший практический характер в

п. Высоком, с его природой и наличием зон отдыха. Специально разрабатывали маршруты для познавательной экскурсии, проложенные таким образом чтобы на сравнительно небольшом отрезке пути можно было увидеть как можно больше разнообразных интересных экологических объектов или явлений. Цель экологической экскурсии своеобразный «природоведческий ликбез», т.е. расширение сведений об объектах, процессах и явлениях окружающей природы.

Особенность экологического образования и воспитания на экологических экскурсиях состоит в том, что они строятся на основе не дидактически назидательного, а непринужденного усвоения информации норм поведения в природном окружении. На экологической экскурсии появляется возможность совместить изучение природных объектов с отдыхом. Что касается связи воспитания с отдыхом, то в естественном природном окружении, можно показать ее красоту, ранимость и продемонстрировать, насколько беззащитна природа перед человеком.

Наряду с решением задач обучения, воспитания, отдыха, экологические экскурсии при хорошей их организации способствуют и охране природы. Кроме того, экскурсия обеспечивает возможность соблюдения природоохранного режима на определенной территории, так как облегчает контроль за посещаемостью и выполнением установленных правил. Для создания учебных экологических экскурсий подходят и городские лесопарковые зоны, зоны отдыха, скверы и даже окружающие леса.

Например, проводили экскурсии в лесной зоне окружающей поселок Высокий. При проведении экологических экскурсий учили ребят собирать гербарий, ставить палатки и разжигать костер, при этом бережно относиться к природе. Часто экологические экскурсии совмещали с проведением спортивных праздников. Ребята активно участвовали в различных соревнованиях по футболу, волейболу и легкой атлетике. Также проводили соревнования в веревочном городке парка им. М.А. Горького, где ребята преодолевали различные маршруты, проложенные на этом аттракционе. Делали с детьми много фотоснимков и оформили фотоальбом. К экологическому воспитанию можно отнести и проведение субботников на территории школы-интерната, а также небольших пикников. В результате одного из субботников подготовили площадку под будущий сквер, посвященный Дню Победы в Великой Отечественной войне. Проводя пикники на природе учили детей не загрязнять природу и убирать за собой мусор.

Таким образом, использование различных методов экологического образования и воспитания, способствует эффективному формированию у студентов и учащихся подшефной школы экологической культуры, экологического мышления и сознания.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ВОДОСНАБЖЕНИЕ В УСЛОВИЯХ АНТРОПОГЕННОЙ НАГРУЗКИ И ИЗМЕНЕНИЯХ КЛИМАТА

Проблема истощения водных ресурсов вследствие их загрязнения особенно остро обозначилась в последние десятилетия. Украина принадлежит к странам, которые характеризуются дефицитом водных ресурсов вследствие относительно ограниченного их количества и недостаточно хорошего качества. Большинство жителей страны до сих пор не имеют достаточного доступа к устойчивому и безопасному питьевому водоснабжению, а разработка полезных ископаемых, промышленные и хозяйственно-бытовые сбросы, неорганизованные поверхностные стоки приводят к снижению потенциала и качества водных ресурсов для жизнеобеспечения и поддержания возобновляющейся экосистемы. Теоретической и методологической основой послужили труды ведущих отечественных ученых Старук В.А., Василенко С.Л., Ромащенко М.И., Михайлов Ю.О., Яцыка А.В. и др., занимавшихся исследованиями проблем развития водного хозяйства Украины в разные годы. Но актуальным остаётся вопрос осуществления водной стратегии на территории нашей страны.

Цель данной работы – обосновать стратегическое водоснабжение населения, промышленности и сельского хозяйства водой надлежащего качества, уменьшение негативных последствий от антропогенной нагрузки и изменения климата.

Для достижения поставленной цели решаются следующие **задачи**: проанализировать природные и антропогенные факторы, влияющие на качество водных ресурсов; охарактеризовать основные проблемы охраны поверхностных и подземных вод; разработать рекомендации по стратегическому водоснабжению в условиях антропогенной нагрузки и изменениях климата.

Объектом исследования являются водные ресурсы Украины.

Водопользование в Украине осуществляется преимущественно нерационально, непроизводительные расходы воды увеличиваются, объем пригодных к использованию водных ресурсов вследствие загрязнения и истощения уменьшается. Практически все поверхностные водные источники и грунтовые воды загрязнены. Основные вещества, вызывающие загрязнения, – соединения азота и фосфора, органические вещества, поддаются легкому окислению, ядохимикаты, нефтепродукты, тяжелые металлы, фенолы. Интенсивная эвтрофикация внутренних водо-

емов приводит к ухудшению качества воды даже водотоков. По уровню рационального использования водных ресурсов и качества воды Украины, по данным ЮНЕСКО, среди 122 стран мира занимает 95 место [1].

Питьевое водоснабжение Украины почти на 80 процентов обеспечивается использованием поверхностных вод. Экологическое состояние поверхностных водных объектов и качество воды в них являются основными факторами санитарного и эпидемического благополучия населения, большинство водных объектов по степени загрязнения отнесена к загрязненным и очень загрязненным. Подземные воды Украины во многих регионах (Донбасс, Приднестровье) по своему качеству не отвечают нормативным требованиям к источникам водоснабжения, это связано прежде всего с антропогенным загрязнением. Особое беспокойство вызывает состояние водоснабжения сельского населения, поскольку централизованным водоснабжением обеспечено только 25 процентов сельских населенных пунктов Украины, а колодцы и родники загрязнены нитратами. Загрязнение воды нитратами приводит к возникновению различных заболеваний, снижение общей резистентности организма и, как следствие, к повышению уровня общей заболеваемости, в частности инфекционными и онкологическими заболеваниями [1].

Предметом исследования является оценка влияния антропогенной нагрузки и климатических изменений на качество водных ресурсов.

Методы исследования:

1. Теоретический анализ, позволит сформировать представление об изменении качества поверхностных и подземных вод под влиянием комплекса факторов природного и антропогенного происхождения, а также выделить приоритетные проблемы водопользования.

2. Оценка мероприятий по снижению антропогенной нагрузки. Предполагает решение задач по снижению антропогенной нагрузки на водные объекты и охране подземных вод от загрязнения.

3. Моделирование стратегического водоснабжения в условиях антропогенной нагрузки и изменения климата, заключается в использование комплексного подхода для сохранения водных ресурсов страны, повышении эффективности водоснабжения, а также в улучшении качества водных ресурсов, сбалансированных с потребностями населения и возможными изменениями климата.

Результаты работы:

Качество поверхностных и подземных вод формируется под влиянием комплекса факторов природного и антропогенного происхождения.

К группе факторов антропогенного воздействия относятся:

- устаревшие системы водоотведения коммунально-бытовых и производственных сточных вод;

- трансграничный перенос загрязняющих веществ водным и воздушным путем;
- разгрузка загрязненных подземных вод в речную сеть;
- вынос загрязняющих веществ с поверхностным стоком с урбанизированных и сельскохозяйственных территорий;
- поступление загрязняющих веществ от животноводческих комплексов, полигонов захоронения отходов, складов минеральных удобрений других экологически опасных объектов.

Природными факторами обусловлено повышенное содержание отдельных элементов, прежде всего соединений железа в поверхностных и подземных водах, что является следствием высокого содержания этих элементов в комплексах водовмещающих пород и почв. На участках, испытывающих антропогенное воздействие, отмечена тенденция к увеличению содержания в воде нитратов. В некоторых случаях превышение этого показателя значительно превышает установленное ПДК (45 мг/л).

В сельской местности интенсивное загрязнение грунтовых вод регистрируется на глубине до 14–16 м [2].

Приоритетными проблемами воздействия природных факторов являются:

- отсутствия единой системы управления водным хозяйством в случаях неблагоприятных гидрометеорологических условий;
- недостаточный контроль по использованию трансграничных вод при возникновении паводков и половодий;
- возникновение чрезвычайных ситуаций (выпадение аномально большого количества осадков или засухи).

Для снижения антропогенной нагрузки на водные ресурсы необходимо осуществление следующих мероприятий:

- постоянный мониторинг качества поверхностных и подземных вод;
- обеспечение на практике экологического нормирования;
- контроль и обновление канализационных систем;
- внедрение новых технологий в очистке сточных вод;
- снижение загрязнения поверхностных и подземных вод при добыче полезных ископаемых, а также поверхностным стоком.

Исходя из всего вышесказанного, можно смоделировать пути для решения стратегического водоснабжения в условиях урбанизированной нагрузки и климатических изменений:

1. Осуществление мониторинга для предотвращения и контроля за загрязнением окружающей среды;
2. Внедрение технологий по улучшению качества сточных вод, в том числе и производственных;
3. Анализ и учет влияния региональных гидрометеорологических условий и возможного изменения климата на водные ресурсы.

Стратегическое водоснабжение направлено на сохранение благоприятной и безопасной окружающей среды, как следствие население всех областных и районных центров, городов областного подчинения и поселков городского типа должно быть обеспечено качественной питьевой водой [3].

Выводы:

Рационализация и комплексное использование водных ресурсов, позволит снизить объемы водопотребления, гарантировать хозяйственно-питьевое водоснабжение населения и создать надежные условия для эффективного использования водноресурсного потенциала страны.

В перспективе стратегического водоснабжения необходимы мероприятия по предупреждению возможного дефицита воды в маловодные периоды, в том числе за счет регулирования речного стока и жесткого лимитирования водопользования, а также использования потенциала родников, как альтернативного источника водоснабжения.

Список литературы: 1. Закон Украины «Об основных принципах (стратегии) государственной экологической политики Украины на период до 2020 года (Ведомости Верховной Рады Украины (ВВР), 2011, N 26, ст. 218)»; 2. Украинский государственный научно-исследовательский институт «УкрВОДГЕО»; 3. В.А. Сташук, М.И. Ромащенко, Ю.О. Михайлов «Концепция водной стратегии Украины».

РОЗДІЛ 10

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНИХ ТА ДУХОВНИХ ОСНОВ ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ

*Балышев М.А.
г. Харьков, Украина*

ИСТОРИКО-БИОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА АСТРОНОМА Б.П. ГЕРАСИМОВИЧА

В начале XXI ст. историко-биографические исследования в украинской науке получили мощный импульс к развитию. С одной стороны, это обусловлено празднованием 100-летних юбилеев ученых, обеспечивших научно-технический прогресс в XX ст. С другой, – желанием и возможностью современников взглянуть на процесс научного творчества без идеологической окраски. Познавательное же значение биографических исследований неоспоримо: хорошие биографии многое говорят не только уму, но и сердцу заинтересованного читателя.

Но сам подход к оценке и дифференциация *curriculum vitae* на «хорошие» и «остальные» всегда представляется несколько затруднительным: зачастую, талантливая личность известного ученого выходит за рамки своего времени. Поэтому во многих конкретных ситуациях преждевременно расставлять акценты, это еще предстоит сделать будущим поколениям.

В 2014 г. исполняется 125 лет со дня рождения выдающегося украинского ученого, великолепного астрофизика-теоретика и практиканаблюдателя Бориса Петровича Герасимовича (1889–1937 гг.).

Родился Борис Петрович Герасимович 19 марта 1889 г. в Кременчуге Полтавской губернии. В 1899 г. Б. Герасимович поступает в Полтавскую гимназию, обучение в которой растянется на долгие 10 лет: в 1906 г. Бориса Петровича, в семнадцатилетнем возрасте, исключают из последнего класса гимназии (без права поступления в другие учебные заведения) за участие в революционных волнениях (в это время Герасимович – активный член партии социалистов-революционеров (эсеров), за что он четырежды подвергался арестам, и провел в общей сложности два года в тюремных стенах и ссылке). Но в 1909 г. ему удается сдать экзамены экстерном и, уже имея на руках аттестат зрелости, в 1910 г. Герасимович становится студентом физико-математического факультета Харьковского университета [3, с. 46].

Под руководством проф. Л.О. Струве, представителя выдающейся астрономической династии Струве, – Герасимович добивается значительных успехов на избранном поприще – астрономии. По словам проф. Струве, Герасимович станет «вторым лучшим студентом» за все время его педагогической деятельности в Харьковском университете (вторым – после В.Г. Фесенкова, будущего академика) [1, с. 115].

По окончании Герасимовичем полного университетского курса, он был оставлен в университете «для приготовления к профессорскому званию» (1914–1917). Попытка продолжить обучение за границей потерпела неудачу – полиция отказала в выдаче Герасимовичу заграничного выездного паспорта как «неблагонадежному»: сказывалось его «социалистическое» прошлое. Тогда в 1916 г. проф. Струве отправляет Герасимовича в Пулково, где он проходит стажировку у авторитетнейших ученых-астрономов А.А. Белопольского и С. К. Костинского: так состоялось первое знакомство Бориса Петровича с Пулковской обсерваторией [1, с. 115].

В 1917 г. по возвращении из Пулковской обсерватории в Харьковский университет, Герасимович успешно «держит» магистерский экзамен и становится приват-доцентом. С ноября 1920 г. Б.П. Герасимович совмещает преподавательскую деятельность (читает курсы астрономии, механики, аэродинамики) с должностью старшего астронома Харьковской астрономической обсерватории; с 1922 г., уже в Харьковском Институте Народного Образования (ХИНО), Герасимович возглавит сектор астромеханики астрономической кафедры. Одновременно Борис Петрович состоит профессором Харьковского технологического института (до 1925 г.); с 1922 по 1926 гг. – занимает профессорскую кафедру в Харьковском геодезическом институте. С 1929 г. – он руководит кафедрой теоретической механики в ХИНО и, параллельно, является действительным членом (новое должностное звание в советской науке, взамен профессорского) Украинского Физико-химико-математического института (1929–1934) [3, с. 48]. Научно-педагогическую деятельность Борис Петрович сочетает с общественной работой: к этому времени он уже занимал пост заместителя председателя секции науки Госплана УССР (1930); Герасимович также член Президиума Харьковского дома ученых (1924–1931) [4, с. 36].

Приглашением в Пулково заведовать вновь созданным Астрофизическим сектором, завершается харьковский период в жизни ученого, но именно в этот период его научные работы получили известность и высокую оценку за рубежом, появились приглашения к сотрудничеству и длительные заграничные командировки. В 1924 г. Герасимович про-

вел три месяца в научных изысканиях (командированный Наркомпросом УССР) в Великобритании и Франции; в 1926 г. – в Копенгагене, где делает блестящий доклад на съезде Германского астрономического общества (Astronomische Gesellschaft), куда Герасимович был командирован из Харьковской обсерватории [1, с. 116].

На этом заседании АГ Герасимович знакомится с известным американским астрономом и крупным организатором науки Х. Шепли (в то время возглавлявшим Гарвардскую обсерваторию) и, по его приглашению, с лета 1926 г. по 1929 г., временно работает в этом ведущем мировом научном центре. Основными творческими успехами, достигнутыми за время пребывания Бориса Петровича в США, станут несколько совместно выполненных с американскими коллегами работ, которые принесут Герасимовичу уже мировую известность: в 1928 г. вместе с Д. Мензелом Герасимович выполняет важную работу, посвященную источникам звездной энергии. В этом же году данная перспективная работа была отмечена международной премией имени А. Кресси-Моррисона Нью-Йоркской Академии наук. В 1929 г., в сотрудничестве с выдающимся американским астрофизиком украинского происхождения О. Струве, будет выполнена научная работа, в которой ученые рассмотрели физические условия в межзвездном газе и образование в нем линий поглощения. Данное исследование произвело не мало шума в астрономическом мире, т.к. явилось пионерским в исследуемой области, а совершенные в нем открытия послужили толчком для развития целого нового раздела в астрофизике (о межзвездном газе и пыли) [1, с. 116].

В феврале 1931 г. в жизни Бориса Петровича начнется Пулковский период: администрация Главной астрономической обсерватории пригласит перспективного харьковского астронома на должность заведующего Астрофизическим сектором. Спустя два года Б.П. Герасимович будет назначен директором ГАО – Пулковской обсерватории (1933).

В декабре 1934 г., в связи с восстановлением (с января 1934 г.) отмененных после революции ученых степеней и званий, Борису Петровичу, без защиты диссертации, присвоена степень доктора физико-математических наук [3, с. 54].

Научное наследие Б.П. Герасимовича насчитывает более 170 статей и монографию «Физика солнца». Около половины всех работ написаны по итогам исследований, проведенных (и собственно опубликованных) в США, за время его пребывания в Гарвардской обсерватории [2, С. 51–52]. Особое же место в научной биографии Герасимовича занимает широко известный в астрономических кругах «Курс астрофизики и звездной астрономии», созданный в середине 30-х гг. XX ст. колле-

ктивом авторов (В.А. Амбарцумян, И.А. Балановский, А.А. Белопольский, Н.А. Козырев, С.К. Костинский, Е.Я. Перепелкин, Г.А. Шайн, В.Г. Фесенков) под общим руководством Герасимовича, на томах которого было воспитано не одно поколение астрофизиков СССР [1, с. 118].

После убийства С.М. Кирова в декабре 1934 г., в Ленинграде прошла мощная волна репрессий. К октябрю 1936 г. эта волна докатилась до Пулкова – в течение недели были арестованы ведущие пулковские астрономы: И.А. Балановский (расстрелян в 1937 г.); Н.В. Комендантов (расстрелян в 1937 г.); П.И. Яшнов (расстрелян в 1940 г.) [7, с. 483]. Спустя месяц, в декабре 1936 г., арестованы Д.И. Еропкин (расстрелян в 1939 г.); Н.А. Козырев (чуть ли не единственный оставшийся в живых и вышедший на свободу только в 1946 г.); Н.И. Днепровский (расстрелян в 1937 г.); М.М. Мусселиус (расстрелян в 1938 г.), Е.Я. Перепелкин (расстрелян в 1938 г.) [7, с. 484]. Люди стали бесследно исчезать, а Герасимович, с октября 1936 г., регулярно получал выписки из протоколов Президиума АН «об освобождении из состава сотрудников ГАО» [4, с. 41]. Сам Борис Петрович был арестован утром 28 июня 1937 г. (здесь мнения биографов расходятся, называются также даты 29 или 30 июня) в поезде, во время его возвращения из Москвы. Герасимович был арестован последним из пулковских астрономов [2, с. 56].

Уже после знаменитого доклада Н.С. Хрущева на XX съезде КПСС (1956), Главной Военной Прокуратурой СССР было проведено расследование обоснованности осуждений по приговорам, вынесенным в 1937 г. Реабилитационные документы проливают свет на трагедию сталинских времен: дата смерти Бориса Петровича Герасимовича (30 ноября 1937 г.) совпадает с днем вынесения приговора. Это означало одно – немедленный расстрел.

В связи с приближавшимся 100-летием Пулковской обсерватории (в 1939 г.), академики С.И. Вавилов и Г.А. Шайн, в письмах на имя прокурора СССР А.Я. Вышинского, ходатайствовали о пересмотре дел Б.П. Герасимовича и других пулковских астрономов и участия в их судьбах. К сожалению, их обращения остались без ответа, и никак не были прокомментированы. Строго говоря, они уже и несколько запоздали: большая часть из тех, о ком шла речь в обращениях, к началу 1939 г. по приговорам «выездных троек» Военной Коллегии Верховного Суда СССР, были признаны виновными и приговорены к расстрелу, с безотлагательным приведением приговора в исполнение.

Арест пулковских астрономов имел огромный резонанс в астрономическом мире. Некоторые англоязычные журналы (например «Popular Astronomy») писали о проведенных в Советском Союзе аре-

стах астрономов и публиковали списки фамилий (неполные). Еще более подчеркивало сложившуюся ситуацию в астрономии Советского Союза – отсутствие советских делегатов на Ассамблее Международного астрономического союза в Стокгольме, Швеция (август 1938 г.) [5, с. 469].

Со временем все пулковские астрономы были реабилитированы, их имена вновь возвращены в историю астрономической науки, в частности, именем Бориса Петровича Герасимовича (для этого многое было сделано американским астрофизиком О. Струве) был назван кратер на обратной стороне Луны (1961), а спустя десять лет, вновь открытой астрономом Т.М. Смирновой в Симеизской обсерватории малой планете № 2126 (1970), было присвоено название «Герасимович» [1, с. 123].

У Бориса Петровича Герасимовича есть все, чтобы эпитафия о нем выглядела солидно и весомо. Но в ней выписаны лишь первые строки.

Необходимо констатировать, что на сегодняшний день, все еще не существует фундаментального монографического исследования, посвященного жизни и творчеству выдающегося Ученого. Поэтому полное жизнеописание Б.П. Герасимовича все еще остается открытым проектом.

Список литературы: 1. Балышев М.А. Из истории Харьковской обсерватории: биографические очерки / М.А. Балышев // 200 лет астрономии в Харьковском университете [под ред. Ю. Г. Шкуратова]. – Х. : ХНУ, 2008. – С. 99–154. 2. Балышев М.А. Звезда исключительной величины. Борис Петрович Герасимович очерки / М.А. Балышев // UNIVERSITATES. Наука и Просвещение. – 2004. – № 4. – С.46–57. 3. Дадаев А.Н. Астроном трагической судьбы (к 100-летию со дня рождения Б.П. Герасимовича) / А.Н. Дадаев // Проблемы построения координатных систем в астрономии. – Л. : Техническая книга, 1989. – С. 46–65. 4. Еремеева А.И. Борис Петрович Герасимович / А.И. Еремеева // Земля и Вселенная. – 1989. – № 2. – С. 35–41. 5. Еремеева А.И. Жизнь и творчество Бориса Петровича Герасимовича (к 100-летию со дня рождения) / А.И. Еремеева // Историко-астрономические исследования. – Т. XXI. – М. : Наука, 1989. – С. 253–301. 6. Есаков В.Д. В защиту осужденных астрономов / В.Д. Есаков // На рубежах познания Вселенной (Историко-астрономические исследования). – Т. XXII. – М. : Наука, 1990. – С. 467–472. 7. Официальные данные о судьбе пулковских астрономов // На рубежах познания Вселенной (Историко-астрономические исследования). – Т. XXII. – М. : Наука, 1990. – С. 482–490.

ПОЗИТИВИСТСКОЕ ТОЛКОВАНИЕ ЧТЕНИЯ У П. ОТЛЕ, Ш.-В. ЛАГЛУА И Ш. СЕНЬОБОСА В КОНТЕКСТЕ ДУХОВНО- ПРАВСТВЕННЫХ АСПЕКТОВ РАЗВИТИЯ ЦИВИЛИЗАЦИИ

При попытке отыскать сущность эпистемы позитивизма, необходимо анализировать ее символику и метафоры, которые относятся к практикам чтения и упорядочения знаний. Отметим, что позитивистское толкование чтения возникало синхронно с десятичной классификацией М. Дьюи, системой О. Конта и «положительной науки» в целом. Понятие об «экономии» и «интеллектуальной практике» можно раскрыть, опираясь на кратологическую парадигму [12]. Именно с такой точки зрения возникает проблема библиотековедения, как оптики контроля над читателем и над содержанием книги, паноптикума, физиологии, систематизации, описания, при накоплении знания и книг, и управлении ими. Электронный формат хранения записи, описания и контроля в библиотечной работе, который появился на фоне лозунгов о демократизации, на самом деле не умножает свободу интеллектуальной деятельности, однако, лишь декларирует принципы и идеал «совершенства» так же, как в свое время его декларировали позитивисты. Библиотечное дело часто рассматривается в терминах индустрии, прогресса и экономии: производства, потребления, обслуживания, утилизации, развития. В этом контексте, можно выделять определенные периоды в использовании метафор.

В этом смысле, существует необходимость рассмотреть особенности дискурса о читателе, чтение и книге в период модерна, конца XIX – начала XX в. Так, в этот период, в связи с индустриализацией и секуляризацией, массовизацией библиотечного дела, предметом становится скорее не интеллигент, а пролетарий. Его образ быстро формировался в библиотековедческих нарративах. Читатель конструировался на одной ступени с представлением об индустрии, он становился ее частью, а фрустрация, дистресс, страдания и стремление к знаниям определяли его образ. Дискурс модерна, прогресса, индустрии воплощался также в проектировании библиотечных помещений.

Рассмотрим то, как формировались идеи в отношении теории библиографии, структуры книги и документа конца XIX – начала XX в. Можно выделить системы представлений, обозначенные определяющими для историографии работами Ш.-В. Ланглуа и Ш. Сеньобоса, а также П. Отле. Исследователи отмечали: «По аналогии с телом животного описывают строение и функционирование общества, или даже его ана-

томию, физиологию» [7, с. 194]. В этот же период П. Отле рассматривал чтение физиологически, как двигательный акт. Обратимся к идеям организации и экономии чтения П. Отле. Отметим, при этом, что правила гигиены являются одновременно принципом власти над чтением. Исследователь отмечал, что разум человека «есть фильтр идей» [10, с. 44]. П. Отле пишет: «Главная суть в том, чтобы составить себе суждение, решающее... что нужно удержать и отбросить, и, таким образом, ... каждый приходит к отбору того, что считает истинным». «В основание нашего ума должна быть заложена классификация» – отмечал он [10, с. 91]. «Совокупность книг библиотеки составляет организм. Классификация является оправой интеллектуального организма» [10, с. 86]. П. Отле тесно сотрудничал с М. Рубакиным. Их общие методологические поиски привели М. Рубакина к такой доктрине библиопсихологии, которая критикуется и поныне. Так, он писал, например, что: «теория мнемы подводит биологическую базу под теорию книжного дела» [11, с. 99].

Можно говорить об особом статусе и влиянии натурализма в теории библиотечного дела в период конца XIX – начала XX в. При этом, некоторые, порожденные этим периодом структуры систематизации и описания, в библиотечной практике сохраняются. Именно таким образом, из элементов речи о читателе и книге, складывается своего рода алгебра, матезис знакового пространства модерна. Конструирование читателя, книги и чтения на уровне языка и систематизации, и в период модерна, и в период начала XXI в. сохраняют общие черты. Одной из таких черт является своего рода тейлоризм. Тейлоризм, по мнению П. Отле, заключается во внимательном наблюдении, регистрации, экономии. То же П. Отле отмечает относительно мысли, что за ней надо следить, ее регистрировать, стандартизировать, чтобы «экономить» [10, с. 200]. Таким образом, взгляды П. Отле – это библиотекономия, абсолютизированный тейлоризм, система совершенной эксплуатации, которая реализуется через наблюдение, паноптикум. Кроме того, П. Отле принадлежит идея готовности ума к перегруппировке знаний в любом порядке, которая может рассматриваться как следствие секуляризации, падение традиций интерпретации. Современная информатизация библиотечного дела, в данном контексте, только способствует укреплению диктата системы и абсолютизации порядка книг.

Таким образом, анализ метафор показывает, что представление о чтении в дискурсе модерна формировалось под воздействием позитивистской системы представлений. На первый план выходят метафоры господства и подчинения, порядка, оптики, воздействия, ускорения, прогресса. Представление о чтении формируется как аналог представления о производстве. Моральная сторона вопроса о содержании чтения отте-

сняется на второй план. Главным показателем качества становится эффективность. При этом сама по себе эффективность не имеет конкретного определения. Возможно, за этим скрывается стремление интеллектуалов законсервировать свою посредническую позицию в системе «текст-читатель». По мнению автора, наследование практикой библиотечного дела позитивистских канонов в условиях современности является главной проблемой их кризиса. Для преодоления этого кризиса необходимо перестраивать парадигмы библиотечного дела с учетом трансдисциплинарности.

Список литературы: 1. Бібліотека в історичному просторі трьох епох: до 125-річчя Харк. держ. наук. б-ки ім. В.Г. Короленка: нариси / [вид. група: В.Д. Ракитянська ; кер. проекту: В.В. Мирошнікова; відп. ред.: С.М. Миценко]. – Ювіл. вид. – Х.: Іріс, 2011. – 239 с. 2. Ванеев А.Н. О методологической базе библиотековедческих исследований / А.Н. Ванеев // Библиосфера. – 2008. – № 4. – С. 3–6. 3. Витковский Г. Метод осмысленного чтения / Г. Витковский // Известия книжных магазинов т-ва М.О. Вольф по литературе, наукам и библиографии. – 1909. – № 1. 4. Делез Ж. Складка. Лейбниц и барокко / Ж. Делез. – М.: Логос, 1999. – 264 с. 5. История чтения в западном мире от Античности до наших дней / [Ред.-сост. Г. Кавалло, Р. Шартье; пер. с фр. М.А. Руновой, Н.Н. Зубкова, Т.А. Недашковской]. – М.: Фаир, 2008. – 544 с. 6. Ланглуа Ш.-В. Введение в изучение истории / Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос [пер. с фр. А. Серебряковой]. – СПб.: Книжный магазин для иногородних О.Н. Поповой, 1899. 7. Мангуэль А. История чтения / Пер. с англ. М. Юнгер. / А. Мангуэль. – Екатеринбург: У-Фактория, 2008. – 381 с. 8. О чтении. Взгляды и мысли Джона Рескина // Известия книжных магазинов т-ва М.О. Вольфа по литературе, наукам и библиографии. – 1900. – № 3. 9. Отле П. Труды по библиотековедению. Руководство для общественных библиотек. Организация умственного труда. Руководство к администрированию / П. Отле. – М.: Либрея, 2002. – 232 с. 10. Рубакин Н.А. Избранное. В 2-х т., Т. 1. / Н.А. Рубакин. – М.: Книга, 1977. – 224 с. 11. Фуко М. Рождение клинки / М. Фуко. – М.: Смысл, 1998. – 310 с. 12. Швецова-Водка Г.Н. Общая теория документа и книги: учеб. пособие / Г. Н. Швецова-Водка. – М.: Рыбари; К.: Знания, 2009. – 487 с. 13. Шартье Р. Письменная культура и общество / Р. Шартье. [пер. с фр. И.К. Стаф]. – М.: Новое издательство, 2006. – 272 с. 14. Фридьева Н.Я. Публичная, общественная и бесплатные народные библиотеки города Харькова до 1919 г. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. [Рукопись] / Н.Я. Фридьева // Рукописный фонд ХДНБ ім. В.Г. Короленка. – М., 1954. – 382 с.

*Близнюк М.Ю.
м. Харків, Україна*

НАУКОВИЙ ДОРОБОК ПРОВІДНИХ УЧЕНИХ ДЕРЖАВНОГО НАУКОВОГО ЦЕНТРУ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ

Упродовж століть фармація формувалася як частина загальної історії та культури народу. Фармація як важлива сфера діяльності людини безпосередньо пов'язана із суспільно-економічними та політичними змінами, які відбуваються в країні. Сьогодні українська система охорони здоров'я і фармацевтична галузь розвиваються в надзвичайно складних умовах: недостатнього фінансування, зростання рівня захворюваності населення та соціальної напруженості, постійного збільшення вартості медичної допомоги та цін на ліки, відсутності медичного страхування тощо. Одним із головних завдань фармації завжди було надання людині допомоги у збереженні здоров'я, забезпечення населення якісними та ефективними ліками.

Історія фармації України складається з історії фармацевтичних закладів, історії наукового доробку провідних вчених, важливих подій, знакових перетворень в галузі. Україна – країна з міцними фармацевтичними традиціями. Одним з провідних осередків розробки нових лікарських засобів в Україні був і залишається нині Державний науковий центр лікарських засобів України. Однак, у сучасній науковій літературі лише опосередковано відображено історію продукування лікарських засобів в Україні [1–3]. Мета дослідження розкрити науковий доробок вчених Державного наукового центру лікарських засобів у добу незалежної України на основі узагальнення праць попередників.

Державний науковий центр лікарських засобів виник в Харкові не випадково, фармацевтична галузь у місті активно розвивалася ще з XIX ст. Так у 1899 році у Харкові створено Фармацевтичне товариство, першим головою якого став приват-доцент Харківського університету М.П. Красовський. Харківське фармацевтичне товариство відповідно до статуту 1914 року повинно було сприяти розробці наукових та практичних питань, що відносили до сфери фармації та суміжних з нею наук; турбуватися про розповсюдження наукових та практичних знань у фармації та суміжних з нею наук; сприяти розвитку всіх галузей вітчизняної хіміко-фармацевтичної промисловості; підвищувати науковий рівень працівників галузі; засновувати інститути [4, с. 4].

Харківське фармацевтичне товариство в 1913 році започаткувало хіміко-фармацевтичний бактеріологічний інститут. Першим директором

інституту (1913–1932) став професор Абрам Давидович Розенфельд – фармацевт за освітою, яку одержав в Військово-медичній академії на кафедрі професора Н.П. Кравкова [4, с. 19].

З квітня 1930 року інститут після реорганізації одержав назву Всеукраїнського експериментального фармацевтичного інституту. Основними напрямками роботи стали започаткування наукових напрямків дослідження біологічно-активних речовин; технологія виготовлення лікарських форм та контроль їхньої якості. Інститут кілька разів змінював назву, а з 1991 року отримав сучасну назву Державний науковий центр лікарських засобів (ДНЦЛЗ) [4, с. 19].

Україна перша із держав СНД знайшла можливості для фінансування «Комплексної програми з розвитку медичної, ветеринарної та мікробіологічної промисловості та поліпшення забезпечення населення та потреб тваринництва лікарськими засобами та медичною технікою на 1992–1996 рр.», що знайшло офіційне відображення в Постанові Кабінету Міністрів України від 08.10.92 № 573. У програму увійшли розробки ДНЦЛЗ за 118 препаратами. Із них 51 оригінальний препарат, сім препаратів – життєво важливі та перспективні для використання в екстремальних ситуаціях (медицина катастроф) [2–4].

Проведено цикл досліджень зі створення та впровадження у виробництво групи комбінованих анальгетиків-антипіретиків масового споживання на основі парацетамолу, у тому числі замість препаратів із високотоксичним фенацетином, а також великої групи різноманітних протизапальовальних засобів – ненаркотичних анальгетиків. Досліджено закономірності фармако- та токсикодинаміки, фармакокінетики та біофармацевтичних властивостей великої кількості комбінованих препаратів. У результаті розроблено та впроваджено в промислове виробництво 37 високоефективних анальгетиків-антипіретиків, що дозволило повністю задовольнити потреби охорони здоров'я України в широкому асортименті ефективних та безпечних вітчизняних лікарських засобів даної групи. Внаслідок подальшої роботи впроваджено ще 60 препаратів, із яких 15 – оригінальні (сорбоцел, гелеутворююча пов'язка, факовіт, октамін-плюс і т.д.) [4, с. 21].

Вперше в СНД спеціалістами наукового Центру створено технології одержання ретардних лікарських форм у пігулках (ніфедепін, аміналон, із кишково розчинним покриттям (панкреатин-3Т, панкреазім, двошарових із підтримуючим терапевтичним ефектом (амброксол) та розроблено сучасні методи їхнього аналізу. Це сприяло створенню сучасних та конкурентноздатних лікарських засобів. Особливо слід відзначити можливості технології одержання твердих лікарських форм із використанням установок для сушки в псевдокиплячому шарі

фірми «Glatt», Німеччина. На дослідно-промисловій установці в ДНЦЛЗ здійснено експериментальне відпрацювання більшості необхідних у виробництві пігулок технологічних операцій. Ці дослідження дозволяють зростання ефективності використовувати на заводах галузі подібні промислові установки та вийти на європейський рівень апаратурного забезпечення технологічного процесу виробництва лікарських форм.

Особливе значення для виробництва м'яких лікарських форм має розроблені в ДНЦЛЗ нові гідрофільні основи, що сприяють більш ефективній дії лікарських речовин. В окремих випадках використання цих основ дозволило не лише зменшити концентрацію лікарських речовин у лікарських формах, але й знизити токсичність та ризик розвитку побічних ефектів. Окрім того, до переваг нових основ відносяться технологічність, стабільність та більш низька собівартість порівняно із традиційними основами (вазелін, вітепсол та інші). Застосування цих основ відкрило принципово нові можливості в терапії різних захворювань.

Перспективним напрямом у роботі ДП ДНЦЛЗ став цілеспрямований пошук координаційних сполук Ферруму (III) та створення на їхній основі комбінованих феррумвмісних препаратів нового покоління, що характеризувало високою біодоступністю та низькою токсичністю. Розроблено склад та технологію пігулок Ферамін-Віта, що містять Ферруму (III) аспарагінат у комбінації з вітамінами для покращення біодоступності заліза. Субстанцію синтезовано в лабораторії хімії та технології лікарських засобів ДП ДНЦЛЗ за керівництва к.фарм.н. І.І. Новіка дослідження специфічної фармакологічної активності та обґрунтування доз вітамінів проведено співробітниками лабораторії біохімічної фармакології за керівництва проф. Н.Ф. Маслової.

Останнім часом спільно зі співробітниками лабораторії хімії та технології фенольних сполук під керівництвом проф. В.І. Литвиненка створено низку фітопрепаратів у формі капсул на основі валеріани лікарської, що застосовувалися при нервовому збудженні, неврозах. Окрім цього за керівництва проф. В.І. Литвиненка розроблено новий оригінальний препарат – імунокоректор Ехінавіт-М на основі нативної сировини (без екстрагування) та вітамінів: порошку із коренів та коренищ ехінацеї пурпурної, аскорбінової кислоти та рутину[4, с. 24]. Виявлені на основі шоломниці байкальської капсули Скутелла та пігулки Скутекс стали фітопрепаратами ноотропного та антистрессового напрямку дії. Аналітичне забезпечення продукування із рослинної сировини проведено співробітниками лабораторії аналітичної хімії ДП ДНЦЛЗ за керівництва к.хім.н. А.І. Рибаченка [4, с. 19].

Науковий колектив на чолі зі завідувачем лабораторії ОБВТЛП проф. М.В. Штейнгарта створив нові технології одержання ретардних форм, як однієї з перспективних груп лікарських засобів, оскільки вони дозволяють досягти не лише контрольованого вивільнення в організмі діючих речовин у заданий відрізок часу, але й підтримувати цей рівень рівномірним протягом визначеного часу.

Виходячи з цього, стратегія розвитку ДП ДНЦЛЗ передбачає насичення фармацевтичного ринку України за рахунок збільшення обсягів виробництва вітчизняних лікарських засобів. Насамперед, це стосується засобів, які користуються попитом та виробляються в Україні. Такий шлях поступового витиснення імпорتنих препаратів завдяки створенню та впровадженню генериків нових поколінь та вітчизняних оригінальних конкурентноздатних лікарських засобів. Відповідно до переліку для стандартних методів лікування діабету, сухоти, бронхіальної астми, серцево-судинних та онкологічних захворювань, розладів нервової системи, препаратів для педіатрії. Препарати, розроблені ДП ДНЦЛЗ або спільно з вітчизняними підприємствами, є конкурентноздатними та захищеними охоронними документами України.

Завдяки зусиллям спеціалістів Центру, що розробляють сучасні технології, фармацевтичний ринок представлений різноманіттям вітчизняних лікарських форм: від звичайних, пролонгованих пігулок – до складних двошарових з підтримувальним терапевтичним ефектом, розчинних у кишечнику мікрогранул, що поміщені в капсули, трансдермальних терапевтичних систем, очних, ін'єкційних, м'яких та дитячих лікарських форм (сиropи, гранули для розчинення та інші) та багатьох інших лікарських форм.

Основний девіз фундаторів інституту «Від біологічно активної субстанції – до лікарської форми та впровадження її у виробництво» пройшов через всі віхи розвитку і лишається для вчених, що працюють в ДП ДНЦЛЗ, актуальним і в теперішній час. Результати розробок можуть істотно підвищити конкурентноздатність продукції та економічну стабільність вітчизняної фармацевтичної промисловості, ліквідувати дефіцит найважливіших препаратів за основними фармакотерапевтичними групами.

Своє майбутнє колектив ДП ДНЦЛЗ зв'язує із створенням нових лікарських засобів. Подальший розвиток української фармацевтичної промисловості відображається у роботі за правилами GMP, здійсненні гармонізації з іншими європейськими нормами та стандартами (GLP, GCP та інш.), у зростанні обсягів продукції та розширенні ринків збуту на країни Східної та Західної Європи [5, с. 93].

Особливо запитаним цей потенціал виявиться в умовах інтеграції України в Європейський Союз [6, с. 4]. Фармацевтичний сектор економіки України спирається на величезний науковий та виробничий досвід, що накопичений в ДП ДНЦЛЗ за всі роки його історії, попри економічні труднощі. Центр здатний здійснювати розробки на європейському рівні, наукові досягнення якого дозволять зберегти здоров'я нації. Також має можливість забезпечити народ України та його армію вітчизняними лікарськими засобами та фармацевтичному сектору інтегруватися в Європейський Союз. Українському народу необхідні ефективні, конкурентоздатні, доступні за ціною препарати. Це і є та мета, реалізації якої присвячена вся багаторічна діяльність ДП ДНЦЛЗ.

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що у добу незалежної України ДП ДНЦЛЗ розвиває протягом багатьох років стратегічні напрями своєї діяльності. Також він продовжує лишатися унікальним, єдиним в Україні центром фундаментальної та прикладної фармацевтичної науки. Комплексні дослідження в фармацевтичній галузі, починаючи від розробки субстанції, закінчуючи впровадженням у виробництво всіх можливих лікарських форм із неї, включаючи оформлення необхідної нормативної документації, здатні здійснюватися зусиллями Центру.

Список літератури: 1. Черних В.П. З'їзди фармації України – історія розвитку галузі // Черних В.П., Котвицбка А.А., Георгіянц В.А., Зайченко Г.В. // Вісник фармації – 2012 – № 1 (69) – С. 3–7. 2. Богатирьова Р.В. Історія фармації України. Богатирьова Р.В., Спіженко Ю.П., Черних В.П. та інш. – Х. : Прапор. Вид-во УкрФа. 1999. – 799 с. 3. Сув'язь поколінь. Фармацевтичний факультет Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького: 1853 – 2009 / Б.С. Зіменковський, Т.Г. Калинюк, Р.Б. Лесик, С.В. Різничок, С. І. Терещук, Т. О. Терещук. – Львів: Наутілус, 2009. – 518 с. 4. Георгиевский В.П. В постоянном стремлении к прогрессу / Георгиевский В.П. // Фармаком. – 2005. – № 1. – С. 19–27. 5. Бойчук І.Д. Безперервний професійний розвиток фармацевта – гарант підвищення якості фармацевтичної допомоги / І.Д. Бойчук // Проблема духовності сучасної молоді : реалії та перспективи : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф. молодих дослідників, 8 листопада 2007 р. – Житомир : Вид-во П.П. Сахневич, 2007. – С. 93–95. 6. Дедишина Л. Конгрес СФУФТ : 20 років потому / Л. Дедишина // Фармацевт практик. – 2014. – № 5–6. – С. 4–5.

**УДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМ
У ГАЛУЗІ ПРИРОДОЗНАВСТВА З МЕТОЮ ФОРМУВАННЯ
СВІТОГЛЯДНИХ ТА ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ ІНЖЕНЕРІВ-
ТЕХНОЛОГІВ У ХТІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

На засіданнях навчального комітету Харківського технологічного інституту на початку ХХ століття постійно обговорювалося питання щодо модернізації навчальних планів і програм відповідно до потреб часу. При створенні навчальних планів враховувалася специфіка механічного відділення, де провідне місце серед природничих наук посідала фізика, і хімічного відділення, основою якого стало викладання хімії. Важливим завданням діяльності керівництва інституту стала розробка нових навчальних програм, при цьому враховувалася спеціалізація інженерних кадрів.

У 1898 р. професор І.М. Пономарьов, який тимчасово виконував обов'язки директора інституту, ознайомив навчальний комітет із пропозиціями Правління Південно-російського товариства технологів від 20 березня 1898 р. Товариство зверталося з проханням підтримати клопотання перед міністерством народної освіти про присвоєння всім студентам після закінчення курсу технологічного інституту звання інженера-технолога. Замість чинних на той час звань інженер-технолога і технолога, з різницею лише права на чин, залежно від успішності закінчення курсу. Мотивуючи це тим, що технологи користувалися такими ж правами на виробництві, як і інженери-технологи. Окрім цього вказувалося, що всі інші вищі технічні навчальні заклади міністерства народної освіти надають лише одне звання інженера. Так, у статуті Київського політехнічного інституту зазначено, що всі випускники повинні були отримати звання інженер-технолога [1, арк. 13].

Навчальний комітет ХТІ постановив підтримати клопотання Південноросійського товариства технологів про зміни «Положення...» інституту для того, щоб усі студенти після закінчення інституту могли отримувати звання інженера-технолога. Однак, при цьому враховувався також рівень успішності. Випускники, які мали вищий рівень успішності отримували звання інженера-технолога першого ступеня, із нижчим рівнем – інженера-технолога другого ступеню. Отже, керівництво інституту враховувало ініціативи наукових товариств стосовно інженерів. Рішення про єдине звання інженер-технолога підвищувало статус випу-

скників ХТІ. Також на виробництві звання інженера-технолога передбачало надання повних прав, а технолога – лише другорядних [1, арк. 14].

Підготовка нового навчального плану розглядалася навчальним комітетом на шести засіданнях, і тільки на сьомому цей план був затверджений. Кардинальні зміни відбулися, насамперед, у викладанні хімічних дисциплін. Характерною ознакою змін стала конкретизація в розподілі за годинами, курсами, відділеннями. За новим навчальним планом на перших двох курсах проводилося викладання загальних природничих дисциплін. Починаючи з третього курсу, основна увага приділялася спеціальним дисциплінам. При цьому враховувалася наукова спеціалізація викладача. Викладання доручалося тим, хто мав власний науковий потенціал за відповідними напрямками спеціального курсу. На засіданні навчального комітету 4 жовтня 1900 р. розглянуто пропозицію очільника навчального округу. Повідомлялося, що міністерство народної освіти визнало можливим дозволити ввести нормальний навчальний план і розподіл навчальних занять в ХТІ з наступного 1901–1902 навчального року [2, арк. 24].

Модернізація вищої технічної школи в Російській імперії наприкінці ХІХ ст. потребувала кардинальних змін у розподілі навчальних дисциплін. Спостерігалися не лише якісні, але й кількісні зміни. Збільшення чисельності студентів вимагало розширення штатів професорсько-викладацького складу і створення нових кафедр. Зокрема, на засіданні навчального комітету ХТІ в 1901 р. розглядалося питання про організацію нових кафедр. Протягом трьох років створено вісім кафедр: математики, фізики, механіки, хімії, хімічних технологій, машинобудування, прикладної механіки, електротехніки [3, арк. 30].

До 1912 р. в ХТІ було створено 26 кафедр, серед яких одна кафедра фізики, дві хімії та чотири кафедри хімічних технологій. Кафедрі фізики відводилося шість годин на викладання курсу фізики (загальний курс, світло, теплота, електрика). Розподіл предметів на кафедрах хімії передбачав: загальну хімію (для механіків), неорганічну хімію, органічну хімію, аналітичну хімію, фізичну хімію (для хіміків). Найбільша кількість годин відводилося на дисципліни з хімічної технології – 23,5 години. На чотирьох кафедрах викладалися хімічні технології: палива і води, мінеральних вод, органічних і фарбувальних речовин, поживних речовин, цукрове виробництво. Загальний навчальний план передбачав розподіл навчальних занять, практичних робіт, репетицій з погодинним навантаженням з першого до п'ятого курсу, з урахуванням механічного та хімічного відділень. Разом з цим, на старших курсах вводилися загальні та спеціальні дисципліни, відповідно до спеціалізації відділень. Наприкінці навчального плану надавалося з кожного курсу опис правил

організації навчального процесу. Окрім загального плану, кожен професор і викладач надавав власний уточнений розподіл занять. Викладачі мали право вносити зміни в навчальні плани, відповідно за новими досягненнями природничих наук, з урахуванням своїх наукових праць. Все це сприяло підвищенню якості викладання природничих наук, відповідно до потреб часу [4, с. 11–14].

Так, на засіданні навчального комітету ХТІ 1901 р. професори І.М. Пономарьов, В.О. Геміліан, О.П. Лідов та І.А. Красуський представили уточнений розподіл занять на четвертий курс хімічного відділення. Згідно з цим планом у першому півріччі читалися всі загальні курси хімічної технології, обов'язкові для всіх студентів. У першому півріччі передбачалося дев'ять загальних курсів з хімічної технології. У другому півріччі студенти слухали лекції з хімічної технології, обов'язкові для всіх студентів – п'ять загальних курсів, лекції з хімічної технології обраної спеціальності, а також розробляли проекти за однією із семи спеціалізацій [5, арк. 39]. Ці пропозиції було затверджено.

Лекції за окремими факультативними предметами пропонувалися читати через рік у другому півріччі. До того ж, ці заняття могли відвідувати студенти як четвертого, так і п'ятого курсів. Кожен студент хімічного відділення повинен був вивчати два факультативних предмети. У разі необхідності студенти хімічного відділення могли замінювати один із факультативних предметів спеціальною роботою за завданням професора, і виконувати її у другому півріччі третього курсу. Окрім загально-обов'язкових, запроваджено факультативні предмети та індивідуальні завдання під керівництвом професорів, що сприяло підвищенню якості освіти [6, арк. 33].

У 1902 р. навчальний комітет розглядав питання про практичні заняття четвертого курсу хімічного відділення. Професор І.А. Красуський виступив з ініціативою, зі впровадження нової системи викладання хімічної технології. Зокрема, запропоновано зробити практичні заняття обов'язковими в першому півріччі четвертого курсу в усіх трьох лабораторіях: технології мінеральних речовин, органічної технології та технології поживних речовин. Навчальний комітет підтримав пропозицію професора І.А. Красуського. Такий підхід до організації практичних занять посилював зв'язок науки та навчання [6, арк. 34].

Оцінку науково-освітньому рівню підготовки інженерів надав випускник ХТІ А. Вітковський. Наприкінці XIX ст. основним завданням для технічних навчальних закладів стало надання інженерам більш високого рівня освіти. При цьому, кожен інститут прагнув зробити із інженера спеціаліста за більшою кількістю технічних галузей. Тоді інженер був фахівцем із усіх галузей техніки. Відсутність спеці-

алізації в навчальних закладах пояснювалася тим, що в попередні часи за недостатнього числа інженерів, потрібні були фахівці, які могли б бути фахівцями за різними технічними виробництвами. Одночасно в процесі ускладнення виробництва з'явилася внутрішня диференціація на підприємствах. Різноманітність продукції промисловості потребувала відповідної спеціалізації фахівців. Такий підхід до оцінки функцій інженера раніше запроваджено в Західній Європі. Тому, для інженера стала потрібна якісна практична підготовка в конкретній галузі техніки і широка загальна теоретична підготовка, що надавало можливість орієнтуватися у складному механізмі тогочасних соціально-економічних відносин [7, с. 4].

Отже, модернізація навчального процесу передбачала як загальнообов'язкові, так і факультативні курси, або виконання за індивідуальним планом чи за завданням професорів. Навчальні плани враховували: потреби виробництва країни; кваліфікацію та спеціалізацію викладачів; обов'язкове виконання дипломних проектів у лабораторіях. Тобто, вперше у ХТІ запроваджено індивідуальний підхід до студентів.

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Харківському технологічному інституті проведено низку заходів, спрямованих на оптимізацію навчального процесу. У цей час відбувався перехід на принципово новий, більш якісний і ефективний рівень викладання. З метою формування професійних якостей інженерів-технологів головна увага при організації навчання приділялася прикладному характеру підготовки фахівців.

Список літератури: 1. ДАХО, Ф. 770 Харьковский технологический институт, оп. 1, спр. 305. Журнал Учебного комитета Харьковского технологического института, 1898 р., 95 арк. 2. ДАХО, Ф. 770 Харьковский технологический институт, оп. 1, Спр. 357. Журналы Учебного комитета Харьковского технологического института, 1900 р., 70 арк. 3. ДАХО, Ф. 70 Харьковский технологический институт, оп. 1, Спр. 390. Журналы Учебного комитета Харьковского технологического института, 1901 р., 88 арк. 4. ДАХО, Ф. 770, оп. 1, спр. 696 Переписка по вопросу расширения штатов института, 1912 р., 74 арк. 5. ДАХО, Ф. 770, оп. 1, спр. 396 О распределении классных учебных занятий, 1901 р., 71 арк. 6. ДАХО, Ф. 770 Харьковский технологический институт, оп. 1, спр. 432. Журналы Учебного комитета Харьковского технологического института, 1902 р., 93 арк. 7. Витковский А. Несколько замечаний о практической и научной подготовке русских инженеров / А. Витковский // Известия южно-русского общества технологов, 1904. – Харьков : Тип. и Литогр. Зильберберг, 1905. – Т. 8. – С. 3–6, 23–25.

**МІКРОБІОЛОГИ УКРАЇНИ В БОРОТЬБИ
ЗА ЯКІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ
(40–60-ті рр. XX ст.)**

Хвороби рослин з'явилися на Землі практично водночас з появою самих рослин. Спираючись на дані палеоботаніки, згідно з якими наземні рослини виникли на початку силурійського періоду, тобто не менше ніж 360 млн. років тому, до цього ж періоду можна віднести і появу перших мікроорганізмів, паразитуючих на рослинах. Людина зіткнулася з хворобами рослин тоді, коли зародилося землеробство, тобто в кінці неоліту і на початку бронзового століття. Беручи до уваги кліматичні умови різних місцевостей, а також історичні особливості розвитку різних народів, виникнення землеробства можна віднести до періоду V–I тисячоліття до нашої ери. В Україні, під час розкопок трипільських поселень, були знайдені залишки рослин, вирощуваних у трипільську епоху, що свідчить про розвиток в цій місцевості землеробства у третьому-другому тисячолітті до нашої ери. Встановлено, що наші пращури вирощували пшеницю, ячмінь, рис, просо.

З найдавніших часів і донині хвороби рослин завдають величезної шкоди людству, вражаючи як дикоростучі, так і культурні види рослин. Вони призводять до значних втрат у рослинництві, лісівництві, квітництві та інших сферах сільського господарства, спричиняючи помітне зниження врожаю та якості продукції у вегетаційний період, і досить часто продовжують псувати її під час зберігання. Нині, в умовах кризового стану світової економіки, коли основним завданням сільського господарства є максимальне підвищення врожайності для забезпечення оптимальних умов життя населення, необхідність дослідження хвороб рослин і розробки раціональних засобів боротьби із ними стає однією з нагальних потреб науки і практики [1].

У 40-х – 50-х рр. XX століття важливою проблемою для народного господарства країни залишалася розробка та організація заходів по боротьбі з небезпечними хворобами рослин, зокрема бактеріальними. З 1939 р. над цією проблемою почав працювати відділ бактеріозів рослин Інституту мікробіології та епідеміології АН УРСР ім. Д.К. Заболотного. Одним із невідкладних завдань, намічених радянським урядом у повоєнний період, було значне розширення посівів зернобобових культур та підвищення їх врожайності. У рішеннях Пленумів вказувалось на необхідність «обратить особое внимание на производство зернобобовых ку-

льтур (гороха, фасоли), имеющих большое значение для улучшения снабжения населения продовольствием». Для виконання цих рішень були залучені провідні наукові інституції відповідного профілю, зокрема й з АН УРСР. В першу чергу потрібно було вирішити питання врожайності та хворобостійкості основних сільськогосподарських рослин. Варто зазначити, що чимала заслуга у вивченні бактеріальних хвороб зернобобових культур в Україні належить завідуючій відділом бактеріозів Клавдії Гнатівні Бельтюкової та її учням.

Бактеріальні хвороби квасолі в Україні до 1948 р. були об'єктами зовнішнього карантину, тому існувала думка, що на посівах квасолі в Українській РСР бактеріози відсутні. З 1945 р. відділ бактеріозів рослин Інституту мікробіології АН УРСР розпочав систематичне дослідження цих захворювань. У збиранні матеріалу брали участь працівники спостережних пунктів Міністерства сільського господарства УРСР, а контора Укрнасінеовоч допомагала у проведенні роботи з аналізу зерна, одержаного з-за кордону.

Внаслідок досліджень, проведених К.Г. Бельтюковою у 1945–1947 рр., було встановлено, що бактерії викликають захворювання бобів та листя квасолі, і найбільш поширеним в Україні збудником бактеріозів цієї рослини є *Bacterium phaseoli*. Цікаві дані були викладені дослідницею щодо наявності змішаної інфекції при дослідженні хвороб квасолі. Були виявлені випадки сумісного пошкодження квасолі бактеріальними та вірусними інфекціями, а саме звичайною квасолевою мозаїкою вірусної природи та кутастою плямистістю або бактеріальним опіком, спричиненими бактеріями. Кожна з цих хвороб є досить серйозною загрозою для рослини, а сполучення двох із них може нанести величезну шкоду. Наявність мішаної інфекції у рослини потребує вивчення такого пошкодження не у відриві одного патогенного агенту від другого, а у взаємозв'язку. У 1961 р. вийшла монографія К.Г. Бельтюкової «Бактеріальні хвороби квасолі», до якої увійшли вперше отримані нею дані з діагностики різних видів бактеріозів квасолі, результати вивчення стійкості сортів квасолі до бактеріальних захворювань, відомості щодо морфологічних, фізіологічних, серологічних властивостей бактерій-збудників, методи знезаражування насіннєвого матеріалу і т. ін. [2].

Що ж до бактеріозів гороху, то вони були поширені переважно за кордоном: у США, Англії, Ірландії, Угорщині, Австралії, Північній та Південній Африці. З літератури у 1949 р. було відомо два види бактерій, які викликають ураження гороху. Наявність обох збудників в умовах України і здатність їх викликати бактеріози була також встановлена К.Г. Бельтюковою у 1949–1950 рр. Як виявилося, для розвитку бактеріального опіку гороху потрібна волога погода, а при сухій він практично не спостерігається [3].

У зв'язку із збільшенням площ під посівами сої зростає інтерес і до її хвороб, і в кінці 50-х рр. В.О. Мурас в Інституті мікробіології та вірусології АН УРСР розпочала порівняльне дослідження біології збудників сої, квасолі та гороху, виявлених нею у Чернівецькій, Кіровоградській та Київській областях. Дослідницею була встановлена наявність трьох типів бактеріальних ушкоджень сої, причому одне з них – бактеріальне в'янення – вперше було відмічено на території України. На її думку, ця форма, притаманна для південних широт, де викликане нею захворювання розвивається швидко та бурхливо, в Україні трапляється рідко і проходить досить повільно [4].

Зважаючи на велике значення для народного господарства таких культур, як сорго і суданська трава, мікробіологи відділу бактеріозів рослин Інституту мікробіології АН УРСР приділили багато уваги виявленню і вивченню їх бактеріальних хвороб. З 1960 р. інтерес до вивчення цих хвороб значно посилювався у зв'язку з потребою виявити на посівах сорго, суданської трави і кукурудзи карантинну бактерію *Erwinia carotovora* f. *zeae* Sabet, що спричиняла за кордоном дуже небезпечну хворобу – стеблову гниль, і могла бути завезена до нас разом із закупленим насінням. Л.Т. Пастушенко визначила два типи бактеріальної стеблової гнилі на сорго і кукурудзі та відповідно виділила два збудники – один з роду *Pseudomonas*, інший – з роду *Erwinia*. Було встановлено також, що збудник червоного бактеріозу на сорго та суданській траві спроможний викликати стеблову гниль сорго, кукурудзи та суданської трави і, навпаки, бактерії роду *Pseudomonas* – збудники стеблової гнилі, – при штучному зараженні спричиняли плямистість листя цих культур. Через те, що у кукурудзі і однорічних кормових трав збудники бактеріальних хвороб є спільними, пошкоджені посіви останніх можуть стати джерелом поширення бактеріозів для кукурудзи, яка є провідною культурою у сівозміні. Свої результати дослідниця виклала на скликаній Державною інспекцією з карантину та захисту рослин Міністерства сільського господарства СРСР Всесоюзній нараді зі стеблової гнилі сорго та кукурудзи, що проходила з 7 по 9 грудня 1961 р. у Дніпропетровську [5]. Водночас наслідки роботи співробітників відділу бактеріозів рослин показали, що карантинної бактерії *Erwinia carotovora* f. *zeae* Sabet на наших посівах не виявилось, що мало неабияке практичне значення, оскільки рятувало від знищення завезене дороге імпортне насіння.

Бактеріальний опік плодів, який викликає *Erwinia amilovora*, є небезпечною хворобою, яка більше 100 років відома у США, а пізніше була виявлена у Новій Зеландії, Австралії, Канаді, Японії, і з 1957 р. – в Англії. Для України цей збудник є карантинним об'єктом. У 1962 р. до Центральної лабораторії з карантину Міністерства сільського господар-

ства СРСР надійшов сигнал з Мелітопольської дослідної станції садівництва Запорізької області про появу опіку плодових на яблуках у розпліднику міста Нікополя. У наступному, 1963 році, на Мелітопольській дослідній станції з уражених дерев були виділені бактерії роду *Erwinia*. Щоб запобігти можливому поширенню небезпечного карантинного захворювання в Україні, спеціальна комісія обстежила радгоспи Кримської області та Нікітський ботанічний сад. Водночас Держінспекція з карантину рослин Міністерства сільського господарства УРСР дослідила колгоспні, радгоспні та приватні сади у Вінницькій, Дніпропетровській, Закарпатській, Запорізькій, Київській, Кримській, Одеській, Херсонській, Хмельницькій та Черкаській областях.

Значну роль у обстеженні садів України відіграв відділ бактеріозів рослин Інституту мікробіології АН УРСР. Українськими вченими разом із спеціалістами інших республік було встановлено, що захворювання типу бактеріальний опік в Україні спричиняє не *Erwinia amilovora*, а інші види бактерій, цілком відмінні від неї [6]. Ці дослідження внесли ясність у питання про склад і поширеність бактеріальних хвороб плодових в Україні. Доведення відсутності в наших садах *Erwinia amilovora* дозволило відмінити дорогі карантинні заходи і зекономити значні кошти.

Таким чином, створений у структурі Інституту мікробіології та епідеміології АН УРСР ім. Д.К. Заболотного відділ бактеріозів рослин (нині відділ фітопатогенних мікроорганізмів Інституту мікробіології та вірусології НАН України ім. Д.К. Заболотного) незабаром став визнаним координаційним центром в галузі бактеріальної фітопатології. За нових умов розвитку науки, технології та політичної ситуації його співробітники і досі продовжують плідну роботу для задоволення потреб народного господарства України.

Список літератури: 1. Гамалія В.М. Історія досліджень бактеріозів рослин в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. Ю.К. Дупленко. – К.: Фітосоціоцентр, 2009. – 328 с. 2. Бельтюкова К.Г. Бактеріальні хвороби квасолі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 204 с. 3. Бельтюкова К.И. Бактериальные болезни зернобобовых культур, фасоли и гороха // Автореф. дис. доктора биол. наук. – К., 1958. – 24 с. 4. Мурас В.О. Бактеріальні хвороби сої // Мікроб. журн. – 1961. – Т. 23. Вип. 2. – С. 68–72. 5. Пастушенко Л.Т. Бактеріальні хвороби однорічних кормових трав // Там само. – Вип. 6. – С. 61–65. 6. Бельтюкова К.Г., Пастушенко Л.Т., Оскерко Л.В. О бактериальных болезнях плодовых в УССР и их возбудителях // Тез. докл. Всесоюзного симпозиума по бактериальным болезням растений. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 21–24.

*Гелеш А.В.
м. Львів, Україна*

НАУКОВІ ІНТЕРЕСИ ФУНДАТОРІВ РАДІОТЕХНІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ЛЬВІВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ

Приладобудування та радіотехніка, поза всяким сумнівом, стали одними із найважливіших галузей, прогрес у яких зробив можливим науково-технічну революцію. Суттєві кроки у розвитку цих галузей робились і в СРСР. Невід'ємною частиною програми розвитку радіотехнічної промисловості стало створення системи підготовки інженерних кадрів для неї, помітне місце в якій зайняв Львівський політехнічний інститут (ЛПІ).

Восени 1944 р. вперше в історії ЛПІ, коли ще лунали артилерійські канонади Другої Світової війни, був оголошений набір на спеціальність «Радіотехніка» електротехнічного факультету. Керівником радіотехнічної кафедри був професор Я. Грошковський, котрий започаткував у ЛПІ перші дослідження в галузі радіотехніки, а його наукові праці присвячені методам генерування і стабілізації електричних коливань, розробці методів їх аналізу та питанням вакуумної техніки [3, с. 109].

Бурхливий розвиток приладобудівної й радіотехнічної промисловості в країні, зокрема в Західних областях, відбувався у післявоєнні роки, коли розпочався процес відновлення і розвитку зруйнованого війною народного господарства. Це спричинило потребу в наукових кадрах радіотехнічного профілю. Тож, наказом по Міністерству вищої освіти СРСР № 163 від 28.01.1952 р. у ЛПІ утворюється радіотехнічний факультет (РТФ) зі спеціальностями «Радіотехніка» та «Автоматичні вимірювальні пристрої», а наказом по ЛПІ № 50 від 06.02.1952 р. «Про організацію РТФ» до його складу з електротехнічного факультету переводяться кафедри «Радіотехніка» та «Автоматичні вимірювальні пристрої» [2, с. 3; 1, арк. 189].

Наше дослідження присвячене обґрунтуванню наукових інтересів учених, які обіймали посаду декана РТФ у різні роки його діяльності, а також відігравали значну роль у проведенні навчально-виховного процесу, реорганізації кафедр факультету та створенні нових спеціальностей, після закінчення яких студенти ставали кваліфікованими інженерами, які вимогам тодішньої промисловості; а також у становленні та розвитку науково-дослідних робіт і створенні науково-дослідних лабораторій, де виконувались роботи з госпдоговірної тематики на замовлення промислових підприємств.

Першим деканом РТФ призначено відомого вченого у галузі електричних вимірювань – професора К.Б. Карандєєва, якого згодом було

обрано членом-респондентом АН СРСР. Професор доклав значних зусиль до організації електро- і радіоспеціальностей у ЛПІ та до розвитку наукових досліджень у галузі електричних вимірювань і підготовки кадрів. У 1952 р. на РТФ навчалося 547 студентів [3, с. 111]. У серпні цього ж року на базі кафедри «Радіотехніка» додатково створені кафедри теоретичної радіотехніки та радіоприймальних пристроїв.

Наступного року деканом призначено доктора технічних наук Ю.Т. Величка, з іменем якого пов'язана визначна сторінка історії факультету, його становлення і зростання. Успіхи Ю.Т. Величка як ученого і досвід педагога, фантастичне захоплення проблемами теоретичної радіотехніки, зокрема розвитку теорії електронних кіл та працьовитість, зробили професора центральною фігурою факультету як у науковому, так і організаційно-методичному плані. Завдяки його зусиллям, через два роки від дня організації, у складі РТФ функціонувало чотири кафедри: теоретичної радіотехніки, радіоприймальних пристроїв, електричних вимірів і приладів та автоматики і телемеханіки [2, с. 5].

З жовтня 1959 р. деканом факультету призначено доцента, кандидата технічних наук – Є.Ф. Замору, наукові інтереси якого були присвячені дослідженням високостабільних генераторів НВЧ. Близько 10 років віддав він організації підготовки спеціалістів на РТФ. Великий авторитет і повага від студентів та співробітників інституту супроводжували його до останніх років життя. Значні зміни проходили на факультеті в цей період. Так, з січня 1960 р. організована нова кафедра «Конструювання та технологія виробництва радіоапаратури», яку очолював Є.Ф. Замора. У зв'язку із розширенням навчальних дисциплін кафедра «Теоретична радіотехніка» була перейменована на «Теоретичну радіотехніку та радіовимірювання», а кафедра «Радіоприймальні пристрої» – на «Радіотехнічні пристрої». У підсумку за факультетом залишились такі спеціальності: радіотехніка, конструювання і технологія виробництва радіоапаратури та електронні прилади [4, с. 3].

З 1968 р. по 1972 р. деканом РТФ працював завідувач кафедри РТП – Г.А. Шевцов, досвідчений лектор, визнаний науковець в теорії надійності радіотехнічних пристроїв і систем. Сферою наукових інтересів були теорія вимірювань та теорія надійності. За результатами наукових досліджень опублікував близько 150 наукових праць, в тому числі монографію. Під його науковим керівництвом захищено 10 кандидатських дисертацій.

З лютого по травень 1972 р. посаду декана обіймав Б.А. Мандзій, тоді доцент кафедри «Теоретична радіотехніка та радіовимірювання», а згодом доктор технічних наук, професор цієї ж кафедри. Значну увагу він приділяв підготовці наукових кадрів. За його головування кафедри

факультету використовували різні форми стажування та аспірантуру у провідних вузах Москви та Ленінграду. Основою його наукових інтересів були аналіз і синтез радіоелектронних мереж та сигналів [4, с. 4].

У 1970–80-х рр. спеціалісти РТФ активно розвивали наукові дослідження. На кожній із кафедр організовано одну чи декілька науково-дослідних лабораторій, інтенсивно зростає обсяг госпдоговірних робіт, що виконувались для науково-дослідних організацій та промислових підприємств багатьох міст Радянського Союзу.

З 1982 р. деканом факультету працював доцент кафедри конструювання і технології виробництва радіоапаратури М.Д. Матвійків, який сприяв подальшому розвитку навчального процесу та наукових досліджень у галузі мікроелектроніки.

За досліджуваний період факультет підготував понад 10 000 інженерів різних спеціальностей. Основними «споживачами» випускників РТФ були підприємства нашого регіону, зокрема м. Львова, такі як: ВО «Електрон», ВО ЛОРТА, ЛНДРТ, ВО ФТА, ОВТУЗ, ВО «Полярон» [2, с. 9].

Таким чином, за роки свого існування РТФ декілька разів реорганізовувався оскільки він був базовим факультетом, фундаментом, на якому зароджувались численні спеціальності радіоелектронного напрямку та зв'язку, що згодом формувались в окремі факультети. Ці реорганізації відображали світовий прогрес у радіоелектроніці, появу нових напрямків, спеціальностей, необхідність налагодження системи підготовки наукових та виробничо-технічних кадрів радіоелектронного профілів.

Зазначимо, що створення радіотехнічного факультету відкрило шлях до збільшення обсягів та інтенсифікації наукових досліджень, розширення тематики наукового пошуку. Цьому суттєво сприяв розвиток у Західному регіоні, зокрема у Львові, приладобудівних та радіотехнічних підприємств, що висували перед науковцями конкретні науково-технічні проблеми.

Список літератури: 1. Архів НУ «ЛП», ф. р-120 Львівський політехнічний інститут, оп. 4, од. збер. 328 Накази по інституту (з № 1 по № 81^а). Том I, 297 арк. 2. До 50-річчя організації радіотехнічного факультету у Львівській політехніці // Вісник Національного університету «Львівська політехніка», 2002. – № 440: Радіоелектроніка та телекомунікації. – С. 3–15. 3. Прудіус І. Становлення радіотехнічного факультету у «Львівській політехніці» / І. Прудіус // Становлення і розвиток наукових досліджень: Вісник Державного університету «Львівська політехніка». – Львів, 1994. – С. 109–118. 4. Прудіус І.Н. 40 років творення / І.Н. Прудіус // Радіотехнічний – вчора, сьогодні, завтра Збірник наукових праць співробітників та випускників РТФ. – Львів, 1992. – С. 3–5.

**«ОСОБОВА СПРАВА» В.В. ДОКУЧАЄВА
ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ
НОВО-ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА ТА ЛІСІВНИЦТВА У 1892–1895 РР.**

Про фундатора генетичного ґрунтознавства професора В.В. Докучаєва (1846–1903 рр.) вже його сучасниками було написано чимало [2–4]. Упродовж понад століття після смерті великого вченого його різнобічна діяльність викликає повагу і захоплення, про що свідчить величезна кількість присвячених йому робіт і проведених на його честь конференцій.

30 червня 1892 р. імператор Олександр III підписав указ про призначення професора С.-Петербурзького університету В.В. Докучаєва тимчасовим керівником Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва (Королівство Польське). Метою статті є дослідження діяльності В.В. Докучаєва у реформуванні Ново-Олександрійського інституту на основі архівних документів, вивезених з Польщі на початку Першої світової війни. Зараз ці документи знаходяться на зберіганні в Державному архіві Харківської області (далі – ДАХО). Зокрема, до фонду 699 «Ново-Олександрійський інститут сільського господарства та лісівництва Міністерства народної освіти, м. Нова Олександрія» належить «Особова справа» В.В. Докучаєва, у якій представлено матеріали, що охоплюють період від 3 вересня 1892 р. до 3 листопада 1903 р. [1]. Дати у нашій роботі наведено відповідно до архівних документів за старим стилем.

Матеріали, різні за змістом та походженням, зведено в одну справу «Особові документи» у 1906 р., вже після смерті професора В.В. Докучаєва 26 жовтня 1903 р. Серед документів доволі багато рукописних, зокрема й таких, які написано безпосередньо В.В. Докучаєвим. Тимчасово ці документи зберігалися в науково-дослідному інституті ґрунтознавства (зараз – ННЦ «Інститут ґрунтознавства і агрохімії імені О.Н. Соколовського» НААН України), про що свідчить печатки на багатьох аркушах [1, арк. 1, 4]. На той час у справі було 18 аркушів, зараз – 122. Вірогідно, на час передачі документів до ДАХО справу було скомплектовано з різних джерел. У ній представлені передусім адміністративні розпорядження, службові циркуляри та документи щодо відряджень В.В. Докучаєва. Проте справу впорядковано у такий спосіб, що перші її аркуші становить документ без дати за підписом соратників великого вче-

ного – професорів О. І. Скворцова та П.Ф. Баракова. У цьому документі, складеному очевидно невдовзі після смерті В.В. Докучаєва, висловлено ідею особливого вшанування пам'яті великого вченого шляхом встановлення в залі засідань ради Ново-Олександрійського інституту портрета професора В.В. Докучаєва, який «постійно нагадуватиме теперішнім і майбутнім діячам Інституту про ті принципи та ідеали, втілити які у життя за допомогою вищої сільськогосподарської школи прагнув реорганізатор Ново-Олександрійського інституту В.В. Докучаєв» [1, арк. 3].

Відзначаючи багатогранність діяльності В.В. Докучаєва, його колеги, по-перше, наголошували на унікальності його наукового доробку. Усі дії вченого «як одного з небагатьох представників чистої науки були спрямовані на користь сільського господарства та лісівництва». Обравши предметом вивчення ґрунти, він став фундатором спеціальної галузі знань – ґрунтознавства. Не обмежуючись кабінетною роботою, В.В. Докучаєв на досвіді дослідження двох губерній – Нижегородської та Полтавської – довів практичне значення запропонованих ним методів дослідження ґрунтів. Ним розроблено наукову класифікацію ґрунтів та критерії їхньої оцінки за природними властивостями. І «це становить безсмертну заслугу його перед суспільством, тому що, лише така, що ґрунтується на строгому науковому вивченні, оцінка ґрунтів є цілковито об'єктивною і надає раціональну основу для обкладання земельним податком» [1, арк. 2]. Водночас досить високо оцінювали колеги В.В. Докучаєва його дослідження на ділянках «експедиції Лісового Департаменту, які мали прямою ціллю виробити методи найкращого ведення господарства в наших широких степах; і дали цінні результати, як для встановлення прийомів степового лісорозведення, так й для детального вивчення клімату степів» [1, арк. 2].

По-друге, «діяльність Докучаєва пов'язана безпосередньо з Ново-Олександрійським інститутом, якому він присвятив майже три роки свого життя» [1, арк. 2]. Його діяльність на цій посаді мала суто реформаторський характер, адже він не лише розробив докладний план реорганізації Ново-Олександрійського інституту, але й започаткував виконання цього плану. Головна ідея перетворень, що безпосередньо належить В.В. Докучаєву, полягала в наступному: створити такий навчальний заклад, у якому б агрономи та лісівники отримували, по-перше, ґрунтовну наукову підготовку й, по-друге, були достатньо ознайомленими з практикою сільського господарства та лісівництва. Задля втілення цієї ідеї запроваджено викладання цілої низки нових «наукових дисциплін» (як: ґрунтознавство, вчення про мікроорганізми, дендрологія, сільськогосподарська та лісівнича статистика, законодавство) і поставлено на принципово нову основу проведення практичних занять, як у

кабінетах і лабораторіях, так й в полі та лісі [1, арк. 2 зв.]. Розроблений В.В. Докучаєвим план реорганізації інституту виявився настільки продуктивним, що поступово за цим же планом реформовані Московський сільськогосподарський та Петербурзький лісовий інститути, а також сільськогосподарські відділення Ризького політехнікуму та Київського політехнічного інституту.

Тодішній Ново-Олександрійський інститут цілком можна назвати творінням В.В. Докучаєва, – визнавали професори О.І. Скворцов і П.Ф. Бараков. У плані його організації професор В.В. Докучаєв втілює «ідеал усього свого життя: наука для життя і практика лише на основі науки» [1, арк. 3].

Пам'ять про видатного вченого-грунтознавця В.В. Докучаєва шанує й польська наукова громадськість. Після евакуації інституту з Польщі до Харкова на початку Першої світової війни, у Ново-Олександрії (1918 р. місту повернуто колишню назву – Пулави) на основі підрозділів інституту, що там залишилися, 1917 р. створено науково-дослідний інститут. У результаті численних реорганізацій на сьогодні цей інститут перетворено на Національний науково-дослідний інститут рослинництва, ґрунтознавства і добрив у Пулавах. Меморіальна дошка на честь В.В. Докучаєва та портрет вченого представлені в Залі Традицій цього інституту. Польські вчені однакова високо оцінюють діяльність вченого як фундатора наукового ґрунтознавства, так і його внесок у перетворення інституту в Пулавах на академічний заклад на університетських засадах [5, с. 80].

Серед наступних документів, що зберігаються в ДАХО, виділимо «Свідчення» від 12 вересня 1892 р., видане Департаментом народної освіти «тимчасовому керівнику інституту професору С.-Петербурзького університету дійсному статському раднику Докучаєву для вільного проїзду від С.-Петербурга до Нової Олександрії і проживання у цьому ... місті терміном до 1 липня 1893 р.» [1, арк. 5]. Саме на цей період було спочатку узгоджено час відрядження В.В. Докучаєва до Польщі. Рішення про продовження терміну відрядження до Ново-Олександрії на 1893/94 навчальний рік, за пропозицією міністра народної освіти, підписане імператором 19 липня 1893 р. [1, арк. 52]. Подібне рішення про продовження відрядження для управління Інститутом у 1894/95 навчальному році затверджене імператором 23 липня 1894 р. [1, арк. 91].

Уже 19 вересня 1892 р. попечитель Варшавського навчального округу О.Л. Апухтін у листі до директора інституту П.В. Еймонта (1883–1892 рр., ще 26 серпня 1892 р. він подав прохання міністру народної освіти про відставку через важку хворобу) просить його здати справи професору В.В. Докучаєву на «законних підставах» і циркулярно проінформувати всіх службовців, щоб по справах служби зверталися до

нього [1, арк. 6]. В.В. Докучаєв прибув до інституту 20 вересня, а наступного дня – 21 вересня – вступив до виконання обов'язків керівника цього навчального закладу. У ДАХО зберігся документ: «Тимчасовий керівник інститутом Докучаєв приймає за справами служби щодня, крім вихідних, з 11 до 12 години дня» [1, арк. 11]. Інтерес становлять документи про фінансове забезпечення виконання В.В. Докучаєвим його обов'язків у Ново-Олександрії. Службова переписка між ним і попечителем Варшавського навчального округу О.Л. Апухтіним свідчить, що В.В. Докучаєв отримував заробітну платню, передбачену посадовим окладом директора інституту, а також за ним зберігався оклад за посадою професора С.-Петербурзького університету [1, арк. 14, 15, 16, 56, 91]. Рішення щодо такого подвійного фінансування затверджував особисто російський імператор, власноруч написавши на відповідних документах: «Згоден» [1, арк. 56 зв., 91].

Прийнявши інститут, В.В. Докучаєв негайно вже 21 вересня «затребував від панів завідувачів навчально-допоміжними та іншими закладами інституту свідчення про кількість та цінність майна, що знаходилася в їхньому завідуванні». Ці свідчення було відображено в таблиці, яка дає змогу отримати інформацію про структурні підрозділи навчального закладу та грошову вартість їхнього майна [1, арк. 12, 12 зв., 13].

Перебування В.В. Докучаєва в Ново-Олександрії супроводжувалося численними відрядженнями. Лише в 1892/93 навчальному році їх було близько десяти. В архіві є чимало документів за підписом попечителя Варшавського навчального округу про відрядження В.В. Докучаєва: в С.-Петербург на період від 1 грудня 1892 р. до 1 січня 1893 р.; з 1 липня до 20 серпня 1893 р. «в різні міста Російської імперії» [1, арк. 5 зв., 8]; «за справами служби» 29–30 листопада у Варшаву та з 1 грудня 1892 р. до 1 січня 1893 р. – у С.-Петербург [1, арк. 17]; з 4 до 13 лютого 1893 р. [1, арк. 24, 25] та з 17(?) березня до 5 квітня 1893 р. – знову в С.-Петербург [1, арк. 26, 28, 30]; 14–16 квітня та 28–30 квітня – у Варшаву [1, арк. 30, 32, 39]; з 15 травня, а потім з 1 липня до 20 серпня 1893 р. – знов у С.-Петербург [1, арк. 41, 43–48, 49].

Відправляючись до С.-Петербургу, В.В. Докучаєв віддав розпорядження всю кореспонденцію, що надходитиме на його ім'я, відправляти в С.-Петербурзький університет (мінералогічний кабінет) [1, арк. 18]. Водночас не полишав В.В. Докучаєв справи санки-петербурзькі: зберіглася власноруч написана ним довіреність від 27 січня 1893 р., згідно з якою він доручав отримати надісланий на його ім'я вантаж, що надійшов з Томську і становив «чотири ящики гірничих порід вагою п'ять пудів одинадцять фунтів» приват-доценту С.-Петербурзького університету П.А. Земятченському (у майбутньому – відомий радянський мінералог – О.Г.) [1, арк. 20, 20 зв.].

На час перебування В.В. Докучаєва у відрядженнях його обов'язки в Ново-Олександрії виконували спочатку інспектор інституту К.І. Малевський, а через його хворобу – член правління інституту професор О.І. Скворцов (директор у 1905–1908 рр. – О.Г.) [1, арк. 22, 97]. У російській столиці В.В. Докучаєв вирішував питання щодо навчальних програм і планів [1, арк. 21] а також загального реформування навчального закладу, про що власноруч повідомляв професор О.І. Скворцов: «Щойно отримав телеграму від В.В. Докучаєва... В об'єднаному засіданні Департаментів Законів і Економії реформу затверджено одноголосно» [1, арк. 35]. Відрядження тривали й у наступні 1893/94 та 1894/95 навчальні роки. Темп життя вченого був надзвичайно напруженим. Невипадково його учень професор В.І. Вернадський характеризував Василя Васильовича як людину «наповнену думками, ініціативою і діяльністю» [2, арк. 5]. Височайшим указом по громадянському відомству від 15 березня 1895 р. В.В. Докучаєва призначено членом Вченого комітету Міністерства землеробства і державного майна із залишенням на посадах, що він їх обіймав [1, арк. 108].

Авторитет науковця був надзвичайно високим. Зокрема, керівник відділення промислових училищ міністерства народної освіти звернувся до В.В. Докучаєва 2 березня 1894 р. з проханням прорецензувати роботу «Сільськогосподарська статистика Європейської Росії» (Москва, 1893), автором якої був екстраординарний професор Петровської землеробської академії О.Ф. Фортунатов [1, арк. 66, 66 зв.]. Книгу було прорецензовано, й того ж року професора О.Ф. Фортунатова запрошено до Ново-Олександрійського інституту, де ним засновано кафедру загальної, сільськогосподарської та лісової статистики, якою він керував до 1899 рр.

10 травня 1895 р. з канцелярії попечителя Варшавського навчального округу надійшов лист на ім'я В.В. Докучаєва про продовження, відповідно до імператорського розпорядження від 15 квітня, терміну відрядження до Ново-Олександрії у 1895/96 навчальному році зі збереженням усіх виплат [1, арк., 109 зв.]. Однак 11 серпня 1895 р. на ім'я міністра народної освіти В.В. Докучаєвим було подано «клопотання про звільнення його від виконання усіх зобов'язань з управління Ново-Олександрійським інститутом через нервові перевтомлення та необхідність постійного консультування з лікарями» [1, арк. 110]. Попечитель Варшавського навчального округу 17 серпня 1895 р. запропонував В.В. Докучаєву передати управління інститутом «в усіх його частинах надвірному раднику О.І. Скворцову» [1, арк. 110]. Акт про передачу інституту професору О.І. Скворцову як «тимчасово виконуючому обов'язки директора до особливих розпоряджень» підписано 20 квітня 1895 р. [1, арк. 112]. Усі останні документи цієї справи – це телеграми

та розпорядження в зв'язку зі смертю В.В. Докучаєва 26 жовтня 1903 р. [1, арк. 116, 117, 118, 119, 121].

Таким чином, залучення до наукового обігу «Особової справи» професора В.В. Докучаєва надає можливість доповнити знання про реформаторську діяльність вченого, спрямовану на втілення в життя його ідеї щодо єдності аграрної науки, освіти та практики, зокрема реорганізації Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва.

Список літератури: 1. Личное дело Докучаева Василия Васильевича, профессора Петербургского университета, временно управляющего институтом (3 сентября 1892 г. – 3 ноября 1903 г.) // Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 699. – Оп. 3. – Од. зб. 98. – Арк. 1–122. 2. Вернадский В.И. Страница из истории почвоведения: Памяти В.В. Докучаева / В.И. Вернадский [Електронний ресурс] // Научное слово. – 1904. – № 6. – С. 5–26. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/00000188/ 3. Отоцкий П.В. Жизнь В.В. Докучаева / П.В. Отоцкий [Електронний ресурс]. Почвоведение, 1903. – Т. 5. – № 3. – С. 319–342. – Режим доступу: <http://www.pochva.com/index.php?content=5&journal=%CF%E2%EE%E2%E5%E4%E5%ED%E8%E5&year=1903&number=4> 4. Памяти проф. В.В. Докучаева / П.В. Будрин, К.Д. Глинка, Н.И. Криштафович, П.Ф. Бараков, А.И. Скворцов; Кружок любителей естествознания, сельского хозяйства и лесоводства при Ново-Александрийском институте. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1904. – 61 с. 5. Історія Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва / О.М. Голікова, А.І. Кравцов, Р.І. Киричок та ін. / Харк. нац. аграр. ун-т ім. В.В. Докучаєва. – Х., 2011. – 544 с.

*Голова В.В.
м. Харків, Україна*

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА ХІМІЧНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ О.П. ЛІДОВА У НАПРЯМКУ ПІДГОТОВКИ МОЛОДИХ СПЕЦІАЛІСТІВ У ХТІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Одним із завдань української науки є переосмислення ролі особи в історії та повернення забутих імен учених-дослідників. Українська еліта дала світові чимало відомих учених та педагогів. Важливу роль у розвитку природничих наук в Україні, зокрема, хімічних, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відіграв Харківський технологічний інститут. З часу відкриття хімічного відділення, розпочалися плідні

наукові дослідження під керівництвом професора хімічної технології Олександра Павловича Лідова.

Однак, нажаль у сучасній історичній історіографії не повністю відображені основні напрями наукової та педагогічної діяльності О.П. Лідова. Частково ці проблеми викладені в [1–5]. Опираючись на залучення архівних матеріалів необхідно розкрити внесок професора в підготовку кваліфікованих інженерів-хіміків.

Олександр Павлович приділяв основну увагу навчанню молодих інженерів-хіміків. Професор вважав, що головною для науковця була наявність інженерних знань, вміння проектувати, будувати, мати широкі практичні навички, тощо. Тому, за допомогою першого директора ХТІ В.Л. Кірпинова, О.П. Лідов досить вдало направляв своїх практикантів на газові, масляні, ситцевобивні, шкіряні та інші Харківські заводи та на заводи різних галузей Російської імперії [6, арк. 8 зв.].

Професор О.П. Лідов з початку роботи у Харківському Практичному технологічному інституті (ХПТІ) викладав на третьому курсі технологію фарбувальних речовин (окремо з фарбування, відбілювання та ситцевобивання) та технологію органічних речовин (протягом першого півріччя п'ять годин на тиждень, а протягом другого – чотири години на тиждень). Студенти третього та четвертого курсів відвідували різні фабрики та заводи Харкова та його околиць під керівництвом О.П. Лідова. Зокрема, такі підприємства: Харківський газовий та миловарний заводи. Тобто, практику з газової справи студенти проходили на Харківському газовому заводі, з нафтової справи – на Бакінській фабриці, та на фабриці Чорноморського товариства, з фарбувального виробництва на заводі Баранова, тощо [6, арк. 7–8 зв.].

Студенти п'ятого курсу хімічного відділення повинні виконати мінімум два проекти заводів за такими напрямками: проекти паперового виробництва – за керівництвом професора О.П. Гемаліана, а проекти газових, нафтових, відбілювальних, фарбувальних, ситцевобивних заводів та заводів сухої перегонки деревини виконувались винятково за керівництва професора О.П. Лідова. Крім того, студенти цього курсу виконували техніко-хімічні аналізи та проводили інші технічні роботами під керівництвом Олександра Павловича [6, арк. 9].

У 1891 р. закінчено обладнання хімічних майстерень інституту, які мали такі відділення: фарбувальне, нафтове, сухої перегонки деревини, маслوبيйне, стеаринове, паперове, а крім того миловарне відділення. За мірою облаштування цих відділень, студенти старших курсів допускалися до практичних занять. Тому, випуск технологів 1892 р. уже складався з інженерів, що пройшли повний курс практичного навчання в інституті. З січня того ж року розпочалися практичні заняття студентів

на газовому заводі ХПТІ. До того ж, газ використовувався для освітлення будівель хімічних майстерень інституту. Професор планував у найближчому майбутньому освітити усі корпуси інституту та повністю відмовитися від міського газового опалення [6, арк. 14].

У місті та поза його межами поступово поширювалися інформація про ХТІ, як заклад, у складі навчального персоналу якого були фахівці з різноманітних технічних галузей. Щороку збільшувалося число звернень до інституту з боку урядових установ та громадських товариств з проханнями щодо проведення різних технічних експертиз та надання кваліфікованих консультацій за різноманітними напрямками технологічної справи. Тому, науковець разом зі своїми практикантами часто виконував замовлення фабрик та заводів. Так, Харківський газовий завод замовив Олександру Павловичу очистку 40 пудів речовини для вироблення світильного газу. Як оплату за виконану роботу цей завод розрахувався готовою продукцією [7, арк. 12].

О.П. Лідов пропонував керівництву інституту надати дозвіл на проведення студентами старших курсів екскурсій на промислові підприємства під своїм керівництвом. Так, у січні 1892 р. професор наполягав на відвідуванні Харківського газового заводу студентами четвертого курсу, у травні того ж року на ознайомлення з виробництвом миловарного заводу, а у березні – фарбувальної фабрики. Варто підкреслити, що директор інституту завжди йшов на зустріч таким пропозиціям. Професор В.Л. Кирпичов розумів, що студенти мали наочно ознайомлятися з новітніми технологіями виробництва і, таким чином, значно підвищиться результативність навчального процесу [8, арк. 5–7].

Олександр Павлович Лідов сам безпосередньо перебував у відрядженні на передових промислових підприємствах. Так, перебуваючи у м. Баку у 1889 р. з метою ознайомлення новими технологіями у нафтовій справі, він також домовився у подальшому спрямовувати своїх студентів на обов'язкову виробничу практику до цього міста. Товариство братів Нобелів у Баку навіть надіслало свої правила прийому студентів на практику на літній час. Зокрема, на три літні місяці: червень, липень, серпень. Керівництво підприємства виставило такі умови: не більше трьох практикантів та заняття кожного з них обмежувалися одним літнім місяцем. На час перебування на заводі студенти ставали робітниками та отримували заробітну плату у 50 рублів на місяць. Також практикантам надавалося приміщення для роботи та вони забезпечувалися харчуванням. Окремий пункт правил проведення практики був досить важливим для студентів старших курсів. Зокрема, вказувалося, на те, що якщо практикант розробляв питання, які представляли особливий інтерес для товариства, то його могли залишити на заводі на довший термін та підняти заробі-

тну плату. Окрім цього, такого фахівця могли взяти на подальшу роботу після закінчення повного курсу навчання в ХПТІ [9, арк. 72–73].

Отже, як свідчить аналіз архівних документів, професор О.П. Лідов проводив активну практичну підготовку молодих інженерів–хіміків. Він залучав студентів на екскурсії на нові газові, фарбувальні масляні, ситцевибивні заводи Харкова та інших міст. Професор домовлявся про практики на передові заводи Російської імперії. Тому, внесок професора у підготовку кваліфікованих кадрів інженерів–хіміків є беззаперечним. Можна справедливо сказати, що Олександр Павлович Лідов заслужено вважається фундатором хімічної наукової школи у Харківському технологічному інституті.

Список літератури: 1. Ніколаєнко В.І. Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Історія розвитку (1885–2010). / В.І. Ніколаєнко, В.В. Кабачек, С.І. Мешкова та ін. – Х: вид. НТУ «ХПІ», 2010. – 408 с. 2. Харківський політехнічний: події та факти / [під ред. д-ра. техн. наук проф. Ю.Т. Костенка]. – Х.: Прапор, 1999. – 352 с. 3. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р – 1682, Оп. 2, Спр. 188, 233 арк. 4. Гнип П. І. О.П. Лідов (до 100 річчя з дня народження) / П.І. Гнип // Вісник АН УРСР № 4 під ред. П.П. Рудницького. – К.: Друкарня Видавництва АН УРСР, 1953. – 197 с. 5. Пырин А. Слово о профессоре А.П. Лидове / А. Пырин / Ленинские кадры // 1985. – 7 марта. 6. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 770, оп. 1. спр. 156, 73 арк. 7. ДАХО, ф. 770, оп. 1. спр. 166, 20 арк. 8. ДАХО, ф. 770, оп. 1. спр. 173, 29 арк. 9. ДАХО, ф. 770, оп. 1. спр. 171, 149 арк.

*Гутник М.В.
м. Харків, Україна*

ЗНАЧУЩІСТЬ ДОРОБКУ ПРОФЕСОРА В.С. КНАББЕ В СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ МЕХАНІКИ У ХАРКІВСЬКОМУ ПРАКТИЧНОМУ ТЕХНОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Наприкінці ХІХ століття, у час, коли англійське машинобудування вже досягло промислових масштабів, на теренах сучасної України промислова революція лише набирала обертів. Одним з учених-рушіїв технічного прогресу став Володимир Сергійович Кнаббе (1849–1914).

Народився В.С. Кнаббе у м. Петербурзі у родині православних зросійщених німців. 1865 р. – закінчив ІV петербурзьку гімназію й

вступив до Санкт-Петербурзького практичного технологічного інституту (СПбПТІ). Підготовка інженерів-механіків як у нашій країні, так і за кордоном значно відставала від потреб машинобудування. У планах вищих навчальних закладів були відсутні теоретичні курси з верстатів [1, с. 6]. Студенти лише знайомилися з конструкціями існуючого обладнання, та усталеними прийомами виробництва. За ініціативи професора І. О. Вишнеградського перші наукові викладки з механічної обробки металів запропоновано студентам у СПбПТІ лише у 1864/1865 навчальному році. Викладачем обрано Н.Ф. Лабзіна, якому, через відсутність належної літератури, довелося самотужки створювати цей курс, опираючись лише на власні знання та досвід. Через два роки – надруковано літографічне видання. Необхідно зазначити, що лекції Н.Ф. Лабзіна склали основу пізніших курсів, автори яких, вносячи до змісту новітні дані, зберігали побудову та методику викладання аж до початку ХХ ст.

У 1870 р. В.С. Кнаббе закінчив СПбПТІ, проте звання інженера не отримав, за тогочасними вимогами необхідно було написати спеціальну дисертацію, у якій здобувач, опираючись на власний виробничий досвід, повинен був докладно описати будь-який розроблений ним технологічний процес. Для досягнення цієї мети у вересні 1870 р. В.С. Кнаббе розпочав працювати техніком-проектувальником на Олександрівському механічному заводі Головного товариства Російських залізниць у Петербурзі, а пізніше – помічником майстра ковальського та механічного цехів. Робота була безперспективною і до того ж низько оплачувана, тому вже у листопаді 1871 р. він звільняється. У грудні того ж року він переїхав до Катеринославу (з 1926 р. – Дніпропетровськ) на завод колишнього міського голови Я.Я. Савельєва, де обіймав посаду механіка. Окрім громадської діяльності, Я.Я. Савельєв був відомий як засновник у місті фабричної промисловості – відкрив у місті перші великі парові заклади: лісопильний і крупчастий млини, винокурний завод, а також механічні майстерні [2]. Ці підприємства були складні за профілем і саме тут молодий механік зміг набути необхідного виробничого досвіду. Після раптової смерті заводчика у березні 1875 р., В.С. Кнаббе працював на залізниці помічником паровозного машиніста, з серпня – на Невському паровозобудівному заводі російського товариства гірничих і механічних заводів у Петербурзі на посаді майстра колісного і рамного цеху. З листопада 1876 р. В.С. Кнаббе працював в Управлінні товариства Оренбурзької залізниці старшим технічним контролером з ремонту рухомого складу. Матеріальна забезпеченість і вільний час стали умовами для прискорення наукової діяльності, які В.С. Кнаббе використав на повну міру.

У 1877–1878 рр. В.С. Кнаббе співпрацював із одним із найбільш авторитетних технічним журналом «Технічний збірник», де у додатках

надрукував свої перші праці. Зокрема, про листовий прокат, про виробництво вальцьованого і тягнутого дроту. Праця про виробництво дроту отримала схвальні відгуки і тому В.С. Кнаббе представив цю монографію до Навчального комітету Санкт-Петербурзького практичного технологічного інституту як дисертацію на здобуття звання інженера-технолога і був удостоєний цього звання у січні 1879 р.

Праця про виробництво дроту зробила його знайомим фахівцем у цій галузі та, як наслідок, йому запропоновано місце керівника спеціалізованим заводом з виробництва дроту і виробів з нього. З червня 1881 р. В.С. Кнаббе – керманич Нікольського заводу, що був розташований у Новгородській губернії. За короткий термін було поліпшена організація усього виробництва, а також налагоджено випуск нової продукції – оцинкованого дроту. На Загальноросійській художньо-промисловій виставці 1882 р. завод отримав нагороду – державний герб «За постановку справи та нові виробництва».

У 1881 р. В.С. Кнаббе з науковою метою здійснив свою першу закордонну подорож. Він відвідав низьку найбільших заводів Німеччини, Австрії, Франції, Бельгії та Швейцарії, де збирав матеріали про їхнє обладнання. Пізніше від намагався щорічно бувати у таких відрядженнях. Шість років, які молодий науковець був керівником Нікольського заводу дозволили йому зібрати кошти, необхідні для того, щоб не озиратися на матеріальні проблеми і присвятити себе лише науковій діяльності. Одночасно В. С. Кнаббе підшукував місце викладача механічної технології у вищому навчальному закладі. Саме у Харківському практичному технологічному інституті не вистачало досвідченого механіка для будівництва, оснащення й експлуатації навчальних майстерень. У 1888 р. директор інституту професор В.Л. Кіріпчов запросив його на цю посаду й одночасно надав з початку 1888–1889 навчального року невелике навчальне навантаження з курсу механічної технології, тобто з обробки металів тиском і різанням, який читався студентам 4-го року навчання. Крім того, на 5 курсі він керував проектуванням заводів – чавуноливарних, машинобудівних, ковальських [3, с. 32].

Беручи на посаду молодого викладача, професор В.Л. Кіріпчов виклопотав дозвіл виплатити понад належне жалування ще 400 карб. підйомних і щорічно видавати 200 карб. квартирних грошей. Крім того, В.С. Кнаббе було дозволено суміщати посаду на промисловості й на залізницях [1, с. 27].

Будівництво й обладнання майстерень було вчасно завершено, налагоджено їхнє ефективне функціонування. У навчальних майстернях окрім звичайних занять зі студентами проводилася і дослідницька робота. Зокрема, запрошений разом із В.С. Кнаббе К.О. Зворикін, який обій-

мав посаду ад'юнкт-професора, у період 1889–1892 рр. успішно здійснив там низку експериментів з дослідження явищ, які відбуваються під час різання металів. Ці дослідження склали основу монографії К.О. Зворикіна, яка стала однією з основних у теорії різання металів. Наприкінці книги вчений висловив подяку за допомогу у її підготовці, значне місце там відведено якраз В.С. Кнаббе [4, с. 71].

Перше теоретичне дослідження щодо якості поверхні при фрезеруванні надруковано у 1874 році, професором Артилерійської академії В.Л. Чебішовим (братом відомого математика П.Л. Чебишова). Проте, ці наукові викладки значно випередили потреби промисловості й у той час використані не були. Наукові ж праці інших авторів обмежувалися лише описом існуючих на той час верстатів. 1883 рік став роком прориву в історії машинобудування. З'явилася фундаментальна праця І.А. Тіме «Основи машинобудування». Монографія за широтою питань, що розглядалися, не мала собі рівних. І пізніше стала основним методичним посібником у цій галузі для студентів Гірничого інституту. Треба зазначити, що робота мала й значний недолік, через тривалий період збирання матеріалу, приклади обладнання і технологічних процесів вже на момент її друку виявилися застарілими.

У 1889 р. опубліковано нову працю В.С. Кнаббе – «Супутник механіка», у якій узагальнено відомості з довідникових та інших матеріалів, а також власних досліджень автора. Цей довідник як би підсумовував його роботу як механіка-практика. Того ж року вчений видав літографовані лекції з курсу механічної технології.

У літній канікулярний період 1889 р. для збору фактичного матеріалу і отримання нового практичного досвіду ученого з групою викладачів відряджено за кордон для відвідування найкращих машинобудівних підприємств Західної Європи. Кожному з групи виділено по 600 карб. зі збереженням заробітної плати за місцем їхньої основної роботи у ХПТІ [5, с. 90]. У наступні два роки В.С. Кнаббе їздив за кордон з цими ж цілями, але вже за власний кошт. Результатом зібраних на заводах матеріалів й їхнього опрацювання взимку стала монографія 1892 р. «Фреза та її роль у сучасному машинобудуванні» [6], яку було одночасно надруковано російською і німецькою мовами. Ця наукова праця набула широкого розголосу й користувалася попитом серед фахівців протягом багатьох років.

За клопотанням професора В.Л. Кірпічова з вересня 1893 р. В.С. Кнаббе призначено ад'юнкт-професором по кафедрі механічної технології [1, с. 30]. Влітку 1894 р. В.С. Кнаббе отримав відрядження за кордон для завершення збирання матеріалів для своєї наступної монографії «Сучасне обладнання машинобудівних заводів», на друк якого

йому було надано матеріальну допомогу у розмірі 900 карб. Ця книга узагальнювала двадцятитрирічний досвід інженерної діяльності професора В.С. Кнаббе. Недарма у підзаголовку написано : «На основі особистого огляду понад ста закордонних заводів і майстерень». Він вперше, після винайдення швидкорізальної сталі Р.Ф. Мюшета [8, С. 253–255], описав історію її створення й проаналізував причини її не досить широкого впровадження у повсякденну практику машинобудівних заводів. Ця монографія також отримала схвальні відгуки. Однією з найбільш вагомих рецензій на свою книгу В.С. Кнаббе вважав відгук редактора «Гірничозаводського листка», першого професора металургії чавуна і сталі в Україні А.Ф. Мевіуса [3, с. 39].

Незважаючи на досягнення у педагогічній і науковій сферах, із вересня 1896 р. В.С. Кнаббе звільнився за власним бажанням з ХПТІ для повернення до практичної діяльності. Тоді ж перейшов на службу до Міністерства народної освіти у Відділення промислових училищ на безоплатній основі (зادля збереження безперервного стажу державної служби). Документи про його діяльність у цей період не збереглися, тому не можливо чітко представити характер його адміністративної діяльності в Міністерстві народної освіти.

Ще перебуваючи на посаді професора Харківського практичного технологічного інституту Володимир Сергійович брав безпосередню участь в роботі залізниць: Курсько-Харківсько-Азовської, Лозово-Севастопольської й Джанкой-Феодосійської. Співпрацював з відділенням рухомого складу і тяги. Був уповноваженим Управління на дорадчих з'їздах інженерів. Тому, цілком природно, розгорнув свою подальшу діяльність в Управлінні Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці, у якій до того часу були об'єднані вище перелічені залізниці. Управління було розташовано у Харкові. Тут В.С. Кнаббе виконав низку проектів нових майстерень для станції Харків. А з 1897 р. вчений працював у відділенні рухомого складу Управління казенних залізниць у Петербурзі на посаді старшого діловода.

У 1902 р. В.С. Кнаббе формально переведений із Міністерства народної освіти до Навчального відділу Міністерства фінансів. Йому було доручено розробити положення про школу мукомелів в Одесі та організувати саму школу (з 2003 р. – Одеська національна академія харчових технологій) [7, с. 1]. Ця робота також була проведена без оплати.

З вересня 1903 р. вчений перейшов на посаду інженера до техніко-експлуатаційного відділу Правління товариства Південно-східних залізниць, де завідував службою тяги. Науковим результатом такого виду діяльності стала монографія «Звіт про відрядження на лінії», у якій глибоко досліджувався стан паровозного господарс-

тва. У цей же час, коли науковець працював у Петербурзі, виконав низку проектів будівництва, обладнання та реконструкції промислових підприємств. Необхідно зазначити, що проект переоблаштування Казенного хірургічного заводу удостоєно почесної премії. Професор В.С. Кнаббе брав також участь у виданні Енциклопедичного словника Брокгауза та Ефрона, співпрацював у «Бібліотеці промислових знань», що видавалася за керівництва Д.І. Менделєєва, опублікував декілька монографій. Увесь цей час учений відчував потребу у викладацькій діяльності. Тому у травні 1904 р. подав до міністра народної освіти прохання про надання йому кафедри механічної технології у Харківському технологічному інституті (назва інституту з 1898 р.). Його кандидатуру підтримали і в ХТІ два провідних науковця – професори В.І. Альбицький і П.М. Мухачов, які звернулися з доповідною запискою до Навчального комітету Інституту. У цьому документі надано схвальну характеристику його педагогічної діяльності, а також вказано на значний виробничий досвід ученого. Натомість, тогочасний директор інституту професор М.М. Шиллер з невідомих причин відхилив кандидатуру В.С. Кнаббе. Сам М.М. Шиллер зазнав поганой слави – він став відомим своїми репресіями проти студентів, у 1904 р. масово виключав їх і видав наказ про тимчасове призупинення роботи ХТІ. Вісімнадцять професорів інституту, не задоволених таким становищем, і в знак протесту звільнилися з роботи. Тому ситуація з кадрами в ХТІ була критичною.

Сподівання Володимира Сергійовича виправдалися і з серпня 1904 р. його призначено професором механічної технології ХТІ. Обійнявши посаду В.С. Кнаббе додатково отримав надбавку у 400 карб. Влітку наступного року його було відряджено закордон вже відомим йому маршрутом – Німеччина, Австрія, Швейцарія, Франція, Бельгія – для ознайомлення з роботою найбільших промислових підприємств. Результати звіту за відрядженням увійшли до навчальних курсів, які викладав В.С. Кнаббе. Завдяки таким щорічним «відвідинам» відбувалося оновлення програм і курсів із механічної технології.

У вересні 1905 р. Навчальний комітет ХТІ обрав В.С. Кнаббе помічником директора. На цій посаді він пробув один рік і звільнився за власним бажанням. Восени 1906 р. ученого обрано секретарем Навчального комітету, з цієї посади вчений також звільнився.

Збираючи матеріали для нової монографії В.С. Кнаббе отримав дозвіл на наукове відрядження. У червні-липні 1914 р. він перебував в Австрії коли ця країна оголосила війну Російській імперії. Йому вдалося виїхати до Швейцарії, де, залишившись без грошей, просив Інститут вислати йому кошти на дорогу. У цей же час до нього дійшла звістка про оголо-

шення війни з боку Німеччини. Серце вченого не витримало політичних подій і у серні 1914 р. він раптово помер. Поховали В.С. Кнаббе у Берні.

Таким чином, важливість наукового доробку В.С. Кнаббе важко оцінити належним чином. Фактично він став ініціатором вирішення багатьох проблем, які повставали перед машинобудівниками наприкінці XIX – на початку XX ст. І тим найціннішим є його особистий внесок у становленні та розвитку механіки у сьогодишньому Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут».

Список літератури: 1. Загорский Н.Ф. Владимир Сергеевич Кнаббе / Ф.Н. Загорский. – Москва-Ленинград : Наука, 1965. – 90 с. 2. Выборы в Екатеринославскую городскую думу / Вісник Дніпропетровської міської ради. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://visnyk.dmr.org.ua/statti/istoriya-v-osobistostyakh/59-vybory-v-ekaterinoslavskuyu-gorodskuyu-dumu.html> 3. Журило А.Г. Выдающиеся металлурги и литейщики Харьковщины. Краткие очерки / А.Г. Журило, Д.Ю. Журило. – Харьков : Підручник НТУ «ХПІ», 2013. – 260 с. 4. Зворыкин К.А. Работа и усилие, необходимые для отделения механических стружек / К.А. Зворын. – Москва: «Русская» типо-литография, 1893. – 76 с. 5. Гутник М.В. Науково-дослідна робота у Харківському політехнічному інституті (1950–1980-ті роки). Історико-методологічні аспекти дис. канд. іст. наук : 07.00.07 / Гутник Марина Валеріївна. – Х., 2009. – 210 с. 6. Фреза и ее роль в современном машиностроении [Текст] : по личным наблюдениям и исслед. составил В. Кнаббе / сост. В. Кнаббе. – Харьков : Типо-литогр. Зильберберга, 1892. – 353 с. 7. Назаренко С. Профессор Д.С. Зернов – сподвижник В.Л. Кирпичева / С. Назаренко // Політехнік. – 2011. – 30 лист. 8. Гутник М. Роберт Форестер Мюшет – людина, яка надала форму сучасному світу // Матеріали 11-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (Київ, 4–6 жовтня 2012 р.). – К. : Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2012. – С. 253–255.

*Донская М.Д.
г. Киев, Украина*

РАБОТЫ НАУЧНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ОБЛАСТИ ОЧИСТКИ ВОДЫ В УКРАИНЕ

Одной из важнейших проблем ряда регионов Украины является недостаточное обеспечение качественной водой предприятий и населения. Это связано с ограниченностью водных ресурсов и с сильной загрязненностью водоемов.

До 1930 г. процесс обеззараживания питьевой воды осуществлялся хлорной известью. Замену его хлором – значительно более перспективным реагентом нельзя было осуществить – за отсутствия соответствующей отечественной аппаратуры – хлораторов. Первый отечественный хлоратор напорного типа был сконструирован Л.А. Кульским в 1928–1930 гг. и использован во время походов в г. Киеве в 1931 г. Активное производство этих хлораторов началось в 1934 г [1; 2]. Они были установлены на водопроводах многих городов УССР и других республик Советского Союза.

В это же время был разработан метод получения растворов серебра с помощью анодного раствора металла и создана соответствующая отечественная аппаратура – ионатор.

Также во время Великой Отечественной войны по заданию Государственного комитета обороны был решен ряд вопросов по обеззараживанию питьевых вод для фронта и тыла страны методом электролитического хлорирования связи с появлением желудочно-кишечных болезней, а также разработан электрохимический метод получения большого количества дезинфицирующих растворов серебра, которые использовались для лечения раненых.

В 1968 г. на базе Сектора химии и технологии воды и Сектора физической химии дисперсных систем Института общей и неорганической химии АН УССР был создан Институт коллоидной химии и химии воды АН УРСР (сегодня Институт коллоидной химии и химии воды им. А.В. Думанского Национальной Академии наук Украины). В Институте разрабатывались методы определения химических веществ, идентификации соединений в природных и питьевых водах, природных объектах, применения реагентов при анализе вод, подготовки питьевой воды, анализа природных и сточных вод, технологии водоподготовки и деминерализации вод, биологические методы очистки воды. Создавались технологии приготовления водоугольных суспензий, коллоидно-химические методы получения дисперсных систем, новых коагулянтов, флокулянтов, сорбентов, катализаторов, получения покрытий с антикоррозионными свойствами, полного анализа вод и их сертификации.

Вместе с тем в течение многих лет в Институте изучали свойства растворов серебра, возможности их применения для консервирования питьевой воды и пищевых продуктов, много внимания уделялось разработке аппаратуры для получения растворов серебра. Также разрабатывались конструкции электролитических установок для получения гипохлората и растворов поваренной соли.

Авария на Чернобыльской АЭС в апреле 1986 г. привела к загрязнению обширных территорий Украины и других стран радиоактивным

топливом и продуктами его распада, что обусловило реальную угрозу радиоактивного загрязнения источников водоснабжения для большого количества населения земного шара на длительный период. Ответственность за создание методов и технологий очистки природных и сточных вод от радионуклидов было возложено на Институт коллоидной химии и химии воды.

В целом направления исследовательских работ и внедрений наработок ученых Института включали: очистку дренажных вод, очистку воды от радиоактивных масляных загрязнений, дезактивацию сточных вод, биологическую очистку воды от радионуклидов, разработку защитных мер против радиационных материалов, в частности изготовление и использования свинца, бетона, закрепление. Ученые занимались дезактивацией верхнего слоя почв, применяли противифльтрационные экраны; проводили дезактивацию одежды и захоронение радиоактивного биологического мусора [3].

Изучение загрязнения воды и выработка методик ее очистки стали чрезвычайно важной составляющей обеспечения жизнедеятельности загрязненных населенных пунктов и, прежде всего, Киева, расположенного в 90 км по прямой от эпицентра крупнейшей в XX в. техногенной катастрофы. Вместе с сотрудниками ИКХХВ АН УССР работу проводили ученые Института физической химии им. Л.В. Писаржевского, кафедра радиохимии и гигиены Киевского государственного института усовершенствования врачей МЗ УССР, Института ядерных исследований, Института электросварки и многие другие, функционирующие в г. Киеве. В процессе выполнения исследований были проанализированы пробы воды из реки Припять, Киевского моря и реки Днепр.

Чтобы решить проблему обеспечения Киева качественной водой. В течение мая-июня от Десны в Киев новый водопровод был проложен. Также пробурено около 60 скважин для поставки чистой питьевой воды для населения Киева, часть из них работает и сегодня [4].

Сегодня Институт коллоидной химии и химии воды им. А.В. Думанского является ведущим исполнителем НАН Украины задач, предусмотренных в программе: «Разработка и реализация комплексной технологии кондиционирования высокоминерализованных вод в маловодных регионах Украины для водоснабжения коммунальных хозяйств и промышленных объектов». Тематика проекта отвечает решению проблем общегосударственного, регионального или отраслевого уровня, определенных, в частности, Водным кодексом Украины и Общегосударственной программе «Питьевая вода Украины» на 2006–2020 гг. Ученые уже получили весомые фундаментальные и

прикладные результаты. В частности, предложен принципиально новый подход к обеспечению населения Украины высококачественной питьевой водой. Согласно ему качественную питьевую воду получают за счет эксплуатации установок бюветного типа коллективного пользования на месте ее потребления и не подают в распределительные сети, где вода подвергается вторичному загрязнению. Среди сотрудников Института можно выделить ученых, которые внесли значительный вклад в очистку воды в Украине. Это: В.В. Гончарук, Б.Ю. Корнилович, Л.А. Кульский, А.Д. Куриленко, К.Е. Махорин, А.Т. Пилипенко, Ф.Д. Овчаренко, Ю.И. Тарасевич [5].

Вместе с Институтом над реализацией вышеназванной программы работали на химико-технологическом факультете Киевского политехнического института, а также был задействован факультет биотехнологии и биотехники. Среди исполнителей этой программы можно выделить: В.О. Плотникова, Б.С. Лисина, М.О. Танаева, А.К. Бабко, В.Г. Шапошникова, М.О. Прилежаева.

Не смотря на проделанную в этой области работу, обеспечение качественной питьевой водой маловодных регионов Украины все ещё остается актуальной проблемой.

Список литературы: 1. Гончарук В.В. Інститут колоїдної хімії та хімії води ім. А.В. Думанського АН УРСР / В.В. Гончарук, Н.Ф. Зорич, А.Т. Пилипенко. – Київ: Наук. думка, 1985. – 44 с. 2. Кульський Л.А. Серебрянная вода. Серебро и его применение в водоснабжении, пищевой промышленности и в медицине / Л.А. Кульський – Киев – Львов: Гостехиздат Украины, 1946. – 115 с. 3. Інститут коллоїдної хімії та хімії води ім. А.В. Думанського АН УРСР / Кол. авторів. – Киев: Наук. думка, 1981. – 88 с. 4. Архівні фонди установ Національної академії наук України. Путівник. / Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2008. – 448 с. 5. Украинский химический журнал //1973. –Т. 39, Вып. 6. – 232 с.

*Журило А.Г., Журило Д.Ю.
г. Харьков, Украина*

ТЕОДОР БЕР И ЕГО ВКЛАД В ФОРМИРОВАНИЕ ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ НАШЕЙ СТРАНЫ

К сожалению, в мировой истории существует немало личностей, которые, несмотря на свой немалый вклад в развитие цивилизации, изобретательство, научно – педагогическую деятельность, остаются малоизвестными общественности. Теодор Бер – из их числа. За исключением

работы [1], в которой его деятельность описана в незначительном объеме, в отечественной литературе его имя практически не упоминается.

Целью работы являются исследования вклада незаслуженно забытого ученого и педагога Теодора Бера в формирование научной элиты

В 1861 году в России состоялась отмена крепостного права. Огромное количество рабочих рук, которые освободились, не имея собственной земли, переселялась в города. В это время, например, в Харькове, происходило образование большого количества фабрик и заводов, которые располагались на земельных участках хозяев, и на которых работало более трех рабочих [2].

Но уже к 1887 году на каждом машиностроительном заводе в Харькове работало от 29 до 150 человек. На заводах было достаточно сложное по тем временам оборудование – паровые машины, вагранки, горны, молоты, прессы, станки [3, с. 350]. Работа на таком оборудовании требовала квалификации.

Уровень же подготовки специалистов по горячей металлообработке в России в середине XIX ст. был настолько же низким, как и за границей, так как в единственном техническом ВУЗе страны (Петербургском практическом технологическом институте) в учебных планах отсутствовали соответствующие курсы. По данным на 1885 г., даже среди руководителей промышленных предприятий России из 22 322 чел. высшее и среднее техническое образование имели только 1608 чел. (из них 535 иностранцев), или около 7 %.

Об уровне подготовки инженеров с горечью писал В.Е. Грум-Гржимайло. Он указывал, что на предприятиях имеются дипломированные инженеры, не имеющие понятия о горячей металлообработке и мастера металлообработки, не имеющие дипломов инженера. А страдает от этого производство [4].

Естественно, интенсивно развивающаяся промышленность, требовала инженеров, которых хронически не хватало, и в 1885 году в Харькове был открыт Харьковский технологический институт императора Александра III.

С 1 февраля 1901 года преподавателем металлургии в ХТИ служил Теодор (Федор) Михайлович Бер [5, л. 82]. Баварский подданный, уроженец Керчи родился 7 февраля 1869 г. [6, л. 4]. После окончания Керченской гимназии он поступил в ХТИ [6, л. 25]. В 1893 году он принял русское подданство [6, л. 26] и 1 июля 1894 года, получив диплом, подписанный В.Л. Кирпичёвым, стал инженером – механиком [6, л. 30].

После окончания ВУЗа, Теодор Михайлович работал химиком железодельного завода Пастухова (в 1896 г.), становится членом

Южнорусского общества технологов. После женитьбы на Дарье Владимировне Ширман, семья с новорожденной дочерью Натальей переезжает в Таганрог, где глава семьи служит помощником директора доменных печей Metallургического общества Таганрога (1900). А с апреля 1901 года [5, л. 44 ж] семья возвращается в Харьков, где Теодор Михайлович работает вначале лаборантом при лаборатории минеральных веществ, а затем преподавателем металлургии в ХТИ. Он являлся членом Metallургического общества [7].

Уже в Харькове в семье Беров родились дочь Ольга (в 1902 г.) и сын Михаил (в 1904 г.). Интересно, что Теодор Михайлович был грекокатолического вероисповедания, а жена и дети – православного [5, л. 44 в].

Его педагогическая деятельность в ХТИ продолжается до 1911 года [5, л. 80]. Именно благодаря его стараниям в ХТИ появилась первая промышленная metallургическая лаборатория в 1907 году [5, л. 1].

Как и все преподаватели ХТИ того времени, он пишет различные труды. Его перу принадлежат «Metallургия чугуна, железа и стали» (Харьков, 1902); «Краткий отчет о заграничной поездке летом 1905 года» (Харьков, 1907); «Докладная записка Учебному комитету ХТИ по вопросу о необходимости устройства в институте metallургической лаборатории, стоимости ее оборудования и содержания, а также о желательной постановке преподавания металлургии и металлографии для студентов обоих отделений института» (Харьков, 1907); «Газообразный раствор с точки зрения правил фаз» (Дневник XII съезда естествоиспытателей и врачей, 1910). Особняком стоит сборник «Новые книги по металлургии и металлографии», изданный в Харькове в 1910 году. В нем автор описывает все книги по металлургии, опубликованные за 1909–10 гг. Засуживают внимания аннотации, составленные Бером. Часть книг, описанные автором, написаны на немецком и французском языках.

25 февраля 1906 года в своем отчете по заграничной командировке на Техническую выставку в Льеже (в 1905 году) он писал: «С 1903 года в Харьковском Технологическом Институте, именно при технической лаборатории минеральных веществ, введены практические занятия по metallургическому анализу (2 часа) и проектирование metallургических заводов (2 часа) для желающих специализироваться химиков. Мне кажется, такого рода постановка дела не вполне правильна. В metallургической лаборатории, подобно тому, как и в технических лабораториях, должны работать все химики 4-го курса, а не только желающие, для чего должно быть назначено не 2 часа, а, по меньшей мере, 6 часов в неделю.» [8, с. 22]. Необходимые деньги на лабораторию (10000 руб. на устройство и 3500 руб. ежегодно на содержание) было выделено.

Посетив учебные лаборатории под руководством Шюллера в Аахенском политехникуме (в этом городе и сегодня немало чугунолитейных заводов), под руководством Эренверта в Леобенской горной академии, под руководством Веддинга в Берлинской горной академии, Теодор Михайлович делает обоснованный вывод о необходимости создания лаборатории и в ХТИ.

В докладной записке в Учебный Комитет ХТИ 25 февраля 1906 года он пишет: «Ни для кого не является тайной, что молодые технологи, которые впервые попадают на металлургический завод, чувствуют себя до оскорбительности беспомощными, неподготовленными и с горечью и сожалением сознают, что Институт, их *alma mater*, не научил, не подготовил их к этому важному делу. Нередки случаи, когда технологи не могут отличить чугуна от стали, каменного угля от антрацита, кокса от шлаков, известняка от железной руды, не говоря уже о том, что совсем не привыкли разбираться в результатах анализа и связывать с ними какие бы то ни было представления о свойствах материала» [8, с. 13].

Заканчивая свою докладную записку, Теодор Бер пишет: «...если мой проект встретит сочувствие, я буду всегда счастлив сознанием: *fecit quod potui, faciant meliora potentes*» [там же, с. 28]. (Что в переводе с латыни означает: «я сделал, что мог, кто может, пусть сделает лучше». Этой фразой римские консулы завершали свою отчетную речь, сдавая свои полномочия следующему консулу. – авт.).

К сожалению, интенсивная работа подорвала здоровье ученого и педагога, вызвав паралич правой стороны тела, затрудненную речь [6, л. 67]. Он вынужден был подать в отставку. Сегодня мы не имеем даже аутентичной фотографии Бера.

Немалое значение лаборатории, основанной Теодором Бером, состоит в том, что практически во время основания нашего университета внедряются в промышленность легированные стали и алюминий, довольно быстро перешедший из разряда драгоценных металлов в конструкционные (вспомним весы из золота и алюминия, подаренные Д.И. Менделееву). И буквально на ходу разрабатываются способы химического и физических методов исследования этих металлов и сплавов.

А основные результаты от появления промышленной металлургической лаборатории наша страна получила уже в 1914–18 гг., когда было необходимо защищать свою Родину на полях сражений Первой мировой войны. Ведь по некоторым оценкам, «каждый солдат за время войны, с 1914 по 11 ноября 1918 гг., израсходовал в виде оружия, снаряжения, полевых железных дорог, убежищ и траншей 3 тыс. кг стали» [9, с. 120]. Не будем забывать и артиллерию. Количество израсходован-

ных снарядов в Первой мировой войне всеми воюющими государствами приближалось к миллиарду [10, с. 70].

Дальнейшие результаты связаны уже с советским периодом, выведшим бывший СССР на первое место в мире по производству чугуна, стали, проката. Естественно, без подготовленных кадров этого достичь было бы невозможно.

Созданная по инициативе и под руководством Теодора Михайловича Бера в Харьковском технологическом институте промышленная металлургическая лаборатория стала первой в Украине учебной лабораторией, заложившей основы исследования материалов, многие из которых используются и сегодня.

Начало применения в промышленности легированных сталей и алюминия совпало по времени с образованием лаборатории, что подтверждает важность и своевременность создания лаборатории и подтверждает высокую профессионально – техническую подготовку студентов ХТИ – основной кузнице технических кадров для Юга России того времени.

Список литературы: 1. Журило А.Г. Выдающиеся металлурги и литейщики Харьковщины. Краткие очерки. / А.Г. Журило, Д.Ю. Журило. – Х. : Підручник НТУ «ХПІ», 2013. – 260 с. 2. Багалея Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Историческая монография. / Д.И. Багалея, Д.П. Миллер. – Х.: Паровая типография и литография М. Зильберберг и Сыновья. Издание Харьковского Городского Общественного Управления, 1912. – 980 с. 3. Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского / П.А. Орлов. – СПб, 1887. – 825 с. 4. Грум-Гржимайло В.Е. Лаборатория прокатного дела в СПб Политехническом институте Императора Петра Великого // Журнал Русского металлургического общества. – 1912. – № 2. – С. 2–12. Государственный архив Харьковской области (ГАХО) Ф. Р–1682 Харьковский технологический институт. 1885–1916 гг. Список преподавателей. оп. 2. 5. Дело 28. Бер Т.М., 97 л. ГАХО. Ф. 770, Харьковский технологический институт. 1885–1916 гг. Список, студентов, закончивших институт. оп. 26. Дело. 138. Бер Т.М., 32 л. 7. Журнал Русского металлургического общества. 1910. Ч. 1. СПб. Типография М.П. Фроловой. С. IV. 8. Известия Харьковского Технологического института Императора Александра III. Том 3. Х.: Типография Зильберберга, 1907. – 270 с. 9. Биар Р. Олигархия железа. – М.: Соцгиз, 1960. – 263 с. 10. Журило А.Г. Первая мировая война как технологическая категория металлообработки. Металлургия Украины в начале XX века // Процессы литья. –2011. – № 4. С. 67–73.

ПРОСВІТНИЦЬКА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА-ХІМІКА І.П. ОСИПОВА

Видатний хімік, професор Іван Павлович Осипов (1855–1918 рр.) увійшов у історію не лише як один із найталановитіших вчених Харківського університету та Харківського технологічного інституту (ХТІ), а також як директор (ректор) останнього з 1915 р. по 1918 р. Високодуховна та прогресивна особистість, крім основної роботи значну частину свого життя він присвятив просвітницькій та громадській діяльності. Згадки про цей напрям знайшли своє відображення у працях Л.М. Андреасова [1, 2], С.М. Кузьменка [3, 4], М.О. Мchedлов-Петросяна [5, 6], та ін. Попри інформаційну цінність, загальним недоліком наведених робіт є те, що вони містять лише обмежені відомості щодо цієї проблематики.

Метою дослідження стало прагнення до узагальненого висвітлення просвітницької та громадської діяльності І.П. Осипова, зокрема його участі в роботі Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті (далі – ТФХН, Товариство). Основою джерельної бази стали наукові публікації, звіти про засідання ТФХН, а також безпосередньо праці вченого.

Особливістю просвітницької діяльності професора І.П. Осипова було те, що вона органічно пов'язувалася з науково-педагогічними інтересами вченого та сприяла популяризації знань, зокрема хімічних, серед широких верств населення, зокрема і серед жіноцтва. Так, поруч із викладанням у Харківському університеті, з 1892 р. він читав публічні лекції з хімії на запроваджених Міністерством фінансів та орієнтованих на пересічних громадян Публічних читаннях із технічних предметів [7, с. 122].

У 1896 р. започатковані вечірні Публічні вищі курси з природознавства та його додатків, що відвідувалися переважно жінками. І. П. Осипов став на цих курсах одним з найбільш дієвих професорів. Пізніше він також читав лекції з хімії на Сільськогосподарських курсах для жінок, на Курсах для робітників та викладав основи хімії у 2-й зуболікарській школі п. Дубовського, де очолював педагогічну раду [7, с. 122].

І.П. Осипов працював професором на обох створених у Харкові вищих курсах для жінок. Так, на Природньо-історичних курсах Товариства взаємодопомоги працюючим жінкам викладав неорганічну хімію, а на Вищих медичних курсах – органічну та аналітичну хімію. Крім цього, вчений неодноразово виступав з публічними лекціями, серед них за

темами «Націоналізм у хімії», «Про хімічну спорідненість», «Про періодичну систему елементів», «Про священну Туринську пелену», «Про метали». Ці лекції супроводжувалися ілюстраціями, дослідями та діапозитивами [2, с. 265, 8, с.8].

Вчений брав участь у низці проектів із позашкільної освіти, зокрема і в діяльності Харківського Товариства грамотності. Протягом семи років І.П. Осипов виконував обов'язки члена комісії народних читань. У 1896 р. обраний головою комітету 1-ї та 3-ї безкоштовних народних читалень-бібліотек, а з 1898 р. по 1901 р. працював у комісії із заснування Народного будинку. Його ім'я вписане в історію Харківської Громадської бібліотеки (нині – Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка), якій вчений надавав дієву підтримку, в тому числі і як член Правління [8, с. 24].

Однією з найважливіших суспільних справ вченого на теренах просвітництва стало створення разом із групою однодумців – членів Південно-Російського товариства технологів Харківського Жіночого Політехнічного Інституту. Цей навчальний заклад, на чолі якого за сумісництвом став І.П. Осипов, розпочав свою діяльність у 1916 р. на базі ХТІ [9, с. 286].

Чи не найяскравішою сторінкою біографії вченого стала його участь у роботі Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті. У 1872 р. з ініціативи академіка М.М. Бекетова у Харківському університеті заснована секція фізико-хімічних наук Товариства дослідних наук. І.П. Осипов влився до її лав у 1875 р., а починаючи з 1881 р. 10 років виконував обов'язки секретаря. У 1891 р. вченого обрано головою. На цій посаді він беззмінно перебував протягом 27 років, до останніх днів свого життя. Завдяки зусиллям вченого в 1893 р. секція була реорганізована в Товариство [1, 3, с. 59].

Під керівництвом І.П. Осипова Товариство досягло значного розвитку. Воно стало об'єднуючим центром та осередком наукової фізико-хімічної думки не лише в Харкові, але й на території нинішньої України. До складу Товариства увійшли не лише місцеві вчені, а й науковці із інших міст (Києва, Новочеркаська, Риги, Томська). На засіданнях заслуховувалися доповіді та повідомлення про наукові пошуки вчених, які нерідко за своїм рівнем випереджали аналогічні розвідки іноземних колег. Товариство влаштовувало конкурси на наукові роботи, преміювало кращих науковців, сприяло науковому зростанню своїх членів та талановитих студентів, мало власну бібліотеку наукової літератури, у тому числі закордонної [1].

Низка засідань Товариства присвячувалася вшануванню пам'яті видатних вчених А. Лавуаз'є [10], М.В. Ломоносова [11], П.Д. Хрущова [12], В.Ф. Лугініна [13], М.М. Бекетова [14], М.О. Черная [15] та інших.

Товариство реалізовувало чимало практичних завдань, що мали безпосереднє значення для Харкова та промисловості Донбасу. Серед них, наприклад, проведення аналізів води, гасу, вуглів, ґрунтів, продуктів харчування (коров'яче масло, чай, оцет, напої, сало тощо), з метою перевірки їхньої якості [1, с. 246]. У 1914 р., у зв'язку з Першою світовою війною, Товариство за безпосередньою участю І.П. Осипова долучилося до вирішення питань забезпечення фронту медичними препаратами [2, с. 247, 5, с. 15].

Вчений також входив до складу інших, у тому числі – закордонних наукових товариств. У 1880 р. обраний до лав Російського фізико-хімічного товариства. З 1988 р. – член Паризького, а з 1989 р. – Берлінського хімічних товариств [7, р. III, с. 123].

На громадських засадах І.П. Осипов здійснював редагування низки масштабних видань. Зокрема, як член-редактор, входив до складу комісії з видання ювілейних видань Харківського університету та редакційного комітету «Записок Харківського університету». До 100-річного ювілею університету за участю професора підготовлено два збірника, а саме, «Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. (1805–1905)» [7] та «Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета : (1805–1905 гг.)» [15]. Вчений увійшов до складу комісії зі створення науково-популярного видання «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний», де очолив підготовку напівтому, присвяченого фізиці та хімії [7, с. 9, 16].

Як людина, що пройшла нелегку школу життєвих випробувань, І.П. Осипов всіляко сприяв розвитку мережі товариств взаємодопомоги, зокрема для молоді. Декілька років його обирали головою та членом комітету Товариства допомоги малозабезпеченим студентам Харківського університету та такого ж товариства при Харківському технологічному інституті. Вчений став фундатором та головою Позико-ощадної каси службовців у Харківському університеті. На його рахунок також заснування та керування Першим товариством страхування життя на взаємних засадах [7, р. III, с. 122].

У 1907 р. професор І.П. Осипов відзначив тридцятиріччя своєї науково-педагогічної та громадської діяльності. У зв'язку з цим 1 грудня 1907 р. відбулося урочисте засідання ТФХН, присвячене його вшануванню. Учасники зібрання висловили високу оцінку не лише науковим досягненням, а й багатогранній просвітницькій та громадській діяльності вченого.

Ювіляра у виступах та телеграмах привітали, зокрема, академік М.М. Бекетов, Харківський міський голова О.К. Погорелко, ректор

Харківського університету Д.І. Багалій, професори В.Я. Данілевський, О.П. Грузінцев, Л.Л. Гіршман, попечитель Харківського навчального округу С.О. Раєвський та багато інших відомих осіб та колег вченого. Теплі слова вдячності на адресу І.П. Осипова висловили його учні, студенти, слухачі курсів, представники громадських організацій, кас взаємодопомоги тощо. Тоді ж І.П. Осипова обрано Почесним членом ТФХН [8].

Таким чином, у дослідженні проаналізована та узагальнена багатогранна просвітницька та громадська діяльність яскравого представника вітчизняної наукової еліти, професора-хіміка Івана Павловича Осипова. Така відповідальна світоглядна позиція вченого стала взірцем для майбутніх поколінь науковців.

Список літератури: 1. Андреасов Л.М. Деятельность Физико-химического общества при Харьковском университете (1872–1915) / Л.М. Андреасов // Из истории отечественной химии. Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. – Х.: Изд.ХГУ, 1952. – С. 225–281. 2. Андреасов Л.М. Жизнь и деятельность профессора И.П. Осипова / Л.М. Андреасов // Труды научно-исследовательского института химии и химического факультета Харьковского государственного университета им. А.М. Горького. – Х.: Изд. ХГУ, 1954. – Т. 11. – С. 261–265. 3. Кузьменко С.Н. И.П. Осипов – ученый и общественник (К 30-летию со дня смерти) / С.Н. Кузьменко // Сообщения о научных трудах членов ВХО им. Д.И. Менделеева. – 1949. – Вып. 3. – С. 59–60. 4. Кузьменко С.Н. Иван Павлович Осипов / С.Н. Кузьменко // Сообщения о научных трудах членов ВХО им. Д.И. Менделеева. – 1951. – Вып. 3. – С. 38–43. 5. Мchedlov-Петросян Н.О. Химия в Харьковском университете / Н.О. Мchedlov-Петросян // Вістник ХНУ. – 2004. – № 626. – Хімія – Вип. 11 (34). – С. 5–34. 6. Мchedlov-Петросян Н.О. Иван Павлович Осипов (к 150-летию со дня рождения) / Н.О. Мchedlov-Петросян // Вістник ХНУ. – 2005. – № 669. – Хімія – Вип. 13 (36). – С. 220–222. 7. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). / Под ред. проф. И.П. Осипова и проф. Д.И. Багалея. – Изд. университета. – Х.: Тип. А. Дарре, 1908. – 248 с. + XI + XIV. 8. XXX-тие научной, педагогической и общественной деятельности профессора И.П. Осипова. [Краткий биографический очерк и торжественное заседание Общества физико-химических наук 1 декабря 1907 г.] / Общество физико-химических наук при Харьковском университете. – Х.: 1910. – 39 с. 9. Камчатний В.Г. Започаткування жіночої політехнічної освіти як один з напрямків діяльності професора І.П. Осипова / В.Г. Камчатний //

Інформаційні технології: наука, техніка, освіта, здоров'я. Тези доповідей XXII Міжнародної науково-практичної конференції Ч.ІІІ (15–17 жовтня 2014 р., Харків).– Х.: НТУ «ХП», 2014. – 330 с. 10. Осипов І.П. Біографія Лавуазьє і значення його в хімії / І.П. Осипов // Труды Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском Университете. Отчеты о заседаниях в 1894 г. – Х.: Тип. А Дарре, 1895. – с. 21. 11. Осипов І.П. Обзор ученой деятельности Д.И. Менделеева. Сообщение о научных заслугах Д.И. Менделеева / І.П. Осипов // Труды Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском Университете. Отчеты о заседаниях в 1907 г. – Х.: Тип. А. Дарре, 1908. – С. 1–5. 12. Отчет о заседании Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском Университете, [посвященном памяти П.Д. Хрущева] № 3 от 27 апреля (10 мая) 1910 г. / Труды Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском Университете. Отчеты о заседаниях в 1910 г. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1911. – С. 5–6. 13. Отчет о заседании Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском Университете, [посвященном памяти В.Ф. Лугинина] № 1 от 8 февраля (21 февраля) 1912 г. / Труды Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском Университете. Отчеты о заседаниях в 1912 г. – Х.: Типолитография М. Сергеева и К. Гальченко, 1914. – с. 3 14. Отчет о заседании Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском Университете, [посвященном памяти Н.Н. Бекетова] № 5 от 25 апреля (8 мая) 1912 г. / Труды Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском Университете. Отчеты о заседаниях в 1912 г. – Х.: Типолитография М. Сергеева и К. Гальченко, 1914 – С. 15–18. 15. Отчет о заседании Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском Университете, [посвященном памяти Н.А. Черная] № 10 от 20 декабря (2 января) 1912 г. / Труды Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском Университете. Отчеты о заседаниях в 1912 г. – Х.: Типолитография М. Сергеева и К. Гальченко, 1914. – С. 65–73. 16. Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета: (1805–1905 гг.) / Под ред. проф. Д.И. Багалея и проф. И.П. Осипова – Изд. университета. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1911 (обложка-1912). – 282 с. 17. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. – Том 1. Науки физико-математические – 2-й полутом. Физика и химия – Харьковское общество распространения в народе грамотности – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1912. – 324 с.

ДОСВІД РОЗБУДОВИ ТРАНСПОРТНИХ КОМУНІКАЦІЙ У СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПРОГРЕСУ У XVIII СТ.

Територія Слобідської України у XIII–XVI ст. залишалася майже не заселеною. За це у джерелах того часу вона отримала назву «Дике Поле». Попри відсутність осілого населення на цій території тут існували шляхи сполучення. Через ці землі пролягали як торгівельні шляхи, так і шляхи степовиків, якими здійснювалося переміщення військ, насамперед, Кримського ханства. Активне заселення українцями цих територій у XVII ст. призвело до значної перебудови всієї системи сполучень. Це добре видно на сформованій багаторівневій системі сполучень XVIII ст., яка стала, у значній мірі, передвісником сучасних транспортних комунікацій.

Шляхи сполучення є важливим чинником у становленні та розвитку окремого регіону. Вони відіграють значну роль не залежно від часу свого існування і вигляду. Розвиток шляхів сполучення диктувався потребами часу. Якщо для доби Середньовіччя достатньо було звичайних ґрунтових шляхів, то вже в період ранньомодерного часу, шляхи сполучення і транспорт починають активно розвиватися. Зокрема, транспортні комунікації стали основою для функціонування господарчого організму окремих регіонів. Така ж ситуація склалася на теренах Слобожанщини. До того ж, роль цих мереж зростала відповідно до прискорення та ускладнення суспільного прогресу.

У другій половині XVII та XVIII ст. Слобожанщина зазнала багатьох змін: територіальних, соціальних, економічних та ін. Видатний харківський історик та етнограф М.Ф. Сумцов у своїй праці «Слобожане» акцентував увагу на помітні різниці в усіх галузях життя між степовими та лісовими повітами, а також зміни «протягом часу». Адже Слобожанщина другої половини XVII ст. істотно відрізнялася від Слобожанщини наприкінці XVIII ст. [7, с. 4].

В умовах інтенсивного заселення Слобідської України, навіть села були не одноманітними за соціальною структурою населення: «одно село з чумаками, коцарями, селітрними буртами, братствами, шпиталями; друге село урядниками та становими; вже третє село з банками, кооперативами та просвітами» [7, с. 4–7]. Така різноманітність сприяла формуванню та розвитку «нової» системи сполучень, яка слугувала, насамперед, осідлій людності.

Формувалася «нова» система шляхів сполучення на основі системи шляхів попередньої доби, в тому числі і під впливом кочових народів. Татарськими шляхами та сакмами продовжували користуватися уже нові українські поселенці, бо мережа шляхів залишалася досить зручною.

Найвідомішими шляхами та сакмами на території Слобожанщини тоді були Муравський шлях, Кальміуська і Ізюмська сакми. Муравський шлях проходив водорозділом Дніпровського та Донського басейнів. Сам шлях розпочинався від Перекопу і йшов через усю Лівобережну Україну аж на територію Московського царства (пізніше Російська імперія) до Тули. Кальміуська та Ізюмська сакма були східними відгалуженнями Муравського шляху [1, С. 19–20].

Система сполучень, яка розпочала формуватися наприкінці XVII та у XVIII ст., забезпечувала господарчі потреби населення Слобідської України. Головним заняттям слобожан було хліборобство, яким займалися не лише у селах, але і у містах. Сільське господарство розвивалося у двох напрямках: освоєння нових земель та поліпшення вже освоєних. Зі зростанням чисельності сільськогосподарського населення розорювалася цілина і навіть шляхи степовиків, які до цього були досить широкими [7, С. 50–52]. Тобто, поступово зникали степові шляхи, а залишалися лише ті, які розпочали використовуватися, насамперед, як торгівельні.

Нова система сполучень була орієнтована на населені пункти, дороги вели до полів або проходили через поля, поза межами поселень. Також польові дороги сходилися до водяних млинів (у той час вони слугували мостами) [8]. Ці шляхи використовувалися і для торгівлі. А саме, селяни їздили до повітових містечок на щотижневі торжки. За даними харківського історика А.Г. Слюсарського на Слобожанщині у середині XVIII ст. проходило понад 120 річних ярмарок [6, с. 353].

Слобожани возили зерно на продаж до Криму та Одеси, де міняли його на сіль, рибу та інші товари. Сільськогосподарську продукцію возили також до Росії, Польщі та Німеччину. Для цих потреб використовували «старі» степові шляхи (Муравський, Кальміуську та Ізюмську сакми) та старі місцеві дороги (Сагайдачний та Ромоданський шляхи). Цим специфічним промислом займалися чумаки. Чумацький промисел процвітав, аж до середини XIX ст., тобто до появи залізниць [7, С. 66–77]. Тобто, степові дороги втратили свої комунікаційні функції у другій половині XIX ст.

Варто зазначити, також, що особливе значення доріг у XVIII ст. в економічному зростанні повітових містечок, особливо тих, що були на перехресті «Больших дорог». Історик М.А. Панфьорова, стверджувала, що важливими ставали міста, і саме з розвитком цих міст з'являються нові биті шляхи [5, С. 140–141]. Якраз у цих містах торгівля була представлена торжками і ярмарками.

Яскравим прикладом перетворення повітового містечка у головний економічний центр Слобожанщини став і сам Харків, який у XVIII ст. знаходився на перехресті шляхів. Тепер всі дороги так, чи інакше були орієнтовані на цей центр. Харків став поступово не лише регіональним, але й загальнодержавним осередком торгівлі.

Наприкінці XVIII ст. місцева мережа доріг була уже багаторівневою. Виокремлювалися дороги губернського і повітового значення. Ця система сполучення об'єднувала населені пункти. Залежно від цього надавалося значення дорогам. Тобто, існували «Большие дороги», які з'єднували повітові і губернські міста, і внаслідок цього, отримували свою назву, наприклад, «Большая дорога на Харьков» або «Большая дорога из города Лебедина в город Сумы». Дороги повітового значення з'єднували села, хутора, слободи, вони не мали конкретних назв і на мапах Генерального межування позначалися як «проселочные», тобто польові [8]. Ця транспортна мережа принципово відрізнялася від попередньої. Зокрема, якщо старі шляхи були умовними, то нові шляхи потребували спеціального будівництва, до того ж за збереження їхньої прохідності встановлювалася контроль з боку місцевої влади.

З другої половини XVIII ст. Російською імперією були ліквідовані Слобідські полки, а їхня територія увійшла до складу Слобідсько-Української губернії, пізніше Харківської, що призвело до поширення загальнодержавних економічних, політичних процесів у краї, які позначилися на формуванні місцевої системи сполучення. Насамперед, розробкою та будівництвом доріг почали займатися спеціальні органи. Однак, на Слобожанщині тривалий час дороги доглядали самі селяни.

Першим спеціальним органом з дорожнього будівництва стала Канцелярія з будівництва державних доріг (1755–1780 рр.). Ця установа опікувалася всіма великими дорогами, а безпосередніми виконавцями були губернатори і воєводи. У 1786 р. створена комісія доріг, що займалася побудовою й утриманням, а також розробкою мапи мережі шляхів для всієї держави [2, с. 113].

Нове спеціальне відомство шляхів сполучення з'явилося у 1798 р., а з 1832 р. перетворене на міністерство шляхів сполучення. Всі ці відомства займалися будівництвом та утриманням шляхів сполучення [2, С. 113–114].

Отже, формування транспортних комунікацій на території Слобожанщини – це довготривалий процес на який впливали багато чинників. Однак, самі ці комунікації ефективним засобом соціально-економічного розвитку Слобідської України.

Список літератури: 1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій. – Харків : Основа, 1993. – 256 с. 2. Кудрявцев А.С. Очерки

истории дорожного строительства в СССР (дооктябрьский период) / А.С. Кудрявцев. – М. : Дориздат, 1951. – 332 с. 3. Лихорадова И.Н. История дорожного строительства на территории Воронежского края / И.Н. Лихорадова, В.П. Подольский. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2006. – 176 с. 4. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. : Описово-статистичні джерела / АН УРСР, Археограф. комісія та ін.; Упоряд. В.О. Пірко, О.І. Гуржій; Редкол. П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1991. – 222 с. 5. Панфьорова М.А. Південно-Східна Україна наприкінці XVIII ст. – в першій половині XIX ст. / М.А. Панфьорова – Донецьк: Юго-Восток, 2004. – 185 с. 6. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А.Г. Слюсарский. – Харьков : Харьковское книжное изд-во, 1964. – 460 с. 7. Сумцов М.Ф. Слобожане : історично-етнографічна розвідка / М.Ф. Сумцов. – Харків: Союз, 1918. – 240 с. 8. Российский государственный архив древних актов, г. Москва (РГАДА). – Ф. 1356. – Оп. 1. – Д. 6390; Д. 6311; Д. 6319; Д. 6346; Д. 6357; Д. 6351; Д. 6371; Д. 6372; Д. 6327; Д. 6395; Д. 6339; Д. 6340; Д. 6341.

*Кушлакова В.В.
м. Павлоград, Україна*

ХАРКІВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО: ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В 1920-ТІ РОКИ

Діяльність Харківського наукового товариства розглядалась в попередніх роботах не раз: видавнича діяльність ХНТ, робота окремих секцій, внесок у розвиток різноманітних галузей науки, господарства та промисловості й т.п. Проте діяльності товариства по формуванню української національної самосвідомості в 1920-ті роки до сьогодні ми не торкалися [3].

Структура ХНТ була розгалужена та включала в себе багато різнопрофільних секцій, підсекцій, комісій, бюро, філії, комітети, своє видавництво й т. ін. Від початку ХНТ мало на меті популяризацію знань з різних галузей наукового знання та підтримувати доступними йому засобами процес українізації. Найбільш вдалим та ефективним кроком до здійснення поставлених завдань була ініціатива видання наукової періодики та довідникової літератури виключно українською мовою: «Бюлетені Харківського наукового товариства», «Вісник природознавства», «Український медичний архів», «Науково-технічний Вісник» [1; 2; 4; 6; 7].

Члени різних секцій брали активну участь в житті Харкова та України взагалі. Так, долучивши інші харківські організації, вони скла-

ли та видали в 1927 році перший в своєму роді провідник по Харкову, в якому було зібрано інформацію про різноманітні установи міста, вулиці з фото Харкова та мапа міста [7]. Важливим є й той факт, що товариство співпрацювало з бібліотеками міста, щоб кожен бажаючий мав змогу не лише придбати в найближчому кіоску необхідну літературу, а й отримати будь-яке видання безкоштовно в бібліотеці. Саме таким чином ХНТ забезпечило вільний доступ до «джерела знань» всім своїм членам.

Для задоволення потреб допитливих громадян та з метою ознайомлення з вітчизняними історичними та значущими місцями зусиллями членів Харківського наукового товариства в травні 1926 року за ініціативою його природничої секції було зорганізовано Екскурсійно-лекційне бюро. Даний структурний підрозділ мав велике значення в роботі виховання національної самосвідомості як самих членів ХНТ, так і всіх пересічних громадян міста та регіону. По-перше, до читання лекцій науково-пізнавального та навчально-виховного характеру долучали не тільки співробітників Харківських установ, але й студентство. Лекції а терміном проведення були епізодичні та циклові й читалися в навчальних установах та клубах міста, при чому було розроблено лекції трьох рівнів, виходячи з рівня акредитації навчального закладу. До речі, очолив зазначене бюро відомий український вчений проф. О. Яната. По-друге, завдяки зусиллям Екскурсійно-лекційного бюро ХНТ всі бажаючі мали змогу відвідати екскурсією Харків, Київ, Кавказ, Крим, про що наголошувалось у звіті про роботу бюро за 1927 р.: «...Визнати за бажані екскурсії: до Києва з Канівим, до Держзаповідника ім. Раковського «Чаплі», Крим, Кавказ(4); По Харкову – до Паротяго-будівельного заводу, Електро-Технічн. Лабораторії, Керамічного заводу, Скляного заводу, С.-Г.–Досв. станції, Е.С. Харк., Електр. станцію, Обсерваторію, Палати Міри та Ваги, Лирей слобожанщини, Підземні ходи, Музей промислов, С.-Г. Музей, Святі Гори, Натальївку(15)...» [8].

Всі вище зазначені заходи в період «прискореної» індустріалізації країни, безумовно, сприяли вихованню патріотизму та національної самосвідомості громадян. Тим більше, що хоча товариство й мало статус наукового, проте кожен бажаючий мав змогу брати участь у його засіданнях та культурно-масових заходах.

Крім того, отримати відповіді на різноманітні проблемні та актуальні питання читачі могли через періодичні видання ХНТ. Так, в журналі «Вісник природознавства» був окремий розділ «Листи до редакції», де друкували найбільш важливі питання читачів або навіть звернення з проханням допомогти [2]. Члени природничої секції приділяли велику увагу питанням охорони природи та її організації; проблемам природознавства в школі, зокрема питанням методики навчання природознавст-

ва та самоосвіті: проводилися експедиції Україною, вивчалися пам'ятки природи, а всі результати роботи висвітлювались на конференціях, зібраннях та оприлюднювались на сторінках періодичної преси, зокрема на сторінках друкованого органу Харківського наукового товариства «Вісник природознавства». Особливий внесок члени ХНТ та люди небайдужі до природи краю зробили в дослідженні та розвитку Державного степового заповідника «Чаплі» (сьогодні «Асканія Нова»): роботи К. Дубняка, М. Шарлеманя, І. Тарнані, В. Аверін, Є. Лавренко та інші.

Члени природничої секції разом з науковцями медичної секції зорганізували Мечниківський комітет, проводили місцеві заходи, долучаючи городян до науки та культури. Висвітлювали все це масштабно й доступно в журналах Харківщини та своїх друкованих органах, наприклад, в «Українському Медичному Архіві», який сам по собі мав не тільки науково-дослідче, науково-прикладне, але й історико-культурне значення: «... він сприятиме розвитку й зміцненню української мови в медичній науці і допомагатиме лікарям засвоювати наукову українську мову ...» [4, с. 7].

Секція мови також в 1920-ті роки – в період «боротьби з неписьменністю», в період впровадження української мови – відігравала важливу освітянську роль: тут вивчали походження мови, соціальну природу мови, зв'язок мови й національності, мови й революції; проблеми організації сучасної української літературної мови й т.п. (Л. Булаховський, Б. Ткаченко, М. Сулима та ін.).

На наш погляд, найбільш значний внесок у справу формування національної самосвідомості було зроблено зусиллями членів педагогічної секції Харківського наукового товариства. Вони мали за мету популяризувати знання. Для досягнення цього секція: а) збирає педагогічні матеріали, проводить педагогічні дослідження й обслідування; б) організує індивідуальні й колективні науково-педагогічні праці; в) влаштовує лекції, доповіді, диспути й т. п. на педагогічні теми, а також педагогічні конференції з доповідями про педагогічну практику; г) реферує й рецензує педагогічну літературу; д) організує педагогічні й методичні гуртки, комісії й семінари, зокрема студентські педагогічні гуртки; е) працює в тісному зв'язку з науково-дослідчою кафедрою педагогіки, педвузами м. Харкова й іншими педагогічними науковими інституціями, а особливо – з Культвідділом Робітосу; ж) підтримує постійний зв'язок з педагогічним виробництвом (школа і т. п.) – в Харкові й на провінції, а також з широкими масами робітничо-селянського суспільства (культшефство, виступи, виїзди, кореспонденції) [8, с. 74]. Серед активних членів секції ХНТ були такі відомі та яскраві постаті, як: А. Гендрихівська, Я. Чепіга, Я. Мамонтов, І. Соколянський та інші.

Можливо тому, що на той час члени зазначеної секції обіймали високі державні посади, а тому мали змогу втілювати в життя свої ідеї та оприлюднювати результати своїх та світових наукових доробок.

Список літератури: 1. Бюлетень Харківського Наукового Товариства. – Х., 1927. – № 1(3). – 20 с. 2. Вісник природознавства – Х., 1928. – № 5–6. – 337 с. 3. Кушлакова В.В. Від Українського наукового товариства до Харківського наукового товариства / В.В. Кушлакова // Вісник Дніпропетровського університету. – 2011. – Т. 19, № ½. Серія. Історія і філософія науки і техніки. – Вип. 19. – С. 129–137. 4. Медична секція ХНТ (діяльність секції з 28 лютого 1925 до лютого 1927) // Український Медичний Архів. – Том I. – Зошит I. – 1927. – С. 185–208. 5. Науково-Технічний Вісник. – Х., 1928. – № 8. – 345 с. 6. Про роботу ХНТ. // Комуніст. – 1928. – № 70. – с. 256. 7. Провідник по Харкову. – Х., 1927. – 80 с. 8. ЦДАВО. – Ф-166, оп. 6, спр. 610, стор. 90–92.

*Кушлакова Н.М.
м. Павлоград, Україна*

НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ТОВАРИСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ПІДТРИМКА ПРОФЕСІЙНОЇ ЗГУРТОВАНOSTІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РИНКУ ПРАЦІ

Друга половина XIX ст. у Російській імперії ознаменувалась завершенням промислового перевороту, внаслідок якого інтенсивно починають розвиватись такі галузі виробництва як вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна, що в свою чергу викликало появу цілої низки технічних проблем, досить важливих у практичному відношенні. Нагальна потреба вирішення цих проблем з урахуванням місцевих умов виробництва сприяла відкриттю спеціальних установ, які мали на меті дослідження природних багатств та пошук шляхів і засобів для їх експлуатації на користь суспільства. На півдні Російської імперії, де починається активне освоєння покладів залізної руди (Кривбас) та кам'яного вугілля (Донбас), поряд з державними спеціальними установами виникають громадські науково-технічні об'єднання різного типу: 1) відділення Російського технічного товариства (Катеринославське, Кременчузьке, Полтавське, Харківське, й ін.); 2) товариства інженерів–випускників вищих технічних закладів (Південно-Російське товариство технологів (ПРТТ), Товариство інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище); 3) самостійні регіональні інженерні об'єднання (Товариський гурток інженерів Катеринославського району (ТПКр), Товариство маркшейдерів півдня Росії (ТМІПР) й ін.).

Членами науково-технічних товариств були представники технічної інтелігенції: здебільшого професори вищих технічних навчальних закладів та університетів, а також інженери, технологи, службовці та промисловці. Хоча інженерні громадсько наукові об'єднання своє основне завдання вбачали в популяризації технічних знань, задоволенні потреб промисловості та визначенні пріоритетних напрямів розвитку науки й техніки, зокрема, та напрямів технічної політики держави взагалі, вони все ж різнились за призначенням, структурою та метою діяльності.

Так, Імператорське Російське технічне товариство та всі його відділення, які діяли на підставі Інструкції, мали на меті «содействовать развитию техники и технической промышленности в России» [1].

Об'єднання фахівців, що були створені випускниками вищих технічних навчальних закладів Російської імперії, мали на меті, в першу чергу «взаимное вспоможение технологов», створення так званого професійного братства випускників Харківського технологічного інституту та Катеринославського вищого гірничого училища. Ці товариства мали свої статuti, були самостійними в організації своєї діяльності, а членство визначалося тим вишем, який вони закінчили. І це не дивно, бо в вищих навчальних закладах Російської імперії досліджуваного періоду на значно високому рівні було поставлено не лише освітній, а й виховний процес. Сама система вищої професійної освіти, а також висококваліфікований професорсько-викладацький склад технічних вишів виховували в своїх учнів почуття гідності й гордості за свою справу, свідому корпоративну культуру. Так, в Статуті ПРТТ чітко визначено його мету: «а) объединение членов его на почве научной и практической деятельности в технической области, выражаемое в доставлении возможности обмениваться приобретенными сведениями и следить за развитием технических наук, содействуя этим самым процветанию их в Отечестве; б) оказание помощи нуждающимся членам и их семействам; в) облегчение сношений между фабрикантами и заводчиками одной стороны и технологами с другой – и доставление мест занятий сим последним при посредстве общества» [2, с. 3]. Очевидно, що члени Південно-Російського товариства технологів, формулюючи мету діяльності свого об'єднання, як триєдину, вважали одним з найважливіших завдань «вспоможения» в питаннях пошуку місця роботи та матеріальної допомоги членам товариства та їх сім'ям. Аналіз протоколів засідань ПРТТ підтверджує життєдієвість означених у Статуті завдань, а на сторінках друкованого органу товариства «Известия Южно-Русского общества технологов» практично в кожному номері розміщується інформація щодо вакансій на підприємствах південного регіону Російської імперії та оголошення заяв на отримання місця роботи з вказівкою спеціальності пре-

тендента. Навіть в перший рік діяльності, як свідчить фінансовий звіт, коли тільки формувалась грошова каса, було надано матеріальну допомогу одному з членів товариства у розмірі 25 крб. та працевлаштовано 3 члени товариства [3].

У промислово розвинених регіонах Російської імперії на сучасних українських територіях функціонували, як наголошувалось вище, також і самостійні науково-технічні об'єднання: Товариський гурток інженерів Катеринославського району та Товариство маркшейдерів півдня Росії.

ТПКр розпочав свою діяльність, зважаючи на поставлену мету – об'єднання інженерів для дружнього і наукового спілкування. Але, як показало проведене дослідження, діяльність Товариського гуртка дійсно була різноманітною й не обмежувалась лише науковим спілкуванням.

Гурток був громадською організацією, яка працювала на умовах самофінансування, але Правління знаходило можливість матеріально підтримувати важливі місцеві заходи професійного спрямування. Так наприклад, до фонду Катеринославського відділення Імператорського Російського технічного товариства було перераховано кошти в сумі 100 крб. на побудову приміщення для вечірніх курсів для робітників [4].

Головні напрями діяльності Товариства маркшейдерів півдня Росії впливали з мети, сформульованої у Статуті: «а) объединить членов Общества в совместной работе по вопросам научным, техническим и бытовым, касающимся деятельности маркшейдера; б) оказывать по мере возможности нуждающимся членам Общества помощь в форме прислания для них занятий, выдачи ссуд и единовременных или периодических пособий и попечения об их семьях» [5, с. 52]. Як бачимо, в першу чергу товариство мало на меті об'єднання членів не лише в питаннях науково-технічних, а й побутових у формі матеріальної та практичної підтримки не лише самих членів, а й їх сімей. Товариство маркшейдерів об'єднувало в своєму складі фахівців, які проживали у віддалених один від одного місцях, що охоплювали значну територію півдня Російської імперії, тому й місцезнаходження Бюро було розташоване практично в центрі Донбасу – в Катеринославі. Питаннями працевлаштування та матеріальної допомоги опікувалось саме Бюро товариства, яке, для впорядкування всебічної діяльності ТМПП планувало відкрити відділення по всій території Російської імперії, щоб мати змогу вчасно реагувати на потреби членів товариства й зміни в їх професійному житті.

Виходячи з проведеного дослідження та вище викладеного матеріалу можна зробити висновки:

– організація та діяльність більшості інженерних громадсько-наукових товариств були викликані об'єктивними соціально-економічними умовами, які склалися в Російській імперії в кінці XIX –

на початку ХХ ст.: бурхливий розвиток півдня держави у зв'язку з відкриттям та розробкою покладів корисних копалин Донбасу та Кривбасу;

– в основу діяльності інженерних науково-технічних товариств було покладено, в першу чергу, ідею об'єднання інженерної спільноти не лише з метою встановлення професійної комунікації, а й взаємодопомоги, «вспоможения» в питаннях працевлаштування, матеріальної допомоги членам товариства й їх сім'ям;

– інженерні товариства, виконуючи роль посередника при працевлаштуванні, не лише надавали допомогу своїм членам, а й забезпечували роботодавців якісно підготовленими фахівцями в різних галузях промислового та сільськогосподарського виробництва, сприяючи таким чином розвитку промислових південних регіонів держави.

Список літератури: 1. Устав Русского технического общества // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-ое. – Т. ХLI. – № 43219. 2 Устав общества вспоможения технологов под названием «Южно–Русское общество технологов». – Харьков: Тип. Зильберберга, 1895. – 23 с. 3. Протокол второго общего собрания членов Южно-Русского общества технологов // Известия Южно-Русского общества технологов. – 1896. – № 1. – с. 2. 4. Журналы общих собраний Екатеринославского отделения Русского технического общества // Записки ЕОРТО. – 1910. – № 1–2. 5. Устав Общества маркшейдеров // Маркшейдерские известия. – Вып. 7. – Екатеринослав, 1914. – С. 52–58.

*Ларин А.А.
г. Харьков, Украина*

О РОЛИ ЛИЧНОСТИ УЧЕНОГО В ФОРМИРОВАНИИ НАУЧНОЙ ШКОЛЫ

Огромная роль в процессе становления каждого ученого и научного сообщества в целом принадлежит его наставникам, и не только научному руководителю, но и тем выдающимся ученым, с которыми его сталкивает судьба в его профессиональной деятельности. Часто такая значимая фигура и становится для молодого ученого, образцом для подражания.

В период формирования ученого важным является не только приобретение знаний, но и развитие его творческого потенциала, овладение накопленным ранее опытом и методами познания. Не менее важным в воспитании ученого является передача духовных ценностей и научных традиций. Кроме этого важно также привитие ему норм и ценностей отношений и правил поведения в научном сообществе. Во всем этом

очень важна роль **УЧИТЕЛЯ**. Именно он прививает не только знания, но и любовь к науке, и стиль работы, помогающие в достижении высоких научных результатов.

Проиллюстрируем влияние личностей выдающихся ученых на формирование научной школы на примере школы механики и прикладной математики НТУ «ХПИ». Она является одним из самых известных сообществ ученых нашего университета. Среди представителей школы академики АН УССР А.П. Филиппов, А.Н. Подгорный, члены-корреспонденты В.М. Майзель и Н.И. Ахиезер, профессора И.М. Бабаков, С.И. Богомолов, И.М. Глазман, Е.Г. Голоскоков, А.В. Дабагян, Л.И. Штейнвольф и многие другие известные ученые. Научная школа механики и прикладной математики всегда славилась не только высоким теоретическим уровнем работ, но и их практической направленностью. Она сформировалась в начале 1930-х гг. под влиянием бурно развивающейся в годы первой пятилетки промышленности [1–6]. Начало производства в Харькове быстроходных двигателей внутреннего сгорания (ДВС), паровых турбин большой мощности, самолетов, тракторов, танков и другой современной техники потребовало проведения более точных, чем это делалось ранее, расчетов, в том числе и расчетов на динамическую прочность. В связи с этим в Харьковском механико-машиностроительном институте (ХММИ, в 1950 г. вошедшем в состав восстановленного политехнического института) по образцу физико-технического факультета Ленинградского политехнического института был открыт физико-механический факультет. На нем в числе других была открыта специальность «Динамика и прочность машин» (ДПМ) [1].

Организатором и первым заведующим специальностью стал профессор Иван Михайлович Бабаков (1890–1974) [3]. После организации в 1935 г. кафедры ДПМ ее заведующим назначен член-корреспондент АН УССР профессор В. М. Майзель (1900–1943). Попутно он в 1934–1939 гг. также заведовал кафедрой теоретической механики Харьковского университета [2, С. 22–24]. Именно эти ученые стали первыми лидерами рассматриваемой научной школы.

В послевоенный период лидером школы становится А.П. Филиппов, член-корреспондент АН УССР (с 1967 г. академик). Активизации научных исследований способствовало и то, что в 1948 г. из Киева в Харьков была переведена Лаборатория проблем быстроходных машин и механизмов АН УССР, в которой Анатолий Петрович возглавил отдел динамической прочности, будучи при этом заведующим кафедрой ДПМ ХММИ. Руководил этой лабораторией академик АН УССР Г.Ф. Проскура. В 1954 году его сменил А.П. Филиппов. Одновременно с

1948 по 1960 гг. Анатолий Петрович заведовал кафедрой динамики и прочности машин ХПИ [4]. В 1960-е гг. лаборатория неоднократно реорганизовывалась, а в 1972 г. на ее базе был создан Институт проблем машиностроения (ИПМаш). Его организатором и первым директором стал выпускник специальности ДПМ А.Н. Подгорный, впоследствии академик НАН Украины. Институт стал базовой организацией специальности ДПМ, и его сотрудники являются также представителями научной школы механики и прикладной математики НТУ «ХПИ».

Ограничимся в своем исследовании становлением как ученых И.М. Бабакова, В.М. Майзеля и А.П. Филиппова, внесших наибольший вклад в развитие научной школы механики и прикладной математики НТУ «ХПИ».

И. М. Бабаков окончил Харьковский университет в 1916 г. по двум специальностям: физика и чистая и прикладная математика с дипломом первой степени. Его дипломная работа на тему: «Изучение аstaticкого равновесия и статическое учение об устойчивости равновесия» была удостоена золотой медали и опубликована в «Ученых записках Харьковского университета» за 1916 год. Иван Михайлович был оставлен при университете для подготовки к профессорскому званию. В 1918–1919 гг. он успешно сдал устные испытания при физико-математическом факультете университета и получил ученую степень магистра прикладной математики. И.М. Бабаков был крупным специалистом в области теории механических колебаний. В 1930-е гг. он создал эффективный метод расчета крутильных колебаний дискретных механических систем, а в послевоенные годы подготовил всемирно известный учебник «Теория колебаний», многократно переизданный в СССР и за рубежом [3].

Главным учителем для И.М. Бабакова в период учебы в университете и подготовке магистерской диссертации стал профессор Н.Н. Салтыков (1872–1961). Николай Николаевич окончил Харьковский университет в 1895 г., где его учителями были будущие академики А.М. Ляпунов и В.А. Стеклов. С 1906 г. Н.Н. Салтыков является профессором механики Харьковского университета, а также в 1906–1908 гг. преподает в Харьковском технологическом институте (ХТИ).

В годы Гражданской войны Н.Н. Салтыков эмигрировал в Сербию, где проработал 33 года профессором математики Белградского университета и воспитал не одно поколение учеников. Научная и педагогическая деятельность Салтыкова получила достойное признание: в 1934 г. он был избран членом-корреспондентом, а в 1946 г. – действительным членом Сербской Академии наук и искусств. Подробнее с биографией этого замечательного ученого можно ознакомиться в статьях [7; 8].

Педагогическую деятельность в высшей школе И.М. Бабаков начал еще в 1915 году в качестве внештатного ассистента по кабинету теоретической механики Харьковского университета. С октября 1916 года он был ассистентом кафедры теоретической механики Харьковских Высших Женских Курсов, где судьба свела его с С.Н. Бернштейном. Затем в 1920-е гг. Иван Михайлович являлся действительным членом научно-исследовательской кафедры прикладной математики Харьковского института народного образования (ХИНО, так в те годы назывался университет), которой заведовал Сергей Натанович. Позднее на базе этой кафедры был организован Украинский научно-исследовательский институт математики и механики.

С. Н. Бернштейн (1880–1968) в 1899 г. окончил Парижский университет. В 1904 г. защитил докторскую диссертацию, темой для которой послужила решенная начинающим ученым 19-я проблема Гильберта. В составе ученого совета были знаменитые математики Э. Пикар и Ж. Адамар, а председательствовал на нем великий Анри Пуанкаре. Позднее Бернштейн решил еще одну проблему Гильберта – 20-ю. С.Н. Бернштейн был профессором Харьковского университета с 1908 по 1933 гг., в 1925 г. он был избран академиком АН УССР, а 1929 г. – АН СССР (член-корреспондент с 1924 г.). Сергей Натанович является создателем научных школ по теории дифференциальных уравнений, теории функций и теории вероятностей, его по праву считают одним из самых выдающихся математиков XX века. Хотя академик Бернштейн и не работал в ХТИ, организаторами научной школы механики и прикладной математики данного вуза являются его ученики. Это в первую очередь В.М. Майзель и А.П. Филиппов, о которых уже шла речь выше. Будущие выдающиеся ученые сочетали учебу в (ХТИ) с учебой в ХИНО. В ХИНО они слушали лекции выдающихся педагогов С.Н. Бернштейна по теории вероятностей и математической статистике, Д.М. Синцова – по аналитической и дифференциальной геометрии, Ц.К. Русьяна – по математическому анализу и А.П. Пшеборского – по теоретической механике.

Среди них можно выделить выпускника Киевского университета, профессора Атония-Бонифация Павловича Пшеборского – специалиста в области теоретической механики, дифференциальных уравнений и теории эллиптических функций. В 1921–1922 гг. он был ректором ХИНО и возглавлял научно-исследовательскую кафедру теоретической механики. В 1922 г., опасаясь репрессий, ученый эмигрировал в Польшу. Там он стал основателем научной школы. После отъезда Пшеборского кафедру теоретической механики в университете возглавить было некому, и ее объединили с кафедрой С.Н. Бернштейна.

В ХТИ главным учителем Майзеля и Филиппова стал крупный ученый, специалист в области аэрогидродинамики и гидромашиностро-

ения, ученик «отца русской авиации» Н.Е. Жуковского Г.Ф. Проскура. С 1922 г. они обучаются в аспирантуре на кафедре гидравлики и авиации ХТИ, а также ведут на ней практические занятия по гидравлике.

Вениамин Михайлович Майзель является автором основополагающих работ по термоупругости, в которых он обобщил принцип взаимности Бетти (названный затем принципом Бетти-Майзеля). Впоследствии он использовал его для создания метода экспериментального определения напряженно-деформированного состояния в нагретых телах (метод Майзеля) [2, С. 22–24].

Что касается А.П. Филиппова, то в апреле 1925 г. он поступил в аспирантуру на кафедру прикладной математики ХИНО, на базе которой был организован Украинский научно-исследовательский институт математики и механики. Здесь его руководителем стал академик С.Н. Бернштейн.

Трудно переоценить роль А.П. Филиппова в подготовке кадров высшей квалификации. Десятки молодых ученых стали под его руководством кандидатами наук. Докторами технических наук стали его ученики – сотрудники ХПИ С.И. Богомолов, А.В. Бурлаков, Е.Г. Голоскоков, В.Б. Гринев. Среди учеников А.П. Филиппова также сотрудники ИПМаш доктора технических наук академик НАН Украины А.Н. Подгорный, Ю.С. Воробьев, Б.Я. Кантор и Н.Г. Шульженко. Позже также защитили докторские диссертации ученики А.П. Филиппова: С.С. Кохманюк, Е.Г. Янютин и В.П. Ольшанский [4].

Учеба у таких видных ученых, как Салтыков, Проскура и Бернштейн, конечно же, самым благотворным способом повлияла на всю дальнейшую деятельность И.М. Бабакова, В.М. Майзеля и А.П. Филиппова. Через них проходит связь рассматриваемой научной школы с великими учеными математиками и механиками В.А. Стекловым, А.М. Ляпуновым, Н.Е. Жуковским, И.А. Вышнеградским, П.Л. Чебышёвым, М.В. Остроградским и Л. Эйлером.

В представленной работе мы не упоминаем научных направлений, связанных с деятельностью сотрудника ИПМаша академика В.Л. Рвачева и директора института академика Ю.М. Мацевитого, считая, что они являются организаторами самостоятельных научных школ.

Список литературы: 1. Бреславський Д.В., Ларін А.О. Зародження і розвиток системи фізмеху в Україні / Д.В. Бреславський, А.О. Ларін // «Наука і наукознавство», 2007. – № 2. – С. 76–82. 2. Морачковский О.К. Инфиз: очерки истории творчества / О.К. Морачковский. – Харьков: Энерго Клуб Украины. – 2005. – 372 с. 3. Бесов Л.М. Классик отечественной механики Иван Михайлович Баба-

ков / Л.М. Бесов, А.А. Ларин, О.К. Морачковский // Історія Української науки на межі тисячоліть, 2007. – Вип. 28. – С. 35–42 4. Воробьев Ю.С. Академик Анатолий Петрович Филиппов – лидер научной школы в области динамики и прочности машин (к 110-летию со дня рождения) / Ю.С. Воробьев, А.А. Ларин, Г.И. Львов // Вестник Национального технического университета «ХПИ». – Динамика и прочность машин, 2009. – Вып. 42. – С. 3–7. 5. Ларин А.А. О творческом наследии Льва Израилевича Штейнвольфа – ученого и педагога / А. А.Ларин // Вестник Национального технического университета «ХПИ». – Динамика и прочность машин, 2006. – Вып. 21. – С. 3–6. 6. Динамика полета и управление: 50 лет в ХПИ: Монография / Д.В. Бреславский, В.Б. Успенский, А.А. Ларин и др. – Х.: НТУ «ХПИ», 2014. – 488 с. 7. Ларин А.А. Жизненный и творческий путь академика Н.Н. Салтыкова / А.А. Ларин // Вісник Дніпропетровського університету, 2011. – № 1/2 Серія історія і філософія науки і техніки. – вип. 19. – С. 108–114. 8. Breslavsky D.V. The Scientific and Social Activity of Professor N. N. Saltykov in Russia in 1894–1919 / D.V. Breslavsky, A.A. Larin, V.B. Konovalova // Journal of the Theoretical and Applied Mechanics. Series: Special Issue dedicated to memory of Anton Dimitrija Bilimovič (1879–1970), Vol. 41 (S1), Belgrade, 2014, P. 179–188.

*Ляшуга І.Ю.
м. Харків, Україна*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ НАУКОВИХ КАДРІВ У ХАРКІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ ІНСТИТУТІ МЕТРОЛОГІЇ

Тенденції розвитку світової науки зумовлюють зростання її ролі й значення у розвитку людства. Для того, щоб посісти належне місце серед інших країн світу та стати на шлях інноваційного розвитку метрологічних засад техніки, необхідно визнати національним пріоритетом саме розвиток її науково-технічного потенціалу. Це визначає актуальність дослідження системи підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Конструктивно-критичне вивчення історії підготовки кадрів вищої кваліфікації в галузевих наукових установах є важливим джерелом для визначення напрямків модернізації національної моделі організації підготовки аспірантів і докторантів на сучасному етапі.

У статті виконано аналіз тенденцій і особливостей розвитку системи підготовки та підвищення кваліфікації кадрів у Харківському державному науково-дослідному інституті метрології та окреслено проблеми, які впливали на стан професійного навчання персоналу в 1960–

1970 рр. Ці проблеми вперше розглянуто у праці [1]. Але Державний архів Харківської області зберігає достатню кількість архівних джерел, не розглянутих у вказаній праці, що дає підстави для проведення додаткового, більш повного дослідження.

У післявоєнні роки брак наукових кадрів для проведення важливих наукових завдань істотно відчувався, і це було помітно наприкінці 50-х рр. – на початку 60-х рр. XX ст. Питання підготовки докторантів та аспірантів обговорювалося декілька разів на нарадах інституту, але позитивного вирішення цього питання отримати не вдавалося. Тільки у 1966 р. вийшов наказ Держстандарту № 259 від 11.10.1966 р. про створення аспірантури на базі Харківського державного інституту мір та вимірювальних приладів (ХДІМВП). Цей наказ було оприлюднено директором інституту В.В. Кандибою разом із заступником директора з наукової роботи А.Я. Лейкіним на нараді інституту. Планувалося, що аспірантура ХДІМВП буде проводити підготовку наукових кадрів не лише для власних потреб, а й для інших наукових установ та промислових підприємств. Перспективи розвитку роботи аспірантури полягали в ініціюванні кроків щодо розширення співпраці з вищими навчальними закладами і науковими центрами інших країн з підготовки кадрів вищої наукової кваліфікації та плідної творчої взаємодії. З вищими навчальними закладами співпраця відбувалася у запровадженні спільних програм теоретичної підготовки аспірантів; удосконаленні процесу підготовки шляхом переведення аспірантів на навчання за індивідуальними науково-навчальними програмами; формуванні інформаційного простору та створенні бази даних із підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів вищої кваліфікації. Було створено положення щодо розширення співпраці з вищими навчальними закладами і науковими центрами, установами Академії наук Радянського Союзу. У всі установи, які мали потребу з підвищення кваліфікації співробітників із нових напрямів, були надіслані листи із запрошенням до складання вступних іспитів. У січні 1967 р. інститут було перейменовано на Харківський державний навчально-дослідний інститут метрології (ХДНДІМ) [1, С. 80–83].

Було розроблено та затверджено план заходів із організації й проведення прийому до аспірантури. План випуску аспірантів передбачував надання дисертації до спеціалізованої вченої ради або захист по закінченню аспірантури. У 1967 р. відбувся перший набір до аспірантури працівників ХДНДІМ. За планом після прийому вступних іспитів у жовтні місяці було прийнято 15 осіб. Вступні іспити були із спеціального предмету та історії КПРС (Комуністичної Партії Радянського Союзу). На другий рік чисельність прийому аспірантів не змінилася. Науковими керівниками прийому 1968 р. було призначено тринадцять чоловік. Се-

ред них були співробітники ХДНДІМ – В.В. Кандиба (директор ХДНДІМ, д-р техн. наук), Л.Д. Бризжев (канд. физ.-мат. наук), Є.Д. Новгородов (канд. техн. наук) та фахівці, які працювали за сумісництвом, зокрема, д-р техн. наук Р.А. Валітов, канд. техн. наук А.Я. Лейкін та інші.

А вже у 1969 р. план прийому аспірантів підвищили до 17 осіб. Вимоги до відбору кандидатів до аспірантури у 1970 р., у порівнянні з 1969 р., значно зросли. Динаміку прийому до аспірантури ХДНДІМ наведено в табл. 1. Кандидатура кожного аспіранта обговорювалася з керівниками лабораторій та відділів. Майбутня тема дисертації також обговорювалася на загальній науково-технічній раді відділів. За планом прийому у 1970 р. прийнято вже 18 аспірантів. Загальний контингент становив 54 аспіранти, із них 8 аспірантів на очному відділенні [2, арк. 1–8].

Таблиця 1 – Чисельність аспірантів за 1967–1972 рр. навчання

Роки вступу	План прийому (чисельність осіб)	Прийнято аспірантів (чисельність осіб)
1967 р.	15	15
1968 р.	15	15
1969 р.	17	17
1970 р.	18	18
1971 р.	15	15
1972 р.	13	13

Вагоме значення для підвищення професійних навичок мало залучення провідних науковців, аспірантів і докторантів до діяльності різноманітних конференцій, симпозіумів роботі міжнародних комісій. Наприклад, директор ХДНДІМ В.В. Кандиба брав участь у роботі міжнародної комісії з освітленості (МКО) у м. Редінг (Англія) з 14 по 19 липня 1969 р. У ході конференції було отримано інформацію про сучасний стан оптичного приладобудування та оптичної техніки і розглянуто низку питань у сфері оптичної метрології. На конференції В.В. Кандиба виступав з доповіддю «Нові системи прецизійної оптичної пірометрії». Цим виступом підтвердився пріоритет вітчизняної метрології у створенні еталонів. Кількість аспірантів на 1 січня 1971 р. становила 24 особи [3, арк. 45].

Основними напрямками діяльності аспірантури щодо організації процесу підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації були фізико-математичні науки, оптика, теплофізика, технічні науки та ще вісім напрямів. Першим співробітником інституту, який захистив дисертацію у 1970 р. за темою: «Ви-

рішення деяких крайових задач для багатозв'язних зон складної форми структурним методом», був О.П. Слесаренко. Одразу після захисту О.П. Слесаренка на захист дисертації та випуск із аспірантури готувалися 9 аспірантів: 2 аспіранти очного відділення та 7 заочного [4, Арк. 1–5]. Отже, план прийому до аспірантури у 1971 р. та план випуску було повністю виконано.

Посади, які посідали співробітники інституту до зарахування до аспірантури, наведено у табл. 2.

Таблиця 2 – Посади, які посідали співробітники інституту до зарахування до аспірантури у 60–70 рр. ХХ ст.

Посада	Кількість осіб
Керівник лабораторії	5
Молодший науковий співробітник	3
Старший науковий співробітник	3
Старший інженер	21
Старший викладач	3
Асистент	1
Провідний інженер	1

Аспіранти мали можливість використовувати у дослідженнях матеріально-технічну базу ХДНДІМ. Зокрема, експериментальні дослідження спиралися на створені в інституті державні та робочі еталони із використанням сучасної вимірювальної апаратури, випробувального обладнання та обчислювальної техніки рівня того часу.

Таким чином, відкриття аспірантури в інституті метрології у 60–70 рр. ХХ ст. стало важливим фактором для активізації відтворювання науково – технічного потенціалу країни. В ХДНДІМ готувалися фахівці для проведення власних наукових досліджень, а також для забезпечення вищої технічної школи та промислових підприємств. Історія підготовки наукових кадрів галузевими установами потребує окремого дослідження, заснованого на масиві архівних матеріалів.

Список літератури: 1. 100 лет ХГНИИМ: от поверочной палатки до Головного метрологического центра Украины. – Харьков : ХГНИИМ, 2001. – 216 с. 2. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 6183, оп. 3, спр. 61, 9 арк. 3. ДАХО.-Ф. 6183, оп. 3, спр. 30, 46 арк. 4. ДАХО.-Ф. 6183, оп. 3, спр. 87, 12 арк.

ЕВГЕНИЙ ФАРАФОНОВ КАК ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ НАШЕЙ СТРАНЫ

В архиве Национального технического университета «Харьковский политехнический институт» хранятся сотни дел, принадлежащих профессорско-преподавательскому составу. Некоторые из них исследованы и описаны. Но, к сожалению, большей части из них не касалась рука исследователя. Одним из таких является дело Евгения Евгеньевича Фарафонова [1]. Личность этого ученого недостаточно изучена, несмотря на его заслуги.

Е.Е. Фарафонов родился в Харькове 22 октября 1880 года в семье Евгения Григорьевича и Марии Тимофеевны Фарафоновых. В 1882 году скоропостижно умирает отец полуторагодовалого мальчика и заботы по его попечению частично попадают на плечи старших братьев, а частью – на плечи матери. Маленький Женя имел исключительную память. Ему достаточно было прочитать один–два раза текст, для того, чтобы запомнить его. Особые успехи мальчик делал в овладении иностранными языками (отмечу, что к зрелым годам Евгений Евгеньевич свободно владел немецким, английским, французским языками, а понимал кроме латыни, древнегреческого, русского и украинского, польский, финский, испанский и итальянский языки) [1]. На семейном совете было принято судьбоносное решение – мальчика отдали в Харьковское Реальное училище. Первое время за его обучение вносили денежные средства его братья, о которых Евгений Евгеньевич всю жизнь вспоминал с благодарностью. Начиная со 2–3 класса он, как отличник и полусирота, был освобожден от оплаты за обучение. А начиная с 5-го класса, Евгений Евгеньевич стал материально обеспечивать себя сам и даже помогать маме. Частные уроки, занятия с неуспевающими учениками давали возможность мальчику существовать и учиться. Он успешно оканчивает не только курс Реального училища, но и дополнительный класс, позволявший поступать в высшие учебные заведения. В его оценках была всего одна «тройка» – по рисованию. В 1899 году Е.Е. Фарафонов поступил в Харьковский Технологический институт императора Александра III на химический факультет, который окончил в 1904 году. Диплом инженер–технолога, полученный молодым человеком (и подписанный директором ХТИ П.М. Мухачевым [1]), позволял работать в промышленности, «право производить строительные работы, составлять проекты различных знаний и сооружений», а, кроме того, давал право на чин XII класса.

После окончания института Евгений Евгеньевич непродолжительное время работает инженером в Херсонском губернском земстве, Конотопских железнодорожных мастерских Московско-Киевско-Восточной железной дороги. В 1909 году Евгений Евгеньевич переходит на работу на Харьковский паровозный завод, вначале помощником, а затем – начальником литейных цехов. В 1914 году его переводят в Москву на завод «Динамо» начальником литейного цеха, а в конце августа 1920 года он возвращается в Харьков на Харьковский паровозный завод вновь начальником литейных цехов [1].

Ухудшение здоровья, подорванного революцией и войной, заставляет Е.Е. Фарафонову начать преподавательскую работу в родном Харьковском Технологическом институте по совместительству. Он сумел заново создать литейную лабораторию, а впоследствии – восстановить на основе существующей ранее кафедры металлургии чугуна и стали кафедру литейного дела. Проблемы при организации лаборатории были весьма серьезные. Е.Е. Фарафонов бросает все силы на воссоздание литейной лаборатории и в 1924 году она начинает работать.

В 1925 году Е.Е. Фарафонову присуждают звание профессора. С этого времени начинается плодотворная работа литейной лаборатории, а впоследствии и кафедры машин и технологии литейного производства по изучению и совершенствованию литейных процессов, исследованию газового и воздушных режимов ваграночной плавки чугуна, температуры и литейных свойств жидкого металла, исследованию свойств формовочных материалов и формовочных смесей. Сам Е.Е. Фарафонов серьезно занимается природно-легированными чугунами Орско-Халиловского месторождения и вопросами стойкости изложниц. Решение этой проблемы экономит государству не одну тысячу тонн дефицитного легированного чугуна, а работы Е.Е. Фарафонов в соавторстве с В.Г. Махом и И.С. Духиным, опубликованные в 1930-е годы XX столетия в различных журналах и сборниках, стали классическими.

До 1927 года в ХТИ выпускают несколько групп литейщиков в виде специализации на последних двух курсах. Среди выпускников 1926 года был Владимир Алексеевич Ульянов, ставший в 1927 году первым аспирантом кафедры, впоследствии работавший на заводах Краматорска, а затем – заведующим кафедрой литейного производства Украинского заочного политехнического института.

Среди выпускников 1927 года был другой выдающийся литейщик, профессор, доктор наук, автор многочисленных учебников и пособий по литейному производству В.М. Шестопал, который после получения диплома инженера-механика по литейному производству начинал свою практическую деятельность в литейном цехе Харьковского паровозост-

роительного завода. А впоследствии работал заведующим кафедрой технологии металлов и литейного производства Московского станкостроительного института, а затем заведующим кафедрой технологии металлов Всесоюзного заочного института инженеров железнодорожного транспорта. Первый выпуск кафедры в 1929 г. составил 14 специалистов–литейщиков, а до 1935 г. достиг 45 [3, с. 289].

Преподавательскую работу на кафедре в 1928–1941 гг., вели доценты Сергей Захарович Столбовой [4], Семен Фёдорович Василенко (впоследствии генерал – майор) [5], Николай Николаевич Анащенко [6], Герасим Васильевич Козырев [7]; директор УкрНИИМета в 1929–1938 гг. профессор Николай Фёдорович Лева, совместители из УкрНИИМета профессор Владимир Андреевич Можаров, крупнейший специалист по металлургическим печам, мартеновскую печь которого М.А. Павлов назвал образцовой [8], профессора Михаил Викторович Врацкий [9], (впоследствии – зав. кафедрой прокатки), Евгений Гаврилович Шумовский [10].

Неудивительно, что с таким педагогическим коллективом кафедра довольно быстро заняла лидирующее положение в институте. Работы её сотрудников были отмечены самыми престижными премиями бывшего СССР: Ленинской (проф. Рыжков И.В. [11]), Сталинской (проф. Носков Б.А. [12]), Совета Министров СССР (проф. Шатагин О.А. [13]).

С 1950 года Е.Е. Фарафонов оставляет руководство кафедрой, оставаясь профессором кафедры. Он руководит подготовкой аспирантов (успешно защитились 10 человек), блестяще читает лекции, удачно иллюстрируя их примерами из зарубежных технических журналов, которые читает без словаря; ведет научно-исследовательскую работу до самого ухода из жизни (в начале апреля 1970 г.) [1].

Евгений Евгеньевич Фарафонов является одним из выдающихся выпускников и сотрудников Харьковского технологического (впоследствии – политехнического) института, который сумел открыть востребованную кафедру, ставшую кузницей кадров. Научное наследие выдающегося педагога и исследователя включает 10 защищенных кандидатов наук. Выпускники и сотрудники кафедры внесли большой вклад в теорию и практику горячей металлообработки, за что были отмечены государственными наградами и различными престижными премиями.

Список литературы: 1. Фарафонов Евгений Евгеньевич. Личное дело № 6373, 1950 – 1971 года // Архив НТУ «ХПИ». – 51 л. 2. Журило А.Г. Выдающиеся металлурги и литейщики Харьковщины. Краткие очерки / А.Г. Журило, Д.Ю. Журило. – Х. : Підручник НТУ «ХП», 2013. – 260 с. 3. Развитие литейного производства в Украи-

нської ССР / Ващенко К.І., Петриченко А.М., Шульте Ю.А. Под ред. В.А. Ефимова. К., «Наукова думка», 1988. – 376 с. 4. Столбовой Сергей Захарович. Личное дело № 646, 1930 – 1954 года // Архив НТУ «ХПИ». – 115 л. 5. Василенко Семён Федорович. Личное дело № 8845, 1930 – 1941 года // Архив НТУ «ХПИ». – 56 л. 6. Анащенко Николай Николаевич. Личное дело № 88276, 1931 – 1971 года // Архив НТУ «ХПИ». – 71 л. 7. Козырев Георгий Васильевич. Личное дело № 8989, 1936 – 1940 года // Архив НТУ «ХПИ». – 23 л. 8. Можаров Владимир Андреевич. Личное дело № 10700, 1929 – 1937 года // Архив НТУ «ХПИ». – 25 л. 9. Врацкий Михаил Викторович. Личное дело № 8865, 1926 – 1934 года // Архив НТУ «ХПИ». – 25 л. 10. Шумовский Евгений Гаврилович. Личное дело № 10206, 1936 – 1939 года // Архив НТУ «ХПИ». – 14 л. 11. Рыжков Иван Васильевич. Личное дело № 100434, 1951 – 1982 года // Архив НТУ «ХПИ». – 86 л. 12. Носков Борис Алексеевич. Личное дело № 63179, 1946 – 1970 года // Архив НТУ «ХПИ». – 66 л. 13. Шатагин Олег Александрович. Личное дело № 143725, 1982 – 2000 года. // Архив НТУ «ХПИ». – 92 л.

*Островська Н.М.
м. Суми, Україна*

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА ДУХОВНИХ ОСНОВ ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Формування духовності, удосконалення й розвиток моральних цінностей у студентів було актуальним завжди, але сьогодні ця актуальність набула особливого характеру. На підтвердження цього можна навести слова колишнього президента США Теодора Франкліна Рузвельта: «Дати освіту й не прищепити моральних принципів – значить виховати ще одну загрозу суспільству» [1].

Те, як людина ставиться до довкілля, до людей, до самої себе, як вона сприймає своє місце в житті суспільства, яка її участь у справах – це ті риси, що повинні складати моральну характеристику гуманітарно-технічної еліти, тому що саме в цих рисах безпосередньо відбивається світогляд, моральні переконання людини, її погляди та спрямованість.

Успішне розв'язання новаторського, масштабного і вкрай важливого для України завдання, яким є формування гуманітарно-технічної еліти, потребує організації і проведення серйозних наукових досліджень. Як зазначає в своєму дослідженні О.Г. Романовський, при розробленні й реалізації цієї концепції науковці прагнуть поєднати такі на перший погляд різні й суперечливі характеристики, як гуманітарне та технічне [5, с. 3].

Мета даної роботи полягає у висвітленні через призму історії уявлень про формування світогляду та духовних цінностей гуманітарно-технічної еліти.

Аналіз сучасного стану формування духовних основ гуманітарно-технічної еліти з погляду завдань всебічного гармонійного розвитку особистості дає підстави стверджувати, що ми далекі від цього ідеалу. Загалом переважна більшість громадян володіє значним обсягом знань, але рівень морально-духовної вихованості не може не викликати тривоги за майбутнє суспільства. Філософ стародавньої Греції Платон застерігав: «Освічена, але погано вихована людина страшніша за будь-якого звіра». У біблійній мудрості зустрічаємо, на перший погляд, дещо дивний постулат: «Примножуючи пізнання – ми примножуємо скорботу». На початку XX ст. російський учений-хімік Д.І. Менделєєв небезпідставно застерігав: «Знання без виховання – це меч в руках божевільного». Протиріччя між великим обсягом знань, новітніми інформаційними технологіями і порівняно низьким рівнем морально-духовної стану людей відчутно загострилися в другій половині XX ст. Далекоглядні вчені усього світу висловлюють з цього приводу небезпідставну тривогу за майбутнє людства [3].

Розглядаючи широке поняття еліта, звернемось до теоретичного визначення цього поняття В.П. Андрущенка. Науковець стверджує, що в основі елітаризму покладено ідею природженої обдарованої людини, наявність у неї таких якостей, які зумовлюють здатність найкращого виконання владних функцій у суспільстві. Термін «соціальна еліта», за твердженням В.П. Андрущенка, становить «порівняно невелику групу осіб, яка характеризується, на відміну від «маси», згуртованістю, досвідом керівництва, розвинутими міжособовими зв'язками [6, С. 281–282]. Не можна не погодитись зі ствердженням О.Г. Романовського, що студентське середовище цілком відповідає визначальним ознакам еліти, і тому воно виступає потенційним джерелом її формування [5, с. 3].

Усвідомлюючи важливість формування елітного прошарку для розвитку цивілізації, міжнародна комісія з освіти (ЮНЕСКО) визначила такі принципи освітнього ідеалу XXI століття: вчуся пізнавати, вчуся вирішувати, вчуся жити разом (у мирі) [8].

Розглядаючи історичний аспект формування світогляду та духовних основ гуманітарно-технічної еліти звернемось до видатних постатей політики, науки та освіти, які протягом усього життя удосконалили себе, надбавши елітарні властивості характеру, та відіграли визначну роль у долі різних країн. Це такі, як Олександр Великий, Бенджамін Франклін, Махатма Ганді, Уїнстон Черчилль та ін. Відсутність же цих властивостей тягне за собою занепад суспільства.

Мудрість і чеснота серед еліти разом призводять до досягнення золотого віку. З цього приводу пригадаємо, що піднесення США значною мірою відбулося завдяки еліті, вихованій на мудрості і чесноті, яка заклала фундамент нації близько двохсот років тому. Серед них – Бенджамін Франклін (1706–1790 рр.), який багато зробив для розквіту Америки. Життя видатного політика, одного з найбільш шанованих діячів та засновників США, ймовірно, найкращий історичний приклад людини, яка зробила себе сама. Він зміг перетворити себе настільки, що став успішним бізнесменом, дипломатом, відомим винахідником і громадянином світу [7, с. 141]. Історія самовдосконалення Бенджаміна Франкліна з допомогою «старанності», «скромності» і «сили волі» здатна і сьогодні надихнути молодих людей на шлях удосконалення себе. В процесі саморозвитку Франклін поліпшував все, чого тільки торкався. Він проаналізував свій характер і вибрав тринадцять властивостей, які хотів змінити і завдяки цьому досягти досконалості. Ось ці властивості, разом зі зробленими ним поясненнями до кожного з них: 1. Помірність. Їсти так, щоб не тупіти, пити так, щоб не заноситися. 2. Мовчання. Говорити тільки те, що могло б принести користь іншим або собі; уникати порожніх пересудів. 3. Порядок. Кожна річ повинна знати своє місце, а кожна справа свій час. 4. Рішучість. Зважитися робити те, що зобов'язаний зробити; виконувати без коливань те, що вирішив зробити. 5. Скромність. Не витратитися на зайве, за винятком того, щоб зробити добру справу для інших або для себе; іншими словами, не транжирити. 6. Старанність. Не витрачати часу; бути завжди зайнятим чим-небудь корисним; відмовитися від усіх непотрібних занять. 7. Щирість. Ніяких обманів; міркувати просто і справедливо; і вже якщо говорити, то говорити відповідно. 8. Справедливість. Не завдавати ніякої шкоди несправедливістю або нехтуванням тієї користі, яку зобов'язаний приносити. 9. Стриманість. Уникати крайнощів; утримуватися від образливих фраз, навіть якщо вони здаються заслуженими. 10. Охайність. Не допускати ніякої неохайності відносно тіла, одягу чи поведінки. 11. Спокій. Не хвилюватися через дрібниці, або ж через події, які не можна оминати, або які зачіпають всіх. 12. Цнотливість (Без коментарів). 13. Покірливість. Наслідувати Ісуса й Сократа [7, С. 142–148].

Як приклад особистості гуманітарно-технічної еліти можна назвати лідера сільськогосподарської науки та освіти в Україні та Росії на початку ХХ ст. професора М.А. Єгорова (1879–1942 рр.), як одного із засновників агрохімічної науки та освіти в Україні, організатора багатьох профільних дослідних установ України та Росії (зокрема на Сумщині та Харківщині), визначного педагога. Наукові стосунки з видатними вченими та педагогами Д.М. Прянішніковим (1856–1948 рр.) та М.Я. Дем'яновим

під час навчання в Московському сільськогосподарському інституті та викладацької роботи заклали міцні підвалини його наукового та педагогічного професіоналізму. Він працював професором багатьох вузів України та Росії, серед яких: Харківський університет, Харківський сільськогосподарський інститут (тепер – Харківський національний аграрний університет) [4, С. 64–66]. М.А. Єгоров був досвідченим лектором, його лекції часто приходили слухати студенти, які вже здали іспит із загального землеробства. Він свідомо підкреслював різні погляди на питання, намагався зацікавити молодь і викликати в неї потребу зайнятися дослідженнями. Слід зазначити, що його підручники можна поставити в один рівень зі зразками класичної навчальної літератури за блискуче викладений матеріал та педагогічні рекомендації, які сприяли формуванню у студентів таких важливих лідерських властивостей, як самостійність, дбайливе ставлення до дослідження. Так, у введенні до підручника з агрономічного аналізу, звертаючись до студентів, вчений підкреслював важливість самостійного та точного виконання завдання, серйозного та свідомого ставлення до дослідження. Науковець зауважував, що саме таке ставлення до дослідження створює навички в роботі та залишається з людиною назавжди [2, с. 7].

Серед представників сучасної гуманітарно-технічної еліти не можна не згадати вихованця Сумського національного аграрного університету Миколу Ващенко, який у 2005 році закінчив навчання і відкрив свою справу в Польщі. На даний момент Микола Ващенко – доктор економічних наук, приватний підприємець, директор центру WBM Polska, спеціалізується з ведення господарської діяльності у сфері освітніх та консультаційних послуг: курси, консультації, майстер-класи, лекції та практичні заняття з питань управління проектами, бізнес-планування, використання фінансової підтримки фондів ЄС для розвитку польської економіки, підтримка українських підприємців, котрі бажають вести господарську діяльність у Польщі, допомога українській молоді в отриманні вищої освіти у Польщі.

Фірмі WBM Polska і Сумському Товариству «За Європейський Розвиток Сумщини» вдалося отримати фінансову підтримку на реалізацію багатьох польсько-українських молодіжних обмінів. Всі заходи виконують суттєві функції: освітню і релаксаційну. Освітня функція полягає в тому, що молодь з Польщі та України взаємно навчає формулам поведінки, поглядів на навколишній світ, а також обміну досвідом та вмінням у сферах, які є предметами окремих обмінів. У свою чергу релаксаційна функція пов'язана з тим, що українська молодь має можливість ненадовго забути і відпочити від того всього стресу і хаосу, які в даний час існують в Україні, особливо на її східних і північно-східних кордонах.

Благодійність Миколи Ващенко є яскравим прикладом елітарно-сформованої людини, з високими моральними принципами, яка прагне допомогти польській та українській молоді не загубитись у вирії часу, проблем, політичних та економічних негараздів нашої країни, допомогти українцям стати на шлях розвинутої незалежної держави, сформувати прошарок гуманітарно-технічної еліти на основі державних програм розвитку Польщі.

І, нарешті, виникає питання: як оцінити якості гідного лідера? Адже і Гітлера можна вважати великим лідером. Він змусив весь німецький народ робити те, що вважав за потрібне. Під його керівництвом німецька індустрія і технологія досягли значних успіхів, він майже завоював всю Європу і Північну Африку. Це дійсно так, проте він при тому ввів німецький народ в безодню злиднів, як втім, і більшу частину Європи [7]. В чому ж полягає різниця між великим і гідним лідером? Великий лідер існує для себе, а гідний – для інших. Лідери на зразок Гітлера заражені манією величі і стають бранцями власного еґо, тому назвати його гідним не можна.

Отже, на прикладі видатних історичних постатей нами з'ясовано, що для підготовки елітарної, творчої особистості з широким світоглядом та духовними цінностями, необхідно сформувати у студента бажання і здатність до постійного самовдосконалення та навчання протягом усього життя. Подальші дослідження в цьому руслі мають бути спрямовані на розробку психолого-педагогічного інструментарію формування духовних цінностей молоді та ділових якостей майбутніх професіоналів у процесі навчання у вищих закладах освіти.

Список літератури: 1. Бондаренко В.В. Методологічні та теоретичні умови виховання гуманітарно-технічної еліти /В.В. Бондаренко. – Режим доступу: <http://www.br.com.ua/referats/Pedagogica/54285-5.html>
2. Егоров М.А. Агрономический анализ : руководство для воспитанников высш. и сред. с.-х. школы и агроп. секций ун-тов / М.А. Егоров. – 2-е изд., испр. и доп. – Харьков, 1920. – Ч. 1 : Почва. – 64 с.
3. Кузьмінський А.І. Професійні знання. – Режим доступу : Соціально-педагогічні якості. Технологія і техніка шкільного уроку / А.І. Кузьмінський // Бібліотека українських підручників http://libfree.com/136872923_pedagogikaprofesiyni_znannya.html
4. 150 лет Харьковскому ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственному институту им. В.В. Докучаева (1816–1966). – К. : Урожай, 1966. – 172 с.)
5. Романовський О. Г. Інноваційна спрямованість педагогічної діяльності з формування національної гуманітарно-технічної еліти / О. Г. Романовський //Теорія і практика управління соціальними систе-

мами . – 2013. – № 2. – С. 61–72. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/>. 6. Філософський словник соціальних термінів // Під заг. ред. В.П. Андрущенко. – Харків: Корвін, 2002. – с. 672. 7. Чиббер М.Л. Духовное лидерство / М. Л. Чиббер. – Режим доступу: <http://www.ashram.ru/leadership>. 8. Ямпольская Л. И. Феномен формирования интеллектуальной элиты в образовательной парадигме технического университета / Л. И. Ямпольская : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 Томск, 1999. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/fenomen-formirovaniya-intellektualnoi-elity-v-obrazovatelnoi-paradigme-tekhnicheskogo-univer#ixzz3GQ1Gom59>

*Писарська Н.В.
м. Харків, Україна*

ОСОБИСТИЙ ВНЕСОК КОНСТРУКТОРІВ ХАРКІВСЬКОГО ТРАКТОРНОГО ЗАВОДУ ІМ. С. ОРДЖОНІКІДЗЕ У ВИРОБНИЦТВО ГУСЕНИЧНОЇ ТЕХНІКИ

Важливе значення у загальній картині виробництва важкої техніки посідає виготовлення гусеничних машин, які використовувались як для сільськогосподарських потреб, так і для потреб армії. Харківський тракторний завод ім. С. Орджонікідзе (ХТЗ) мав світову славу і як такий, що виготовляв техніку для потреб господарства так і, хоча й меншою мірою, для військових потреб. Проте, неможливо уявити собі виробництво будь-яких речей, а також техніки, без участі людини. Тому у доповіді мова піде про конструкторів, які зробили значний внесок у проектування гусеничної техніки.

Першим гусеничним виробом сільськогосподарського призначення, який було виготовлено на ХТЗ, став трактор СХТЗ-НАТІ. Активну участь у виробництві цієї машини брав тогочасний директор ХТЗ П.І. Свистун, а також головний інженер заводу П.А. Альбов, заступник директора І.Н. Василенко, начальник управління реконструкції М.А. Турчин, заступник головного інженера А.І. Ситниченко та ін. У роки війни ХТЗ евакуювали на Алтай, де було виготовлено трактор АСХТЗ-НАТІ, головним конструктором на той час був М.С. Сидельников [1, с. 52].

Після повернення заводу до Харкова, було створено іще декілька моделей гусеничних тракторів сільськогосподарського призначення, зокрема: ДТ-54 (1949 р.), дослідні зразки якого виготовили ще на Алтайському тракторному заводі. Наступний гусеничний трактор створено у 1962 р. – це Т-75, у його розробці брали участь конструктори: Б.П. Кашуба, Г. Огій, Л. Зеліковський, Г. Кутьков, А. Рак, І. Якименко, М. Тонкий, Г. Бежик.

Трактор Т-150 має цікаву історію та тривалий шлях від початку розробки до самого випуску. Запропоновано створити такий трактор було ще наприкінці 60-х рр., проте він довгий час не проходив державні випробування і через це серійне виробництво цієї машини постійно відкладалось. Над створенням Т-150 працювали: Б.П. Кашуба, О.А. Сошніков, А.Д. Левітанус та інші конструктори заводу. Т-150 на довгі роки залишався основною моделлю гусеничного трактора, що виготовляв ХТЗ ім. С. Орджонікідзе [1, с. 127, 135].

М.С. Сидельников – керував роботами з бронетрактора ХТЗ-16. На ХТЗ з 1934 року – конструктор, керівник групи, начальник КБ (1940 р.); головний конструктор – заступник головного інженера (1940–1941 рр.), головний конструктор заводу № 77 (1941–1942 рр.), головний конструктор Алтайського тракторного заводу (АТЗ) (м. Рубцовськ) (1942–1948 рр.); головний інженер АТЗ (1949–1952 рр.); головний інженер Волгоградського тракторного заводу (1952–1963 рр.); начальник управління Міністерства тракторного та сільськогосподарського машинобудування СРСР (1965–1979 рр.) [2, с. 153–154; 3, с. 76; 1, с. 56, 86, 95–96, 101, 144, 237; 4, с. 315–316; 5, с. 164, 172].

М.Г. Зубарєв очолював проектування тягача АТ-Л. Микола Гордієвич у 1930 році закінчив Харківський механіко-машинобудівний інститут (зараз Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (НТУ ХПІ)); працював на Харківському паровозобудівному заводі ім. Комінтерна (ХПЗ) начальником КБ, головний конструктор з тракторів і тягачів (1930–1941 рр.), під його керівництвом створено гусеничний трактор «Комінтерн» і тягач «Ворошиловець»; головний конструктор з тягачів заводу № 183 (м. Нижній Тагіл) (1941–1943 рр.); заступник головного конструктора заводу № 75 (м. Харків) (1943–1946 рр.); головний конструктор ХТЗ (1946–1952); начальник управління Міністерства автомобільної промисловості СРСР (1952–1953 рр.); заступник начальника управління Міністерства машинобудування СРСР (1953–1954 рр.). За створення трактора ДТ-54 й впровадження його у виробництво М.Г. Зубарєв, разом із колективом, у 1950 році удостоєний Державної премії СРСР.

І.І. Шевченко при координуванні М.Г. Зубарєва очолював роботи з випробувань та постановки на виробництво АТ-Л. Іван Іванович у 1948–1950 рр. – начальник КБ ХТЗ; начальник ОКБ – заступник головного конструктора (1950–1954 рр.); начальник ГСКБ (1954–1957 рр.).

Белоусов А.Ф. очолював створення МТ-ЛБ і сімейства машин на його базі. Анатолій Флорович працював на ХТЗ з 1944 р. після закінчення Московського вищого технічного училища ім. М.С. Баумана (МВТУ); старший майстер цеху (1944–1947 рр.); інженер-конструктор,

ВГК (1947–1950 рр.), старший інженер-конструктор, начальник сектора ВГК (1950–1954 рр.); начальник конструкторського відділу, заступник начальника ГСКБ (1954–1957 рр.); начальник ГСКБ (1957–1960 рр.); головний конструктор ВГК-Т (1960–1986 рр.). За створення військових гусеничних машин у 1969 р. разом із колективом отримав Державну премію СРСР. Кандидат технічних наук (1970). Заслужений машинобудівник України (1985).

М.Г. Олейніков керував модернізацією виробів. Микола Георгійович працював конструктором ГСКБ (1955–1963 рр.); начальником КБ, заступником головного конструктора ВГК-Т (1963–1986 рр.); головним конструктором ВГК-Т (1986–1995 рр.).

В.К. Коваленко очолював роботи з удосконалення конструкцій машини. Віктор Кузьмич закінчив ХПІ у 1960 році. Конструктор, начальник КБ ВГК-Т (1960–1985 рр.); заступник головного конструктора ВГК-Т (1985–1995 рр.); головний конструктор ВГК-Т (1995–1996 рр.).

Є.П. Пономарьов керує пошуком нових технічних рішень. Євген Павлович працює на ХТЗ з 1975 р. після закінчення ХПІ. Конструктор, начальник КБ ВГК-Т (1975–1996 рр.), головний конструктор ВГК-Т з 1996 р.

Таким чином, у проектуванні та виготовленні гусеничної техніки на ХТЗ ім. С. Орджонікідзе брали участь колективи конструкторів під керівництвом талановитих розробників. Завдяки оригінальним розробкам та винаходам цих людей завод тривалий час мав світову славу, а техніка, спроектована на ХТЗ, і досі використовується для потреб країни.

Список літератури: 1. Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе. (Сторінки історії) / [авт. тексту В.В. Біблик]. – Х. : Прапор, 2008. – 260 с. 2. Харьковское конструкторское бюро по машиностроению имени А.А. Морозова / [А. И. Веретенников, И.И. Рассказов, К.В. Сидоров, Е.И. Решетило. Под общ. ред. М.Д. Борисюка]. – Х. : 2007. – 188 с. 3. ХПЗ – Завод имени Малышева. 1895 – 1995. Краткая история развития / [А.В. Быстриченко, Е.И. Добровольский, А.П. Дроботенко и др.]. – Х. : Прапор, 1995. – 792 с. 4. Александров Е.Е. Быстроходные гусеничные и армейские колесные машины : краткая история развития. / Е.Е. Александров, В.В. Епифанов – Х. : НТУ «ХПИ», 2001. – 176 с. 5. Харьковский тракторный завод имени Орджоникидзе (1931–1951) / ред. Ю. Шовкопляс. – Х. : Харьковское книжно-газетное издательство, 1951. – 176 с.

**ЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ВИКЛАДАЧА
В ДУХОВНОМУ ВИХОВАННІ ГУМАНІТАРНОЇ ЕЛІТИ
(НА ПРИКЛАДІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИДАТНОГО
СУДОВОГО МЕДИКА М.С. БОКАРІУСА)**

Гуманітарна еліта – це соціально-професійна група людей, зайнятих у духовній, соціально-культурній сфері, які виконують освітню, просвітницьку та виховну функції, основною діяльністю яких є створення, збереження, передача, розвиток духовної культури [1, с. 14].

Серед професійних категорій, які ми можемо віднести до представників гуманітарної еліти суспільства, важливе місце посідають лікарі. Жодна професія у світі не має більш близького та конкретного відношення до найважливішого та найпотраємнішого для людини: її життя і смерті. У зв'язку з цим виховання духовних та світоглядних основ майбутнього лікаря є невід'ємною частиною освітнього процесу. Особливої актуальності ця проблема набула в умовах сучасності, коли зростає рівень інтелектуального, морально-етичного, естетичного та емоційного розвитку суспільства і окремого індивіда, його душі, сумління, свідомості, інтуїції [2, с. 65].

Метою даної роботи є виявити значення особистості викладача в духовному вихованні майбутніх лікарів – представників гуманітарної еліти суспільства на прикладі діяльності видатного судового медика та викладача М.С. Бокаріуса.

Медики – це особлива категорія людей, яким мають бути притаманні цілковито визначені риси людського характеру: милосердя, гуманізм, відповідальність за життя людини, яка звернулася за медичною допомогою [3, с. 84].

Основні етичні норми, які формувалися в процесі надання медичної допомоги хворим, були узагальнені й сформовані вченими-медиками різних епох. Безперечно, визначальним моральним принципом медичних працівників є принцип гуманізму, який ґрунтується на переконанні в безмежних можливостях людини, її здатності до вдосконалення, проголошує людяність, почуття любові до людей, поваги до їхньої гідності [4, с. 180].

Провідна роль у духовному вихованні студентів, у формуванні їхнього світогляду належить викладачам. Виховання – це не тільки одночасна передача досвіду від старшого покоління до молодшого, але й взаємодія та співробітництво викладачів і студентів у сфері їх спільних

дослідів, коли студент працює поруч з майстром, відчуває себе частиною наукової школи, долучається до цінностей науки, починає розуміти рівень відповідальності вченого, за результати своєї праці.

Викладач повинен виховувати всією своєю поведінкою, високим духовно-моральним складом, захопленістю своєю справою, академічною культурою та професійною етикою, розумною вимогливістю до себе та тих, хто навчається [5].

Одним з яскравих прикладів викладацької майстерності у повному складі перелічених вище якостей був Микола Сергійович Бокаріус, ім'я якого увійшло в історію судової медицини як організатора та фундатора судово-медичної та криміналістичної експертизи в Україні, але перш за все, прекрасного педагога, через творчу лабораторію якого пройшли десятки тисяч медиків і юристів. В особі М.С. Бокаріуса втілювалися ті риси та моральні принципи, які найкраще відповідали уявленням про мудрого, відданого своїй справі наставника.

М.С. Бокаріус народився 31 березня 1869 р. в м. Одесі. Викладацьку діяльність розпочав будучи учнем 5-го класу Рішельєвської гімназії. Про його педагогічні здібності свідчить рекомендаційний лист за підписом директора гімназії, який характеризує М.С. Бокаріуса «як вельми досвідченого репетитора», який досягав у більшості випадків задовільних успіхів у роботі з неуспішними учнями [3, с. 87].

В 1890 р. М.С. Бокаріус вступив на медичний факультет Харківського університету, який закінчив з відзнакою в 1895 р., отримавши звання лікаря. Протягом навчання в університеті, він повинен був працювати, щоб утримувати матір і сестру, тому продовжував і в Харкові давати уроки та малював.

В 1896 р. відбулося обрання його понадштатним ординатором факультетської хірургічної клініки Харківського університету, де він працював під керівництвом відомого хірурга і прекрасного педагога В.Ф. Грубе, а в 1897 р. перейшов на кафедру судової медицини, де пройшов шлях від помічника прозектора до завідувача кафедри (з 1910 р.) [6, с. 13].

У 1902 р. М.С. Бокаріус захистив у Москві дисертацію на ступінь доктора медицини, а в 1903, прочитавши 2 пробні лекції, отримав звання приват-доцента і з весняного семестру цього року відкрив приватний курс з судово-медичних мікрохімічних і мікроскопічних досліджень. З цього часу і до кінця життя М.С. Бокаріус присвятив себе викладанню основ медичних знань у навчальних закладах різних статусів [7, с. 27].

З самого початку своєї педагогічної діяльності Микола Сергійович поставив перед собою мету: зробити все можливе для покращення навчального процесу, створити всі умови студентам для більш повного за-

своєння навчального матеріалу. У своїй роботі М.С. Бокаріус керувався принципом: «Ми для студентів, а не студенти для нас».

У роки, коли реакційний царський уряд клав край усім спробам внести які-небудь зміни в сформовані роками методи навчання студентів, вельми далекі від запитів практики, Микола Сергійович докорінно перебудовував навчальний процес на своїй кафедрі. З пасивного слухача студент ставав активним і самостійним учасником педагогічного процесу. Це досягалося шляхом впровадження максимальної наочності викладання, наближення тематики лекцій і занять до потреб практичної експертної діяльності, введення самостійної роботи студентів у лабораторіях кафедри і трупного покою. М.С. Бокаріус вважав, що на практичному занятті студент повинен отримати якомога більше. Викладання судової медицини ускладнювалося тим, що судово-медичних експертів взагалі не було, всі дослідження мертвого тіла вироблялися т.зв. городовими лікарями, потім лікарськими інспекторами, і кафедра судової медицини була позбавлена трупного матеріалу, студенти місяцями не бачили судово-медичного розтину. Тому М.С. Бокаріус з 1902 р. прийняв безоплатно завідування міським трупним покоем, тобто моргом, і продовжував завідувати ним протягом 19 років. Це давало можливість безвідмовно користуватися трупним матеріалом для занять зі студентами у необхідний час [3, с. 92].

У 1911 р. М.С. Бокаріус випустив перший вітчизняний посібник з судової медицини «Судебная медицина в изложении для студентов», до того часу студенти користувалися перекладними виданнями. Випускав М.С. Бокаріус і детальні посібники для практичних занять, чим значно покращив якість їх проведення.

В радянський період діяльності особливо повно розкрився педагогічний талант М.С. Бокаріуса. Ним розроблена була своя методика викладання, яку він увесь час удосконалював. За свідченням його сина, теж прекрасного педагога М.М. Бокаріуса, в день лекції, а це були зазвичай вівторок і п'ятниця, М.С. Бокаріус ні з ким не спілкувався, усамітнювався в кабінеті й готувався до заняття. Він переглядав нову літературу, на величезній дошці попередньо писав основні питання лекції, яка буде прочитана. На другій дошці писав, що потрібно згадати з попереднього заняття. І студент, прийшовши в аудиторію, міг швидко зорієнтуватися в майбутньому занятті і завчасно зробити записи, щоб потім не відволікатися від лекції. Заздалегідь М.С. Бокаріус заготовляв опитувальні листи, які роздавали студентам за 5 хвилин до початку заняття. Питання ставилися найпростіші, щоб усвідомити, що засвоїли студенти на занятті. Відповіді потребували максимум 5 хвилин. Відповідаючи, можна було користуватися чим завгодно, але треба було вказати, чим

саме. Аналізуючи відповіді, М.С. Бокаріус робив висновок: користувався конспектом, а відповідь неправильна, – значить, неправильно складений конспект, потрібно перевірити; користувався книгою, а відповідь незадовільна, – значить, не зрозумів книжковий матеріал. Під час своїх лекцій широко користувався демонстрацією; конспектів для себе не писав, працював у секційного столу, де лежав труп. Теми лекцій М.С. Бокаріус намагався наблизити до потреб практичної експертної діяльності. Але закінчивши лекцію, записував, що прочитав, які відзначив у себе дефекти, що було не так підготовлено, що треба змінити в подальшому і як. Записи ці не приховував від працівників кафедри, в них кожен міг знайти багато корисного для себе [7, с. 29].

Як неодноразово зауважував сам М.С. Бокаріус, викладацька робота приносила йому величезну радість і задоволення. Професора вирізняли широкий світогляд, ерудиція, творчий підхід до своєї справи й відданість їй, вимогливість до себе та поважне ставлення до студентів, які відповідали йому щирою любов'ю та захопленням.

Професор М.С. Бокаріус був найулюбленішим викладачем не тільки Харківського університету, але й Жіночого медичного інституту, про що свідчать рядки з привітальної адреси слухачок ЖМІ, які писали: «В Вашем лице мы чуяли сердцем и видели разумом одного из таких людей, коими создается в чистоте и красоте духовная жизнь России; мы видели в Вас учителя, у кого наука сливается с жизнью в гармоничное целое».

Список літератури: 1. Клячкина Н.Л. Гуманитарная интеллигенция в современном обществе / Н.Л. Клячкина // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Философия. Социология». – 2008. – Т. 21(60), № 3. – С. 13–20. 2. Скрипник Н.В. Гуманітарний аспект підготовки лікарів у вищих медичних закладах освіти / Н.В. Скрипник, Н.В. Пасечко // Медична освіта. – 2012. – № 1. – С. 65–67. 3. Перцева Ж.Н. Во славу прошлого, в назидание будущему / Ж.Н. Перцева // Невичерпне джерело духовності (нарис про діяльність музеїв історії вищих навчальних закладів м. Харкова). – Х., 2003. – С. 83–100. 4. Колісник-Гуменюк Ю.І. Морально-етична складова професійної культури медичних працівників / Ю.І. Колісник-Гуменюк // Сборники научных работ НТУ «ХПИ»: Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. // Вестник НТУ «ХПИ». – 2010. – № 27. – С. 177–182. 5. Данилюк А.Я. Основные направления воспитательной работы с современным вузе / А.Я. Данилюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gup.ru/events/news/conference/daniluk.doc. 6. «Мы для студентов, а не студенты для нас...» / В.Н. Лесовой, Капустник В.А., Ольховс-

кий В.А. [и др.] // «Бокаріусовські читання»: Матеріали Першої між нар. наук–практ. конф. судових медиків і криміналістів, присвяч.. 75-річ. 3 дня смерті Засл. проф. М.С. Бокаріуса, (8–9 груд. 2006 р). – Х.: Харківське товариство судових медиків і криміналістів, 2006. – С. 13–15.

7. Перцева Ж.Н. Н.С. Бокариус – выдающийся педагог высшей медицинской школы / Ж.Н. Перцева // Актуальні питання та перспективи розвитку судової медицини та криміналістики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції судових медиків та криміналістів. – Х., 2005. – С. 24–29.

*Скляр В.М.
м. Харків, Україна*

ВПЛИВ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Серед плеяди представників української інтелектуальної еліти, які безпосередньо вплинули на формування ідентичності українства, першість беззаперечно належить Тарасу Григоровичу Шевченку. Не лише його творчий доробок, але й його стражницький життєвий шлях стали символом України і українства. Тому зовсім не випадково Шевченків «Кобзар» є майже у кожній українській родині, а пам'ятники Великому Українцю споруджено майже в усіх містах не лише в Україні, але й за кордоном – там, де розселені українські громади. Портрети Кобзаря є майже у кожній українській оселі.

Поетичний доробок Тараса Григоровича Шевченка традиційно перебуває в центрі уваги української науки, насамперед літературознавства та мовознавства. Однак дослідження поезії Великого Кобзаря варто проводити також і в межах етнологічної науки.

Хоча що Тарас Григорович не був державним діячем, а належав до творчої еліти, його доробок заклав підвалини до формування новітньої української нації, сприяв становленню та розгортанню українського національно-визвольного руху. Творчість Великого Кобзаря впливала не лише на його сучасників, але й на формування власної національної ідентичності всіх наступних поколінь української інтелектуальної еліти та українського загалу.

Українська ідентичність – це усвідомлення українством власної єдності та самодостатності в мовному, культурному та ментальному вимірах, а також розуміння відмінностей від інших, чужих етносів. Тобто усвідомлення власної органічної цілісності, неповторності та самодостатності. У поетичній творчості Великого Кобзаря знайшли відображення найважливіші аспекти формування української ідентичності з то-

чки зору сучасної етнологічної науки. Насамперед, Тарас Шевченко окреслив єдність українства у часі і просторі, показав взаємозв'язок пройдешнього, сучасного та майбутнього поколінь не лише своїм творчим доробком у цілому, але й у назві одного зі знакових поетичних творів: «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» [1, т. 1, С. 250–255].

Великий Кобзар акцентував увагу на значущості України для кожного українця, а не на пошуці кращої долі за межами Батьківщини:

«Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесея на чужину
Шукати доброго добра...»
[1, т. 1, с. 250].

Масова міграція українців за межі України, як у минулому, так і зараз, призводить до втрати власного демографічного потенціалу. В умовах дисперсного розселення за межами власних етнічних земель це призводить до етнічної асиміляції вже в другому чи третьому поколінні. Про це переконливо свідчить доля українських «клинів»: Зеленого (Далекий Схід), Жовтого (Поволжжя), Сірого (Казахстан) та Малинового (Кубань) чи ситуація з українською діаспорою у США та Канаді.

Тарас Григорович усвідомлював, що без розуміння причетності до минулого не можливе теперішнє існування українства в Україні та його майбутнє. Важливою є Шевченкова настанова для усього українства не лише розуміння особистої причетності до своєї Батьківщини, але любові до неї. Тарасова любов до України була дійсно щирою та безмежною:

«Мій краю прекрасний,
Розкішний, багатий»
[2, т. 2, с. 34].
«У нашім раї на землі...»
[3, т. 2, с. 180].
«Світе тихий, краю милий,
Моя Україно...»
[4, т. 1, с. 169].

«Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бога,
За неї душу погублю!»
[5, т. 2, с. 30].

Україна була в серці Тараса Шевченка. До любові до України Великий Кобзар закликав кожного українця:

«Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,

В останню тяжкую минуту
За неї господа моліть!»
[6, т. 2, с. 13].

У своїй поезії Тарас Шевченко талановито розкрив сутність внутрішньоетнічної компліментарності, що сприяє формуванню внутрішньоетнічної єдності. Головною ознакою цього є усвідомлення причетності кожного до свого українського загалу:

«Любіться, брати мої,
Україну любіте,

І за неї, безталанну,
Господа моліте»
[6, т. 2, с. 6].

Великий Кобзар визначив беззаперечну цінність для українства власного етнічного та мовного середовища. Насамперед це стосується мови та традицій, особливо народної пісні:

«Душа щира,
Козацького роду,
Не одцуралась того слова,
Що мати співала...»
[7, т. 1, с. 65].

«Наша дума, наша пісня,
Не вмере не загине,
От де, люде, наша слава
Слава України!»
[8, т. 1, с. 53].

Варто зазначити також, що в значній мірі завдячуючи Великому Кобзареві завершилося формування нової української мови, розпочате ще Іваном Котляревським та Григорієм Квіткою-Основ'яненком. Тарас Шевченко глибоко знав і досить високо оцінював творчий доробок своїх попередників – «будителів нації». Величною є Тарасова оцінка Івана Котляревського:

«Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;

Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть»
[9, т. 1, с. 28].

Тарас Григорович Шевченко глибоко розумів значущість збереження історичної пам'яті, тяглості усвідомлення героїчного минулого України кожним поколінням, кожною родиною, а також і свою роль у її популяризації історичних знань серед українського загалу:

«Спасибі дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу.
Я її онукам тепер розказав» [7, т. 1, с. 110].

Сучасна етнологічна наука визнає родину найважливішим інститутом формування етномовної ідентичності особистості. До того ж, історична складова є досить важливою в процесі етнічної самоідентифікації особистості.

Складовою самоідентифікації особистості є усвідомлення належності до України як окремого і унікального географічного простору. У Шевченковому «Заповіті» відображено символічний вимір простору України, який сприймається як свій власний кожним українцем:

«...Серед степу широкого На Вкраїні милій, Щоб лани широкополі,	І Дніпро, і кручі Було видно, було чути, Як реве ревучий [10, т. 1, с. 268].
---	---

Шевченкові належить емоційна оцінка Києва як сакрального міста для кожного українця:

«Мов на небі висить Святий Київ наш великий Святим дивом сяють	Храми Божі, ніби з самим Богом розмовляють...» [11, т. 2, с. 71].
--	---

Поет глибоко знав історію України, її героїчні та трагічні сторінки. Він оспівував не лише героїчне минуле України, однак глибоко розумів її тогочасне становище під владою чужинців:

«На нашій славній Україні,
На нашій не своїй землі»
[6, т. 2, с. 8].

Тарас Шевченко надав у своїй поезії об'єктивні оцінки діяльності козацьких очільників, насамперед гетьманів. Тобто, усвідомлював роль національної еліти в історії України. Зокрема, Кобзар глибоко шанував гетьмана Богдана Хмельницького:

«За що ми любимо Богдана? За те що москалі його забули,	У дурні німчики обули Великомудрого гетьмана» [13, т. 1, с. 269].
--	---

Однак поет досить негативно ставився до угоди гетьмана з Московою, а особливо до її наслідків для України:

«Отак-то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Україну!
За це тобі така й дяка
Церков-домовину
Нема кому полагодить!!!

На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила!
Байстрюки Єкатерини
Сараною сіли»
[14, т. 1, с. 233].

Досить негативно сприймав Великий Кобзар також і діяльність гетьманів-коллаборантів, які зберігаючи власне високе соціальне становище, ставали на бік чужинців:

«Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани

Ясновельможнії гетьмани»
[1, т. 1, с. 253].

Тарас Шевченко таврував зрадництво:

«...Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси

У вас хоч матір попроси,
То оддасте» [15, т. 2, с. 91].

Велике значення поетичної творчості Тараса Шевченка полягало також у популяризації серед українського загалу тоді призабутих, але уславлених козацьких імен. Серед них: Іван Підкова, Северин Наливайко, Петро Конашевич-Сагайдачний, Тарас Трясило, Яків Острянин, Семен Палій, Іван Мазепа, Павло Полуботок, Іван Гонта, Максим Залізняк, Петро Дорошенко. Зокрема, останньому присвячено поезію «Заступила чорна хмара...»:

«Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі,

Та й умер з нудьги. Остало
Волочить кайдани
І забули в Україні
Славногo гетьмана»
[16, т. 2, с. 157].

Великий Кобзар досить гостро та влучно оцінив політику російського царату щодо України, зокрема Петра I та Катерини II:

«Це той перший, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконала

Вдову сиротину.
Кати! Кати! Людоїди
Наїлися обоє...»
[17, т. 1, с. 188].

«Що тая цариця
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця» [14, т. 1, с. 222].

Шевченкова оцінка реакційної політики Російської імперії часів Миколи I щодо поневолених народів вражає своєю глибиною:

«Одна Сибір неісходіма, А тюрм, а люду!.. Що й лічить	Од молдованина до фіна На всіх языках все мовчить»
[18, т. 1, с. 247].	

Тарас Шевченко усвідомлював негативні наслідки мовної та етнічної асиміляції українців у Російській імперії, перетворення їх на «перевертнів»:

«Україно! Україно! Оце твої діти, Твої квіти молодії, Чорнилом політі,	Московською блекотою В німецьких теплищах Заглушені! Плач, Україно! Бездітна вдовиця!»
[17, т. 1, с. 190].	

У сучасній етнології визначається, що мовна асиміляція є першим і найголовнішим етапом етнічної асиміляції. Тарас Шевченко досить негативно та емоційно оцінював «перевертнів», особливо із числа нащадків колишньої козацької старшини, які стали на бік чужинців:

«А тим часом перевертні Нехай підростають Та допоможуть москалеві Господарювати,	Та з матері полатану Сорочку знімати Помагайте, недолюдки Матір катувати»
[19, т. 2, с. 170].	

Тарасові Шевченку належить поетичне визначення сутності української мовної стійкості. Його ставлення до використання замість рідної української мови чужої російської: «Горить умію та не хочу» [17, т. 1, с. 185].

Великий Кобзар стверджував пріоритетність для українства свого власного, а не чужого надбання:

«Учітесь, читайте, І чужому навчайтесь, Й свого не цурайтесь. Бо хто матір забуває,	Того бог карає, Того діти цураються, В хату не пускають»
[1, т.1, с. 254].	

Особливо варто підкреслити, що поетична творчість Тараса Шевченка пронизана не лише глибоким знанням героїчного та трагічного минулого, але й історичним оптимізмом, вірою в кращу долю України та відновлення її волі:

«Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..»
[14, т. 1, с. 233].

«В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля» [1, т. 1, с. 250].

Незважаючи на трагічні обставини свого життя, Великий Українець, попри сумніви, інтуїтивно усвідомлював значущість власного творчого доробку у національному пробудженні свого, тоді поневоленого народу:

«Мій Боже милий! Як хотілось
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,

Для кого я пишу? Для чого?
За що я Вкраїну люблю?
Чи варт вона огня святого?»
[12, т. 2, с. 185].

Великий Кобзар відчував органічний взаємозв'язок власної долі з долею своєї Батьківщини – України. Власна Шевченкова українська само-ідентифікація, яка виявилася в його поезії просто вражає своєю глибиною:

«І не пом'яне, батько з сином
Не скаже синові: – Молись!
Молися, сину, за Вкраїну,
Його замучили колись. –
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні

Та не однаково мені
Як Україну злії люде
Присплять лукаві, і в огні
Її окраденою, збудять
Ох, не однаково мені»
[6, т. 2, с. 8].

Тарас Шевченко, усвідомлюючи значущість свого непересічного таланту, перебуваючи на засланні, боявся не власної (фізичної) смерті на чужині, а свого забуття в Україні:

«...То донеси
На мою країну
Мої сльози; бо я, Боже!
Я за неї гину!
Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як іноді в Україні
Згадувати будуть!
Донеси ж, мій Боже милий!
Або хоч надію

Пошли в душу... бо нічого,
Нічого не вдію
Убогою головою,
Бо серце холоне,
Як подумаю, що може,
Мене похоронять
На чужині, – і ці думи
Зо мною сховають!..
І мене на Україні
Ніхто не згадає!»
[20, т. 2, с. 195].

Безпосереднім свідченням важливої ролі Тараса Шевченка у відновленні української державності та його величезний вплив на формування української ідентичності є оцінка його творчості з боку влади тогочасної Російської імперії. Зокрема, у доповіді графа О.Ф. Орлова царю Миколі I «Про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і пропозиції щодо покарання його членів» вказувалося: «Шевченко приобрел между друзьями своими славу значительного малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетманщины, о счастии возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства» [21, т. 1, с. 67].

Тобто, для царського режиму постать Великого Кобзаря ще за його життя представляла небезпеку, загрозу відновлення Української держави та розпаду Російської імперії. З цих же міркувань «не радянський» Тарас Шевченко загрожував і можновладцям за часів СРСР.

У Тараса Шевченка є геніальне визначення поетичної творчості, яке беззаперечно можна віднести і до оцінки його власного творчого доробку:

«Жива Душа поетова святая
Жива в святых своїх речах

І ми, читая оживаєм
І чуєм Бога в небесах»

[22, т. 2, с. 206].

Без перебільшення, без Тараса Шевченка не було б українства, як сучасної нації та України, як незалежної держави. Великий Кобзар надихав кожне нове покоління борців за незалежність України: «Борітеся – поборете». Тарас Шевченко сам став символом України, її нездоланності, слави і волі. Його щирі, вистраждані слова: «Караюсь, мучусь, але не каюсь» давали і дають наснагу кожному українцю у найскладніші часи нашої історії.

Отже, кожна нова українська генерація шукає і знаходить у Великого Кобзаря відповіді на нагальні виклики часу і черпає натхнення в його творчості та життєвому шляху. Світ сприймає Україну за Шевченком. Тому, двохсотліття із дня народження Великого сина України є дійсно святом для всього українства суцього як в Україні, так і за її межами.

Список літератури: 1. Шевченко Т.Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє / Т.Г. Шевченко // Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К.: Наукова думка, 1989. – Т. 1. – С. 250–255. 2. Шевченко Т.Г. Іржавець / Т.Г. Шевченко. – Т. 2. – С. 33–35. 3. Шевченко Т.Г. У нашій раї /

Т.Г. Шевченко. – Т. 2. – С. 180–181. 4. Шевченко Т.Г. Розрита могила / Т.Г. Шевченко. – Т. 1. – С. 169–170. 5. Шевченко Т.Г. Сон / Т.Г. Шевченко. – Т. 2. – С. 29–32. 6. Шевченко Т.Г. В казематі / Т.Г. Шевченко. – Т. 2. – С. 6–13. 7. Шевченко Т.Г. Гайдамаки / Т.Г. Шевченко. – Т. 1. – С. 61–112. 8. Шевченко Т.Г. До Основ'яненка / Т.Г. Шевченко. – Т. 1. – С. 52–54. 9. Шевченко Т.Г. На вічну пам'ять Котляревському / Т.Г. Шевченко. – Т. 1. – с. 28. 10. Шевченко Т.Г. Заповіт / Т.Г. Шевченко. – Т. 1. – с. 268. 11. Шевченко Т.Г. Варнак / Т.Г. Шевченко. – Т. 2. – С. 68–71. 12. Шевченко Т.Г. Хіба самому написати... / Т.Г. Шевченко. – Т. 2. – С. 185–186. 13. Шевченко Т.Г. За що ми любимо Богдана? / Т.Г. Шевченко. – Т. 1. – с. 269. 14. Шевченко Т.Г. Великий льох (Містерія) / Т.Г. Шевченко. – Т. 1. – С. 221–233. 15. Шевченко Т.Г. П. С. / Т.Г. Шевченко // Тарас Шевченко. – Т. 2. – с. 91. 16. Шевченко Т.Г. Заступила чорна хмара... / Т.Г. Шевченко. – Т. 2. – С. 156–157. 17. Шевченко Т.Г. Сон (Комедія) / Т.Г. Шевченко // Тарас Шевченко. – Т. 1. – С. 180–191. 18. Шевченко Т.Г. Кавказ / Т.Г. Шевченко // Тарас Шевченко. – Т. 1. – С. 246–249. 19. Шевченко Т.Г. Розрита могила / Т.Г. Шевченко // Тарас Шевченко. – Т. 1. – С. 169–170. 20. Шевченко Т.Г. Лічу в неволі дні і ночі / Т.Г. Шевченко. – Т. 2. – с. 195. 21. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наук. думка. 1990. 22. Шевченко Т.Г. Мені здається я не знаю... / Т.Г. Шевченко. – Т. 2. – С. 205–206.

*Тарадуда Д.В.
м. Харків, Україна*

ФОРМУВАННЯ МАЙБУТНЬОЇ НАУКОВОЇ ЕЛІТИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

Науково-дослідна робота курсантів та студентів у Національному університеті цивільного захисту України (далі – НУЦЗУ), як фактор формування майбутньої гуманітарно-технічної еліти, – завжди була одним з пріоритетних видів діяльності закладу. Вона є невід'ємною частиною системи освіти в університеті, яка здійснюється з метою інтеграції наукової, навчальної та виробничої її складових і забезпечується за рахунок органічної єдності змісту освіти і програм наукової діяльності. Науково-дослідна робота курсантів та студентів є однією з передумов підготовки висококваліфікованих спеціалістів, здатних творчо застосовувати у своїй фаховій діяльності досягнення сучасної науки.

Слід зауважити, що процеси становлення та розвитку наукового товариства курсантів та студентів у НУЦЗУ, яке є однією з основопо-

ложних громадських організацій з виховання майбутньої наукової еліти України наприкінці ХХ на початку ХХІ ст., – не досліджувалися. Але для повноти розкриття заявленої теми нами розглянута джерельна база, яка включає як опубліковані праці [1, 2], так і архівні джерела [3–23]. Важливою складовою джерельної бази є протоколи засідань Ради молодих вчених навчального закладу за період з 1995 по 2014 роки.

Відсутність досліджень з висвітлення історії становлення та розвитку наукового товариства курсантів та студентів НУЦЗУ у визначений період обумовлює необхідність та актуальність їх проведення. Це дозволить певною мірою заповнити дефіцит інформації при проведенні досліджень розвитку науково-технічного потенціалу в галузі пожежної безпеки.

Вже на етапі становлення науково-навчального комплексу ХІБА-ХПТУ у виші з'явилася значна кількість молодих енергійних викладачів, бажаючих вдосконалюватися і проводити наукові дослідження. Згодом постало питання про необхідність координації їх діяльності, тобто щодо створення самостійного підрозділу в складі навчального закладу. Вже у січні 1996 р. питання було піднято у протоколі засідання Ради молодих вчених (РМВ), в якому йшлося: *«... клопотати перед ректором інституту про створення Ради молодих вчених, ... рекомендувати РМВ здійснювати керівництво науково-дослідною роботою курсантів»* [3, с. 1]. Згодом наказом ректора інституту від 29.04.1996 р. № 101 і відповідно до рішення Колегії МВС України від 28.02.1995 р. № 4 КМ/2 було затверджено Положення про Раду молодих вчених ХІПБ МВС України та її склад, куди увійшло 16 осіб (в т.ч. 8 курсантів). У Положенні зазначалося, що Рада молодих вчених є структурним підрозділом вишу, на який покладено завдання з виховання і підготовки молодих наукових кадрів для науково-дослідної та викладацької роботи в ХІПБ МВС України. Зазначений підрозділ формується з числа курсантів та молодих співробітників; голова РМВ обирається строком на три роки за пропозицією проректора з наукової роботи.

У 1998 р., враховуючи трирічний досвід роботи з курсантами, було розроблено новий Статут та Положення про наукове товариство курсантів (НТК) Харківського інститут пожежної безпеки МВС України [4], в якому були зафіксовані основні цілі і завдання товариства. Відповідно до цього Положення, товариство є найбільш доступною і поширеною формою об'єднання курсантів для здійснення ними науково-дослідної діяльності в позаурочний час. Товариство створено з метою поглиблення знань з відповідних дисциплін, прищеплення курсантам навичок самостійної науково-дослідної роботи, розвитку їх аналітичних здібностей. Члени НТК перебували у постійному творчому пошуку, під керівництвом і в тісній співпраці з професорсько-викладацьким складом

інституту. Вони брали участь в НДР, готуючи доповіді та наукові повідомлення на конференції, залучаючи до свого складу нових членів з числа найбільш активних курсантів. Динаміку зміни чисельності наукового товариства курсантів та студентів за період з 1995 по 2014 роки наведено на рис. 1.

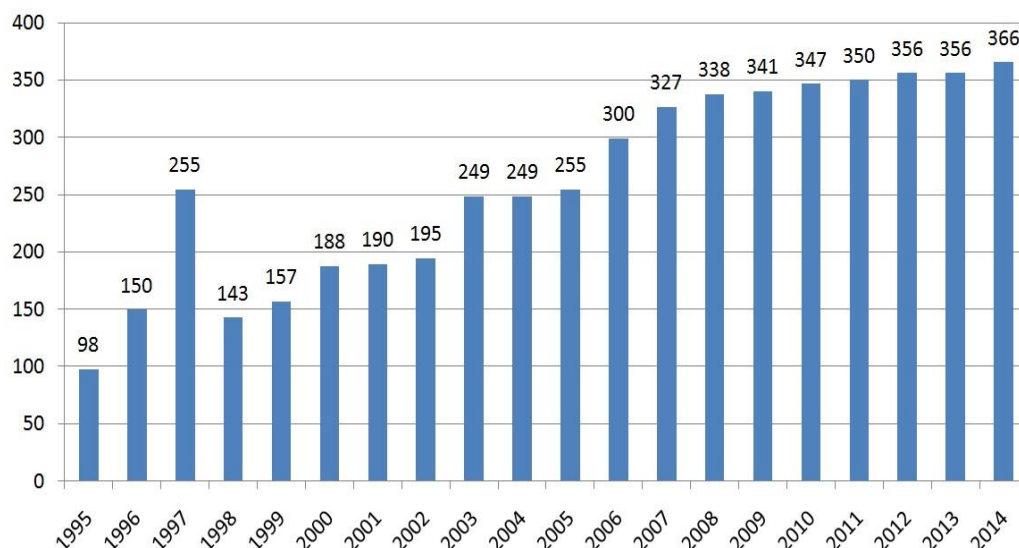

Рис. 1 – Чисельність наукового товариства курсантів та студентів НУЦЗУ [5, с. 1; 6, с. 1; 7, с. 1; 8, с. 1; 9, с. 1; 10, с. 1; 11, с. 1; 12, с. 1; 13, с. 1; 34, с. 1; 15, с. 1; 16, с. 1; 17, с. 1; 18 с. 1; 19, с. 1; 20, с. 1; 21, с. 1; 22, с. 1; 23, с. 1].

Вже у 1998/99 навчальному році наукове товариство курсантів налічувало 157 членів під керівництвом 72 викладачів. Того ж року на базі ХІПБ МВС України відбувся перший відкритий конкурс на кращу науково-дослідну роботу курсантів (слухачів) вищих навчальних закладів МВС України пожежно-технічного профілю за спеціальністю «Пожежна безпека». Ідея конкурсу зародилася в стінах ХІПБ. Основними його завданнями були: залучення слухачів і курсантів до виконання наукових досліджень, активізація їх навчально-пізнавальної діяльності, формування та розвиток умінь і навичок самостійної роботи, творчих здібностей, загалом – виявлення та підтримка талановитої молоді. Було розроблено Положення про конкурс, в якому визначені цілі і завдання, наведено порядок подання та розгляду робіт, процедура заохочення переможців. Положення було погоджено ректорами кількох вишів: Харківського інституту пожежної безпеки МВС України В.О. Росохою, Черкаського інституту пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля МВС України М.Г. Шкарабурою, Львівського пожежно-технічного училища МВС України М.М. Козярем; затверджено заступником начальника головного

управління по роботі з особовим складом МВС України І.Г. Кириченко та начальником Головного управління пожежної охорони МВС України Г.В. Ревою. Відповідно до Положення було створено конкурсну комісію, головою якої було призначено ректора ХІПБ МВС України.

Враховуючи позитивний досвід з виховання молоді, на засіданні вченої ради ХІПБ України 23.03.2000 р. було затверджено Положення про заохочення курсантів ХІПБ МВС України. Відповідно до нього найбільш активних учасників НТК, які зробили значний внесок у розвиток наукових досліджень у галузі пожежної безпеки, було рекомендовано для вступу до ад'юнктури та відзначено грамотами від керівництва закладу і Ради молодих вчених.

У 2009 році в університеті відбулась спільна нарада між Радою молодих вчених Університету цивільного захисту України та Радою молодих вчених Українського науково-дослідного інституту пожежної безпеки МНС України щодо напрямків співробітництва, на якій обговорювалися питання: щодо проведення спільних наукових досліджень із залученням курсантів та студентів, проведення спільних наукових конференцій та семінарів молодих вчених тощо.

У 2011 р. університет було вперше визначено базою для проведення II туру Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з природничих, технічних та гуманітарних наук у галузі «Цивільна оборона та пожежна безпека», на якому наукова робота студентки НУЦЗУ посіла перше місце. Зазначимо, що вже упродовж трьох років науково-дослідний центр університету організовує та проводить II тур конкурсу в галузі «Цивільна оборона та пожежна безпека» та координує роботу з підготовки та супроводу наукових робіт для участі в інших галузях Всеукраїнського конкурсу. Необхідно констатувати, що у 2013 р. завдяки плідній співпраці наукових керівників та молодих науковців університету 12 студентських наукових робіт отримали дипломи переможців у різних галузях зазначеного конкурсу, що безумовно є значним досягненням порівняно з минулими роками.

Основними темами наукових досліджень членів НТК та С університету були: дослідження особливостей забезпечення герметичності апаратів на хімічно зв'язаному кисні; адміністративна відповідальність за порушення у сфері цивільного захисту; дослідження комбінованого пожежогасіння горючих рідин; розрахунок теплового режиму провідника електричного струму; методи раціонального розміщення пожежних гідрантів при проектуванні районів міста; обґрунтування доцільності використання металевих сітчастих елементів із змінною площею вільного перетину для гасіння пожеж вуглеводнів; комп'ютерне прогнозування розвитку надзвичайної ситуації, яка виникає при аварійному роз-

ливі небезпечних речовин у приміщенні; забезпечення безпеки рятувальників під час ліквідації аварії з викидом небезпечних хімічних речовин; оцінка похибки визначення коефіцієнта опору повітря при вимірюванні дальності польоту гідравлічного струменя, підвищення рівня пожежної безпеки в житлових будинках підвищеної поверховості за рахунок використання квартирних пожежних кран-комплектів; особливості використання засобів індивідуального захисту органів дихання при ліквідації надзвичайних ситуацій; обґрунтування моделі для визначення умов самогасіння полум'я легкозаймистих та горючих рідин; вогнезахист і його особливості; забезпечення безпеки газодимозахисників при найгірших умовах; технології гасіння потужних пожеж газових і нафтових свердловин; розробка композицій для армованих пластиків з низьким рівнем горючості; оцінка похибки температурних вимірювань рідини в теплообмінному апараті тощо.

Таким чином, наведені дані дозволяють дійти висновку, що наукове товариство курсантів та студентів НУЦЗУ має сталий розвиток. Зокрема, про це свідчить зростання загальної кількості опублікованих наукових праць членами НТК та С (цей показник перевищує 400 робіт на рік).

Список літератури: 1. Абрамов Ю.А., Научно-исследовательская деятельность Академии пожарной безопасности / [Ю.А. Абрамов, Р.В. Корниенко, В.И. Кривцова и др.]; под ред. Ю.А. Абрамова. – [1-е изд.]. – Х.: Фолио, 2003. – 159 с. 2. Садковой В.П., Университет гражданской защиты Украины: научно-исследовательская деятельность / [В.П. Садковой, В.И. Кривцова, Ю.А. Абрамов и др.]; под ред. В.П. Садкового. – [1-е изд.]. – Х.: УГЗУ, 2008. – 291 с. 3. Протокол засідання Ради молодих вчених ХІПБ МВС України № 1 від 25 січня 1996 року. – Х.: ХІПБ, 1996. – 5 с. 4. Статут наукового товариства курсантів Харківського інституту пожежної безпеки МВС України. – Х.: ХІПБ, 1998. – 5 с. 5. Протокол засідання Ради молодих вчених ХІПБ МВС України № 2 від 20 травня 1995 року. – Х.: ХІПБ, 1995. – 4 с. 6. Протокол засідання Ради молодих вчених ХІПБ МВС України № 4 від 18 травня 1996 року. – Х.: ХІПБ, 1996. – 4 с. 7. Протокол засідання Ради молодих вчених ХІПБ МВС України № 5 від 17 травня 1997 року. – Х.: ХІПБ, 1997. – 5 с. 8. Протокол засідання Ради молодих вчених ХІПБ МВС України № 5 від 16 травня 1998 року. – Х.: ХІПБ, 1998. – 6 с. 9. Протокол засідання Ради молодих вчених ХІПБ МВС України № 5 від 15 травня 1999 року. – Х.: ХІПБ, 1999. – 5 с. 10. Протокол засідання Ради молодих вчених ХІПБ МВС України №5 від 20 травня 2000 року. – Х.: ХІПБ, 2000. – 4 с. 11. Протокол засідання Ради молодих вчених АПБУ № 5 від 19 травня 2001 року. – Х.: АПБУ, 2001. – 7 с. 12. Протокол засідання Ради молодих

вчених АПБУ № 5 від 18 травня 2002 року. – Х.: АПБУ, 2002. – 8 с. 13. Протокол засідання Ради молодих вчених АПБУ № 5 від 17 травня 2003 року. – Х.: АПБУ, 2003. – 10 с. 14. Протокол засідання Ради молодих вчених АЦЗУ № 5 від 15 травня 2004 року. – Х.: АЦЗУ, 2004. – 10 с. 15. Протокол засідання Ради молодих вчених АЦЗУ № 5 від 21 травня 2005 року. – Х.: АЦЗУ, 2005. – 12 с. 16. Протокол засідання Ради молодих вчених АЦЗУ № 5 від 20 травня 2006 року. – Х.: АЦЗУ, 2006. – 12 с. 17. Протокол засідання Ради молодих вчених УЦЗУ № 5 від 19 травня 2007 року. – Х.: УЦЗУ, 2007. – 11 с. 18. Протокол засідання Ради молодих вчених УЦЗУ № 5 від 17 травня 2008 року. – Х.: УЦЗУ, 2008. – 10 с. 19. Протокол засідання Ради молодих вчених НУЦЗУ № 5 від 15 травня 2010 року. – Х.: НУЦЗУ, 2010. – 12 с. 20. Протокол засідання Ради молодих вчених НУЦЗУ № 5 від 21 травня 2011 року. – Х.: НУЦЗУ, 2011. – 13 с. 21. Протокол засідання Ради молодих вчених НУЦЗУ № 5 від 19 травня 2012 року. – Х.: НУЦЗУ, 2012. – 14 с. 22. Протокол засідання Ради молодих вчених НУЦЗУ № 5 від 18 травня 2013 року. – Х.: НУЦЗУ, 2013. – 11 с. 23. Протокол засідання Ради молодих вчених НУЦЗУ № 5 від 13 травня 2014 року. – Х.: НУЦЗУ, 2014. – 12 с.

*Тверитникова О.Є.
м. Харків, Україна*

ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОГО І НАУКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВИЩОЇ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

Розвиток сучасного науково-технологічного комплексу України безпосередньо залежить від кваліфікованого кадрового забезпечення. Проблема ефективності відтворення кадрового потенціалу завжди була і залишається актуальною для наукової сфери. Система підготовки та атестації електротехнічних кадрів вищої кваліфікації в Україні сформувалася ще в першій половині минулого століття. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів через інститут аспірантури і докторантури в Україні проводилася науково-дослідними установами та вищими навчальними закладами. Питання організації процесу підготовки кадрового потенціалу у вищій школі досліджено в публікаціях [3–6]. Між тим проблема професійної підготовки кадрів вищої кваліфікації для наукового забезпечення розвитку електротехнічної галузі Україні, майже не розглядалася. Мета статті полягає у здійсненні ретроспективного аналізу форм і методів специфіки підготовки електротехнічних кадрів вищої кваліфікації навчальними закладами України.

У перші повоєнні роки поряд з завданням відновлення навчального процесу, вищі технічні навчальні заклади України (ВТНЗ) почали вирішувати проблему відтворення наукових кадрів. Чисельність аспірантів і докторантів була істотно менше у порівнянні з довоєнними показниками. Діяльність відділу аспірантури поновлено в провідних ВТНЗ вже з 1944 р. Наприклад перший набір аспірантів до аспірантури Харківського електротехнічного інституту (ХЕТІ) становив лише шість осіб. У 1947 р. затверджено спеціалізовану вчену раду ХЕТІ за спеціальностями: електрифікація промислових підприємств, електричні станції, електричні машини і апарати. До першого складу ради входили відомі вчені: Д.В. Столяров, Г.І. Штурман, Р.Л. Аронов, А.Л. Матвєєв, Н.Ф. Леве, О.П. Сукачов, В.Ф. Бржечка [1, арк. 2].

У Київському політехнічному інституті (КПІ) спеціалізована вчена рада розпочала працювати з 1945 р. Всього протягом 1945–1950 рр. було захищено три докторські та тридцять три кандидатські дисертації, у тому числі здобувачами з Куйбишевського та Пензенського індустріальних інститутів, Одеського політехнічного інституту. Всього за електротехнічними спеціальностями захистилося два докторанта: В.І. Толубінський, І.Т. Швець та три аспіранта, серед яких Б.Є. Патон, А.Д. Нестеренко. В наступному 1950/1951 навчальному році на засіданнях вченої ради КПІ було розглянуто тридцять дев'ять кандидатських дисертаційних робіт і вісім докторських (див. табл. 1) [2, арк. 1].

Таблиця 1 – Діяльність Вченої Ради КПІ за 1950/1951 навч. рік

	Залишилось від минулих років	Прийнято до захисту у 1950/51 рр.	Розглянуто	Присуджено наук. ступінь	Відхилено	Залишилось
Докторські дисертації	1	7	6	3	3	2
Кандидатські дисертації	10	29	25	20	5	14

Між тим організація процесу підготовки аспірантів йшла дуже повільно, план прийому до аспірантури не виконувався, відчувався брак наукових керівників, матеріально-технічної бази. Кількість захистів кандидатських і особливо докторських дисертаційних робіт була недостатньою. Ситуація з підготовкою докторантів була невизначеною. Складність підготовки наукових робіт відбивалася на їхню якість. Про це свідчить аналіз архівних матеріалів фонду Київського політехнічного інституту. П'ятдесят відсотків з розглянутих робіт було відхилено

(табл. 1). Діяло положення, що у виняткових випадках ступінь доктора наук можна було надавати без захисту дисертації, зокрема за визначний винахід, відкриття, при представленні підручника або опублікованої чи неопублікованої монографії. Також докторський ступінь можна було отримати здобувачу, який не мав кандидатського ступеня. Тому в 1947 р. прийнято рішення системної підготовки докторантів за допомогою Академії наук і вищих навчальних закладів [3].

У 1950 рр. проводиться низка реорганізаційних заходів щодо поліпшення підготовки аспірантів і докторантів. Постанови Ради міністрів СРСР 1950 р., 1953 р., 1956 р. і 1957 рр. дозволили модернізувати порядок вступу і навчання в аспірантурі. Були внесені зміни до системи підготовки аспірантів, зокрема знижувалися вимоги до здобувачів наукових ступенів. Наприклад, зменшена кількість іспитів зі спеціальності та іноземної мови, закінчення аспірантури не передбачало обов'язковий захист дисертаційної роботи, а тільки зарахування відповідних іспитів. Необхідним стала публікація результатів наукових досліджень і доповідь на науковій конференції чи вченій раді вищого навчального закладу. Також у 1956 р. була скасована докторантура як основна форма підготовки науковців. Підготовка фахівців вищої кваліфікації повинна була здійснюватись на основі активної участі викладачів у науково-дослідній роботі. Встановлювалися творчі відпустки для завершення кандидатських та докторських дисертацій. Дисертації з цього часу приймалися до захисту тільки після публікації їх у вигляді монографій чи статей [4].

Нововведення негативно вплинули на підготовку аспірантів і докторантів, зокрема значно знизилася кількість захистів. Це відбилося на якісному складі науково-викладацьких кадрів у 1960 рр. Незважаючи на те, що відсоток викладачів з науковими ступенями та вченими званнями поступово зростала їх чисельність не задовольняла потреби вищої електротехнічної школи [5]. У ВТНЗ в цей період відчувалася гостра нестача викладачів зі науковими ступенями та вченими званнями як на загальних кафедрах, так і на спеціалізованих кафедрах електротехнічного профілю. Так, на кафедрі автоматики і телемеханіки Харківського політехнічного інституту (ХПІ) протягом 1960–1966 рр. впроваджено чотири нові дисципліни для підготовки інженерів-електриків на трьох факультетах інституту, до викладання залучена сучасна приладобудівна база. Між тим бракувало кваліфікованих, якісно підготовлених фахівців для викладання деяких курсів, наприклад «Розрахунки і конструювання точних механізмів» [7, арк. 1–5]. Кафедри ХПІ електротехнічного профілю налічували: кафедра електричних апаратів – двох докторів технічних наук; кафедри електрифікації промислових підприємств, центральних електрич-

них станцій, передачі електричної енергії – одного доктора технічних наук. На кафедрі загальної електротехніки, електровимірювальної техніки, теоретичних основ електротехніки, автоматики і телемеханіки взагалі не працювало фахівців із докторським ступенем. Всього на електротехнічному факультеті на посадах штатних працівників працювало два доктора наук і двадцять один кандидат наук [8, арк. 3].

Згідно архівних даних на електроенергетичному і електромеханічному факультетах Львівського політехнічного інституту (ЛПІ) у 1962 р. працював один доктор наук, що становить 1,6 % від загальної чисельності професорсько–викладацького складу та двадцять два кандидата наук – 35,5 % (див. табл. 2). На кафедрах теоретичних основ електротехніки і електричних станцій ЛПІ посади штатних викладачів були вакантні. План прийому до аспірантури інституту був виконаний на 78 % [9, арк. 2, 3, 17].

Таблиця 2 – Професорсько-викладацький склад електроенергетичного та електромеханічного факультетів ЛПІ (1962/1963 навч. рік)

Професорсько-викладацький склад	Електроенергетичний факультет	Електромеханічний факультет
Професор, доктор наук	–	1
Доцент, доктор наук	–	–
Професор	1	–
Кандидат наук	8	14
Старший викладач	5	5
Асистент	12	16
Всього:	26	36

У 1970 рр. ситуація з підготовкою наукових кадрів помітно поліпшилася. Збільшилася кількість спеціалізованих вчених рад, що мало вагоме значення для організації ефективної діяльності аспірантури. Зокрема, створення в 1967 р. у ХПІ спеціалізованої вченої ради з захисту кандидатських дисертацій (голова доцент, к.т.н В.Т. Долбня) за сьома спеціальностями електротехнічного напрямку: електричні апарати, електричні машини, електрообладнання, автоматичне управління і регулювання, прилади і пристрої автоматики і телемеханіки, теоретичні основи

радіотехніки, застосування електроніки в народному господарстві і наукових дослідженнях активізувало діяльність з підготовки дисертаційних робіт. Уже впродовж 1967 р. у спеціалізованій вченій раді Д 64.050.04 відбулося тринадцять захистів кандидатських дисертацій, з них вісім – співробітників ХПІ.

Позитивними змінами періоду 1970–1980 рр. був конкурсний відбір до аспірантури. Так, до аспірантури ЛПІ в 1970 р. поступало 185 осіб на 100 вакантних місць. Підтримувалися такі форми навчання, як аспірантура з відривом від виробництва і аспірантура без відриву від виробництва, а також цільова аспірантура. Удосконалювався процес підготовки аспірантів, зокрема підвищувалися вимоги до теоретичної підготовки аспірантів і практичної цінності наукових робіт. Значно збільшився відсоток дисертантів, що захищалися після закінчення аспірантури. (див. табл. 3) [10, арк. 9–18].

Таблиця 3 – Статистичні дані діяльності аспірантури ЛПІ впродовж 1960–1970 рр.

Роки	1967 р.	1968 р.	1969 р.	1970 р.
Представлені до захисту дисертаційні роботи	17 %	23 %	35 %	42,6 %

Наказом Міністерства вищої та середньо-спеціальної освіти 1987 р. затверджено нове Положення про підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів. Крім впровадження до навчального процесу нових додаткових дисциплін були відновлені деякі тези Положення про аспірантуру 1957 р. Також в 1987 р. була поновлена докторантура, як складова системи неперервної освіти [11].

Отже, впродовж 1950–1980 рр. інститут післявузівської професійної підготовки наукових кадрів вищої електротехнічної України постійно розвивався і вдосконалювався. Трансформаційні зміни дозволили сформуватися системі підготовки кадрів вищої кваліфікації і дати позитивні результати вже наприкінці 1960 рр. Подальші заходи були спрямовані на удосконалення організації процесу навчання наукових і науково-педагогічних кадрів. Досвід підготовки аспірантів і докторантів другої половини ХХ ст. є корисним для вдосконалення та підвищення якості системи підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації на сучасному етапі. Ураховуючи це процес формування підготовки фахівців вищої кваліфікації для забезпечення електротехнічного напрямку України заслуговує окремого дослідження.

Список літератури: 1. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-5404, оп. 2, спр. 66, 22 арк. 2. Державний архів м. Києва, ф. р-308, оп. 9, спр. 112, 16 арк. 3. Васильчук Т.В. Підготовка науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в УРСР 1940-х рр. / Т.В. Васильчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 253–257. 4. Ткаченко О.Б. Законодавчо-нормативна база якості підготовки кадрів вищої кваліфікації в Україні (50–60-х рр. XX ст.) / О.Б. Ткаченко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 20 (73). – С. 50–55. 5. Регейло І.Ю. Тенденції розвитку системи підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні у 50–60 рр. XX ст. / І.Ю. Регейло // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Зб. наук. праць. – К : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – № 27. – С. 254–262. 6. Сидорчук Т.Г. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів через аспірантуру в Україні (1920–1970-і роки): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1998. – 20 с. 7. ДАХО, ф. р-1682, оп. 14, спр. 1081, 31 арк. 8. ДАХО, ф. р-1682, оп. 13, т. I, спр. 102, 35 арк. 9. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. р-120, оп. 25, спр. 1, 17 арк. 10. ДАЛО, ф. Р-120, оп. 9, спр. 61, 21 арк. 11. Цеховой Н.П. Организационно-правовое оформление системы советской аспирантуры : основные этапы и особенности / Н.П. Цеховой // Вестник Томского государственного университета. История. – Томск : ГОУ ВПО «ТГУ», 2012. – 362. – С. 111–116.

*Ткаченко С.С.
м. Харків, Україна*

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА ХАРКОВА ЯК ЦЕНТРИ ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На різних етапах розвитку науки форми організації наукової роботи постійно змінювалися та удосконалювалися. Важливе місце в історії організації науки займають громадсько-наукові об'єднання, зокрема наукові товариства. Суперечливим і складним був розвиток науки в Україні. Ні Росія, ні Австро-Угорщина не були зацікавлені у проведенні наукових досліджень в українських землях. Проте українські вчені зробили вагомий внесок у розвиток не тільки національної, але й європейської науки. В вітчизняній історії почесне місце займають вчені Харкова, які являли собою інтелектуальний прошарок української еліти ХІХ – поча-

тку ХХ ст. Вони вели дослідження в галузі природничих та технічних наук, їхня думка, громадська робота, яка збагачувала загальну культуру міста, стали важливою складовою частиною української культури.

Розвитку науки в Україні сприяли численні наукові товариства, що виникли у 70–90-х роках ХІХ століття: дослідників природи (у Харкові, Києві та Одесі), математичне (у м. Харкові), фізико-математичне (у Києві), історико-філологічні при Харківському, Новоросійському університетах, історичне Нестора-літописця, наукове ім. Т. Шевченка у Львові та ін. [1, с 102]. Розвиток науки в українських землях був тісно пов'язаний з вищими навчальними закладами, що діяли в Україні, переважно з університетами. Тут формувалися перші наукові школи.

У другій половині ХІХ ст. при Харківському університеті було створено декілька наукових товариств. Першим серед них було Товариство дослідників природи, яке ставило своєю метою розвиток та розповсюдження знань з різних напрямків природознавства: геологічного, зоологічного, ботанічного та ін. Діяльність товариства сприяла систематизації досліджень, які раніше не вивчалися або недостатньо досліджених питань, які мали соціально-економічне значення, а також сприяли підвищенню наукового рівня і професійної кваліфікації членів товариства. Зокрема, як член товариства, професор мінералогії університету Н.Д. Борисяк подав приклад пожертвувань на будівництво повітряної кулі М. Лаврентьевим. Професор Микола Бекетов консультував винахідника, організував перевірку просочування повітря в кулі. Вчені університету допомогли винахіднику зробити деякі математичні розрахунки для польоту кулі. Польоти в околицях Харкова з науковою апаратурою здійснювались на висоті 3000 м. В одному з таких польотів взяв участь професор Ю.І. Морозов. Допомога винахіднику надала можливість здійснити такі польоти в Москві, Одесі, Ростові-на-Дону, Таганрозі та інших містах. Протягом тривалого часу членами товариства проводилось вивчення органічної й неорганічної природи, рельєфу, клімату, флори і фауни не лише території України, а й багатьох регіонів Росії.

У 1870 р. професори фізико-математичного та медичного факультетів звернулись з проханням про заснування при університеті нового Товариства експериментальних наук. До складу товариства, яке було засновано у 1872 р. ввійшли дві самостійні секції – фізико-хімічна і медична. Тоді виникла ідея утворення самостійного Товариства фізико-хімічних наук. Першою головою товариства став А.П. Шимков, а керівником хіміків М.М. Бекетов. Учасники товариства активно брали участь в створенні практичного Технологічного інституту. До 1905 р. товариство видало 13 випусків праць та створило бібліотеку.

Товариство наукової медицини та гігієни. Перший рік після заснування медична секція точно працювала відповідно до статуту 1872 р., але через два роки було прийнято рішення про необхідність створення власної каси та права балотування нових членів секції. У 1889 р. В.Я. Данилевським поставлено питання про відокремлення секції, а у 1891 р. було засновано товариство наукової медицини і гігієни [3, с. 94]. Товариство одержувало субсидії від університету на видавництво періодичного журналу «Труди товариства наукової медицини і гігієни». Члени товариства регулярно обмінювалися своїми знаннями та результатами досліджень.

Математичне товариство при Харківському університеті було засновано у 1879 р. з ініціативи професора В.Г. Імшенецького. Метою даної організації було сприяння розробці як чисто наукових, так і педагогічних завдань у галузі математичної науки. Активними учасниками товариства були професори Харківського технологічного інституту В.Л. Кірпічов, А.В. Гречанинов, Х.С. Головін. Завдяки авторитету В.Г. Імшенецького серед російських та закордонних математиків і механіків, товариство набуло популярності за кордоном, встановило тісні зв'язки з рядом наукових товариств математичного профілю.

Склад товариства щорічно зростав. У 1889 р. до його складу входило 45 дійсних члена, 3 почесні члени, 8 членів-кореспондентів [5, с. 48]. З 1900 по 1906 рр. відбулося 35 засідань товариства, де було заслухано 35 повідомлень по різних питаннях математичного аналізу, геометрії, математичної фізики та ін. [5, с. 230]. Товариство об'єднувало математиків, механіків, фізиків не тільки Харкова. Його почесними членами були професори Києва, Москви, Петербургу. Тут обговорювались повідомлення його членів, їхня участь у роботі з'їздів. Члени товариства рецензували і рекомендували до друку праці з математичного аналізу, геометрії, математичної фізики, механіки. Найбільш активними його членами були математики і механіки В.Г. Імшенецький, О.М. Ляпунов, Д.М. Синцов, С.Н. Бернштейн, М.М. Салтиков.

З товариств, що були створені й працювали поза межами університету, важливе місце зайняло Харківське медичне товариство, яке входило до відомств медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ, засновано в 1861 р. з ініціативи професора В.Ф. Грубе [2, с. 16–17]. Метою даного товариства було сприяння науковому удосконаленню лікарів, що входили до складу товариства, розповсюдженню медичних знань.

С метою підготовки кваліфікованих кадрів, ознайомлення зі світовими досягненнями у галузі природничих та технічних науки створені Харківське відділення російського технічного товариства (ХВ РТТ) і Південно-російське товариство технологів (ПР ТТ) [3, с. 140].

Члени товариств надавали допомогу державним органам і підприємствам, фабрикантам та заводчикам у вирішенні питань соціально-економічного розвитку півдня Росії, організації виставок. Вони розробляли положення і рекомендації по користуванню приладами і пристроями, техніці безпеки. Так, у 1884 р. на екстреному засіданні ХВ РТТ було підтримано прохання гірничих промисловців Донбасу стосовно незгоди про не оподатковування кам'яного вугілля, що прибуває з-за кордону до чорноморських портів, оскільки це не вигідно для інтересів країни. Це гальмуватиме розвиток Донецького промислового та інших гірничопромислових районів. Своє рішення ХВ РТТ подало до уряду.

Поряд з обговоренням результатів наукових досліджень вчених, в полі зору цих товариств були питання підготовки робітничих кадрів у нижчих ремісничих школах, умов праці на підприємствах, організації загальнодоступних лекцій для робітників та їх родин. Товариство технологів ініціювало створення у Харкові Жіночого політехнічного інституту [4, с. 292]. У 1914 р., спільно з математичним товариством, було обговорено питання про викладання вищої математики в середній школі. Разом з харківським товариством сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (ХТСГ і СГП) ХВ РТТ організувало випробування двигунів внутрішнього згоряння в деяких поселеннях Харківської і Полтавської губерній.[4, с. 309]. Члени технічних товариств були активними членами Міжнародних і Всеросійських з'їздів, виставок.

Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості сприяло удосконаленню розвитку галузей сільського господарства, промислового виробництва сільськогосподарської техніки у Харківській і суміжних з нею губерніях. За ініціативою товариства було організовувало виставки і змагання, з'їзди, перевірку і застосування господарських правил і прийомів, випробування машин і знарядь, що купувалися за кордоном, підтримку землеробських училищ і господарств, друкувало власні періодичні видання. Протягом 1882 – 1912 рр. товариство провело 8 з'їздів, на яких аналізувалися проблеми поліпшення організаторської роботи по виробництву і постачанню продукції рослинництва, тваринництва, машин і обладнання для споживачів, боротьби зі хворобами рослин і тварин [6, с. 304]. Товариство ініціювало необхідність відкриття сільськогосподарського відділення у ХТІ, переведення до Харкова сільськогосподарського інституту з Польщі.

Починаючи з 1914 р. товариство зосередило свої зусилля на допомозі по забезпеченню насінням, сприянні відбудови господарств, які постраждали від військових дій, заготівлі продуктів на зиму, орга-

нізації роботи підприємств з виробництва хімічних добрив, внесло пропозиції Департаменту землеробства по вирішенню питань, пов'язаних з недостатньою кількістю робочих рук у сільському господарстві. За 35 років своєї діяльності воно провело 654 збори і 30 засідань. У березні 1918 р. постачання промислової продукції споживачам взяло на себе Виконавче бюро Харківської продовольчої комісії при раді робітничих і селянських господарств. З'їзд і збори у грудні 1919 р. стали останніми заходами.

Отже, проведений аналіз показує, що створення та громадська діяльність наукових товариств Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. мали значний вплив на розвиток науки й формування науково-технічної еліти не лише Харкова, а також усієї України. Товариства знаходили підтримку з боку громадськості міста, видатних вчених країни, приватних підприємців, оскільки їх дослідження і практична робота мали прикладне значення щодо розв'язання питань соціального і інтелектуально-культурного розвитку Харкова.

У багатьох дослідженнях були вкрай зацікавлені підприємці великих підприємств півдня Росії. Висвітлено особистий внесок учених університету, а також ветеринарного, технологічного та сільськогосподарського інститутів у розвиток європейської науки, зокрема у галузях фізики, хімії, біології, математики, медицини, ветеринарії, машинобудування. Потрібно відмітити роль і місце професійних здобутків вітчизняних учених у контексті становлення європейської науки у XIX – на початку XX ст. Усі ці чинники сприяли покращенню умов підготовки спеціалістів та активізації наукової роботи.

Список літератури: 1. Вернадський В.И. Труды по истории науки в России. – М.: Наука, 1988. – 366 с. 2. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. – Харків, 2004. – 340 с. 3. Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России / Соболева Е. В. – Л., 1983. – С. 142–160. 4. Савчук В.С. Историко-научный анализ деятельности естественно-научных обществ Юга России, Крыма и Бессарабии: вторая половина XIX – начало XX в. – Дис. д.и.н. – Днепропетровск, 1995. – 450 с. 5. Кушлакова Н.М. Харківське математичне товариство та його внесок у розвиток математичної думки в Україні (1879–1930). Дис. к.і.н. – Київ, 2007. – 179 с. 6. Природознавство в Україні до початку XX ст.. в історичному, культурному та освітньому контексті / [Павленко Ю.В., Руда С.П., Хорошева С.А, Храмов Ю.О.]. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001. – 420 с.

*Товкун Л.П.
м. Переяслав-Хмельницький, Україна*

РОЗВИТОК ГІГІЄНИ НА ТЕРЕНАХ ГАЛИЧИНИ У 1920–1941 РР.

Жалюгідні санітарні умови життя населення Галичини у 20–30-х рр. ХХ ст., висока захворюваність і смертність, постійне зростання поширення туберкульозу, трахоми, ревматизму, ендемічного зобу, дитячих інфекційних хвороб сприяли розвитку наукових досліджень гігієнічних проблем харчування, умов життя та праці населення, гігієни села і сільської праці, розвитку профілактичного напрямку медицини, гігієнічної освіти, методам запобігання захворювань, організації санаторіїв, диспансерів, дослідних лабораторій [5].

Широка робота велася львівським лікарями на ниві пропаганди гігієнічних знань. Вона здійснювалася спонтанно, усіма активістами різних лікарських об'єднань, які вважали піднесення санітарної культури народу своїм першочерговим обов'язком. Ця діяльність, особливо в провінціях, велася разом із осередками «Просвіти». Для поширення серед народу основ гігієни 27 січня 1929 р. Мар'ян Панчишин заснував і очолив Українське гігієнічне товариство (УГТ) у Львові, до 1931 р. воно нараховувало 182 члени [2]. УГТ організовувало виставки, доповіді та створювало філії у багатьох містах Галичини. Лише в 1931 р. було прочитано 150 рефератів, які прослухали понад 17 тисяч осіб. Товариство також брало участь у заснуванні диспансерів, консультацій і санаторіїв.

У 1937 р. УГТ разом із Українським протиалкогольним і протинікотиновим товариством «Відродження» (Львів) почало видавати ілюстрований гігієнічний часопис для населення «Народе здоров'я». У ньому друкувалися матеріали про основи гігієни та санітарії, здоровий спосіб життя, способи долікарської допомоги, попередження інфекційних хвороб, про догляд за хворими, про негативний вплив алкоголю та тютюну на організм, про міжнародне положення українського протиалкогольного руху. Для переконливості приводили цікаві цифри, наприклад: «Українці прокурили в 1934 р. 75 мільйонів злотих. За ці гроші можна було б побудувати в кожному селі млин» [2].

Значна увага на сторінках часопису приділялася боротьбі з туберкульозом. Зокрема, містилася інформація про пересувну гігієнічну протитуберкульозну виставку УГТ, а саме, що під час виставки читалися доповіді на теми: «Суспільна опіка», «Туберкульоз і боротьба з ним», «Алкоголь і нікотин – вороги здоров'я», «Гігієна села», «Перша поміч у тяжких випадках», «Лихі новотвори», «Венеричні недуги». З боку насе-

лення спостерігалася велика зацікавленість цими питаннями, бо приміщення, де читалися доповіді, не могли вмістити всіх бажаючих. Такі виставки відвідували шкільна молодь, міські жителі та селяни з найближчих сіл [2]. Цей перший гігієнічний часопис набув значного поширення серед населення Львова та Галичини, сприяв засвоєнню гігієнічних навичок і підвищенню санітарної культури населення.

У 1938 р. Українське лікарське товариство у Львові разом із УГТ підготували до видання двотомну «Книгу здоров'я», що була фактично популярною енциклопедією здоров'я. Але з приходом радянської влади на Західній Україні ця книга була знищена, так само, як ліквідовано інші українські організації, установи та видання. За часів тоталітарної влади цей період розвитку гігієни у Львові та в Галичині замовчували [3].

Водночас необхідно зазначити, що М. Панчишин – це представник провідної української еліти, який був одним із керманичів математично–природничо–лікарської комісії НТШ, одним із організаторів антиалкогольного руху «Відродження», засновником і директором Українського протитуберкульозного диспансеру та багатьох інших організацій і товариств [1]. 17 грудня 1920 р. його обрали дійсним членом Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка, саме у цей період він розпочав підготовку до створення Українського таємного університету у Львові, бо польська влада офіційно заборонила навчатися українцям у вищих навчальних закладах. Після створення Українського таємного університету студенти мали змогу здобувати освіту на чотирьох факультетах: філософському, медичному, юридичному та мистецькому. У 1920 р. М. Панчишин, не боячись переслідувань з боку польської влади, забезпечив організацію роботи медичного факультету Таємного університету, який мав 10 кафедр. М. Панчишин організував кафедру анатомії і, одночасно з обов'язками декана, виконував також обов'язки професора анатомії. Згодом сенат університету присвоїв йому звання професора, а через рік обрали ректором. Студенти після завершення перших двох років вивчення теоретичної медицини вступали на подальше навчання до провідних університетів Західної Європи, а потім поверталися до рідного краю. У результаті переслідування викладачів і слухачів університету польською владою, звільнення їх з державних посад за проведення лекцій і занять, накладання штрафів – у липні 1925 р. було припинено діяльність Українського таємного університету [4].

У жовтні 1939 р., після об'єднання України у складі СРСР, на базі медичного факультету Львівського університету створено Львівський державний медичний інститут (нині Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького). Викладання дисциплін гігієнічного спрямування в цьому інституті забезпечували кафедри загальної гігієни та соціальної гігієни.

Кафедра загальної гігієни – це перша кафедра гігієнічного профілю у західному регіоні України. Вона заснована у 1899 р. Основоположником і першим завідувачем кафедри був професор медичної хімії Станіслав Бондзинський. Із 1906 р. кафедру очолив доцент Павел Кучера, а з 1919 р. і по 1945 р. кафедрою керував професор Здіслав Штойзінг. На той час склад кафедри складався із професора та двох асистентів. У 1932–1938 рр. колектив кафедри під керівництвом З. Штойзінга здійснював наукові дослідження у галузі гігієни харчування, комунальної гігієни і, зокрема, проблеми очистки стічних вод Львова. У 1939 – 1941 рр. штат кафедри був поповнений доцентом Г.І. Столмаковою, кандидатом медичних наук Й. Гітісом і асистентом Л.М. Долошицьким, які були відряджені до Львова з інших медичних інститутів України [7]. За цей період кафедра здійснила значну роботу з реорганізації навчального процесу у відповідності до нових навчальних програм і планів із курсу загальної гігієни. Також співробітники кафедри брали активну участь у розробленні проекту реконструкції м. Львова, проекту водопостачання міста, читали лекції для населення з питань особистої гігієни і профілактики захворювань [5].

Питаннями профілактики захворювань, організацією медичної допомоги, вивчення впливу шкідливих факторів на здоров'я, опрацювання механізмами збереження та зміцнення здоров'я громадян країни і навчання всьому цьому займалася новостворена в 1940 р. кафедра соціальної гігієни Львівського медичного інституту. Першим завідувачем кафедри була відомий учений-гігієніст, професор Євгенія Яківна Белицька, учениця відомого вченого київської школи соціал-гігієніста професора С.С. Кагана, вчителем і наставником якого був видатний учений-епідеміолог, гігієніст і демограф О.В. Корчак-Чепурківський – перший академік-медик Всеукраїнської академії наук.

Штат кафедри соціальної гігієни складався із завідуючої, двох асистентів і двох лаборантів. Незважаючи на це наукова діяльність кафедри була спрямована на організацію системи охорони здоров'я материнства і дитинства у Західній Україні. З початком німецької окупації м. Львова у 1941 р. діяльність Львівського медичного інституту була призупинена [6].

Таким чином, гігієна на території Галичини в 1920–1941 рр. розвивалася завдяки провідним українським лікарям, ученим-гігієністам серед яких були М. Панчишин, З. Штойзінг, Г.І. Столмакова, Й. Гітіс, Є.Я. Белицька. Ці науковці сприяли розвитку досліджень у галузі гігієни харчування, комунальної гігієни, питань профілактики захворювань, організації системи охорони здоров'я материнства і дитинства, вивченні впливу шкідливих факторів на здоров'я, опрацюванню механізмів збереження та зміцнення здоров'я населення Галичини.

Список літератури: 1. Базилевич А. Українське лікарське товариство: вікова історія та сьогодення / А. Базилевич // Народне здоров'я, 2010. – № 8–9. – С. 2–4. 2. Білінський Б. «Просвіта» і народне здоров'я / Б. Білінський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 2010. – № 19. – С. 201–206. 3. Ганіткевич Я. Українська медицина Львова до початку Другої світової війни [Електронний ресурс] : доповідь на міжнар. конф. УЛТ у Львові, вересень 2006 року / Ярослав Ганіткевич // Наукове товариство ім. Шевченка: онлайн-журнал товариства. – Режим доступу: <http://ntsh.org/node/41>. 4. Дружбляк Н. Мар'ян Панчишин: реанімація національної пам'яті [Електронний ресурс] / Наталка Дружбляк // Аптека Галицька. – 2007. – № 16. – Режим доступу до журналу: http://www.aptekaGal.com.ua/show_article.php?year=2007&month=16&num=4. 5. Зіменковський Б. С. Львівська наукова гігієнічна школа: історія розвитку та здобутки / Б. С. Зіменковський, М.Р. Гжегоцький, В.І. Федоренко, Б.А. Пластунов // Довкілля та здоров'я, 2013. – № 4. – С. 68–74. 6. Рудень В.В. Навчити зберігати і зміцнювати здоров'я громадян – основне завдання кафедри соціальної медицини, економіки та організації охорони здоров'я Львівського державного медичного університету ім. Данила Галицького (до 63-річчя з дня заснування) / В.В. Рудень // Медицина сьогодні и завтра, 2003. – № 3. – С. 30–33. 7. Федоренко В.І. До 100-річчя від дня народження заслуженого діяча науки України, професора Ганни Іванівни Столмакової / В.І. Федоренко, Б.А. Пластунов // Львівський медичний часопис, 2012. – № 4. – С. 71–73.

*Якимюк О.Л.
м. Дніпропетровськ, Україна*

Є.С. БУРКСЕР ЯК ІСТОРИК ТА ФІЛОСОФ НАУКИ

Євген Самойлович Бурксер (1887–1965) – відомий учений-геохімік, що зробив значний внесок у становлення та розвиток не тільки науки геохімії та її розділів гідрогеохімії, аерогеохімії, біогеохімії, а й бальнеології та курортології в Україні. Суттєве наукове значення мали дослідження Є.С. Бурксера з проблем хімії і технології рідкісних та розсіяних елементів. За його керівництва проводилися роботи з вивчення речовинного складу й фізичних властивостей метеоритів. Учений створив перший в Україні відділ абсолютного віку гірських порід і ядерної геології.

Метою цього дослідження є висвітлення питань, пов'язаних з діяльністю Є.С. Бурксера, як історика та філософа науки, з'ясування основних напрямів історико-наукових досліджень ученого. Предметом дос-

лідження слугували опубліковані роботи та неопубліковані архівні матеріали Є.С. Бурксер з історії науки, знань та організації науки.

Євген Самойлович Бурксер вважав себе учнем видатного вченого, філософа та історика науки Володимира Івановича Вернадського. Є.С. Бурксер багаторазово відмічав, що на формування його наукових поглядів суттєвий вплив мали ідеї і роботи В.І. Вернадського. Підтвердження цього факту ми знаходимо у статті Є.С. Бурксер, присвяченій пам'яті акад. В.І. Вернадського: «У справі організації цих досліджень (радіоактивності природних об'єктів – Авт.) я одержав цінні вказівки та поради В.І. Вернадського і в подальшій своїй роботі користувався постійно порадами та консультаціями Володимира Івановича; це дає мені підставу вважати себе його учнем» [1, с. 19].

То ж не дивно, що низка робіт Є.С. Бурксер з історії організації науки присвячена В. І. Вернадському, як засновнику багатьох напрямів науки: геохімії, біогеохімії, радіології та ін. В цих роботах Є.С. Бурксер розкриває величезний внесок В.І. Вернадського в розвиток науки в до-радянський та радянський періоди. Вчений писав: «Ідеї В.І. Вернадського мали великий вплив на розвиток геохімічної науки як в СРСР, так і в усьому світі. <...> В.І. Вернадський заклав міцний фундамент сучасної геохімії. Його чудові плодотворні ідеї ще довго сприятимуть прогресу науки.» [1, с. 25].

Слід зауважити, що зацікавлення історією науки Євген Самойлович проявив дуже рано, ще в молодості. Так, 1913 р. у журналі «Физик-любитель» вийшла перша робота Є.С. Бурксер з історії науки: «Атомы, электроны, эфир: (Из истории науки)» [2]. Дослідження науки античності, атомістичної теорії знаходить продовження в іншій роботі науковця, представлений у доповіді на сесії Академії наук УРСР у 1946 р. – «Атомистика Т. Лукреція» [3].

Євген Самойлович виступав як філософ та історик науки у статті «Періодичний закон Д.І. Менделєєва та вчення діалектичного матеріалізму про матеріальну єдність світу» [4]. У 1964 р. Універсалізм знань Є.С. Бурксер виявився й у рецензії на книгу «Философские вопросы учения современной физики о строении и свойствах материи», автором, якої був О.В. Шугайлин, що у 50-ті рр. ХХ ст. очолював київський відділ філософських питань природознавства. Науковець проявив себе відданим прихильником тенденцій кардинального переосмислення з позицій авторитарної ідеології принципового змісту фундаментальних теорій некласичного природознавства, що у той час поширювалися і жваво обговорювалися.

Продовжуючи тему історії науки, Є.С. Бурксер присвятив низку робіт висвітленню історії становлення та розвитку геохімічних наук в

Україні. У цих публікаціях, що були піонерськими з історії геохімічних досліджень в Україні, було розглянуто виникнення та розвиток таких геохімічних напрямів:

- теоретична геохімія;
- визначення абсолютного віку гірських порід і мінералів
- дослідження складу пегматитів і кристалічних гірських порід УРСР;
- геохімія осадових утворень і процеси гіпергенної міграції хімічних елементів;
- гідрохімічні та аерохімічні дослідження;
- біогеохімічні дослідження.

Головну роль у становленні геохімічної науки в Україні Є.С. Бурксер відводить академіку В.І. Вернадському. З цього приводу Є.С. Бурксер писав: «Перші геохімічні роботи в Академії наук УРСР були розпочаті в 1918–1919 рр. академіком В.І. Вернадським, який організував у Києві геохімічну лабораторію з метою дослідження хімічного складу рослинності та тваринних організмів» [5].

При підготовці лекційного курсу з геохімії для студентів Київського державного університету Є.С. Бурксер передбачав розділ, присвячений історії розвитку досліджень радіоактивності за часи царату та Радянського Союзу. Матеріали лекцій склалися з відомостей щодо історії досліджень явищ радіоактивності у Радянському союзі й окрема увага приділялася питанням історії розвитку досліджень з радіоактивності в Україні. Серед робіт, що суттєвим чином вплинули на розвиток досліджень явищ радіоактивності в Україні, Є.С. Бурксер виділяв роботи Одеської радіологічної лабораторії з вивчення мінеральних вод і грязей, а також дослідження радіоактивності кристалічних порід, що проводилися в Києві радіологами І.К. Половко й О.Н. Ничкевичем.

Досить чисельні популяризаторські роботи Є.С. Бурксера з питань геохімії, віку гірських порід та інших тематик містять історичний огляд проблеми, розглянутої у відповідній праці. Так, наприклад, у науково-популярній брошурі «Геохімія та її значення в народному господарстві», одна з глав має назву «Кілька сторінок з історії геохімії», в якій досить докладно описано виникнення та етапи становлення геохімії.

На сьогодні виявлено, що з історії науки та філософії Є.С. Бурксером було опубліковано загалом 14 робіт (статей, нарисів).

Серед них можна виділити основні тематичні напрями історико-наукових та філософських досліджень вченого:

- роботи з історії науки античного періоду, розвитку атомістичної теорії;
- роботи з історії розвитку геохімічної науки в Україні;
- роботи, присвячені акад. В.І. Вернадському та його ролі у розвитку науки;
- роботи з філософії науки.

Тобто, більша частина праць Є.С. Бурксер з історії та філософії науки написана у післявоєнні роки і стосувалася розвитку геохімічних наук та наук, пов'язаних з вивченням досліджень явищ радіоактивності. Значна частина історико-наукових робіт ученого присвячена діяльності акад. В.І. Вернадського, як фундатора й ідейного натхненника таких галузей науки, як геохімія, радіологія, метеоритика та ін.

Отже, роботи Є.С. Бурксер є першими працями, в яких висвітлюється історія становлення і розвитку радіологічних, геохімічних, аерохімічних та біогеохімічних досліджень в Україні. Ці видання мають важливе значення для формування повної картини історії розвитку природничих наук в Україні. Доробок Є.С. Бурксер з історії геохімії в Україні, як одного з ініціаторів досліджень у цій галузі, мають істотне значення для вивчення розвитку природничих наук в Україні.

Список літератури: 1. Бурксер Є.С. Академік В.І. Вернадський – основоположник геохімії / Є.С. Бурксер // Геологічний журнал. – 1947. – Т. 8, вип. 3 – С. 17–25. 2. Бурксер Е.С. Атомы, электроны, эфир: (Из истории науки) / Е.С. Бурксер // Физик-любитель. – 1913. – № 183–184. – С. 58–66. 3 Бурксер Е.С. Атомистика Т. Лукреция: Докл. на сессии АН УССР, 30 янв. – 3 февр. 1946 г., Киев / Е.С. Бурксер. – К., 1946. – С. 28–31. 4. Бурксер Є.С. Періодичний закон Д.І. Менделєєва та вчення діалектичного матеріалізму про матеріальну єдність світу / Бурксер Є.С. // Вісник Київ. ун-ту. Сер. історії та філософії. – 1958. – Вип. 2. – С. 15–25. 5. Бурксер Є.С. Розвиток геохімічної науки на Україні з 1917 по 1957 рік / Бурксер Є.С. // Геологічний журнал. – 1957. – Т. 17. – Вип. 3. – С. 23–28.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 5 МЕХАНІЗМИ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ЧИННИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄЗДАТНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Аврамова О.Є.	
Захист прав споживачів житлово-комунальних послуг	3
Анучина Л.В., Стасевська О.А., Уманець О.В.	
Виховання громадянської позиції студентства як одна з підвалин дієвості механізму правової відповідальності у суспільстві.....	5
Балюк В.М.	
Особливості цивільно-правового механізму захисту рентних відносин	8
Богданова А.С.	
Деякі аспекти юридичної відповідальності суб'єктів туристичної діяльності	13
Вергун В.Г.	
Реализация политических прав граждан Украины в условиях становления гражданского общества.....	17
Вікторчук М.В.	
Деякі питання адміністрування місцевих податків та зборів в Україні.....	21
Вусатий Д.Ю.	
Щодо визначення договору подарункового сертифікату	24
Гаевая А.В.	
О становлении гражданского общества	27
Киян М.Ш., Окладна М.Г.	
Історичний досвід судової реформи 1864 року та його використання в умовах реформування судової системи України.....	31
Кузьменко О.В.	
Правова освіта дітей у початковій школі США	35
Мовчан О.В.	
Захист права дитини на житло	39
Муренко Е.Л., Гаряева А.М.	
Права и свободы человека: история и современность.....	42
Одерій О.М.	
Особливий правовий режим нежитлових приміщень у багатоквартирних будинках.....	47

Олійник О.М.

Розвиток трудових відносин в Україні
у другій половині XVII–XVIII ст.51

Перевалова Л.В.

Проблемы реализации принципа взаимной ответственности личности
и государства в условиях становления правового государства55

Семко М.А.

Санкции как факторы правовой ответственности
общества в Украине61

Ткачев М.М.

Механизмы защиты прав на объекты интеллектуальной
собственности.....64

Хомов С.М.

Форми здійснення громадського контролю за Державною
фіскальною службою України.....67

Ценко М.Б.

Нравственный долг и честь как необходимые составляющие
профессиональной деятельности юристов.....71

РОЗДІЛ 6

ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ФАХІВЦЯ

Лапузина Е.Н.

Профессионально-этический аспект в системе инженерного
образования75

Шумейко О.А.

Культура мови і культура мовлення як вияв професійного
самовдосконалення79

Щербаков В.И., Колмогорцева Н.Ю.

К проблеме межнациональных отношений в Украине
на современном этапе.....82

РОЗДІЛ 7

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Байдак Т.М., Болотова В.О.

Ціннісні орієнтації особистості як система регуляторів поведінки
індивіда в суспільстві86

Балабай Я.В.	
Толерантність як складова соціальної відповідальності	89
Бірюкова М.В.	
Праксіологічний контекст природи соціального суб'єкта: теоретико-методологічний аналіз	92
Бобро М.С., Фінін Г.І.	
Формування соціальної відповідальності особистості як соціально-педагогічна проблема	96
Голованов Б.Д.	
Люстрация как форма социально-политической ответственности	100
Журавлева Л.И., Балабанова Г.Г.	
Приоритетные направления социальной ответственности бизнеса: повышение производительности труда	105
Козлова Е.А.	
Социальная ответственность горожан и городской образ жизни.....	110
Коновалов С.В., Шкубуляни Е.С.	
Украинский социальный романтизм и проблема ответственности (социально-философский аспект)	115
Ляшенко Н.А.	
Социальная ответственность и проблемы её формирования в Украине	120
Манойло Д.О.	
Інститут неопатримоніальних зв'язків як складова структури української влади	125
Moroz M.V., Laamanen R.V.	
Social responsibility of the elderly: conceptual summarizing of the issue and its contradictions	128
Поступной А.Н.	
Ответственность обществоведов за судьбу страны	133
Семенова Ю.А.	
Турбота про здоров'я як соціальна відповідальність.....	138
Семке Н.Н.	
Роль семьи в формировании социальной ответственности личности.....	142
Смирнов В.Н.	
Правовая ответственность германских военнослужащих во время Второй мировой войны	146

РОЗДІЛ 8

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ДУХОВНІСТЬ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Вандишева-Ребро Н.В.

Православна антропологія у богословському вченні Феофана
Прокоповича.....151

Газнюк Л.М.

Відповідальність за культурний ландшафт як історико-
культурну спадщину.....153

Годзь Н.Б.

Философия, футурология и проблема феномена духовности.....158

Гончаров Г.М.

Відповідальність: гріх не діяння і дії.....162

Городыская О.Н.

Проблема абсолютной морали: взгляд из современности.....166

Гринёва Н.В., Лусь В.И.

Духовность, вера, ответственность: альтернативные пути
исследования169

Дзьобань О.П.

Трансформація відповідальності особистості в інформаційному
суспільстві174

Дольская О.А.

Нуждается ли совесть в метафоре голоса?.....177

Єрахторіна О.М.

Духовно-моральний розвиток особистості і її відповідальність
в сучасних умовах.....180

Кальницький Е.А.

Відродження й оновлення в духовній сфері у процесі становлення
українського суспільства184

Карпець Л.А.

Відповідальність у сфері освіти в умовах глобалізації.....189

Кочилкова Н.С.

Відповідальність та духовність: перспективи
соціально-політичного дискурсу.....193

Красиков М.М.

Проект «Культурні герої НТУ «ХПІ».....196

Маліков В.В.	
Відповідальність за збереження культурних цінностей в умовах війни	200
Матюх Т.М.	
Художня емпатія як визначальний чинник людської творчості.....	205
Міщенко М.М.	
«Docudays.ua» та інші проекти документального кінематографу в Україні	209
Мищенко В.И.	
Свобода и ответственность в духовном опыте личности.....	214
Невельская-Гордеева Е.П.	
Пути повышения ответственности мышления за логические ошибки.....	219
Пивоваров В.М.	
Мова і комунікативні процеси в національній культурі.....	223
Пономарьов О.С.	
Філософське осмислення феномену якості освіти	227
Потоцкая Ю.И.	
Страх как регулятор морального поведения.....	232
Радченко А.А.	
Духовные аспекты формирования ответственного поведения в социуме	235
Савченко Г.С.	
Проблема відповідальності у філософії діалогу	238
Семікін М.О.	
Візія української філософської школи кордоцентризму в контексті формування світоглядно-ціннісних засад сучасної етнопедагогічної думки.....	241
Сідак Л.М.	
Моральна руйнація особистості як основа духовної кризи суспільства.....	245
Смоляга М.В., Старикова Г.Г.	
Эпистемология ценностей: выбор современной философии.....	251
Сокурченко Е.В.	
Ответственность как свобода в практической философии И. Канта	256
Ткаченко В.І.	
Інструменти відповідальності та духовності: догмати чи відкриття? ..	260
Шанідзе Н.О.	
Соціалізація і освіта у полі духовності сучасного світу	263

РОЗДІЛ 9

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ І ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИРІШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

Аверченко В.И., Ананьева О.О.

Нравственно-этическое воспитание в высших учебных заведениях
Туркменистана268

**Авраменко В.Л., Черкашина Г.М., Підгірна Л.П., Близнюк О.В.,
Лебедєв В.В., Мішуров Д.О.**

Екологічні проблеми виробництва, переробки і застосування
високомолекулярних сполук – найважливішого фактору технічного
прогресу і розвитку сучасної цивілізації273

Гамалія К.М.

Загибель давніх цивілізацій: ретроспективний аналіз277

Гришин І.Я.

Біоноосенсоросферний підхід у планетарній місії України з досягнення
сталого розвитку (у контексті формування понятійного апарату)281

Гуріна Г.І., Онопрієнко М.В.

Духовно-моральні основи та відповідальність особистості у долі
людської цивілізації287

Дупленко Ю.К.

Розвиток етичних концепцій у системі «мережа–довкілля»
(навчальний курс)291

Жидких И.О., Выставная Ю.Ю.

Управление водными ресурсами Харьковской области в условиях
низкой обеспеченности295

Заиченко Л.В., Выставная Ю.Ю.

Жизненный цикл и экологическая безопасность винной продукции299

Miliute-Plepiene J., Samoilenko N., Yermakovych I.

Energy recovery from waste in the context of sustainable urban development303

Самойленко Н.Н., Мамедова О.О.

Нравственные аспекты планирования природоохранной
деятельности на предприятиях308

Черкашина А.Н., Рассоха А.Н.

Экологическое воспитание в подшефной школе-интернате312

Чистикова А.В., Выставная Ю.Ю.

Стратегическое водоснабжение в условиях антропогенной
нагрузки и изменения климата315

РОЗДІЛ 10

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНИХ ТА ДУХОВНИХ ОСНОВ ГУМАНІТАРНО- ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ

Балышев М.А.

Историко-биографическое исследование жизни и творчества
астронома Б.П. Герасимовича319

Бондаренко С.К.

Позитивистское толкование чтения у П. Отле, Ш.-В. Лаглуа и
Ш. Сеньобоса в контексте духовно-нравственных аспектов развития
цивилизации324

Близнюк М.Ю.

Науковий доробок провідних учених Державного наукового центру
лікарських засобів327

Виноградова О.В.

Удосконалення навчальних програм у галузі природознавства
з метою формування світоглядних та професійних якостей інженерів-
технологів у ХТІ на початку ХХ століття332

Гамалія В.М., Руда С.П.

Мікробіологи України в боротьбі за якість сільськогосподарської
продукції336

Гелеш А.В.

Наукові інтереси фундаторів радіотехнічного факультету
Львівського політехнічного інституту340

Голікова О.М.

«Особова справа» В.В. Докучаєва як джерело для дослідження
реорганізації Ново-Олександрійського інституту сільського
господарства та лісівництва у 1892–1895 рр.343

Голова В.В.

Діяльність професора хімічної технології О.П. Лідова у напрямку підготовки
молодих спеціалістів у ХТІ наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.348

Гутник М.В.

Значущість доробку професора В.С. Кнаббе в становленні
та розвитку механіки у Харківському практичному технологічному
інституті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.351

Донская М.Д.

Работы научных учреждений в области очистки воды в Украине.....357

Журило А.Г., Журило Д.Ю. Теодор Бер и его вклад в формирование технической элиты нашей страны.....	360
Камчатний В.Г. Просвітницька та громадська діяльність професора-хіміка І.П. Осипова.....	365
Коніва Ю.В. Досвід розбудови транспортних комунікацій у Слобідській Україні як важливий чинник соціально- економічного прогресу у XVIII ст.	370
Кушлакова В.В. Харківське наукове товариство: вплив на формування української національної самосвідомості в 1920-ті роки.....	373
Кушлакова Н.М. Науково-технічні товариства Російської імперії: підтримка професійної згуртованості та забезпечення ринку праці	376
Ларин А.А. О роли личности ученого в формировании научной школы	379
Ляшуга І.Ю. Забезпечення якості професійної підготовки наукових кадрів у Харківському державному науково-дослідному інституті метрології.....	384
Овсиенко Е.В. Евгений Фарафонов как представитель технической элиты нашей страны.....	388
Островська Н.М. Формування світогляду та духовних основ гуманітарно- технічної еліти: історичний аспект	391
Писарська Н.В. Особистий внесок конструкторів Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе у виробництво гусеничної техніки.....	396
Семененко О.В. Значення особистості викладача в духовному вихованні гуманітарної еліти (на прикладі педагогічної діяльності видатного судового медика М.С. Бокаріуса)	399
Скляр В.М. Вплив поетичної творчості Тараса Шевченка на формування української ідентичності	403

Тарадуда Д.В.

Формування майбутньої наукової еліти в Національному університеті цивільного захисту України в кінці ХХ – на початку ХХІ століть411

Тверитникова О.Є.

Формування освітнього і наукового потенціалу вищої електротехнічної школи України (друга половина ХХ ст.)416

Ткаченко С.С.

Наукові товариства Харкова як центри формування науково-технічної еліти у ХІХ – на початку ХХ ст.421

Товкун Л.П.

Розвиток гігієни на теренах Галичини у 1920–1941 рр.426

Якимюк О.Л.

Є.С. Бурксер як історик та філософ науки433

Наукове видання

**ДУХОВНО-МОРАЛЬНІСНІ ОСНОВИ
ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ
У ДОЛІ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ**

Збірник наукових праць

За матеріалами
Міжнародної науково-практичної конференції
5–6 листопада 2014 року

Українською та російською мовами

У двох частинах

Частина 2

Відповідальний за випуск канд. психол. наук, доц. *Панфілов Ю. І.*
Комп'ютерна верстка та технічне редагування *Корпан Т. І.*
В авторській редакції

План 2015 р., поз. 85

Підп. до друку 2015 р. Формат 60 × 84 1/16. Папір офсетний.
RISO-Друк. Гарнітура Times. Умов. друк. 23,22 арк.
Наклад 75 прим. 1-завод 1–150. Зам. № . Ціна договірна.

Видавець і виготовлювач
Видавничий центр НТУ «ХПІ»,
вул. Фрунзе, 21, м. Харків-2, 61002

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3657 від 24.12.2009 р.